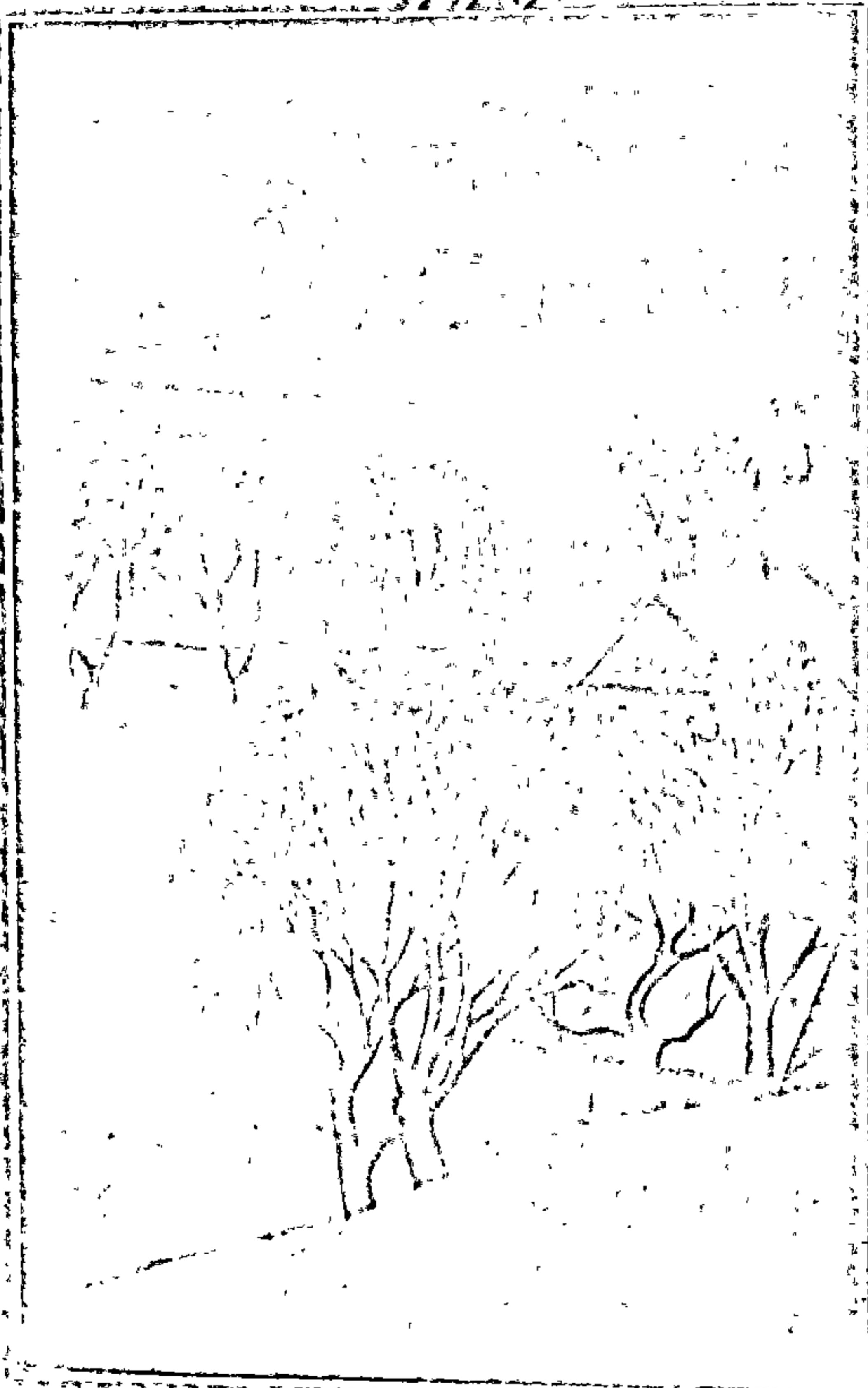

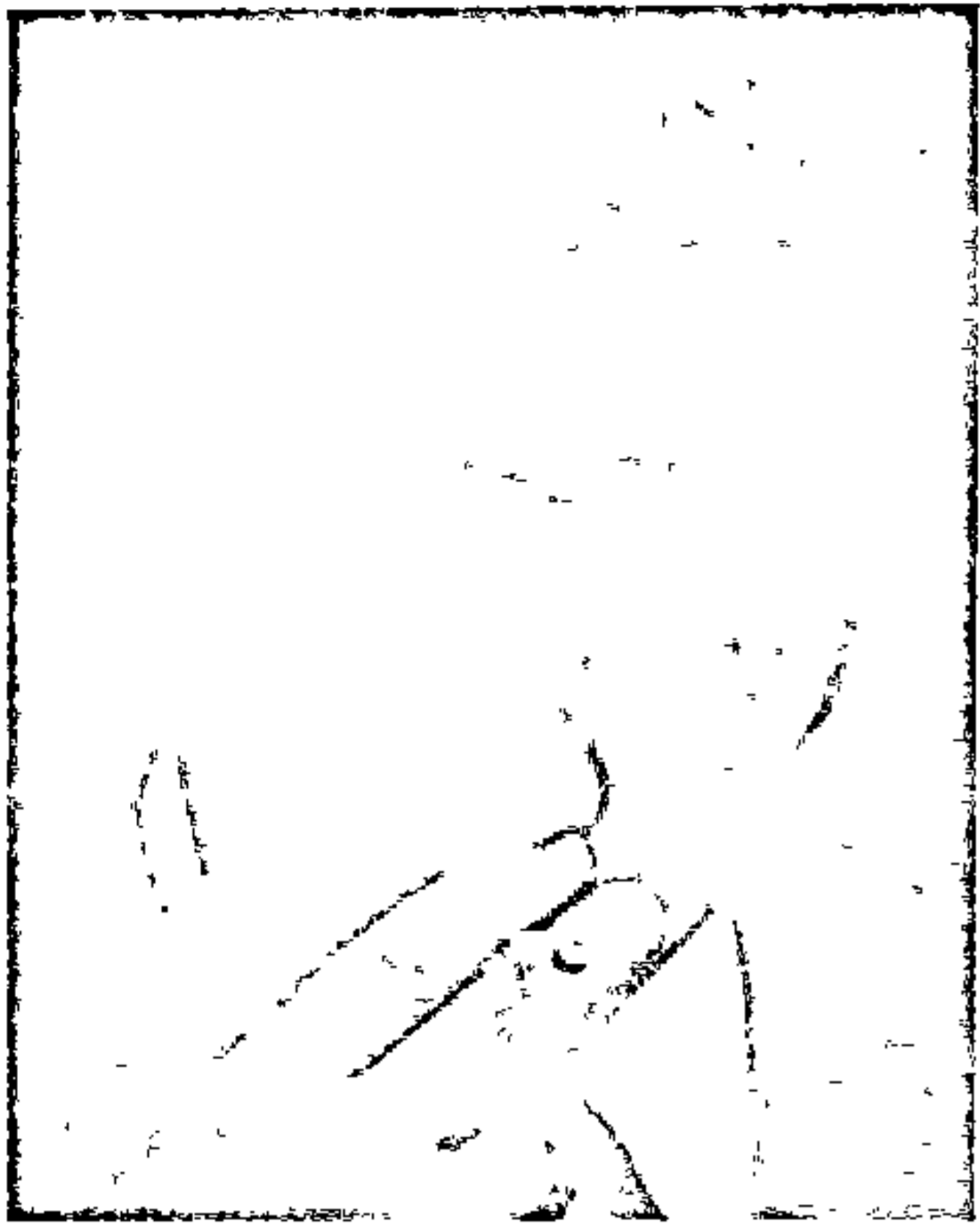
XX

аналогия

Безымянная история

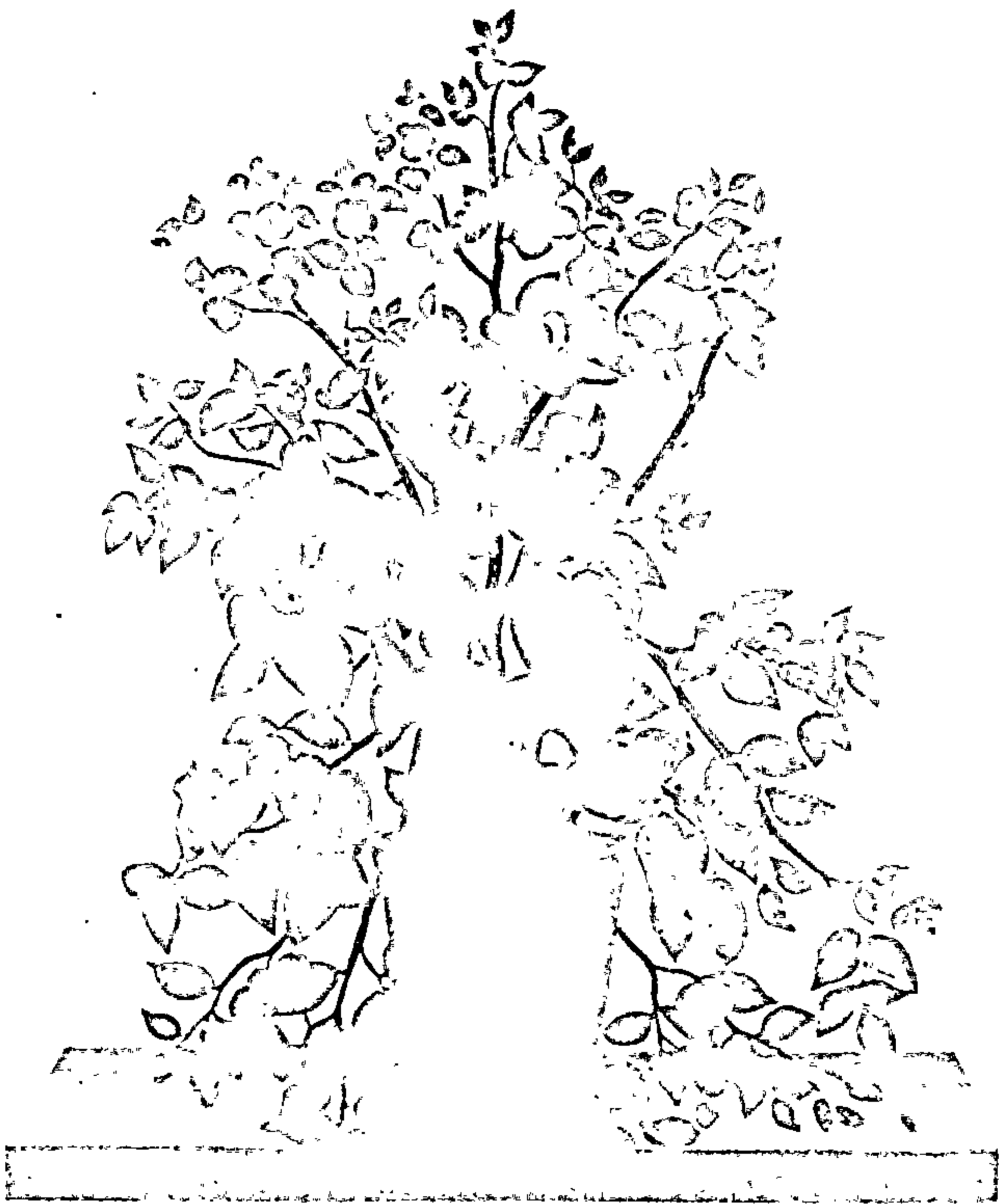
НАД ЧИСТЫМ
ПОЛЕМ

Беларуская проза XX стагоддзя

Алесь Жук – постаць добра вядомая ў нашай літаратуры... У яго мастакоўскім лёсе, і сёння гэта добра відаць, выразна адлюстраваліся не толькі асабістыя пошукі і знаходкі, але і духоўныя памкненні ўсёй беларускай літаратуры за апошнія два-тры дзесяцігоддзі.

Уладзімір Гніламёдаў

Алесь
Жук

НАД ЧЫСТЫМ
ПОЛЕМ

*Аповесці,
аповяданні*

Мінск
«Мастацкая
літаратура»
1999

УДК 882.6-31
ББК 84(4Бел)6-4
Ж85

Серыя заснавана ў 1999 годзе

Рэдакцыйны савет:

*Генадзь Бураўкін
Вольга Іпатава
Віктар Казько
Георгій Марчук
Міхась Мушыньскі
Уладзімір Някляеў
Алесь Пісьмянкоў
Іван Пташнікаў
Мікола Станкевіч
Люба Тарасюк
Кастусь Цвірка*

Праклятая

любоў

Кніга
аповесцяў

ЧЫГУН

Яшчэ не пачаліся зацяжныя дажджы, суха пылілі вуліцы і дарогі. З бяроз на ўзмежках і з клёнаў і вязаў у агародчык ад вуліцы ападала свежае жывое лісце, і было чутна, як яно шоргае па галінках, быццам хоча ўтрымацца. А надвячоркам пачынала халадаць, ярка і суха ў стылай зеленаватай вышыні выступалі зоркі. У такія часіны далёка разносіцца па наваколлі, аддаецца рэхам у лесе ляскатанне колаў на ўсохлай палявой дарозе. Конь ахвотна і быстра бяжыць наперад, туды, дзе цёпла свеціцца агеньчыкамі вёска, дзе яго чакае канюшня і свежае пахучае сена ў яслях.

У такую пару полуднем цёпла, нават горача высвечвае сонца. Ігнат выходзіць на вуліцу, садзіцца ля плота на пляскаты цёплы камень. Следам за гаспадаром высоўвае з-за плота голаў Босы — вялікі худы сабака з пасівелаю ад старасці пысаю, падыходзіць і кладзецца ля ног гаспадара, выцягнуўшы ўперад лапы і паклаўшы на іх голаў, толькі зрэдку спрасонку варушыць абадраным вухам, да якога ліпне куслівая настырная восеньская муха.

Ігнат неахвотна і скоса пазірае на сабаку, на свае старыя з укасцяненымі перадамі кірзавыя боты. На ім старыя картовыя штаны і зашмальцаваная да бляску на грудзях і ля кішэняў куфайка. Ходзіць Ігнат без шапкі да самых халадоў. Надзіва густыя, сівыя, коратка астрыжаныя валасы пабліскваюць на сонцы. Таксама сіваю густую бараду ён зрэдку падроўнівае вялікімі ржавымі ножанкамі, якімі некалі стрыглі авечак. У руках Ігната выцerty рукамі да бляску ядлоўцавы кіёчак, лёгкі і моцны, які цьмяна пабліскваў на сонцы, як і выцвілыя блакітныя вочкі над гарбатым велікаватым носам.

Сядзіць Ігнат, прытуліўшыся плячыма да старога пазелянелага плота з асінавых калоў. За плотам густы зялёны зараснік бэзу, пад якім улетку любяць хавацца ад спёкі суседскія куры і панагрэблі мяккага, як попел, пылу. Над бэзам толькі ледзь відаць зялёная ад моху страхы, і цяжка здагадацца, хто не ведае, што гэта хата, бо тут, на Случчыне, хату так ніхто не крые, крыюць так толькі гумны — саломаю з усіх чатырох бакоў, без зашчытка. Ды гэта і не хата, хутчэй варывенька з крыху вышэйшымі, чым звычайна, сценамі з нятоўстых круглякоў і двума падслепаватымі акенцамі. Падабенства да хаты надаюць прыступкі перад дзвярыма ў сенцы, зробленыя з дошак, ды яшчэ развалены пачарнелы комін над страхой. Крыху воддаль ад хаты — маленькі, як будка, таксама дашчаны, хляўчук, накрыты чарапіцаю, старою і ўзелянелаю, як і страхы на хатцы. Хляўчук абкладзены паўз сцены гноем аж да самае страхі, каб не было холадна зімою. Гной за лета высах, выпетраў і шарэў саломаю.

Акрамя таго, што ад вуліцы, на сядзібе больш нідзе не было агароджы. Вакол старых груш не за адзін год густа ўкараніліся дзяды, высокая, з белым, як у канапель, насеннем крапіва, а паўз сцены суседскае хаты, ад якое на гэтым дзікім садзе толькі ў самы поўдзень не было ценю, узяўся маліннік, на якім ніколі не было ягад.

І калі хто прыезджы ідзе вуліцаю, даволі шырокаю, з дарогаю пасярэдзіне і роўнаю густою муравою паўз платы, на якой бела ўецца вытапаная сцяжынка, гэтак урослае пусткавым зеллем котлішча здаецца даўно пакінутым; невядома толькі, чаму стаіць на ім хатка, як варывенька, побач з пасляваеннымі хатамі на высокім падмурку і з вялікімі вокнамі. Ад гэтак хаткі застаецца нешта цяжкае на душы, як ад нядобрага мінулага, якое ўсё чэпіцца да цяперашняга, не дае забыць пра сябе.

Ігнат не ходзіць далёка, толькі ў магазін узяць хлеба. А магазін праз два дамы ад ягонай хаты, і то ідзе ён, апусціўшы галаву, быццам цяжка глядзець навокал, і ні на кога не падые воч, не павітаецца. Сабака, які бяжыць следам, і той з большаю цікавасцю круціць у бакі галавою.

Грэцца на сонцы да каменя Ігнат выходзіць, калі людзі на рабоце ў полі і пуста на вуліцы. Сядзіць,

прыплюшчыўшы вочы, і можна падумаць, што спіць чалавек, калі б не жывы бляск вачэй скрозь прыжмураныя павекі і кіёк лёгенька і паслухмяна не варушыўся б у руках, пабліскваючы на сонцы. Кіёк малюе на зямлі домік, незамыславаты, з вокнамі-крэсцікамі, толькі без густога дыму над комінам, як маляюць дзеці. А скрозь прыплюшчаныя павекі бачыць Ігнат цынкавы дах, ашалаваныя і пафарбаваныя сцены, белыя шырокія вокны і залаціста-жоўтага пеўніка на каньку; двор прасторны, парослы травой, з нізенькім плоцікам уздоўж сцяны, за якім пасеяны кветкі; а ў агародчыку ад вуліцы грады з клубнікаю, паўз плот кусты агрэсту, парэчак. Насупраць дзвярэй з сянец, цераз двор, вымураваны ў зямлі пограб, а хлеў воддаль ад хаты, упоперак пляца, з цаглянымі шуламі... Плот ад вуліцы таксама на цэментавых шулках, з дошак, шчыльны, зверху дзве столкі калючага дроту — каб не сунулі зверху галовы да кустоў коні і каровы. У яго самога карова сытая, аж ляўціць, дзве свінаматкі, бо на свіннях ніколі не прагадаеш...

І ад гэтых думак робіцца цёпла і сцішана на душы. Ігнат нібы засынае, адчувае, як наплывае хваля радасці і шчасця. Ён бачыць, як людзі зайздросна паглядаюць на яго хату, і на твары абазначаецца зласлівая, пагардлівая да ўсіх усмешка. Яна не сыходзіць з твару, мёртва застывае, пакуль Ігнат услухоўваецца ў далёкі лёскат колаў — едуць з поля на абед калгаснікі і школьнікі. Нага прывычна сцірае малюнак. Расплюшчаныя вочы бачаць цераз вуліцу і шчыльна пафарбаваны плот на цэментавых шулках, і светлую веранду, і цынкавы дах, і залатога пеўніка, — на тым месцы, дзе некалі стаяла Стахванавы хата, збудаваўся ягоны сын, калгасны трактарыст Павел. Там і хлеў з мураванымі шуламі, і сытая карова...

Ігнат штурхае ў худыя рабрыны сабаку, і той неахвотна, бяскрыўдна ўстае і ідзе на двор за згорбленым, як кручок, гаспадаром, садзіцца на сцяжынцы, глядзіць, як той ставіць ля парога кіёк, ідзе да хлеўчука, адчыняе варотцы, здымае з ланцуга рашку і нясе ў хату, не зачыняючы за сабою ні сенечных, ні хатніх дзвярэй. Сабака ведае, што рашку Ігнат ставіць пад прыпечкам, ля цэбрыка, у якім ссечана параная бульба, у старой алюмініевай місачцы пры-

носіць з сянец муку, з печы дастае чыгунок з варанымі буракамі, палівае замешанае. Босы ідзе ў хату, кладзецца пад сталом і чакае, пакуль гаспадар ухаджаецца. Некалі ён хадзіў за гаспадаром тудысюды, а цяпер нават цяжка варушыцца, хочацца толькі ляжаць і драмаць.

Калі Ігнат вяртаўся ў хату, Босы адным вокам з-пад стала глядзеў, як той распранаўся, бразгаў лыжкаю, наліваючы буракі ў вялікую эмаліраваную міску, адкалупліваў кавалак мяккага варанага сала. Потым даставаў з печы чыгунок з бульбаю, ставіў на стол. Перш чым есці, набіраў бульбы ў прыгаршчы, кідаў сабаку. Хлеб рэзаў на тоўстыя лусты, потым ламаў на кавалкі і кідаў у міску са страваю, — куплены ў запас хлеб быў як камень. Еў буракі Ігнат з бульбаю, ловячы лыжкаю па кавалку размяклага хлеба. Потым жаваў з бульбаю сала. Апошнія гады ён еў многа, як не ў сябе, хоць і адчуваў, што сілы не прыбывала, але есці хацелася, быццам нейкая прорва найшла, а таму трымаў штогод кармляка. Аддаваў соткі засаджваць бульбаю Паўлу, браў сабе, толькі каб хапіла карміць падсвінка. Павел даваў яму крыху капусты на зіму, сякой-такой гародніны яшчэ, мукі таксама перападала ад Паўла. Цукру Ігнат не купляў, цэлы год варыў узвар з груш.

Пасля полудня Ігнат зграбаў са стала крошкі, кідаў сабаку яшчэ кавалак хлеба і ішоў на палок. Ложка не было, і некуды было яго ставіць — ад сцяны да печы насланы дошкі, на іх засланы посцілкай сяннік.

Удзень яму не спалася. Ляжаў апрануты, у ботах на сваёй пасцелі, глядзеў на сабаку, які паволі жаваў акраец, прыціскаючы яго лапамі да зямлі, і не зважаў на гаспадара. Нават яму, сабаку, усё надакучыла, ён на памяць ведаў кожны рух Ігната, кожны пах і меў права занудзіць цяжкаю сабачаю нудою, ад якое сышоў бы дзе далёка ад людскога вока паміраць, каб была сіла, але замест сілы — толькі старасць...

* * *

Тая Ігнатава хата стаяла не з краю вёскі, але ў месцы даволі прытачным: побач з прагонам, пасярод якога ішла выезджаная коламі і выбітая конскімі капытамі палявая дарога ў тры неразлучныя сця-

жынкi — дзве ад колаў, адна ад капытоў. Дарога выходзіла аж да брукаванкі, якая цягнула да Мінска. І хто б ні ехаў у вёску, быў відзён з вокан; у Ігната пыталіся, дзе кантора, начавалі ўпаўнаважаныя, страхагент. Ігнат баяўся, каб хто не пераманіў яго да сябе — агент у аддзяку за гасціннасць не надта драў страхоўку. Ад прагону было многа выгад: можна выпусціць курэй, і яны не баяліся пайсці далёка ад дому, аж на калгасны палетак; у снапавозку можна было перакінуць у агарод сноп-другі збажыны, спусціць на дарогу добрую латку сена, якую ўмомант падбярэ жонка і не пакіне нават парушынкi. Гэта акрамя таго, што ад прагону прыраў ён да свайго пляца сотак дзесяць лішняе зямлі і штогод прыхватваў па баразне.

Стахван, які быў брыгадзірам, і Тодар-рахункавод добра цягнулі з калгаса. Пра гэта многія здагадваліся. Ігнат сам быў раз прыгледзеў ля малатарні пад амецямі ладную кучу збажыны, не вытрываў, ноччу пайшоў і нагроб у мяшок, але ў вішняку яго так агрэлi па галаве, што не памятае, колькі і пралежаў пад тым мяшком; раніцаю знарок першы прыйшоў да малатарні на работу — ад кучы і следу не засталася. А збожжа было — не аднаму чалавеку панесці... Зайздрасць зайздрасцю, а свая галава даражэй; больш не прыкмячаў і не лез у крадзеж: краў не адзін чалавек, і каб здагадаліся, што высачыў, живога не пусцілі б.

І тады Ігнат з глухім болем успомніў, што каб гэта некалі, калі былі яны, Чыгуны, у самай сіле, ніхто не адважыўся б падняць руку. А цяпер ад былое славы засталася ў Ігната толькі мянушка Чыгун і так сабе гаспадарка, каб жыць паціху.

Пайшоў іхні род ад дзеда Данілы, чалавека прышлага, смуглага з твару, шыракаплечага, танклявага ў поясе, гарбаносага, з гарачымі, чуць навываце, карычневымі вачыма. Ён застаўся на работу на смалакурні, скоро стаў праваю рукою гаспадара, збіраў грошы, а потым ажаніўся з маладою ўдавою Махорціхай, якой адышла ўся мужава зямля. Гаварылі, што Даніла быццам сябраваў з Мохартам і быццам апошні раз бачылі іх разам на паляванні... Мохарт прапаў, Данілу дапытвалі, але не арыштавалі, а праз год ён сышоўся з Ганнаю, выгадаваў двух хлопцаў, Апанаса і Хведара, рослых і здаровых, як і бацька.

Пасля раздзелу Даніла застаўся жыць пры старэйшым, пры Апанасу. Пад старасць нахабства і прагнасці ў яго не стала менш. Выводзіў ноччу коней на суседскую канюшыну, хадзіў красці снапы з чужых мэндлікаў. Яго і лавілі, але чапаць баяліся: памяталі людзі, як ён краў з сынамі і збываў цыганам коней, выпускаў з засекаў у свірне праз дзірку ў падлозе ўсю пашню, выносіў з каморак кублы з салам, і клёпкі ад іх знаходзілі на полі толькі вясною, калі сыходзіў снег. Калі хто адважваўся пайсці насупраць Чыгуноў, лавілі вечарам ці ноччу і білі чуць не да смерці. Страх доўга яшчэ жыў сярод людзей.

Зайздрасці канца няма. Састарэлы Даніла здзяцінеў, тупаў па завуголлі нібы здань, удзень і ўночы, усё, што трапляла пад руку, валок дадому. Адноўчы ўпотаўкі ад сына запрог каня і паехаў нанач на Баслаўскі палетак, дзе ля самага ляска стаялі мэндлікі: зручна з кустоў было цягаць снапы да воза. Назаўтра яго і знайшлі там, павешанага на аглоблі, якую падвязалі за аглабліну ўгору, каб далёка было відаць. Віноўнага так і не знайшлі.

З таго і пайшло на скон чыгуноўскае кодла, быццам хто смыкнуў за хвост клубочка. Хведар зацяўся на Апанаса, быццам гэта ён павесіў бацьку, бо высачыў, дзе той хаваў золата, забраў сабе і Хведараву долю. Кончылася тым, што браты адноўчы счাপіліся біцца каламі. Здароўшы Апанас скрываў іў брата, таго ледзь живога адабралі. Хведар не дараваў, падпаліў Апанаса. Хведара засудзілі, жонка і дачкі не маглі саўладаць з гаспадаркаю, пакрысе распрадалі зямлю. Старая памерла, дзяўчаты пайшлі па свеце.

Апанас спрабаваў не паддацца, пачаў адбудоўвацца, але не выцягнуў, падарваўся, зачах.

Ігнат і памятае бацьку, бледнага, сагнутага, яго расказ пра былую моц, пра тое, што за вёскай ён паставіць на ўзгорку млын і запануе над усім наваколлем. Пасля доўгае гаворкі бацька кашляў з крывёю, твар у яго станаў іўся аж жоўты. Перад смерцю і ён мусіў прадаваць зямлю.

Ігнату засталася занядбаная гаспадарка, крыху зямлі, не меней, чым у іншых, але пра тое, каб запанаваць над наваколлем, не было чаго і думаць, а з калгасамі і зусім недасяжнаю стала бацькава

задума, толькі часам у душы варушылася глыбока затоеная крыўда і нейкае помслівае спадзяванне, што прыйдзе яшчэ час, яшчэ ўсе ўведаюць пра Чыгуноў...

...Ігнат не надта радаваўся, што стаіць яго хата пры дарозе. І не да млына было, бо і той узгорак раскапалі, калі насыпалі вузкакалейку. Цяпер лепей было б далей ад дарогі, ад людскіх вачэй — і жыць ціха, каб і не чуваць было пра цябе, бо пачалася вайна.

А да яго першага зайшлі чырвонаармейцы. Адзін маленькі, худы, з доўгаю тонкаю шыяй, басанож, з парэзанымі да крыві нагамі. Другі — большага росту, у новым, але парваным і выквацаным адзенні. Салдаты прасілі цывільнай вопраткі, на пытанні адказвалі, што нашы не адступаюць, што гэта перадыслакацыя, хоць і самі не ведалі, дзе тыя нашы, не ведалі, куды ісці, не выпускалі з рук зброю, быццам толькі яна магла ўратаваць іх. Мар'я накарміла, дала ежы на дарогу, аддала і старую Ігнатаву вопратку. Але ці мала што могуць пасля сказаць людзі, хоць вопратка салдацкая моцная, добра будзе насіцца, не адзін год. Заходзілі да яго яшчэ салдаты, ён пераапранаў іх, карміў, пасмялеў: бачыў, што і да людзей таксама заходзяць, не толькі да яго.

А начамі не мог спаць, усё здавалася, што нешта здарыцца нядобрае. Неспакой хіба быў ад таго, што трывожна і цяжка гудзела недалёкая брукаванка, ад выбухаў далёка ўздрыгвала зямля. А то з цемені раптам вырываліся і нізка над вёскаю ішлі самалёты. Вось возьмуць і пусцяць па саламяных стрэхах чаргу — і пойдзе ўсё полымем і дымам. Гэтае страшнае, немагчымае раней, да вайны, было цяпер проста, цяпер усё было можна...

Ночы ж стаялі цёплыя, ласкавыя, напоўненыя пахам роснае травы, жытнёвых палеткаў, на якія насоўвалася вайна, і каласы, быццам галовы, цяжка падалі долу. І не верылася, што і раней не было ўночы нязвыклых, страшных гукаў, быццам тыя ціхія ночы былі даўным-даўно. А цяпер ночы жылі сваім трывожным жыццём. Жудасна пакалыхвалася над Слуцкам светлае неба, часінаю выблісквала і полымя — горад гарэў.

Ігнат з запечка прынёс торбачку з салам.

Ён ведаў, што не спала ў хаце і Мар'я, шкадаваў, што награзіў на яе, калі збіралася ісці на двор разам

з ім. Было б з кім перакінуцца словам. Але і без яе «Госпадзі, што з намі будзе?» было на душы як перад канцом свету.

Ён спыніўся, закруціў з самасаду цыгарку, прыкурыў і так і ўслупянеў з непатушанаю запалкаю ў руцэ — за хлявамі, за ліпамі на ўзгорку трапятаў зырккі агеньчык. Там, дзе калгасная кантора. «Няўжо гарыць?» — не паверыў сам сабе Ігнат. Яшчэ надвячоркам яны з мужчынамі гаварылі пра калгас, і ніхто не адважыўся сказаць, што трэба дзяліць дабро, пакуль немец не забраў усё агулам, а пра гэта думаў амаль кожны. Цяпер вось гарэла кантора.

Ігнат не адразу адчуў, як прыпакла пальцы запалка. І толькі тады памкнуўся на вуліцу падымаць крыкам людзей, але за веснічкамі спыніўся, уражаны глухою цішынёю. Агонь увайшоў у сілу, ад яго пасвятлела ноч над вёскаю, затрапяталі на вокнах водсветы, але на вёсцы было ціха, быццам ніхто і не бачыў пажару.

Ігнат вярнуўся на двор і, прыгнуўшыся, разоркаю між бульбоўніку пашыбаваў да канторы. І каб хто папытаўся ў яго, што яму там трэба, ён нічога не сказаў бы, бо і сам не ведаў.

Пакуль дабег, полымя вырвалася з-пад страхі, шугала праз вокны, шырокімі вольнымі языкамі абмывала сухое смаловае бярэвенне. Пажар пачаўся з сярэдзіны.

Кантора была ў Змітрычкавай хаце. Змітрычка пры калектывізацыі раскулачылі, выслалі, пашкадавалі толькі яго старую незамужнюю сястру, якая пражыла пры брату служанкаю. Пакінулі ў пакойчыку, даручылі прыбіраць кантору.

Ігнат аж скалануўся ад слабага крыку: «Ратуйце!» Нібы клікалі побач, з-пад зямлі. Ён нават адступіўся з таго месца, дзе стаяў; толькі тады жахнуўся, што гарыць жывы чалавек, бездапаможна азірнуўся наўкруга і заўважыў, што яго добра відаць у святле ад пажару, скажуць, што падпаліў. Непадалёку ў вішняку зашумела галлё. Ігнат зусім блізка ўбачыў, як холадна ўспыхнулі два чырвоныя агеньчыкі. У яго аж падагнуліся ногі: «А Божа, што за насланне сёння!» Халодныя мурашкі пабеглі па плячах, быццам за каўнер высыпалі жменю жалезных апілак. Ігнат прысеў, бы яго стукнулі зверху па галаве, не прыслухоўваўся да крыку. І было ўжо не да пажару,

ламануў прэч, блытаўся нагамі ў бульбоўніку; толькі на двары аддыхаўся, прытуліўшыся плячыма да дзвярэй хлява, апамятаўся, стала мулка ад таго, што так перапалохаўся. І толькі тады адчуў, што смільць далонь,— у кулаку так і трымаў расціснутую цыгарку.

Плюнуў ад злосці, сыпануў на зямлю тытунь — бегаў туды-сюды, як заяц, каб хто паглядзеў збоку. Паволі пайшоў да веснічак, выглянуў на вуліцу: нікагусенькі, толькі нехта варушыўся на двары ў суседа, таксама ля варотцаў. Ігнат пазнаў Стахвана і паклікаў:

— Стахван!

Той пастаяў цішком, быццам думаў, ці аказвацца, потым рыпнулі завесы.

— Не спіш і ты, суседзе? — запытаўся ён, не заходзячы.

— Заснеш у такую ноч!

Ігнат моўчкі працягнуў суседу капшук з тытунём, нават у начным прыцемку бачыў, як дрыжаць у таго рукі, пакуль загортаў цыгарку.

— Бач, Ігнат, што пачалося, кадук на яго?

— Не дай бог, прападзём.

— Але ж, але... што ты казаў?

— Што ніхто і тушыць не рухнуў, усе баяцца.

— Наводшыбе стаіць, нічыё не зоймецца. Каб чалавечая хата, а то кантора, кадук на яго. Усё, па калгасу.

— А як жа будзе?

Стахван памаўчаў, быццам думаў, што сказаць.

— А так яно, суседзе, і будзе. Немец чалавек гаспадарлівы, парадак любіць, гаспадара талковага, каб ад яго карысьць была...

— Чорта немец калгасы пакіне.

— Жылі некалі людзі... А цяпер ніякага і дакуманту не засталася, кадук на яго!

Стахван супакоіўся, і вугельчык цыгаркі не трымцеў у руцэ.

— Абы было ў самога здароўе ды зямля, на якой можна рабіць, чалавек ніколі з голаду не памрэ, а ў каго на плячах галава, а не качан капусты, то той яшчэ як жыць будзе.

— Але ж ніхто не адважыцца дзяліць калгас. Невядома яшчэ, што надалей будзе? — усумніўся Ігнат. Такія думкі не прыходзілі яму ў голаў.

Стахван нічога не адказаў, быццам не пачуў, пра што гаварыў Ігнат, толькі ўсміхаўся сам сабе, ці гэта здавалася Ігнату ў начной цемені пры нядоўгім чырвоным святле ад цыгаркі, калі Стахван зацягваўся.

— Жыць застанеца той, хто збоку будзе, запануе. А цяпер можна, ні ў кога не пытаючыся, узяць, што табе трэба: і каня, і гавяду. Немцу і таму не засталася ніякіх папер. Цяпер толькі і часіна, пакуль ніякае ўлады.

Стахван гаварыў спакойна, быццам пра нешта даўно вырашанае, пра што загадзя не раз думаў, нібыта чакаў ён такога часу і цяпер радуецца. І гэта ж ён падпаліў кантору, ён бег з агародаў! Нечаканая гэта здагадка ўразіла і спалохала Ігната. Але потым варухнулася ў грудзях злосць: як у калгасе, то Стахван хадзіў брыгадзірам, а цяпер, бач, як пакіраваў. Ігнат згараха і не падумаў, што лепш яму памаўчаць, сказаў:

— Як гэта ты на такое адважыўся? Брыгадзірам быў, а цяпер падпаліў усё. Чалавек жа там згарэў.

— Ты што? Пра што ты? Рэхнуўся, чалавеча? Што ты вярзеш?

Стахван разгублена адступіўся, быццам аглушаны, потым падаўся да Ігната:

— Удаць мяне хочаш? Сам жа туды бегаў, сам і падпаліў. Вам, Чыгунам, не новасць гэта рабіць! Бач, надумаўся!..

У голасе Стахвана не было разгубленасці, і гаварыў ён так спакойна, што ў Ігната пахаладзела пад сэрцам: «Спаліць і мяне, калі што якое!»

— І пажартаваць нельга...— нібы здалёку пачуў Ігнат чужы, не свой голас.

— Ты штукуй, ды меру ведай, кадук на цябе. Нам жыць у суседстве трэба, адзін да аднаго не ў крыўдзе. Калі хто знарок падпальваў, то трэба было хоць старую як вывесці. Каменная душа ў некага, кадук на яго, а ты на мяне!

Стахван крыху супакоіўся, дакурваў цыгарку, пакуль недакурак не прыпёк губы. Тады плюнуў яго на зямлю, развітаўся:

— Дабранач, суседзе!

Ігнат яшчэ стаяў, глядзеў, як ішоў ён цераз вуліцу, высокі, худы, быццам угледзеў нейкага другога чалавека. Успомнілася, што і жыў ён не бядней за Змітрычка, а яго ніхто не раскулачваў, сам ён дапа-

магаў калгас арганізоўваць, брыгадзірам стаў. Змі-
рычак мо дзе і косці ў зямлі спарыў, а ён тут пануе,
жыве багацей за ўсіх, толькі што на людзях не лішне
казырыцца дабром сваім. А цяпер волю пачуў. Вось
табе і «кадук на яго», так увесь век мудруе, што і не
дагадаешся, сваё задумаў — і гне, не адступаецца.
А ён, Ігнат, на нешта спадзяецца, быццам з неба яму
скінуць і багацце, і сам Святы Дух млын паставіць.
Цяпер Ігнат чуўся, як хлапчук, якога высарамацілі,
і недзе ў душы варухнулася слабае адчуванне зай-
здрасці Стахвану і непрыязі.

Ігнат сеў на парозе ў сенцы, скруціў цыгарку,
курыў спакойна, не спяшаўся. Думкі неяк самі пакі-
равалі ў другі бок, хоць і не было яшчэ на сэрцы
спакою пасля пажару, але і вайна быццам прайшла
недзе збоку, і ўсе яе жахі, і нічога страшнага не
здарылася, а што будзе — невядома. Успомніў, як
крычала старая, крактануў ад прыкрасці — не хапа-
ла яшчэ мучыць з-за яе сваю душу.

У хаце спакойна сказаў Мар'і, што невядома ад
чаго згарэла кантора, і прамаўчаў пра старую.

Заснуў нечакана скоро і моцна, упершыню за ўсе
ночы, як пачалася вайна.

* * *

Зімою Ігнат на людзі не паказваўся, даглядаў
гаспадарку, карміў і свіней, і карову, і авечак, паіў
рыжага таўсматага бычка. Ігнат ведаў, што на лета,
калі прыйдзе пара падводзіць кароў, у яго адзін
бычок ва ўсім наваколлі. Плаціць будуць не калгасу,
а яму, Ігнату, а плату сам ён выбера, якую захоча.
Бычка карміць трэба, а есць ён нямала...

На аднаго работы многа, і трэба ўсё рабіць не
абы-як, а па-гаспадарску. Калі была паблізу Мар'я,
ён бурчаў, што гэта работа выцягне з яго ўсе жылы.
Ён прытвараўся, што работа не па душы яму, і жонка
разумела гэта, маўчала. Хоць і праўда ён за зіму
пахудзеў, быццам пабольшалі блакітныя навываце
вочы, і хадзіць перастаў уперавалачку, а ўсё труш-
ком, як бы падбегам, быццам баіцца, што яго апярэ-
дзяць... Акрамя ўсяго, узяўся сталярнічаць. Стругаў
аглабіны, клёпкі на цэбры і бочкі...

Жонка, якая спачатку бубніла, што не трэба ўсё
гэта дабро, што толькі бяды набярэцца ад яго, што

задушышся работаю, цяпер маўчала, не хацела злаваць Ігната, ды, можа, і сама раздумалася. Немцы калі і не занялі Маскву, то дзе тая Масква, тут свой парадак.

Вечарам выходзіў Ігнат на двор пакурыць. Уставаў ён першы, клаўся апошні, як і належыць гаспадару, як і рабіў некалі яго бацька. Перш чым закурыць, ішоў паўз хлявы, мацаў, ці замкнёны замкі, хоць сам надвячоркам вешаў іх на дзверы. Канчаў агляд у веснічках ад вуліцы, удыхаў вясновае марознае паветра, якое не студзіць да болю ў грудзях, а цячэ ў нутро, халаднаватае, настоенае на водары прыадталага ўдзень снегу, які цёмна ўледзянеў на сцяжынках. У такія вечары хочацца думаць пра жыццё, радавацца, што ёсць ты, чалавек, на зямлі і ў цябе наперадзе доўгія гады радасці гэтаму жыццю, у якім ты сам сабе гаспадар, табе могуць зайздросціць і цяпер, а потым будуць яшчэ больш зайздросціць, калі сам станеш распараджацца радасцю і адпускаць яе людзям. Ён не ведаў яшчэ, як будзе выдзяляць іншым радасць, усё гэта наперадзе, але пра тое канкрэтнае, што дасць яму сілу, уладу, павагу ад людзей, ён ведаў — гэта багацце, а яно з першага года пайшло яму ў рукі, і ён не выпусціць сваю ўдачу.

Ігнат прыглядаўся да Стахвана і стараўся рабіць так, як і той: не надта паказваўся на людзі, не высоўваўся наперад, нават бараду адгадаваў, і не лез людзям у вочы са сваім багаццем. У Стахвана больш усяго, і то ён цішэй вады, ніжэй травы, хоць з калгаса ўзяў і двое коней, і дзве каровы, ды і будынкі не раўня Ігнатавым. Выбудаваўся яшчэ пры калгасе. Хлеў, як гумно, быццам ведаў, што аднаасобна будзе жыць.

Вясна радавала Ігната прадчуваннем упрэлае зямлі, якую ён узарэ, не нейкія там соткі, а гектары, пасее і нажне жыта, навозіць снапоў! Толькі шкода, што няма гумна, давядзецца сена ў стог скідаць. Лепш бы замкнуць, схавачь усё. На ўсё свой час! Вайна ж пакуль што на свеце.

Ігнат прыпыняўся яшчэ ля парога, вобмацкам заходзіў у хату, распранаўся. Жонка ціха стагнала спрасонку — балелі ад работы рукі.

Пагрукалі ў акно ціха, потым яшчэ раз, мацней і настойлівей. Ігнат устаў, прыслухаўся, уссунуў басанож гумы, але не ішоў, стаяў ля прыпечка,

пакуль у акно так пагрукаталі, што забрынчалі шыбы. Трэба было ісці адчыняць, пакуль не пабілі шкло. Адшчапіў хатнія дзверы, выйшаў у сенцы. На двары пачулі, што ён выйшаў.

— Адчыні! — запатрабавалі настойліва і стукнулі ботам у дзверы.

Ігнат чуў, што і паліцыя па начах абірае людзей, быццам партызан шукае, выпорвае ўсё дабро і забірае. Зледзянелаю ад страху рукою ён не адчуваў холаду крука, за які была закладзена завала, і калі зноў стукнулі ботам у дзверы, узяў яе ў рукі, быццам дубінку.

Цераз парог пераступілі тры чалавекі, зачынілі за сабою дзверы, і толькі тады адзін з іх пстрыкнуў запальнічкаю, і яна засвяціла бедным чырвоным агеньчыкам.

Усе ўтрох пры зброі, маладыя. З бездапаможнаю злосцю мільганула думка — малакасосы, смаркачы! Але страх не адпусціў.

— Пастаў, дзядзька, завалу! — загадаў адзін з прышлых. Голас быў мужчынскі, густы.

— Цябе Чыгун завуць?

— Але, я. Я...

— Поп як хрысціў?

— Ігнатам.

— Вядзі ў хату, Ігнат.

Ігнат пайшоў спераду, халадзеючы ад думкі, што яны аднекуль ведаюць пра яго і прыйшлі знарок. Каб толькі дзяцей не пабудзіць, не палохаць.

— Завесь, дзядзька, вокны, — зноў загадаў мужчынскі голас.

Ігнат зашлёпаў гумами, зайшоў за занавеску, пачуў, як Мар'я слаба шапнула: «Што ж будзе!» — цыкнуў — нішкні, ляжы каменем, забраў посцілкі, завесіў вокны.

Зноў чыркнула запальнічка, адзін з мужчын сам запаліў газнічку на камінку, якую раніцаю Мар'я ставіла на прыпечак, пакуль падпальвала ў печы.

— Курыва маеш, гаспадар?

Ігнат з запечка прынёс торбачку з накрышаным самасадам:

— Бярэце, хлопцы, я многа насадзіў!

— Забаром, — спакойна запэўніў яго старшы, у афіцэрскай круглай фуражцы з доўгім казырком. Ад яго роўнага голасу Ігнат ссутуліўся.

— Ідзі, барада, штаны хоць нацягні, а то матляеш тут перад намі...

Хлопцы засмяліся, а Ігнат за занавескаю доўга мацаў па білу, пакуль здагадаўся, што штаны ўпалі на зямлю, ніяк не мог патрапіць у калашыну, і раптам здагадаўся, што страляць яго не будуць, калі загадалі адзявацца.

— Сядай, барада, паталкуем.

Старшы прыжмурана глядзеў на Ігната з-пад абшарпанага казырка, паволі, густа пускаў праз нос дым. Быццам адпачываў і не надта хацелася гаварыць з Ігнатам.

— Самагонкі нагнаў? Паліцаяў поіш?

— Таварыш начальнік, я іх...— Ігнат падхапіўся.

— Сядзі, барада. Пан начальнік не навучыўся яшчэ гаварыць? Даўно яны тут былі?

— Даўно... Чорт іх ведае, я з імі ніякага кантрагенту не вяду, я...

Ігнат азірнуўся на спадарожнікаў старэйшага, але ім быццам не было і справы да гаворкі, якую вядзе начальнік. Адзін сядзеў, заплюшчыўшы вочы, быццам драмаў, другі падцягваў папругу вінтоўкі. Зноў стала страшна ад іх упэўненасці і спакою, сілы, якую яны адчувалі за сабою. «Вось выведуць, застрэляць — і ніхто ім не перашкодзіць! Застрэляць жа такі!»

— Ты, барада, ні іх, ні нас не хочаш ведаць. Пра іх як хочаш, а пра нас не забывай. Мы пра цябе помнім. А сёння нам калгаснага бычка аддасі.

— Таварыш начальнік...

— З хлява выведзеш сам. Цераз вуліцу ад цябе Андрэйшын жыве?

— Андрэйшын, Андрэйшын...

Мужчына больш не слухаў, устаў, кіўнуў, каб Ігнат ішоў паперадзе. Ігнат ішоў не сваімі нагамі. Сэрца адарвалася і мёртва ляжала ў грудзях. «Раскопваюць. Усё ведаюць! Добра, што я не лез першы і не хватаў лішне».

Адамкнуў дзверы, увайшоў у хлеў. Вароты нават не рыпнулі, зняў кавалак вяроўкі з шулкі, вобмацкам, ступаючы па гнаі паўз сцяну, дзе сушэй, падышоў да бычка, завязаў вяроўку на шыі. Жывёліна паслухмяна торкалася пысаю ў руку. Ігнат пагладзіў па сытай спіне бычка. Паднялася ў грудзях злосць

і крыўда і адразу ж прапала, як толькі пачуў цвёрдыя крокі ля варот у хлеў.

— Ідзі, ідзі, быська, — пацягнуў ён за вяроўку.

На двары адзін з мужчын узяў з Ігнатавых рук полад, а старшы ціха загадаў:

— Ідзі, дзядзька, у хату. І не зарывайся лішне.

— Таварыш начальнік...

— Помні, барада, што я табе сказаў. А то ў нас будзе пра што з табою пагаварыць, — яшчэ раз папярэдзіў ён Ігната, і ад гэтага папярэджання ў Ігната зноў адарвалася, упала сэрца: «Ведаюць, усё ведаюць! Нехта даказаў!»

Ігнат яшчэ пастаяў на двары, чуў, як цішэлі крокі мужчын, як недалёка пырхануў конь, потым стукнулі веснічкі на двор да Стахвана. Ігнат аж сцяўся ад гэтага стуку, ускочыў у сенцы, шахнуў засаўкай, заклаў за крукі завалу, толькі тады адчуў, што ўвесь мокры ад халоднага поту, быццам з вады вылез ці цэлы дзень хадзіў за плугам. Яшчэ стаяў, чакаў стрэлаў на двары ў Стахвана, але было ціха.

— А што яны з табою зрабілі! — запрычытала насустрач Мар'я, як толькі пераступіў парог у хату.

— Ціха, не енчы! Бычка забралі, каб ён ім бокам выйшаў!

Жонка з палёгкаю ўздыхнула.

— Чаго ты радуешся? Так і ўсё з хаты павыносяць, не толькі з хлява павыводзяць! — напусціўся ён на жонку. Страх прайшоў. — Каб яно калом вам у горле стала, тое мяса!

— А я табе казалася, не чапай калгаснага, не хлыніся за дабром! Думаеш, людзі дурныя, не ба-чаць, што Андрэйшын, Завадскі і ты больш за ўсіх нахвталі? Думаеш, маўчаць будуць? Дадуць вам спакойна панаваць на чужым горы? Хай толькі чырвоныя вернуцца...

— Маўчы! Я калгас не дзяліў, я ўзяў, што мне далі!

— Не шукай дурнейшага за сябе! Думаеш нахватацца навек? Задушыш мяне і сам задушышся за работаю! А не, і голаў адкруцяць!

— Не каркай! І без цябе моташна. Укладзіся і ляжы каменем.

— Тут і нежывы не ўлежыць.

Жонка заціхла. Прыслухаўся і Ігнат.

Ноч стаяла цёмная, ціхая. Ні агеньчыка, ні гуку. Доўга прыслухоўваўся Ігнат, але нішто не парушала цішыню, толькі ў брусце быў чуваць шашаль — патрэскваў, патрэскваў. Праз акно ў халаднаватай вышыні ярка стылі зоркі.

Прыдрамаў Ігнат адну часінку, дасвеццем быў на нагах, пахадзіў па двары, выглянуў на вуліцу. І следу не засталася ад тых людзей, што былі тут ноччу, толькі пустая пярэгарадка ў хляве, камячок гною, што адваліўся ад капыціка бычка ля веснічак, ды яшчэ неспакой, страх і няўпэўненасць на будучае, быццам была пахіснулася пад нагамі зямля. Цяпер гадай, калі яна зноў пахіснецца, каб не ўпасці, утрымацца.

Над Стахванаваю хатаю, як і звычайна, віўся дымок. Ігнат супакоіўся — абышлося.

Ігнат узяў вёдры і пайшоў па ваду. Амаль роўна са зрубам намёрзла лёду, але адсякаць не збіраліся, пакідалі веснавому сонцу. Аглянуўся Ігнат толькі тады, калі бразнулі восілка пастаўленых на зямлю вёдзер.

— Добрай раніцы, — прывітаўся Стахван. Ён нібы паменшаў за ноч, сагнуўся, асунуўся. — Ты ж мо чуў, кадук на яго, што ночы рабілася?

— Чуць нічога не было... — Ігнат не ведаў, казаць праўду ці маўчаць.

— Нічога, кадук на яго. А чаго яны ад цябе да мяне пайшлі?

Стахван спадылба зыркнуў на Ігната. Прытварацца не было чаго.

— Падказаў ім нехта на нас. У мяне бычка забралі.

— Забралі?

— І што я Чыгун — ведалі, і што ты цераз вуліцу ад мяне жывеш, і што калгас ты дзяліў.

— А ты што пра мяне казаў?

— Нічога не казаў. Яны і не пыталіся. Самі ўсё ведалі.

— Кадук на іх!..

Стахван патаптаўся на месцы, азірнуўся навокал, намякнуўся пайсці да хаты.

— А вады чаго не браў?

— І то ж, кадук на яго...

Ён узяў з Ігнатавых рук гладкае, выцертае рукамі пругло, на якім цяжка пагойдвалася акаванае замшэ-

лае вядро. Усё мыляў губамі, быццам хацеў нешта сказаць і не адважваўся.

— А ў цябе, Стахван, нічога не ўзялі?

— Адкуль я ведаю... Што ты гаворыш?

— Пытаюся, у цябе нічога не ўзялі?

— Не, нічога. Павячэралі толькі, кадук на іх. Ан-тося Маніхватава хацелі застрэліць. Стараста, кажуць, і ўсё. Ледзьве Волька вымаліла, што ад старасці скора і сам па сабе рассыплецца... Стараста — і ўсё...

Стахван мо з тыдзень не паказваўся на вуліцы. Ігнату таксама мулка спалася, ні з таго ні з с'яго прачынаўся сярод ночы, прыслухоўваўся — здавалася, зноў стукаюць у акно. Маўчаў, нікому не гаварыў пра бычка, пра Стахвана, і людзі гаварылі толькі пра старасту.

А потым прыйшла пара вазіць гной, засяваць надзелы. Пакуль ухадзіліся з работаю, страх забыўся, і здавалася, што даўным-даўно былі партызаны. Ігнат толькі кляў іх зрэдку за бычка, пакрысе вярнулася ўпэўненасць. Даходзілі чуткі, што партызаны спусцілі з рэк цягнік, зрабілі засаду, але гэта было далёка, там, дзе за палявою Случчынаю пачынаўся лес. Перад касьбою, калі сама абрабілася і было крыху вольнага часу, нечакана знік з вёскі Стахван. Тэкля гаварыла, што паехаў мяняць сала на соль, але ніхто не паверыў, што не было ў Стахвана ў запасе солі, ды ішоў час, а ён не вяртаўся.

Ігнат-то не вельмі паверыў, думаў, што знарок Стахван пусціў такую пагалоску, а сам прытаіўся дома, але колькі ні цікаваў, нічога падазронага не заўважыў. І Ігнат зразумеў, што Стахван сышоў з дому, што баяўся, каб не зайшлі да яго ноччу другі раз. І недзе там, дзе яго не ведаюць, не сядзіць ціха, дабывае дабро.

Надвячоркам Ігнат узяў сякеру і пайшоў на аселицу — паправіць загарад. Карова, мабыць, чухаючыся, зламала кол, калючы дрот абвіс, і нядоўга было жывёле ўлезці, стаптаць грады. Новы кол ён высек у алешніку, завастрыў і пачаў прабіваць дзірку ў дзёрне: з размаху ўганяў кол у зямлю, раскіўваў, потым зноў заганяў у гэтае ж самае месца. Потым убіваў сякераю. Біў з-за пляча, па-малатабойску; кол мякка, напорыста ішоў у поплаў, пакуль суха не трэснуў і не раскалоўся зверху.

— Памагай Бог! — пачуў Ігнат за плячыма і аж сцэпануўся ад нечаканасці.

— Цьфу ты! Перапужаў толькі.

— Нейкі ты вельмі пужлівы стаў.

Тодар, які да вайны сядзеў рахункаводам у калгасе і якога апошнім часам нідзе не было відаць, нядобра ўсміхаўся сінімі бяскроўнымі вуснамі, глядзячы на Ігната праз круглыя акуляры. Быў ён па даўняй сваёй звычцы без шапкі; бледны, высокі яго лоб бялеўся ў прыцемках. Дубчык, які Тодар трымаў у руках, няспешна пагладжваў траву ля старых, сшытых белымі суравымі ніткамі галошаў.

Бацька яго яшчэ за царом трымаў карчму, сына адправіў вучыцца ў Мінск, і Тодар там, гаварылі, меў сваю лаўку, гандляваў, чым і як — ніхто толкам не ведаў. Пасля рэвалюцыі, пасля палякаў Тодар вярнуўся дадому, да бацькі, які не вёў ніякага гандлю: лаўка згарэла, калі адступалі палякі. Людзі пагаворвалі, што стары знарок спаліў будыніну і што там нічога не было. Тым не менш старога ніхто не чапаў, лічыўся бедным.

Тодар з'явіўся нечакана, у абшарпаным чырвона-армейскім адзенні, худы, з абстрыжанаю галавою. Гаварыў, што ваяваў у Будзённага і ледзь не памёр ад тыфу. Дакументаў у яго ніякіх не было, ды ніхто і не пытаўся іх. Застаўся жыць пры бацьку, потым нібы дапамагаў арганізоўваць калгас; як чалавек вучоны, былы чырвонаармеец, стаў рахункаводам у калгасе. Ажаніўся ён пасля смерці бацькі з дачкою местачковага шорніка Федзькі, добрага майстра і п'яніцы. На работу жонка не хадзіла ў калгас, даглядала гаспадарку, нават сама калола дровы. Тодара баялася, як агню, — біў ён яе чым папала і па чым папала часта, невядома за што. Тодар меў знаёмых у сельсавеце, у раёне, нікога з вяскоўцаў і не крыўдзіў быццам, але ў вёсцы яго недалюблівалі.

«Прынеслі яго сюды пранцы!» — злосна падумаў Ігнат. Тодар усё глядзеў на яго, усміхаўся.

— А ты што тут робіш? — не вытрымаў, запытаўся Ігнат.

— Мне што рабіць? Мая работа кончылася з калгасам. Гэта ў некаторых яна сама пачалася. А я гаспадаркі не маю, сабе не нацягаў калгаснага добра...

— Хіба не даваў хто?

— За больш увішнымі не ўспеў. Яны цяпер мо і не рады, назад аддалі б.

Дубчык жорстка сцэбануў па зямлі.

— Ты пра каго гэта, Тодар?

— Ды от ні пра кога... Пра суседа свайго нічога не чуў?

— Я суседа не пільную.

— Мо і гэтак яно.

Тодар зноў усміхнуўся і хвасянуў дубчыкам па траве:

— Табе, Ігнат, і на руку, што сядзіба побач запусце. Тэкля адна з работаю не ўправіцца, зямлю не ўробіць. Забярэш. За гэта можна было і падказаць, хто калгаснае дабро дзяліў, калгас распускаў.

Ігнат на крок адступіўся, паважыў у руцэ сякеру, быццам прымерваўся ўдарыць ёю, зазлаваў:

— Ты што гэта? Сам рахункавод, сам і даў Стахвану спісы. Цяпер хочаш хвастом накрыцца?

Тодар ухмыльнуўся, павярнуўся ісці сваёю дарогаю — і ў вечаровым нізкім сонцы халоднымі чырвонымі агеньчыкамі ўспыхнулі шкельцы акулераў.

Ігнат аж выпусціў з рук сякеру. Тодар гэтага не заўважыў, не аглянуўся, спакойна ішоў разоркаю. У грудзях у Ігната нешта трымцела, як і тады, ад крыку старое, якая гарэла жыўцом.

* * *

Лета прайшло спакойна. Стахван так і не вярнуўся. Тэкля сама парадкавалася, касіла. Аднаго каня мусіла прадаць Ігнату, а на больш гаспадарку не зменшыла, ды і не варта было, пакрысе прыбрала з поля ўсю збажыну, на зіму корму будзе.

Не аказваліся больш у вёску і партызаны.

Спакойна, мірна ішла ў прыродзе восень, асыпалася лісцем на вузкія каляіны парослых травою дарог, засцілала жаўталістам лужы ў лесе. Калінікалі абкладвала неба, па тры-чатыры дні шумеў спорны дробны дождж, прыліпала да падэшваў лісце, пахла прывялаю мокраю траваю.

У такія дні Ігнат часцей пазіраў на два стажкі сена, на складзены пад страхою паўз сцены хлява бульбоўнік. Шкода было, што многа прападзе і сена, і бульбоўніку. Трэба было гумно. Сасоннікаў-круглякоў навазіў з Лошы, з ваеннага гарадка. Ды і ток

прасторны трэба быў на малацьбу. Думкі пра гумно кружылі ў галаве, як некалі ў бацькі пра млын. Цяпер ёсць за што людзей наняць, лес ёсць... Сама будавацца, пакуль лесу ніхто не пільнуе... А надалей можна будзе і пра млын падумаць, там прыбытак верны, гэта не ад бычка. Хай троха астоіцца ўсё на свеце, супакоіцца.

Ігнату было чаго радавацца. Цяпер, калі пайшоў Стахван, у вёсцы ніхто больш за яго не мае добра, напамінь ён людзям, хто такі Чыгун.

Запаў Ігнату ў вочы і не даваў спакою дубняк за Бранавіцкімі, у невялічкім ляску сярод поля за кіламетраў шэсць ад вёскі. Дубкі яшчэ не старыя, танкаватыя, але ёсць некалькі высокіх, сама раз на сохі, і на шулы можна назбіраць. Па тоўсты дуб трэба ў вялікі лес ехаць, за Вераб'ёва, наймаць людзей, а хто захоча такім ліхім часам ехаць туды, дзе немцы паляць вёскі разам з людзьмі? За Бранавіцкімі ён і адзін управіцца пассякаць, усцягне на воз канём.

Цяпер, пакуль не ўзяліся выбіраць бульбу, сама час паехаць у лес. Думка гэтая так засела ў галаве, што пад вечар Ігнат інакш і не мысліў, быць таго не магло, каб не паехаць заўтра па дуб.

Надвячоркам падмазаў калёсы, паклаў у перадох бярэмя канюшыны, трэцяга ўкосу, дробненькае і зялёнае. Зайшоў у падпаветку, узяў пілу, паспрабаваў на палец, ці вострыя зубы, раздумаўся: аднаму няма чаго рабіць пілою, дастаў з-пад варштата сякеру — кавальскае работы, на доўгім з бярозы-чачоціны тапарышчы, якое знарок рабілася на работу ў лесе. Можна замахнуцца, ударыць. Там жа, пад варшта-там, у дробных габлюшках абмацаў кавалак тачыла.

Тачыла і сякеру пакінуў на парозе, пазамыкаў хлявы, паслухаў, як за сцяною карова роўна жавала жвайку, зачыніў варотцы ў агародчык і толькі тады зайшоў у хату, насварыўся на Мар'ю, якая ў мыцельніку перастаўляла посуд:

— Зноў варотцы ў агародчык расхлябестаны. Рукі лянуешся за сабою завярнуць!

— А чорцяга ўспее за такою плоймаю ўсё ўпільнаваць! За дзень ні рук, ні ног не чую. Мо дзеці лазілі.

— Прывыкла на дзяцей спіхаць. Можа, хочаш, каб я яшчэ і за дзецьмі даглядаў, а не ты? Лямпу запалі.

Дзяцей-то ён і не бачыў і не глядзеў за імі і раней, і цяпер. Але Мар'я не аскірзнулася, узяла з каміна запалкі. Кнот не ўкруціла ўсярэдзіну, і лямпа свяціла бледна, як газоўка.

— Будзеш вячэраць, Ігнат?

— А Зіна з Аняю дзе?

— Пападалі спаць. Набегаліся за дзень.

— Не буду вячэраць. Малака троха з'ем. Пайдзі ў кубел, прынясі сала ўзяць на заўтра ў торбачку. Цыбулі, агурка якога. Малака налі ў пляшку. Паеду заўтра за Бранавіцкія па дубы.

— Адзін паедзеш? Хоць бы я памагла.

— Упраўлюся адзін. Дом жа не пакінеш на цэлы дзень.

— То малака я заўтра налью, свежага.

— Але, буду я цябе чакаць. Досвета паеду.

— Задушышся адзін. На чорта табе так хватаць! Такая калатнеча на зямлі...

— Не тваё дзела!

Мар'я патупала ў каморку, было чуваць, як стукнула вечкам кубла. Прынесла ў хату ўвесь кавалак сала — мокрага ад расолу, пад'ялчалага, з адстаўшаю шкуркаю, зняла з цвіка дошчачку і наважылася абрэзаць самае зжаўцелае паўз край кавалка.

— Нашто ты рэжаш?

— Не ўясі мо, соль адна.

— Уем. Не вялікі пан.

Мар'я адрэзала кавалак, аскрэбла соль, прынесла маласольных агуркоў, наліла ў бутэльку малака, заткнула коркам з газеты, усё паклала ў палатняную торбачку, з якой Аня хадзіла ў школу.

Ігнат закурыў, паклаў на лаву кавалак тачыла, папляваў на яго і зашоргаў сякераю.

— Мо агонь большы ў лямпе зрабіць?

— Нашто? Я і так бачу.

— Як хочаш.— Мар'я памаўчала.— Учора Смалярню спалілі разам з людзьмі...

— Ну і што? Яны, лесавікі, з партызанамі знаюцца.

— А хто цяпер у каго пытаецца? Бычка забралі, добра, што самога жывога пакінулі...

— Адчапіся з бычком! Колькі ты ўспамінаць будзеш?

— От, божа літасцівы! Як азвярэў ты. Жылі некалі як людзі. А цяпер — як на пусты канец...

Мар'я не дагаварыла, бо Ігнат быў перастаў шоргаць сякераю па тачыле, яшчэ нешта прашаптала сама сабе пад нос, зашамацела сенніком, уздыхнула.

Цыгарка дагарэла, пачала прыпякаць у губы. Ігнат, не ўстаючы, кінуў недакурак на прыпечак, зноў засяроджана зашоргаў сякераю.

Глухая, зацятая злосць на партызан не прайшла. Ён узненавідзеў іх, але маўчаў, баяўся, што зноў прыйдуць, калі хочаш, пазабіраюць і коней.

Выехаў Ігнат, як і збіраўся, досвета. Ноччу легла густая, белая, як шэрань, раса, густы туман, і ад вільгаці стылі рукі. Ён нават пашкадаваў, што не ўзяў рукавіцы.

У тумане было глуха, як у мяшку, але Ігнат ведаў, што да абеду распагодзіцца, будзе сонечна, цёпла. Ветру няма, не будзе хмар і дажджу.

— Ну, Дэраш, варушыся, ваўкарэзіна!

Ігнат сцебануў каня, і той неахвотна затрухаў бягом.

За лагчынаю з такім густым туманам, што нават дугі не было відаць, дарога пайшла пад узгорак, між кустоў калючага барбарысу; калёсы застукалі па карэнні маладога сасонніку; за сасоннікам дарога пайшла ў лог, зарослы кустамі шызаватай лазы. Далей дарогу абступілі густалапыя, насупленыя яліны з урослымі ў мох ніжнімі лапамі.

Непрыкметна ельнік расступіўся, адышоў у туман; захрумсцеў пад коламі гравій. З аднаго боку ад дарогі пайшла нізкая маладая пасадка сасонніку з рэдкаю доўгаю травою, пажайцелаю, па-восеньску пакамечанаю. З другога боку пачаўся кусцісты грабнік, малады дубняк. Ігнат закіраваў на вузенькую, ледзь прыкметную дарогу, да сваіх нагледжаных дубкоў... Каня распрог на невялічкім прагалку, прывязаў лейцамі за аглабіну, падкінуў канюшыны, навесіў торбачку з ядою на сук, узяў сякеру і пайшоў да першага дубка, кінуў вокам на парэпаную кару, абымшэлую ля самае зямлі. Камель моцна, разлапіста ўваходзіў у зямлю глыбокімі карэннямі, якія разлічаны надоўга, на стагоддзі, каб дрэва разраслося ў некалькі абхватаў, вынеслася ўверх над усім наваколлем, абымшэлае не толькі ў камлі, але і на

вершаліне. Гэтага не будзе, накіравана яму толькі лёгенька здрыгануцца ад першага вострага ўдару...

Ігнат з размаху біў сякераю пад самы камель, чыстыя пругкія трэскі падалі на траву. Усё глыбей, паслухмяна ішла сякера ў вільготнае жывое дрэва. Ігнат не разагнуўся, пакуль дрэва цяжка не трэснула, незаўважна пахілілася ў падсечаны бок. Толькі тады некалькі хвілін пастаяў, аддыхаўся, слухаў, як па целе расцякаецца гарачая стомленасць. Спакойна, з адцяжкаю, секануў раз, другі, і дрэва, сваім цяжарам абрываючы моцныя валокны, нахілілася, пачало падаць, зашумела вершалінаю і цяжка вухнула вобземлю. Пасля ў мёртвай цішыні было чуваць, як выпростваюцца падкамечаныя цяжарам ствала галіны, нібы дрэва яшчэ варушылася.

Ігнат абсек галіны, адцягнуў іх ад дарогі, прыкідаў дубовы камель ламаччам, каб не так кідаўся ў вочы, і перайшоў да наступнага дрэва.

Ён падступаў ужо да трэцяга дубка. Даўно мінуў ранішні халадок, расплыўся туман. Свяціла, пачынала прыграваць сонца. Ігнат усё часцей прыпыняўся, выціраў рукою пот, як на сенакосе.

Ён спачатку не прыслухоўваўся да далёкае страляніны, махаў сякераю і толькі тады, як моцна, глуха вухнула недалёка раз, а потым і другі, перастаў секчы, прыслухаўся: стралялі густа і зацята. На нейкую хвіліну страляніна заціхала, а потым зноў усхоплівалася з новаю сілаю. Ігнат быў узяўся за сякеру, але трывога закралася ў душу — стралялі ў тым баку, адкуль ён прыехаў. Страляніна нахапілася з новаю сілаю. Ігнат адрозніваў і аўтаматныя чэргі, і вінтовачныя стрэлы. Яшчэ раз моцна вухнула, раптоўна стала ціха, было чуваць, як гудуць маторы; потым гул пачаў аддаляцца, цішэць, а высока ў небе з'явілася лёгенькае светлае воблачка. Яго быццам падштурхнулі ў плечы, падбегам кінуўся да воза, сунуў пад траву сякеру, ліхаманкава ўзяўся запрагаць каня, потым ускочыў у воз, шлегануў каня па азадку лейцамі, і той ад нечаканасці з месца рвануў рыссю, а Ігнат усё круціў, круціў лейцамі над галавою, чуў, як лескацяць колы і амаль не дакранаюцца да зямлі.

Калі выехаў з лесу, сэрца абарвалася: гарэла яго вёска, пасярэдзіне, там, дзе яго хата. Дым над пажарам паменшаў, узялося ў сілу полемя, не давала

людзям падступіцца і тушыць, ды і патушыць ужо было нельга. Ігнат толькі паўтараў сам сабе: «Барані Божа, барані Божа!» — лупіў і лупіў лейцамі ўзмак-рэлага каня, колы ляцелі над зямлёю, выбіваючы з каменя іскры. Даўно растрэслася канюшына на дарогу, выпала сякера, холадна бліснуўшы на сонцы сіняватым лязом.

На поўным кар'еры з-за вербаў уляцеў ён у вуліцу, амаль на самы натоўп вяскоўцаў. Конь сам спыніўся перад людзьмі, закіраваў да плота.

Перад Ігнатам расступіліся. Ён стаяў пасярод вуліцы, няўцямна глядзеў на тое, што засталася ад яго дамоўкі: на чорнае абсмаленае бяравенне, якое дыміла тоненькім шызым дымком. Крыху сцен успелі расцягнуць, залілі вадою. Чорныя асмалкі і печ з разбітым комінам — усё, што засталася ў яго.

Ігнат цяжка павярнуўся і ўздыхнуў, быццам яго трымалі за горла і ён нарэшце вызваліўся. Не сказаў ні слова, пайшоў да воза, нечакана скоранька азірнуўся, быццам успомніў пра нешта патрэбнае, некага шукаў вачыма ў натоўпе. І не бачыў ні жонкі, ні дзяцей. Нехта, зразумеўшы, што ён хоча ўгледзець, толькі кіўнуў галавою ў бок пажарышча — там яны.

Ігнат усміхнуўся, быццам ашчэрыўся, закруціўся на месцы, кінуўся да каня, які ішоў, згрызаючы паўз плот зелле і траву. Следам за драбінамі цягнулася па зямлі торбачка з ежаю.

Ён быццам спатыкнуўся, стаяў некаторы час на адным месцы, глядзеў сабе пад ногі, на зямлю ля вялікага каменя, які некалі нарочна паклаў, каб не ездзілі блізка паўз плот і не ламалі калоў. Ля каменя ляжала нешта страшнае, што было чалавекам, і цераз гэта праходзіў танкавы след. Побач бездапаможна і недарэчна тырчаў угару сагнутым ствалом кулямёт, і ля яго ляжала афіцэрская фуражка з паламаным казырком, такая, тая ж самая, што была ў таго старшага, як забіралі бычка.

Людзі ўтрапёна глядзелі, як Ігнат вялікімі, нібы скачкі, крокамі дабег да падводы, выпрагаў каня, ускочыў верхам, ударыў пад бакі абцасамі. Натоўп шарахнуўся да платоў, даючы дарогу каню. Усе зразумелі, што Ігнат звар'яцеў.

— От і ўсё чалавеку. А жыць замахваўся як на два вякі.

...Босы, мабыць, сасніў, што даганяе суседскага рыжага ката, якому за збродную натуру адсеклі хвост, сам прачнуўся ад брэху, насцярожана павёў вушамі, вінавата паглядзеў на гаспадара.

— Раздзяўкаўся, падла! — абазваўся да яго Ігнат, ачнуўся, успаміны зблыталіся. Нядобра паглядзеў на сабаку, які вінавата біў хвостом па зямлі і не падымаў пысу з лап. Старасць брала сваё, і яму, як Ігнату, падабалася ляжаць нерухома ў цяпле.

Пасля вайны гэта трэці сабака ў Ігната. Першага ён памятаў, а тых двух, што трымаў перад Босым, не мог успомніць, ды і яны былі падобныя на Босага, і з імі, як з Босым, ён хадзіў на вартаўніцтва, і гэты Босы з разарваным вухам будзе жыць і тады, як не стане гаспадара...

Ігнат аж падхапіўся з палка, быццам хацеў пераканацца, што ў яго ёсць яшчэ сіла, з палёгкаю ўздыхнуў. Пра смерць прыходзілі яму ў галаву думкі даўно, але думалася пра яе як пра нешта далёкае, нерэальнае. Цяпер думка была пра смерць, як пра заўтрашні дзень. Ігнат разгублена сядзеў на палку, спалоханы і збянтэжаны, падумаў, што ў жыцці яго не было нічога, толькі гэтыя тры сабакі пасля вайны, ды і самога жыцця не было, гэта толькі здавалася, што жыў ён. А тыя людзі, тыя жанкі і дзеці, якія засталіся ў абрабаванай вёсцы і павінны былі згінуць, прапасці, не згінулі, яшчэ як зажылі і без яго дапамогі, выбудавалі вёску, а ён так і застаўся ў сваёй падслепаватай хатцы, у якой сабраўся перажыць усіх і радавацца, гледзячы, як мучацца людзі, і той самы Павел, сыноч Стахванаў, які шморгаў за комінам носам, калі Тэкля намякала Ігнату застацца жыць з ёю, вырас і цяпер з жалю дапамагае яму, як кідаюць брадзячаму сабаку кавалак хлеба... Не патрэбна яму ні Ігнатава бульба, ні соткі.

Ігнат устаў, памкнуўся выйсці на вуліцу, дзе больш святла, паветра, але лёскат калёс на вуліцы спыніў яго. Ігнат пастаяў у парозе і вярнуўся назад. Людзей не хацелася бачыць.

Сеў на палок, потым лёг, заплюшчыў вочы.

...Ігнат не памятаў, колькі часу і куды ехаў. Вёскі абмінаў, хоць не думаў ні пра небяспеку, ні пра ратунак. У яго балела галава ад чаду тых галавешак на пажарышчы. І калі пад'язджаў да вёскі, думаў здзіўлена, чаму яна цэлая, чаму не куча асмалкаў.

Усё на зямлі павінна было згарэць і застацца толькі пустка. А зямля трымала Ігната, паіла вадою, і толькі зялёнае надвячоркамі восеньскае неба пагардліва глядзела на чалавека.

Вярнула Ігната да розуму, да адчування рэальнасці простае, знаёмае ўсім жывым істотам адчуванне голаду. Яно аказалася мацней за ўсё. На гэты раз ён не аб'ехаў вёску, а з кустоў доўга цікаваў за чародкаю белых гусей, выламаў ладную папруцінку і, калі гусі падышлі блізка, вылецеў на іх конна, падрапежнаму дакладна ўдарыў гусь па галаве, схапіў яе, страсянуў яшчэ, трымаючы за голаў, і знік на кані за кустамі, чуў, як спалохана гергеталі гусі.

Гусь смажыў у лесе, на беразе ручая. Абмазаў глінаю, касцёр клаў невялічкі, каб не было многа дыму. Смаку не адчуваў, толькі слухаў, як напаяннеца страўнік. Ад гусі мала што засталася, яму не хацелася больш варушыцца, рухацца. Ён знайшоў на ўзлеску стажок сярод маладога бярэзніку, прывязаў каня за дрэва і заснуў мёртва, упершыню за ўсе дні блукання. Засынаючы, успомніў яшчэ таго чалавека ля каменя, які прыходзіў некалі да яго ноччу, зласліва падумаў: «Цяпер нічога не возьмеш, набраўся!» Прачнуўся толькі надвячоркам, паглядзеў на каня, які скуб траву, прыслухаўся да цішыні і зноў заснуў.

Ноччу сніўся яму кароткі сон. Сонечна, моцна пахне смалою, свежымі халаднаватымі трэскамі, якія яшчэ не насохлі, не пацямнелі на сонцы і не трашчалі пад ботамі. Яны ўдвух са Стахванам толькі што прыдралі верхняе бервяно, па яловых лагах цягнулі вяроўкамі ўгару, вось-вось усцягвалі, як неўспадзеўкі трэснулі лагі — і рассыпаўся ўвесь зруб, бярэвенне пачарнела, прапаў некуды Стахван. І нікога навокал, каб паклікаць. Ён глядзеў, як дагарала бярэвенне, і нарэшце здагадаўся, што гэта ў яркім сонечным святле не відаць агню, толькі шыпенне і патрэскванне чуваць.

Ігнат прачнуўся і выразна пачуў крокі. Нехта краўся паўз стог, і было чуваць, як шоргае па адзенні сена. Ён не паварушыўся, толькі скасіў вока і перад самым тварам убачыў ногі і прыклад вінтоўкі, які ледзь не даставаў да зямлі. Не чакаючы больш, клубком кульнуўся пад ногі, ірвануў за вінтоўку. Чалавек упаў. Ігнат ляжачага з усяе сілы ўдарыў па

твары, што аж забалела ў руку. Чалавек толькі ўсхліпнуў ротам і заціх.

Ігнат ухапіў вінтоўку, кінуўся да каня. Не было часу адвязаць лейцы, скінуў аброць, ускочыў верхам, ударыў вінтоўкаю па баку. Бабахнуў стрэл; перапалоханы, аглушаны конь так ірвануўся з месца, што Ігнат ледзь утрымаўся, не выпускаў з рукі грыву, не кіраваў канём, толькі трымаўся, нізка прыгнуўшыся да грывы, пакуль конь не спыніўся.

Вакол быў глухі лес. Конь стаяў на вузенькай сцяжынцы пад кашлатымі ялінамі. І чуваць толькі было, як сапе стомленая ад доўгага бегу жывёліна.

Ігнат кляцнуў затворам, перазарадзіў вінтоўку, пагнаў каня. Трэба было некуды ехаць.

Блукаў ён па лесе да світання, разумеў, што заехаў у вялікі лес і заблудзіўся. З вінтоўкаю адчуваў сябе смялей, не палохаўся — удзень некуды выедзе.

«Стой!» прагучала так блізка і нечакана, што ён не ўспеў і аглянуцца, здагадаўся скінуцца з каня, каб схвацца за ім, адбегчыся ў лес. Але з другога боку, з-за арэхавага куста, глядзела на яго чорнае вочка вінтоўкі.

— Кідай! Ну! — спакойна загадаў той жа голас, што крыкнуў «стой!».

Ігнат паслухмяна кінуў вінтоўку.

З-за куста выйшаў вайсковец, а з другога боку — падлетак гадоў пятнаццаці. Хлопец падняў Ігнатаву зброю, памкнуўся закінуць на плечы, але нечага пачаў разглядаць яе.

— Ты куды? Хто такі? — запытаўся вайсковец.

— Абы-куды.

— Чаго па лесе шастаеш?

— Дамоўку маю спалілі.

Вайсковец зірнуў на напарніка, які ўсё круціў у руках вінтоўку.

— За што цябе спалілі?

— Танка стрэліла. Вашага аднаго задушыла. Вайсковец узяў на плячо вінтоўку.

— Ладна, разбяруцца з табою без нас. Валодзя...

— Гэта Зелкіндава вінтоўка, таварыш сяржант.

— Ты што пляцеш? Адкуль?

— Зелкіндава. У атрадзе адна такая старая.

— Адкуль у цябе зброя?

Ігнат маўчаў. Невядома, што лепш: хлусіць ці гаварыць праўду.

— Што, зарвала? Шагай!

Вайсковец зноў узяў вінтоўку напагатове. Хлопец вёў за грыву паперадзе каня. Ігнат паклыпаў следам за канём. Зноў захацелася есці, і ён пашкадаваў, што не з'еў тады ўсё гусінае мяса. А яшчэ хацелася спаць, і на душы, і ў галаве было цёмна, як у самую глухую ноч Піліпаўкі.

Але ён прыклыпаў у атрад, сеў на пень ля зямлянкі і, калі з гурту партызан, да якіх падышоў хлопчык-канвойны, пабег да яго, накульгваючы, маленькі чалавек у вялікім галіфэ, якое звісала шырокім «крыллем» ніжэй калень, падумаў, што чалавек бяжыць да яго біцца; прыўстаў, таскануў чалавека ў грудзі, і той упаў, смешна сядзеў на зямлі, расставіўшы ногі, нешта крычаў тоненькім голасам. Маленькі, у рэдкім сівым шчацінні твар яго горка крывіўся, адна шчака падпухла.

Партызаны рагаталі, выціралі слёзы, якія набягалі на вочы ад смеху. А канвойны кінуў на зямлю побач з чалавекам вінтоўку, якую адабраў у Ігната. Чалавек забраў зброю, паволі ўстаў, пайшоў, яшчэ раз азірнуўся на Ігната.

Потым пажылы чалавек у парэпанай скуранцы зноў і зноў перапытваў адно і тое ж самае: адкуль родам, што рабіў у лесе, нашто напаў на партызана... Ігнат нават не злаваў на чалавека ў скуранцы за тое, што той чаўпе і чаўпе адно і тое ж самае. Ігнат стараўся толькі не заснуць, глядзеў на шапку следчага, на зорачку, у якой на адным ражку адшчамалася эмаль...

* * *

Яго пакінулі ў атрадзе. Зброі не далі. Прыкамандзіравалі да кухні, у дапамогу таму маленькаму чалавечку ў вялікім галіфэ, Зелкінду. І той перадаў на правах старшага Ігнату самую нявыгадную сваю работу: насіць ваду з калодзежа і запасіць дровы. Сабе Зелкінд пакінуў работу рангам вышэй: падручны ў Каці-кухаркі,— пасекчы мяса, накрышыць цыбулі, папільнаваць кацёл з варывам. Да таго часу падбіты Ігнатам твар Зелкінда загаіўся. Жыць давлялося ў невяліччай зямлянцы, якую змайстраваў сам

Зелкінд, да вайны нарыхтоўшчык. Жонку яго і двое дзяцей немцы застрэлілі на сваім двары, накрылі целы анучамі і запалілі. Зелкінд пайшоў быў якраз да суседа, чуў, як расстрэльвалі сям'ю, бачыў, як гарэла хата. Ігнат чуў, як Зелкінд плакаў не раз ноччу і дакараў сябе, што ўцёк з мястэчка.

Зелкінд Ігната пабойваўся, стараўся быць далей ад яго і загады перадаваў праз Кацю. Хаця і Кацю ён баяўся яшчэ горш, чым Ігната. Тае ночы ён вяртаўся ў атрад, натрапіў на нічыйнага каня і вырашыў прывесці каня ў атрад.

Каця-кухарка, высокая, худая, як жэрдка, жанчына, здавалася, толькі і ўмее, што крычаць, сварыцца. З пачатку вайны немцы расстралялі мужа, камуніста, а паўгода назад загінуў тут жа, у партызанах, яе сын. Пасля таго як абодва яе сыны пайшлі ў партызаны, паліцаі ехалі па яе. Яна ўцякла раненая. Знайшлі яе пасля на балоце аднавяскоўцы, потым пераправілі ў атрад. Зелкінд увесь дзень пакорліва слухаў Каціну сварку, цяжка ўздыхаў, а калі Каця дабіралася да Ігната, Зелкінд спалохана глядзеў на яе. Ігнат заўважыў раз, як Зелкінд пакруціў пальцамі ля скроні і паказаў Каці на Ігната, тая замахнулася на яго мокраю анучаю. Пайшоўшы па ваду, Ігнат паглядзеўся на сябе ў вядро — зарослы шчаціннем, худы, запалыя вочы. Вечарам папрасіў у Зелкінда кавалак люстэрка, падраўняў бараду. Быццам не чуў, што ў атрадзе яго завуць Мармолем, а калі хто думае, што звіхнуўся розумам, то хай думае, яму ад гэтага горш не стане.

На наступную зіму Ігнат справіў бравэрку і боты, яго пачалі браць з сабою нарыхтоўшчыкі, калі выязджалі па харч. Тады Ігнат запрагаў дзіўнай масці коніка — пярэстага, чорнае з белым, — якога звалі Кароваю, кідаў у старыя драбіны з выламанымі лёсткамі жмак сена, каб мякчэй было сядзець. Карабін звычайна клаў пад сена. Бралі Ігната з сабою, калі нарыхтоўшчыкі меліся ехаць у далёкія ад лесу вёскі, а што-небудзь трэба было прывезці ў атрад з бліжніх, куды немцы не асмельваліся паказвацца.

Ігнату здавалася, што Каця неўзлюбіла яго за тое, што прыручыў сабаку, шчанюка, якога Зелкінд аднойчы падабраў на спаленым хутары. Шчанюк застаўся адзін між чорных галавешак і знямогла

скуголіў. І ніхто не мог пачуць яго голасу: стаяў вялікі мароз, ад якога змерзлася ў празрыстую льдзіну паветра з белым маленькім бяльмом месяца высока ўгары. І сам шчанюк пачаў умярзаць у гэтую празрыстую льдзіну холаду і цішыні, і голас яго таксама ўмёрз тоненькаю белаю павуцінкаю.

Ён усю дарогу дрыжаў пад цёплаю палою кажушка, пакуль не сагрэўся і не заснуў, быццам дома на анучах пад прыпечкам ля цёпрых чыгуноў з паранаю бульбаю.

Жыць застаўся шчанюк спачатку на кухні, у закутку, там жа і карміўся; таўсматы, з тоўстымі лапамі, ён браў ласункі, але, калі спрабавалі падурэць з ім, паваліць угару лапамі, вылузваўся з рук, адбягаў убок. Калі залішне надаядалі, падымаў дыбком на загрыўку шэрсць і ўжо не па-шчанячы паказваў маладыя белыя ў чорным роце зубы, — і ад яго адступіліся, ахрысцілі Ваўчком.

Ваўчок аднойчы зайшоў у зямлянку, уважліва паглядзеў на Ігната маленькімі чорнымі вочкамі, не спалохаўся, калі Ігнат паставіў перад ім кацялок з кашаю — свой абед. Не выняў з кацялка пысу і не перастаў есці, толькі выгнуў спіну пад рукою Ігната.

Больш Ігнат яго не чапаў, накідаў у куток пад нарамі рыззя. Ваўчок не пайшоў з зямлянкі. Вячэру Ігнат таксама аддаў сабаку.

Каця, якая была прывыкла да шчанюка, распказвала яму ўслых пра свае беды, цяпер бубніла:

— Сышліся два ваўкалакі! Бельмамі толькі адзін на аднаго зіркануць — і маўчаць!..

Ваўчок не адставаў ад Ігната ні на крок. І ніхто больш не чапаў яго, не трэба было шчэрыць зубы. Ігнат толькі зрэдку дапускаўся да пяшчоты, гладзіў па спіне, і Ваўчок тады паслухмяна выгінаўся пад рукою. Ён неяк скоро падрас і паказваў на дарослага сабаку: пацямнела шэрсць на спіне, сталі моцныя і высокія лапы, вочы з-пад абвіслых вушэй глядзелі насцярожана і пільна. Нікому цяпер не хацелася падурэць з ім.

Кожны раз Ігнат з Ваўчком выязджаў у вёскі. Сабака садзіўся ў перадку ў драбінах і вартаваў воз, не злазіў нікуды і не адыходзіў, пакуль не вярталіся ў атрад. І гэтак жа, як Ігнат, назаўтра цэлы дзень не выходзіў з зямлянкі, спаў пад нарамі.

* * *

Пад весну Ігнат пачаў прыслухоўвацца да таго, што гаварылі пра фронт. Тое, што дасюль здавалася далёкім, нават і несапраўдным, пачынала адчувацца рэальна. А рэальнасць была ў тым, што не будзе партызанскага атрада і не будзе гэтага звыклага, небалагога для яго жыцця.

Акрамя ўсяго, партызанам не стала ні дня, ні ночы. Выязджалі і выязджалі на заданні. Бралі з сабою і шаўцоў, і кавалёў з майстэрні, якія рамантавалі зброю. Зброі хапала трафейнай, тол скідалі на парашутах. Немцы баяліся паказвацца паблізу ад лесу малымі атрадамі.

Нават самым упартым і зацятым паліцаям дайшло, што лепш за ўсё сядзець у мястэчку, дзе моцны нямецкі гарнізон. У мястэчку сабраўся ўвесь здрадніцкі зброд, які ведаў, што літасці не будзе.

Мястэчка, якое спрабавалі ўзяць штурмам мінулую зіму і вымушаны былі адступіць з вялікімі стратамі, было як бяльмо на воку для партызан. І ўсе адчувалі, што рана ці позна давядзецца штурмаваць яго.

Ігнату з-за мястэчка адыходзіў малы клопат. Але неспадзявана аперацыя захапіла і яго. Усе, хто мог трымаць зброю, былі пастаўлены ў строй. Ігната прыкамандзіравалі да першага ўзвода другой роты.

Ноч знарок выбралі месячную, калі менш за ўсё ў мястэчку чакалі нападу. Атакаваць вырашылі перад світаннем. Спецыяльныя групы абрэзалі сувязь з суседнімі гарнізонамі, атрад, які дыслацыраваўся побач, перакрыў гравейку, па якой магла падысці да акружаных дапамога. Атакаваць было вырашана адначасова з двух бакоў, пасля таго як у мястэчку заўважаць знішчальнікаў кулямётных гнёзд.

Перад штурмам Ігнат прыглядаўся, за кім бы прыстроіцца бегчы следам, каб быць заслоненым ад куль. Ён праклінаў таго, хто ўздумаў ставіць усіх пад ружжо. Ігнату яшчэ думалася, ці вернецца Ваўчок назад да Каці на кухню, калі заб'юць яго. Сабаку ён запёр у зямлянцы, каб не пайшоў следам.

Але, калі падняліся ўсе бегчы, Ігнат забыўся хавацца. Бег, прыгнуўшыся, лёгка і адчуваў, што праскочыць між куль і яны не закрануць яго.

Калі дабег да хат, трымаўся ў цяні ад будынкаў, не спяшаў бегчы наперад і страляць. Заўважыў на

гарышчы кулямёт, які біў кароткімі злоснымі чэргамі, не страляў па ім, падкраўся з-за вугла і кінуў гранату, перабег і прысеў за дубоваю шулкаю плота і, калі першы вораг выскачыў з хаты, стрэліў, але не трапіў. Чалавек з разгону пераскочыў плот і знік за ім. А па шулцы ўдарыла з гарышча чарга, Ігнат перабег назад за вугал. Другога ў шынялі ён заўважыў у варотцах і зноў паспяшыў, не пацэліў. Мацюкнуўся, згарача кінуўся следам цераз вуліцу, калі адтуль коратка пырснуў чырвоны агеньчык, з разгону паваліўся, адчуў, як апякло левы плячук. Лежачы, з аднае рукі спакойна стрэліў у чорную постаць, якая кінулася ад сцяны да дзвярэй у хату. І чалавек быццам пацягнуўся, падняў угору рукі, няўпэўнена, сутаргава пайшоў да парога, усё перагінаючыся назад. Ігнат даслаў тым часам другі патрон у ствол і зноў стрэліў, чуў, як куля ўдарыла па чалавечым целе. Немец адкінуўся плячыма на зямлю.

Ігнат падняўся і зайшоў на двор. Тупа, горача ныла плячо, і стала мокра на грудзях.

На забітага не глядзеў, толькі кінуў вокам, быццам гэта не першы забіты чалавек, быццам усё жыццё рабіў такое, і, упёршы ствол карабіна ў бот, загнаў у патроннік патрон, адчуў, як горача слабее ўсё цела, быццам выходзіць з яго жыццё, застагнаў скрозь сціснутыя зубы, выстраліў у саламяную страху. Калі ўбачыў, як слабенька затрымцеў на саломе кволы агеньчык, бы лягчэй стала на душы, што пайшло прахам чалавечае жытло — і нічога не заста-нецца, так, як не засталася і ў яго. Ігнат ведаў, што за гэта, калі даведаюцца, расстраляюць яго. Але не мог стрымацца, зноў перазарадзіў карабін, рука не магла ўтрымаць зброю, цяжка гойдалася руля, і ён не мог зноў прыцэліцца ў тое месца на страсе, дзе лёгенька курыўся дымок.

— Стой! Сволач, стой!

Ігнат пазнаў голас ротнага, скасавурыў вока і ўхмыльнуўся, што не паспее ён дабегчы, толькі на хвіліну прыпыніўся палец на спуску. Страшная сіла тузанула з рук карабін, тоненька вісканула рыкашэтная куля. Галава, якая чамусьці горача гудзела, не магла зразумець — ад чаго гэта. Пасля страшнага ўдару ў сківіцу пацямнела ўваччу месячная ноч, закруцілася віхура снежных іскрынак... Ігнат застаг-

наў, сілячыся ўстаць, але другі ўдар нагою ў грудзі адкінуў яго на зямлю, і ў галаве нешта лопнула, расцёкся ў ёй кіпень, апёк. Трацячы прытомнасць, Ігнат яшчэ ўбачыў абпалены твар ротнага, наган у руцэ. Апошняе адчуванне было, што ротны выпусціць у яго ўсе патроны, якія былі ў барабане...

* * *

Ротны не застрэліў Ігната. Яго падабралі разам з раненымі і паклалі ў шпіталь — вялікую чыстую зямлянку. Усіх раненых было толькі сем чалавек, цяжкапаранены адзін, малады яшчэ хлопец, ад якога не адыходзіла сястра, прыкладвала мокрую анучку да вуснаў. Хлопец не стагнаў, толькі ціхенька, бездапаможна прасіў піць. Піць яму не давалі, рана была ў живот, і ён паміраў. Ігнат стараўся не глядзець на яго. У самога рана ў плячы няцяжкая, толькі што пачала гнаіцца. Куля не зачэпіла за костку, прайшла навывлёт. І гэта было на руку — даўжэй застацца ў шпіталі, ведаў, што, чым скарэй паправіцца, тым скарэй возьмуцца за яго.

Але ніхто дапытваць Ігната не прыходзіў. Ваўчок перабраўся ў шпітальную зямлянку, пад Ігнатавы нары, зусім мала выходзіў на двор, нібы пільнаваў гаспадара. Ігнат апускаў руку, гладзіў сабаку і часам шкадаваў, што больш яму не выехаць з атрада, нават калі і даруюць яму. Без выездаў жыццё тут траціла ўсякі сэнс і цікавасць. Калоць толькі дровы і насіць ваду?

Ён пачаў ужо спадзявацца, што ніхто і не будзе чапаць яго.

Пraleжаў Ігнат у шпіталі амаль месяц.

Лежачы ў шпіталі, Ігнат не мог бачыць, што многае незаўважна перамянілася ў прыродзе. Вышэйшае, маладое стала неба, вільготна, чыста запахла паветра. Снег пацямнеў, надвячоркам, у марозік, быў шорсткі, зярністы, як соль. У лесе ўладарыў тонкі жывы водар бярозавага і асінавага голля.

І з гэтымі непрыкметнымі, нязначнымі перамяненямі ў прыродзе, у душы чалавека ачынаецца вострая, шчымлівая прага да жыцця, простага, прымітыўнага, як жыццё дрэў і травы, уся асалода яго ў тым, каб толькі адчуваць, бачыць, быць.

Ігнат зазірнуў у сваю зямлянку, аж зморшчыўся — Зелкінд, мабыць, ні разу не праветрываў яе. Ігнат адчыніў дзверы, сеў ля зямлянкі на кучу ламачча. Прыслухоўваўся да лесу, які ажываў і шумеў нават, ледзь чутна і весела, і разумеў, што ён тут не патрэбен, лішні.

Зелкінд прывітаўся з Ігнатам за руку, затаптаўся на месцы. Ігнат быццам здалёку, з невядомасці глядзеў на доўгія, вялікія Зелкіндавы штаны, адчуваў цёплы, смачны пах кухні, які ішоў ад яго адзення, падумаў, што зноў будзе спаць у адной зямлянцы з Зелкіндам.

Ківаў галавою Зелкінду, згаджаўся, хоць і не слухаў, што той гаворыць. А Зелкінд глядзеў на Ігната жаласліва, не вытрываў, нагнуўся і зашаптаў, сам аж уздрыгваў ад кожнага свайго слова, — начальнік асобага аддзела распытваўся, дзе, калі быў Ігнат.

Зелкінд спалохана азірнуўся на Ваўчка, быццам той мог пачуць і расказаць каму, сціх, спалоханы сваёй смеласцю, шкадаваў, што не вытрымаў, прагаварыўся.

Ваўчок спакойнымі прыплюшчанымі вачыма глядзеў на мужчын. Ігнат падумаў, што рабіць тут больш няма чаго, устаў і пайшоў па зледзянелай цёмнай сцяжынцы, быццам гэтае разуменне давала ратунак, але пра ратунак не думалася, быццам усё гэта датычыла не яго самога, а іншага чалавека.

...Прачнуўся Ігнат адразу, быццам яго паклікалі, нават убачыў маленькую постаць у чорным кароценькім кажушку і галіфэ з кавалерыйскімі кантамі. Ігнат бачыў яго разы са два, але чуў пра начальніка асобага аддзела часта, быццам той нябачна ўспяваў усюды. Думкі ў галаве пайшлі ясна, выразна, як рэдкія воблакі на летнім небе. Ён цяпер ведаў, што начальнік выведаў усё, нават знайшоў гільзы на тым месцы, адкуль ён, будучы адзін на выездах, страляў па людскіх хатах запальнымі. І ад успаміну пра тое на імгненне ў душы ўспыхнула вострае адчуванне радасці, быццам наяву перажыў тую ўцеху, калі паволі даставаў з кішэні патроны з запальнымі кулямі і страляў, акуратна цэлячыся ў насохлую салому падстрэшка, у гумны ці хлявы, закладзеныя на зіму

сенам і саломаю. А потым, калі ўдавалася падпаліць, стаяў, цешыўся на агонь, быццам тое полымя людское бяды грэла яго. А аднаго разу яму пашанцавала так, што вецер перакінуў агонь на суседнія хаты...

А начальнік асобага аддзела, бадай, знайшоў і яго патроны з запальнымі кулямі, схаваныя ў дупле старое алешыны. Падумалася быццам не сваім, а чужым староннім розумам — чаго ён яшчэ тут? Кулю ў лоб чакае? Або каб пасля на фронт па смерць пагналі?

Адзеўся асцярожна, каб не пачуў Зелкінд, дастаў у яго з кабуры наган. Зелкінд выменяў наган у навічка на сваю ржавую вінтоўку.

З лёгкаю душою ціхенька выйшаў з зямлянкі, з палёгкаю ўдыхнуў на поўныя грудзі стылае начное паветра, адчуў, як пацёрся аб нагу Ваўчок, адзіная жывая душа на свеце, якая шкадуе яго і любіць, хоць цяпер ён зноў нішто, не можа нікога ні пакараць, ні памілаваць — узяць пусціць або не пусціць з дымам і попелам па свеце. Але затое жыць застанецца, усіх перажыве!

Выходы ён з атрада ведаў, не патрэбен і пароль. Ваўчок, быццам разумеў усё, ішоў пры назе. Ігнат абмінуў пасты і выйшаў на сцежку не тоячыся, пакрочыў шпарчэй, каб далей адысціся, выйсці з лесу і згубіцца між людзей, як знікнуць у вечаровым мораку.

Ён аж спатыкнуўся, калі загадалі спыніцца. Невядома было, хто тут можа спыніць. Ён ведаў, што будзе, калі зловяць за пастамі свае. І калі паліцыя, то не памілуе. Ад страху аж засвярбела скура на ўсім целе. Ігнат зразумеў, што гэта смерць, што гэта яна дакранулася да рукі, а не халодная галінка. У яго аслабелі ногі. Нібыта ўсё зразумеў, ціха віскнуў пры назе сабака, і ён, яшчэ нічога і не падумаўшы, загадаў: «Кусі!»

Ваўчок гыркануў і кінуўся туды, адкуль паклікалі Ігната. Коротка пыркнула аўтаматная чарга — завішчаў сабака...

Згубіўшы шапку, аглушаны і аслеплены тымі кароткімі агеньчыкамі, Ігнат ляцеў па лесе, пакуль не ўпаў, знясілены, амаль непрытомны.

Прыбіўся ён жыць далёка ад лесу, у спаленай палявой вёсачцы. У абшарпанай браворцы, з густымі сівымі валасамі і пустымі вачыма, ён коротка адказ-

ваў на пытанні, ноччу ўсё пасвістваў, клікаў сабаку, уставаў, выглядаў з пограба. Людзі жылі ў паграбах, але месца яму знайшлося, і кармілі... Вясною ён хадзіў ад хаты да хаты, дапамагаў ускопваць зямлю. З усяе вёскі не засталася ніводнага мужчыны, толькі некалькі падлеткаў і два нямоглыя дзяды.

Калі прыйшло вызваленне, ён, ні з кім не развітаўшыся і нікому нічога не сказаўшы, пайшоў.

* * *

З аселіцы Ігнат выйшаў на свой пляц. На сядзібе нехта гаспадарыў, засадзіў соткі бульбаю. І абгарэлае бяровенне было акуратна складзена пры варывеньцы, якая ацалела ад пажару. Ігнат здзівіўся і зарадаваўся, ён не памятаў, не бачыў, што варывенька ацалела, і ад гэтае варывенькі стала лягчэй на душы, утульней — усё-такі сваё засталася. Ігнат пастаяў, уздыхнуў з палёгкаю, сеў на камень, які некалі трымаў на сабе вугал ягонай хаты і вакол якога цяпер густымі тоўстымі цырбунамі вырасла лебядка. І гэтая лебядка была мілей за чужое жытло ў паграбах, дзе яму з літасці давалі кавалачак хлеба і вараную лебяду. Цяпер тут ён зможа сам сабе здабыць ежы, каб хапала, і жыць на злосць усім спакойна, сыта, хай пазайздросцяць яму... Пакуль перажыць гэту разруху, пакуль зноў нарабіць усяго патрэбнага чалавеку для жыцця, трэба не адзін год, трэба многа страціць сілы. А Ігнат тым часам будзе жыць, уставаць і бачыць сонца, чуць пах хлеба і травы і берагчы сілу, каб жыць, існаваць бясконца, а калі не бясконца, то даўжэй за сваіх аднагодкаў.

Цераз вуліцу ў кухонным акне Стахванавае хаты свяціўся слабы чырвоны агеньчык. Ігната аж кальнула пад сэрца: а ў суседа ўсё як было, жыве, як і жыў, і будзе спачуваць Ігнату, уздыхаць і глядзець на чалавека, які даўно аджыў і невядома чаго з'явіўся з таго свету.

Ігнат аж падбегам шыбаваў цераз вуліцу, каб скарэй убачыць... Ён і сам не ведаў, што ўбачыць. Стахвана? Не, не!..

Веснічкі на двор былі адчынены, абвіслі на завесах да зямлі і не зачыняліся. І ў Ігната крыху палягчала на душы, ён спыніўся, аддыхаўся. Каб быў

Стахван дома, варотцы зачыніў бы, паправіў бы. Ужо спакойна пайшоў Ігнат да дзвярэй, пагрукаў, чуў, як адчыніліся хатнія дзверы, аж сцяўся ўвесь.

— Хто там? — запытала Тэкля. Ігнат уздыхнуў на ўсе грудзі.

— Я, Ігнат.

Тэкля шаснула засаўкаю, Ігнат сам адчыніў дзверы, пайшоў следам за ёю на кухню.

На прыпечку стаяла газоўка — бутэлечка з кудзельным кнотам. Ля прыпечка чыгуны з бульбаю і бурачнікам, налітыя з берагамі, каб не прыгаралі. На Тэклі, як і некалі, заляпаная цестам спадніца, скарэлая і нямытая, што здавалася, яе можна паставіць і яна будзе стаяць.

— Няўжо ж гэта ты?! Усе думалі, што і следу твайго даўно не стала. Хто б падумаў!

Толькі ў кухні здагадалася здзівіцца Тэкля, разводзіла ў бакі рукамі, але глядзела на Ігната спакойна і насцярожана.

— Садзіся ж да стала, чаго стаіш у парозе. Гэта ж трэба думаць!..

Яна не дагаварыла, запынілася ў одуме, патапталася на месцы, дастала з печы чыгунок, наліла варыва ў вялікую міску.

— Гэта ж трэба думаць! Ніхто веры не даваў, што ты жыў будзеш.

Ігнат не садзіўся, стаяў у парозе, запытаўся нечакана моцна, нібы крыкнуў:

— А Стахван дзе?

Ён ужо здагадаўся, што Стахвана няма. І па абвіслых веснічках, і па худой, змучанай ад работы, Тэклі, і па тым, што не было ў хаце густога тытунёвага паху.

— Чорцяга ведае. Пайшоў як да часу, перачакаць... Людзі бытта пад Клецкам бачылі ў паліцы, дабро ў людзей адбіраў. Калі праўда, то партызаны застрэлілі ці чырвоныя, як прыйшлі. Вярнуўся б дадому.

Ігнат зразумеў адно: Стахвана даўно няма жывога, Тэкля звывлася з гэтым, а што і як — не хоча гаварыць. Ён не дапытваўся, ён думаў, што ўсё-такі шчаслівейшы за Стахвана, бо галава засталася на карку.

Тэкля тым часам паставіла на стол міску, дастала з паліцы дзве шклянкі з сіняга тоўстага шкла, бу-

тэльку. Выпіла нараўне з Ігнатам, не закусвала, запрасіла:

— Еш. Ты здарожыўся, галодны.

Сама толькі ўкінула ў рот кавалачак хлеба.

Самагонка была прыгарэлая, Ігнат не дапіў да канца.

Тэкля толькі скрывілася, але нічога не сказала, успомніла, што ў яе ёсць работа, паклала бокам табурэтку і села абіраць бульбу.

Ігнат разумеў, што ёй хочацца гаварыць, распытваць, ухмыляўся і еў наварыстыя, затоўчаныя здорам буракі, потым адрэзаў дабраватую скварку ад кавалка сала, што ляжаў побач з хлебам. Гаворкаю ён сыты не будзе. Ды і настрой палепшаў, думаў пра Тэклю — з хлапчуком не доўга пацягне такую гаспадарку, пойдзе па свеце Стахванова дабро.

— Насаўсім прыйшоў? — не вытрымала, запыталася Тэкля, не глянула на Ігната, толькі рукі прыпыніліся, і белая стужачка лупіны перастала спаўзаць з нажа.

— Насаўсім.

Ігнат адсунуў міску, смачна ікнуў і прытуліўся плячыма да сцяны.

— Ведама ж, дзе чалавеку лепш будзе. Але... Зноў з-пад нажа паплыла стружачка лупіны.

— А як, дзе жыць будзеш?

— Пражыву. У крапіву не запаўзу і ад голаду не здохну.

— Але ж, здаровы чалавек пражыве. Не ўсе хаты пагарэлі, можна дзе і жыць...

Тэкля толькі скося, імгненна зірнула на Ігната, і той зразумеў яе нявыказаную думку, ухмыльнуўся, згроб са стала і ўсыпаў у рот крошкі, аблізаў губы. Не хапала яму толькі клопату гадаваць чужое дзіцё і пыніць чужую гаспадарку, не бачыць свету белага, каб некалі старога выкінулі за лапу на двор, як жабу.

— З варывенькі зраблю хатку. Колькі чалавеку трэба.

— Я ж пляц твой засеяла!

У Тэклі выпала з рукі ў кош напалову абабраная бульбіна.

— Што тваё, тое выбераш. Мне дасі насення на развод... Ну сяго-таго з гаспадарскага начыння пазычыш.

Тэкля з палёгкаю ўздыхнула, узяла бульбіну, павярнулася да Ігната плячыма і нязлосна буркнула:

— Ну пажыві, пажыві ў варывеньцы.

— Людзі і ў паграбах живуць.

— Я ж кажу — пажыві.

У Тэклі адлягло ад сэрца, што Ігнат нічога не спаганяе, але не надта хацелася, каб ён хадзіў пазычаць.

А Ігнату хацелася гаварыць альбы-што, але гаварыць многа і весела, з упэўненасцю ў сваёй праваце. Аднекуль з'явілася яна, гэтая ўпэўненасць, калі пачуў, што няма Стахвана, быццам ён, Ігнат, абмануў суседа, перахітрыў і яшчэ многіх перахітруе.

Выходзячы, Ігнат узяў з прыпечка кавалак тачыла, аб які некалі тачыў сякеру, калі збіраўся ехаць секчы дубы.

Тэкля нічога не сказала, быццам не заўважыла, толькі перасмыкнула плячыма.

Пераначаваў Ігнат пад яблынькаю ў садзе, на кучы сухога зелля. Раніцаю распаліў невялічкі агеньчык, напёк у прысаку маладое і дробнае яшчэ бульбы, нашчыкаў на градзе цыбульнага пер'я.

Пад страхою ў варывеньцы знайшоў сякеру. Яшчэ да вайны была падаткнёна пад страхою, каб на патрэбу не ісці ў падпаветку. Сякера ядавітая, вострая, толькі што расколаны абушок.

Раскаціў абгарэлае бяровенне, выбраў цалейшае, абчысціў ад вуголля. На другі дзень акуратна раскрыў варывеньку. Салома была цэлая, моцная, з тоўстага, як чарот, жыта. Пасля абеду схадзіў у поле, на лужок, нарваў і паслаў, каб высах, мох.

А потым клаў вянец за вяном, падымаў зруб варывенькі вышэй, в'іразаў дзверы і два акенцы.

На чацвёрты дзень ставіў кроквы, тыя самыя, што былі на варывеньцы. І на чацвёрты дзень зайшоў да яго калгасны старшыня, адзін на ўсю вёску «здоровы» мужчына Ясюткаў Паўлік, кульгавы пасля фронту.

Ігнат чакаў Паўліка яшчэ ўчора, калі той павінен быў вярнуцца са Слуцка, куды яго выклікалі. Да Паўліка ў Ігната пабывалі ўсе аднавяскоўцы, жанкі быццам незнарок прыпыняліся на вуліцы, віталіся. Больш настырныя спрабавалі пачаць гаворку, распытваліся ў Ігната, дзе быў, што рабіў. Ігнат не

пераставаў длубаць сякераю, адказваў коратка і нехаця: от партызаніў, ранены быў цяжка, а цяпер жыць вярнуўся, быццам не чуў пытання, нашто збіраецца жыць у варывеньцы, пажыў бы ў каго, пакуль пабудуецца.

Самыя змысныя жанчыны здагадваліся, што ў галаве ў Ігната не ўсё так як трэба.

— Здароў, дзядзька Ігнат! Пакуль я да начальства з'ездзіў і назад дабраўся, ты хату сабе зрабіў, ядры яго качалку. Аднаму хоць разарвіся. Ты ў партызанах быў? Руку там табе скалечыла? А мяне мінаю.

Шустры Паўлічак, якога Ігнат памятаў яшчэ хлапчуком, не мог спакойна стаяць на адным месцы, таптаўся, прысядаючы на адну нагу.

— Напрасна ты гэту будку робіш. Пажыў бы пакуль што ў каго, а потым і добрую хату справіў. Мы з табою цяпер будзем і начальствам, і рабочаю сілаю. Я старшыня, ты брыгадзірам будзеш. Мяне пра Тодара распытвалі. Стахван быў у паліцыі, яго злавілі, а ён і прызнаўся, што Тодар кантору падпаліў і спіскі калгас дзяліць ён напісаў... Да вайны ён многа грошай накраў, а таму і спаліў кантору. От як яно, ядры яго...

Ігнат сядзеў, звесіўшы ногі, на сцяне, зверху глядзеў на Паўліка.

Той сапхнуў на патыліцу пілотку з цёмным пятнячком на тым месцы, дзе была зорка, весела глядзеў знізу ўгору, нібыта абяцаў нешта лёгкае і вясёлае.

— Не выхадзіўся я яшчэ,— нехаця сказаў Ігнат.— Здароўя ў мяне не засталася.

— У каго яно цяпер, тое здароўе? Але жыць трэба, рабіць.

— Я сваё адрабіў. На мой век многа не трэба. Старажам пайду, а не — коней буду пасвіць.

— Як гэта?.. Ты што кажаш?

Павел замітусіўся, заштыльгаў туды-сюды.

— Разруха... Мы ж вайну канчаем, ядры яго, а ты...

— Канчайце. Жывеце. А я пагляджу.

Паўлік закруціўся на месцы, быццам яго зверху стукнулі па галаве. Бледны твар яго загарэўся яркаю чырванню:

— Цьфу! Я думаў, ты партызан, а ты... Чыгуніла ты! Ядры яго кабылу!

Паўлік хацеў яшчэ нешта сказаць, такое, каб Ігнат век памятаў.

Ігнат не чакаў, пакуль ён скажа, зацюкаў сякераю і не чуў, калі Паўлік пайшоў...

* * *

Адыходзіла разам з цяплом восеньская прыгажосць лесу і поля. Халаднавата цягнула ўначы паўночным ветрам. На лужках у полі вялікімі чародамі начавалі шэрыя пералётныя качкі. Яны спяшаліся. За імі ішлі халодныя дажджы, якія вымачаць парыжэлыя бакі аселіц і лугоў, абарвуць апошняе лісце і кінуць яго ў халодную рэдзенькую гразь.

Ігнат не выходзіў сядзець на каменьчыку. Выпаўзаў з хаты, каб толькі пакарміць парсюка. Адзяваў ватныя штаны, калашыны якіх выпускаў паверх ботаў, на галаву — старую, пашытую з аўчыны шапку.

За некалькі асенніх тыдняў ён асунуўся, ніжэй прыгнуўся да зямлі, і вочы ўсё нешта неспакойна шукалі. Не стала сілы, і цяжкія невясёлыя думкі прыйшлі ад таго, што не хацелася яму есці, не пайшлі на душу ні капуста, ні сала, ні буракі, быццам нешта перасохла ўсярэдзіне. Толькі ўзвар піўся. Ігнат мусіў быў ісці да Паўла, прасіць, каб даваў пакрысе малака. Ігнат хацеў заплаціць грошы, але Павел адмовіўся, толькі зморшчыўся — не трэба мне ні твае грошы, ні той твой пляц. Ігнат толькі тады зразумеў, што і дапамагаў яму Павел не ад зайздрацці, а ад жалю, і яму надакучыла дапамагаць.

Сабака не кожны раз выходзіў за гаспадаром на двор, на холад і гразь; Ігнат, вяртаючыся ў хату, цадзіў скрозь зубы: «Падла!» Ён не мог спакойна глядзець на Босага. У грудзях уставала незразумелая глухая злосць, і Ігнату думалася, што сабака перахітрыў яго, перажыве. І ад таго, што перажыве, Ігнат не мог супакоіцца...

Яму не спалася, балела ад ляжні цела. І разам са слабасцю ў целе прыйшла саслабеласць душы, быццам счыхла і яна без сала і капусты, на якой жыла дасюль.

Думкі вярталіся да перажытага, а яно аказалася кароткае, памятнае страшнымі выпадкамі: смерць бацькі, пажар, вось і ўсё памятнае, адметнае, а потым

доўга-доўга два маленькія акенцы і гнілаваты сыры пах варывенькі, гэтакі ж, як і пах выкапанае на могілках ямы.

Аказалася, што не ён абмануў людзей, а яны яго. Выбудаваліся, жывуць і будуць жыць, бясконца. І не паглядзець на іх звысоку, не пацешыцца іх мукаю, наадварот, быццам ён сам недзе глыбока ўнізе, а над ім ідуць, ідуць...

Ён засынаў, прачынаўся і не ведаў — ці гэта думалася, ці снілася.

Сабака спачувальна глядзеў на Ігната, калі той стагнаў і варочаўся з боку на бок, жаласлівымі вачыма.

Ігнат пачуў, як бразнула клямка ў дзвярах, не ўстаючы, запытаўся:

— Хто там?

— Я, дзядзька, малако прынёс.

Ігнат пазнаў Паўлавага сына, які прыносіў яму малако.

— Мама казалася, каб вы аддалі той збанок, што я ўчора вам малако прыносіў.

Хлапчук паставіў на стол збанок, накрыты лісцікам чыстае паперы.

— Гэта ж я забыўся.

Ігнат устаў, дастаў з шахаўкі збанок, баўтануў у яго з вядра вады — спаласнуў, — укінуў акрайчык хлеба. Глядзеў на падлетка, танклявага, цыбатага, у пінжаку з прыкараткімі рукавамі — і постаццю, і тварам ён быў якраз як Стахван, толькі меншы, быццам гэта сам Стахван прыйшоў да яго ў абліччы свайго ўнука, абмануўшы Ігната зноў.

— Як баба твая, Тэклія як?

— Здаровая. Яшчэ і ў печы паліць. Камандуе, — засмяяўся хлапчук.

Ад яго смеху Босы дзяўкнуў спрасонку, Ігнат аж сцэпануўся ад нечаканасці, і раптам думка праклюнулася ў галаве.

— Хочаш, я дам табе стрэльбу. Ляжыць у мяне недзе.

У хлапчука ад нечаканасці заняло дыханне.

— Аддам. Толькі сабаку мне застрэль, а то я сам не магу. А ён яшчэ ашалее ад старасці...

Коля забыўся пра збанок і гатоў быў бегчы дадому.

— Ты заўтра, пасля школы прыйдзі. Я пашукаю, дзе яна.

Калі хлапчук пайшоў, Ігнат запаліў лямпу, стаў на калені і пачаў перабіраць пад палком анучы, рыззё — старыя гумы, валёнкі, лямцы аўчыны, якая спарохнела і рассыпалася ў руках. Пад нізам абмацаў прыклад стрэльбы. Яна не заржавела зусім, некалі добра змазаная тавотам. Ігнат адчыніў замок, асцярожна, трымаючы за ствол, пастукаў прыкладам па зямлі. Стрэльба з тонкім віскам пераламалася. Ігнат на калена зачыніў стрэльбу, адняў цаўё, потым ствол, узяў з прыпечка кавалак цагліны, аб які вастрыў нож, пачаў адціраць іржу. Анучкаю выцер карычневы пыл, узяў з міскі кавалак варанага сала, змазаў стрэльбу, сабраў, злажыўся — рукі дрыжалі, і не відна была мушка.

Ігнат стомлена выцер пот.

Сабака драмаў пад сталом, роўна падымаліся і апускаліся худыя бакі.

Ігнат не мыў рук, выцер аб штаны, даеў сала з міскі, выпіў зараз паўзбанка малака. Апетыт з'явіўся, быццам гэта і на самай справе сабака не даваў яму жыць, а цяпер адпусціць душу, калі яго не стане на зямлі. Ігнат кінуў яму пад стол кавалак сала, якім мазаў стрэльбу.

За ноч Ігнат ні разу не прагнуўся, спаў, як і некалі...

Ігнат ішоў наперадзе. Побач на повадзе са старога канаплянага пастронка ішоў Босы, час ад часу патрэсваў галавою: з самага маленства ён не насіў аброжкаў.

Следам за Ігнатам, трапляючы ў яго сляды, ішоў Коля ў тым жа кароценькім пінжачку з чарнільнымі плямамі на рукаве, пачырванелымі ад холаду пальцамі трымаў стрэльбу.

Спыніўся Ігнат ля старое засохлае вішні на ўзмежку, прывязаў сабаку, аддыхаўся, адварнуўся ад ветру, які сек дробненькім, як пыл, халодным дажджом. І гэтым халодным вільготным пылам працінала наскрозь, ад яго халадзела ўсё ўсярэдзіне.

Коля, ссутуліўшыся, цёр адна аб адну рукі і дыхаў на іх, каб крыху адагрэліся. Глядзеў на Ігната, на холадзе твар у якога пасінеў да чарнаты, а на сівай барадзе, як на звярынай пысе, бялелі дажджавыя кроплі.

Ігнат адышоў ад сабакі і махнуў рукою.

Стрэл прагучаў глуха, заслалася наперадзе дымам, і ў гэтым дыме завішчаў сабака.

Коля разгублена пазіраў на Ігната, быццам не разумеў, што здарылася і чаму сабака круціцца на адным месцы, хапаючыся зубамі за бок, з якога тоненькім высокім струменьчыкам біла кроў.

— Бі! Бі! — азварэла закрычаў Ігнат, адчуваючы, што сабака можа ўцячы, бо лопнула гнілая вяроўка, выхапіў у Колі стрэльбу і, трымаючы за ствол, ударыў, але не патрапіў па галаве, а па спіне, сабака рвануўся прэч, і другі раз прыклад плюхнуў у перамешаную з крывёю грязь, пырскі свіснулі на твар Ігнату, але ён не адчуў, анямела глядзеў, як уцякаў сабака, цягнучы за сабою кавалак мокрае вяроўкі.

Ігнат не бачыў, як у жаху адступіўся ад яго Коля, толькі цяпер па-чалавечы зразумеўшы, што яго прымусілі зрабіць, як ён кінуўся прэч, прыгнуўшыся, быццам яму хацелі стрэліць у плечы...

Ігнат доўга ішоў дахаты, прыпыняўся, аддыхаўся, а ў хаце адразу ж упаў на палок, быццам у ім раптам не стала касцей і нельга было трымацца больш на нагах. Адчуваў вільготны холад, які працяў усё цела і не адпускаў тут, у хаце. Глядзеў на чорную, як у кузні, столь. І потым яму снілася гэтая густая чарната...

Ён не чуў, як з апоўначы ля дзвярэй тонка скуголіў Босы, залізваў раны ад качынага шроту і зноў скуголіў, пакуль не прыйшоў ад магазіна аднавокі вартаўнік Антось, не зайшоў у хатку, доўга чыркаў запалкай, угледзеў мерцвяка, кінуў запалку, вобмацкам выйшаў на двор, узяў сабаку за вяроўку і павёў за сабою.

Пакінуў Босага ў сваёй старажоўскай будачцы з печкаю, зробленаю з парожняе бензінавае бочкі-двухсотлітроўкі, і пайшоў да паштальёнкі, каб сказала заўтра ў сельсавеце, што памёр Чыгун, і каб далі загад пахаваць яго.

Загад назаўтра далі, брыгадзёр напісаў мужчынам нарад выкапаць на могілках яму, зрабіць труну, папрасіў старых, каб абмылі і прыбралі цела.

Работу рабілі скоро, і ні ў кога не было нават таго шкадавання, якім шкадуюць мёртвую звярыную душу, толькі жаданне скарэй скончыць непрыемную работу, нібыта пераносілі мёртвае цела з аднаго месца на другое.

Напрадвесні загадалі Паўлу раскідаць на дровы хатку і хляўчук, а потым бульдозерам, які ішоў падсыпаць дарогу, зраўнялі ўсё так, што не засталася і следу, толькі чатыры цяжкія камяні на зямлі, ссунутыя ў адно месца.

1973

ХАЛОДНАЯ ПТУШКА

I

Нядобра, калі на неакрытую снегам зямлю вялікі мароз. Тады на свеце робіцца непрыютна, як у лядоўні; вецер пранізліва-бязлітасны, і ад яго нікуды не дзецца, не схавацца, бытта не засталася на зямлі ніводнага цёплага кутка. І зямля тады робіцца пустою і халоднаю, і страшна думаць, што ў душы ў яе ўсё зледзянела, змярцвела — і больш не будзе на зямлі жыцця.

Анэта чакала, калі зменіцца квадра і пераломіцца надвор'е. Яна нутром прадчувала гэту перамену, ёй нават здавалася, што незаўважна памякчэў, зрабіўся вільгатнейшы вецер. Чамусьці верылася, што пойдзе сухі, марозны снег, а не стане хлюпаць мокры, з дажджом, — цяжка было трываць нізкую плывучую шэрань хмар, хацелася чыстага, белага, святочнага, каб зарадаваліся вока і душа.

І яшчэ тым, галоўным, цешыла душу спадзяванне на снег — што не вымерзне рунь. Са снегам адляжа мароз, паменшае вецер...

Анэта ленавалася, не кожнага вечара паліла ў грубцы, а таму хату вышаствала ветрам. На ватною коўдру старая ўскідала яшчэ кажушок. Але пад такімі акрыванкамі ад цяжару балела цела і не было сугрэву. Старая ведала, што нікія коўдры яе не нагрэюць, бо не засталася цяпла ў целе, выстудзілася яно за доўгае жыццё. А таму трэба прывыкаць да холаду, як прывыкла за многія гады да адзіноты, да пустое хаты, да доўгіх дзён, не занятых работаю; і дні не доўжыліся, бо сілы не ставала і каб парабіць работу пры хаце. Недзе ў душы Анэта і не верыла, што гэта папраўдзе так, бо лягчэй за яе і ўвішней на рабоце не было і не будзе. Ды не вечны чалавек на зямлі, як і нішто не вечна.

Колькі яна перажыла і равеснікаў і маладзей-
шых?

Нават не верылася, што гэтак доўга можа жыць чалавек, які век рабіў, ішоў усё жыццё, як конь у баразне.

Зжахнула Анэту і бытта спалохала тое, што спаракнелі вербы ў краі вёскі. Тыя вербы, якія яна памятала маладымі, з чыстымі святочнымі лісцікамі; з вербаў ламалі дубчыкі, каб ісці на вербную ў цэркаў. Чатыры вярбы раслі на аселіцы, вялікія, што толькі ўдваіх, узяўшыся за рукі, і абхваціш.

Летам стаяла яшчэ адна вярба. Ад дзвюх не засталася і следу, як і ад тае грэблі, пры якой раслі дрэвы. Ад трэцяе тырчаў толькі высакаваты чорны ашчэмак. Мабыць, восенню пастухі клалі агонь у пні. Пень выгараў з аднаго боку і ўсярэдзіне. Другая палавіна, пабялелая ад ветру і з сярэдзіны абвугленая, стаяла пад маладым травяным покрывам, як ашчэмак вялікага клыка.

Чацвёртая вярба ўжо не давала лісту, толькі дзедзе ад самага карэння спрабавалі ўзяцца ў рост кволыя светлыя атожылкі. Стары, выдулены з сярэдзіны, невысокі, пакручаны ствол моцна, разлапіста ўшчэплены ў зямлю карэннем і ўверсе растапыраны пяццю вузлаватымі галінамі, таксама кароткімі, пакручастымі, на якіх ужо не засталася вецця; галіны выдавалі як пальцы старое спрацаванае рукі, якія ўжо не могуць выпрастацца, разагнуцца. Ды і сама вярба з пабялелаю ад дажджу, глыбока парэпанаю карою выдавала якраз на вялікую спрацаваную жылістую чалавечую руку, якая бытта сілілася выцягнуцца, дастаць ад зямлі да гэтага па-дзіцячы чыстага і добрага, але высокага, як шчасце, вясновага неба і застыла ў пакутліва-цяжкім імкненні.

Ніжэй галля, у ствале свяцілася наскрозь дзірка. І вярба здалёку здавалася прыбітай да неба тоўстым сінім цвіком.

Анэта не ведала, чаму запала ў душу тая вярба: ці ад здзіўлення, што на сваім вяку ўпершыню бачыла, як памірае дрэва, якое помнілася маладзенькім. Бо людское смерці многа нагледзелася і набачылася. Мінулае вясны памерла самая малодшая Анэціна сястра. Дзве сярэднія памерлі раней, даўно. Пра іх засталася толькі роўная і доўгая прывычная памяць, як пра людзей, якія живуць недзе далёка-далёка...

Памерла Волька ў красавіку, калі ўжо добра прыгравала сонца і зусім мала засталася снегу ў полі, калі стары чалавек, выйшаўшы з хаты і прыгрэўшыся ў зацішку на сонейку, думае, што перажыў зіму і цяпер пажыве ўжо да новых халадоў.

Тады неспадзявана ўсхадзілася мяцеліца, дзень і ноч ляпіла мокрым разлапістым снегам, і ад ветру над Анэцінаю хатаю трывожна і пагрозліва гуў веццем стары вяз. Анэта тае ночы не магла звесці вачэй, усё прыслухоўвалася да лютага, несуцішнага разгулу мяцеліцы, як усё роўна хацелася пачуць што за ветрам...

А ўдзень стала нечакана спакойна і сонечна, як і не прападала сонца і яго вясновая цеплыня. Роўнае яго цяпло растапляла наляпаны ў пазы ў сценах снег, бярвенне мокра чарнела, і ад яго ішла пара. Вуліца была выраўнавана вышэй платоў снегам, снег паабломліваў галлё ў садах.

Вольку пахавалі таго сонечнага дня. Па Анэту ніхто не прыехаў, бо дарогі былі нячышчаныя, а на санях цяпер і моды няма ездзіць. А яшчэ — Анэта дагадвалася — пра яе быў невялікі клопат: дзяцей у Волькі многа, радні ў сваёй вёсцы таксама. Па яе, па Анэту, мо і не паехалі, каб не растрэсці старую бабу і не набрацца бяды.

Але ў тым, што памерла і Волька, а яна, Анэта, і самая старэйшая, і самая нешчасліўшая ў жыцці, засталася жыць, Анэта бачыла нешта несправядлівае і ненармальнае. Чаму б Вольцы не дажыць да яе, Анэціных, гадоў і не пахаваць яе — каб на добры лад? Яна зжыла, дзяцей пагадавала і не рабіла па гаспадарцы так, як яна, Анэта, і жаночую і мужчынскую работу. А вось узяла і памерла тая песенніца і танцорка, тая малая і кволая Волечка, якую некалі і бацька любіў больш за ўсіх, бо Анэта мусіла сядзець за кроснамі, а Волечка ў дарэктара дзве зімы вучылася, чытаць умела. Як душа памерла.

Колькі жыцця прайшло, колькі ўсяго сплыло, колькі вялікага гора і крыўд зжылося і перажылося, а той далёкі ўспамін ні з таго ні з сяго раптам выпываў у памяці, як учора тое было. Бацька, шчаслівы і малады, сядзіць на лаве. У трапяткім чырвоным святле лучыны відно, як радасна пабліскваюць баць-

кавы вочы, як глядзіць ён на Волечку, якая прытулілася ў яго на каленях у кашульцы, з акуратна расчэсанымі валасамі, расказвае на памяць:

Каб ты ведаў, брат-кумішча,
Што учора відзеў я!
У паноў было ігрышча —
Дый якое ж — ай-я-я!

Варушацца на сцяне і на шэрым ад марозу акне чырвоныя водсветы, скубе Анэта злосна смыкі з кудзелі, круціць верацяно, прадзе — толькі голаў нахіляе ніжэй, як бытта акрамя свае работы нічога не заўважае. А самой хочацца кінуць усё, заплакаць ад горнасці, ад крыўды — яе не пусцілі вучыцца, казалі, што вялікая, што дома дапамагаць трэба, — ад зайздрасці, што не яна сядзіць на каленях у бацькі і не на яе гэтак глядзіць ён...

А Волечка зайздросціла Анэце, яе даросласці, яе ўменню рабіць работу, і любіла, як любяць маладзейшыя старшых братоў і сяцёр.

Анэта цяпер ведае, што ў кожнага свая доля і яна распараджаецца чалавекам, яна ведае, каму і якое жыццё пражыць. Волька так і не навучылася быць першаю ў рабоце, бо і здароўя ў яе не было на гэта. А песні спяваць умела, танцаваць здатная была. І замуж выйшла шчасліва, і за гаспадаром век пражыла, у сваёй вёсцы, сярод сваіх людзей і з сваёю раднёю.

Анэта ж пайшла жыць у чужую вёску, у трыццаць тры гады стала ўдавою, з дзецьмі на руках, пачала рабіць і за гаспадара і за сябе, як у баразну стала, — і пайшла.

У кожнага свая доля. А так чаму б ёй, Анэце, гэтулькі жыць? Жыве. А Волька памерла. Анэта цяпер спрабавала ўспамінаць тыя песні, да якіх здатная была Волька. І мала што магла ўспомніць — не да песень было ў яе жыцці. А вось цяпер, як памерла Волька, забрала з сабою свае песні, бытта менш і цяпла стала ў душы ў Анэты...

Першыя дні па смерці сястры Анэта моцна занудзілася была. Начамі плакала ад успамінаў і ад думак сваіх. Не заўважала, як цяклі слёзы. Толькі калі холадна рабілася ў твар, выцірала вочы коўдраю, ляжала спустошаная і лёгкая душою і целам,

бытта паволі апускалася некуды ўніз, апускалася...

І выплывала насустрач вуліца. Не, спачатку палаявая дарога...

У сонечнай далечыні, на шырокіх і роўных, як стол, слуцкіх палетках палавела жыта. Ад спякоты пабялелі, вылінялі пяшчотныя і халаднавата-мяккія пялёсткі валошкі на ўзмежках і пры дарогах. Мроілася разагрэтае сонцам паветра і нібыта цякло да жытнёвага небакраю. А адтуль чорным крылом разгортвалася навальніца. І перад ёю ўсё заціхала, неяк паспешна, быццам захопленое знянацку, нават паменшалі хвалі на тугаватай роўнядзі калосся. І нідзе ні душы. Толькі светлы палетак і пацямнелая далечыня, як з пясчанага берага глядзіш на цёмнае мора. І перад навальніцаю ўсё на зямлі бытта паменшала, і нават вёска здалася маленькай, нібы глядзіш на яе з вышыні, з гэтага магутнага чорнага навальнічнага крыла.

У цішыні пачулася, як мякка і глуха, усё роўна бы па жывым целе, ударылі па глыбокім цёплым дарожным пыле першыя кроплі. А потым раптоўна, неспадзявана моцна рвануў вецер — і абрынулася на зямлю ўсё разам: і прыцемень, і суцэльная, як з лубу, сцяна вады, святло сіняватых ад лютасці маланак, удары грому, ад якіх хацелася сцяцца ў маленькі-маленькі камячок, бо здавалася, што ты толькі адна засталася на ўсім белым свеце. І жудасна адчуваць, што прапала і ты, і твая прыцемная хаціна ў бясконцай лютасці і нястрыманасці стыхіі. І разам з тым была незразумелая, невытлумачальная, шчымлівая, трывожная радасць гэтай яраснай праяве, усё роўна як і ты частачка гэтае непадуладнай нікому сілы...

Не памятаецца, чаму яна тады была адна дома і чаму не пабегла да нікога з суседзяў. І наогул, цяпер, ва ўспаміне, здаецца, што тады на ўсю вёску не было ніводнага чалавека, ніводнае жывое душы, толькі яна, маленькая Анэтка, пад саламянаю страхою паветкі, бо страшна чамусьці сядзець у хаце, калі люта ўспыхваюць маланкі, пякучым бляскам асвятляючы праз невялікія вокны цёмную пад навальніцаю хату,— здаецца, што калі не сядзіш за сценамі, калі бачыш і навальніцу, і адчуваеш зусім

побач дождж і вецер, нічога не можа здарыцца з табою...

Анэта і потым, ужо сталым чалавекам, і цяпер, састарэлая, ніколі ў часе самых лютых навальніц, у самыя страшныя рабінавыя ночы не магла і не сядзела ў хаце, выходзіла на двор і стаяла пры сцяне, абапяўшыся посцілкаю...

Яна тады не заплакала, і не закрычала, і не кінулася нікуды бегчы, калі нешта раскалолася, трахнула, здаецца, ля самае яе, і здалося, што абдало яе хваляю паветра, якое незнаёма запахла. Яна адчувала і разумела, што нікуды ўсё роўна не ўцячы і нічога нельга перамяніць, толькі чакай і маліся, каб было ўсё добра.

У тую навальніцу раскалола стары клён, які рос пад вокнамі іхняе хаты. Быццам чорную сякераю нехта паласнуў у развілак і разваліў дрэва аж да самага камля, злажыў на зямлю палавіну яго пышнае зеляніны.

Клён, тая палавіна, якая засталася, стаяў яшчэ многа гадоў, абсмалены, аднабок, але зялёны, і трымаў буйное, раскошнае лісце. І ім, дзецям, не трэба было далёка хадзіць па ліст, якім высцілалі под педы, калі пяклі хлеб.

Спачатку пачаў аддаляцца гром, чуўся неяк дабрадушней і раскаціцей, здалёку, хоць яшчэ люта, кустамі, успыхвалі і сляпілі маланкі, але непрыкметна пачынала шарэць, і ў тым баку, адкуль прыйшла навальніца, рабілася святлей, адыходзіў, адступаўся ўдалечыню цень навальнічнага прыцемку, пакідаў за сабою спакой, маладое паветра і каламутны ручай пасярод вуліцы, які намываў тугога вільготнага жвіру, што пругка, быццам снег, парываў пад босымі нагамі.

Пасля навальніцы прыйшло чыстае святло. Мокра, але ўладарна наплываў водар жыта, вечны на гэтых палях, прыглушаны пахам мокрае лістоты ў садах.

І сведкай усяму гэтаму была толькі яна, дзяўчынка, і нібыта ўсё гэта адбылося дзеля яе.

Цяпер здаецца, што гэта і не ўспамінаецца, а сніцца, бо цяпер не верыцца, што можа быць на зямлі і гэтулькі святла, і волі, і гэтакае моцы. Але ж не, то было і сапраўды, і бачылася маладымі шчаслівымі вачыма дзіцяці ўпершыню. І сярод слух-

кага поля ёсць, стаіць і цяпер тая выгнутая ў адну вуліцу велікаватая вёска, хоць рэдка дзе ўжо ўбачыш у ёй тыя старыя, маленькія хаты. Абнавіліся сады, пабудававалі многа новых, прыгожых, з вялікімі светлымі вокнамі хат...

Пасля тае навальніцы не засталася на ўзгорку бярэзіны, дзе спрадвеку жылі буслы, «святая» ў народзе птушка. Па мокрай зямлі рассыпалася сухое ламачча ад былога, за многа год зладжанага жылля і пух з вераб'іных гнёздаў. Буслы таго года не жылі ўжо на бярэзіне, бо мужчыны, ведаючы, што можа ўпасці яна, загадзя, вясною, усцягнулі барану на высокую маладую ліпу.

І ад таго паху мокрае зямлі, ад таго водару з жытнёвага палетка і цяпер, праз многа гадоў, праз цэлае жыццё адзваецца ў душы незабытая радасць жыццю...

І, падхопленое пlynню радасці, наплывае на змену гэтаму ўспаміну другі: чорнае голле саду на фоне густога цёмна-сіняга неба, фіялетаваы стылы водсвет снегу ў полі, пах пацямнелага, шурпатага лядку на сцежцы, цёплы драўляны пах прагрэтай за дзень сцяны і доўгія матавыя ледзяшы — суслякі, — што звісаюць з саламянае страхі. А пасля гэтых ледзяшоў чамусьці адразу выпывае ў памяці з густога зімовага мроіва заізелы снег бясконцага поля, адзінокі санны след, і заізелая грыва каня, і пах настылага кажуха, у якім так утульна і не хочацца варушыцца. Плыве насустрач снегавое поле, абступае прыцемкавая марозная сінеча. І яшчэ не відаць, але ведаеш, што пакажацца спачатку адзін, а потым і другі слабенькі агеньчык. А следам па дарозе плывуць бухматыя, не надта вялікія — дарога няблізкая — вазы з сенам, якое яшчэ і на марозе свежа пахне сухім вострым пахам стога...

Успаміны ўставалі прыгожыя, сонечныя, высокія і плывучыя, як воблакі на пачатку лета. І нават зімовыя, халодныя, яны наплывалі, бы цёплая вада нешырокае рэчкі, што цякла за вёскаю. Звілістая, глыбокая ў завоінах, парослых па берагах аерам, высокім, густым, як чарот, і заўсёды халаднаватым, нават у самае спякотнае лета. І меленькая, з чыстаю, празрыстаю вадою і белым дном з пяску-мыльцу... А да рэчкі — аселіца з кароценькаю і густою, мяккаю, халаднаватаю і пяшчотнаю, як аксаміт, травою.

І тыя ўспаміны, і тыя пахі да смерці незабыўныя і самыя лепшыя, як успаміны пра дотык матчыных рук, пра яе голас той далёкі, які нікому не паўтарыць, як нікому не сказаць табе тых самых ласкавых, самых шчырых слоў любові, вялікае і адзінае, якою могуць адарыць сябе маці і дзіця. Такая любоў жыве ў дарослага, ужо, здавалася б, агрубелага душою чалавека да роднае зямлі: да лёгкага павеву ветру над полем, нават да сіняе валошкі на мяжы, не кажучы ўжо пра кусцістую, густую, як аўчына, рунь, пасрэбраную першым інеем, які ружова адсвечваецца ў ранішніх сонечных промнях, не кажучы ўжо пра спелы, цяжка і даверліва схілены насустрач селяніну колас жнівеньскага палетка!

А тое свята прасторных, залатых сонцам і саломаю жнівеньскіх дзён, яшчэ не пацямнелага, пахучага ржышча, мяккіх «коцікаў» паміж яго! І потым дзенідзе ўжо першыя стомленыя палосы шэрае, спустошанае восеньскае раллі. І першыя родны і журботны крык шэрых жураўлёў над аўсяным полем!..

І нішто не можа і не зможа абудзіць у чалавеку самых высокіх і самых вечных пачуццяў, як бацькаўшчына! І не быў, і не будзе, і нельга быць чалавеку шчаслівым, калі ідзе ён па жыцці без бацькаўшчыны ў сэрцы. Няшчасны гэты чалавек, і, мабыць, цяжка і страшна паміраць яму, бо калі памірае чалавек, улюбёны ў зямлю і ў людзей, якія побач з ім жылі, то ён ведае, што пакідае на зямлі і радасць жыццю гэтых людзей, і след сваіх рук на зямлі, і памяць пра сябе ў душах хоць на адно пакаленне.

Ад гэтых маладых, пранізаных сонцам і шчасцем успамінаў на душы ў старое рабілася лёгкая, і не гэтакімі доўгімі выдавалі бяссонныя старэчыя ночы...

Анэта прачыналася радасна, прыслухоўвалася да самое сябе, ці і сапраўды яна такая дужая, маладая і лёгкая, як тое шчаслівае дзіця ў тую далёкую летнюю навальніцу. Потым успамінала, хто яна цяпер, колькі гадоў ёй. Але ўсё роўна заставалася на душы бадзёрасць, упэўненасць у самой сабе, у сваёй сіле — усё жыццё пражыла яна, дзяцей пагадала, ні на кога не азіраючыся, ніадкуль не чакаючы помачы. І цяпер ведала, як ёй жыць, што рабіць, і другому магла падказаць і параіць.

II

Вецік у адной майцы выйшаў на двор і мыўся пад рукамынікам на ледзяным пранізлівым ветры, з аса-лодаю адчуваў, як ён астуджвае ўсяго яго і ад гэтага робіцца лягчэй.

Выціраўся ён у верандзе, не спяшаючыся, моцна расціраў твар і рукі рушніком, глядзеў праз невялікія шыбінкі на шэрае прыцемнае неба і зноў адчуваў, як ахінае яго адчуванне адзіноты і непрыкаянасці свае. Гэта не давала спакою ад таго самага часу, калі кончылася ўборка, калі выкапалі бульбу, прыбралі з асушанага балота буракі і засталася чакаць павестку ў войска. Не верылася, што нарэшце ён дачакаўся — збярэцца і пойдзе, і не трэба будзе потым прасіць у старшыні сельсавета даведку на пашпарт, спрачацца з бацькам і з маці. Адслужыць — і паедзе куды захоча, бацька тады не ўтрымае.

І ад гэтых думак было лягчэй і радасней, як заўсёды ў маладосці ад прадчування дарогі.

Нецярплівае чаканне павесткі, якую ўсё не прыносілі, быццам ваенкамат забыўся пра яго, ахінала нудотаю. І тады ён «лячыўся» гарэлкаю з тых прыпасаў, якія трымаў бацька на ягоныя выправіны, ішоў у клуб, дзе збіраліся школьніцы, абдымаў і ціскаў дзяўчат, якія пішчалі і, як дзеці, падбрыквалі па клубе. Гэта надакучвала Веціку. І тады ехаў да Анюткі. Да Анюткі шмат хто ездзіў і да яго, таму і гадала яна дачку, невядома чыю, хоць была толькі на гады тры старэйшая за Веціка.

Вецік ведаў, што пойдзе ён у войска і пра яго паездкі да Анюты забудуць і ніхто некалі блага не ўспомніць — гуляў хлопец перад войскам.

Вецік вярнуўся ў хату, зайшоў за занавеску, дастаў з-пад ложка сіні абшарпаны чамадан і ўкінуў у яго чысцейшыя рабочыя штаны, стары чырвоны тоненькае вязкі світэр, які браў з сабою апрануць, калі будзе холадна, паношаную старую куртку са скуразамяняльніка. Каб гатова было.

— Ужэ збіраешся? Што б горшае ўзяў. Гэта і дома яшчэ насіць можна.

Маці стаяла, абапершыся рукою на прыпечак, у старым шэрым картовым пінжачку з падкасанымі, бо былі доўгія, рукавамі, у картовай, шырокай, як

андарак, спадніцы, з хвартухом, які з'ехаў набок, у велікаватай, напушчанай на лоб чорнай хустцы, ад якой яшчэ больш хваравітым і бляднейшым здаваўся твар.

Маці на сухіх дрывах пякла сала і мяса, каб паднавіць закусць на двух сталах, за якія бацька на вечар меўся запрасіць конюха Федзьку, паплаўнічага Статкевіча, раманцёра з канаў Пятра, малакавоза Будкевіча і яшчэ сяго-таго з тае браціі, пра якую людзі гавораць, махнуўшы рукою: прапашчы за гарэлкаю чалавек, і не завуць, калі толькі можна, за стол іх разам з усёю бяседаю. Клікаў іх на дапоіны стары Дзягель не толькі таму, што ў канаўшчыка можна было ўкасіць сена, Будкевіч мог прыпісаць малаку, якое здавалі, самую большую тлустасць, Федзька заўсёды каня дасць, будзе і збруя, і калёсы, бо цяпер не толькі мала коней засталася, але няма і падвод, і збруі. Яшчэ і таму клікаў іх стары Дзягель, што, хоць і сам цяпер пасмейваўся з іх, былі яны некалі адною кампаніяй. Калі хадзіў Дзягель у брыгадзірах і старшынёй нават быў, Будкевіча паставілі старшынёй сельсавета. Статкевіч фельчарам рабіў. А Федзька пасля франтавое кантузіі, не здымаючы нават лейтэнанцкіх пагонаў, ездзіў па вёсках страхагентам. Усе яны любілі насіць зашчытнага колеру гімнасцёркі з белымі падкаўнерыкамі, камсастаўскія папругі і зашчытныя фуражкі. Цяпер гэтая фуражка засталася толькі ў Федзькі ды ў Дзягеля. Праўда, у Федзькі старая, з паломаным брылём, а ў Дзягеля ўсё чэсць па чэсці: і фуражка, і боты, і папруга, і белы падкаўнерык чорнае шарсцяное гімнасцёркі.

Астатнія папрапівалі свае фуражкі.

Прышла ім пара саступіць месца маладым. Так ці інакш усе яны пасталі тым, чым цяпер ёсць. Будкевічава кар'ера скончылася пасля таго, як ён прыбіў качалкаю суседа за тое, што той адараў у яго на сотках лішнюю баразну. Статкевіч вымушан быў пайсці ў паплаўнічыя, бо ў райздраве разгледзеліся, што быў ён пры медсанбаце толькі санітарам.

А Федзьку зволілі як малапісьменнага работніка, калі скончылася пара пашаны да розных там агентаў. Федзька пасля гэтага запіў, бо не разумеў, чаму яго, самага актыўнага работніка, звольнілі, першыя гады баяўся адзін паказвацца ў далёкія вёскі.

Сам жа Аляксандр Дзягель трымаўся даўжэй. Не запіў, хату выбудаваў, сабраў багацця, але перабег яму дарогу калгасны бычок. Гэтак хітра перабег, што разаслаўся на хаце цынкавым дахам... Вялікае пагалоскі не пусцілі праўленцы, але з брыгадзіраў давялося пайсці за год да пенсіі... Цяпер, думаючы пра ўсю гэту кампанію, якая збярэцца на цэлы вечар у хату і завядзе п'яную гаворку пра мінулае, Веціку стала не па сабе.

Знаёмы ад самага дзяцінства пякучы жаль да маці варухнуўся ў грудзях. Ёсць жа і апрануць што, ёсць і грошы, бо нікуды іх не трацілі, а толькі збіралі... Цяпер бы пашкадаваць сябе, свайго здароўя, пажыць. Няўжо яна і нарадзілася толькі, каб рабіць работу? У маладосці біў муж, пакуль не адбіў здароўе і не перашалеў. А яна ўсё пыніць дома гаспадарку... Шкадаванне гэтае, можа, было ад таго, што невядома, калі ён болей і ўбачыць маці. І нейкая горыч ашынула з-за таго, што і на развітанне не хапіла ў маці нічога іншага, акрамя як пашкадаваць яму адзежыну.

Але маці ўжо не глядзела на Веціка, снавала ля сталоў няўпэўненаю сваёй хадою, якою яна ходзіць ужо даўно, за якую людзі празвалі маці Сноўніцаю. Так і звалі, быццам і не было ў яе імя. Вецік ведаў, што злосць у людзей і да маці была з-за бацькі, бо ў вёсцы недалюблівалі яго і памяталі тое, чаго не мог памятаць і ведаць Вецік. Вецік падумаў: як маці яшчэ і ходзіць, бо з пазаўчарашняга, калі прыйшла павестка, яна не прысела. І дапамагаць ёй не было каму.

Бацька знарок трымаў да выправін і не калоў парсюка. Як прыйшла павестка, яны ўдвух з Вецікам пасля абеду закалолі, асмалілі і разабралі яго. За ноч маці мусіла пачысціць кішкі, папарадкаваць усё, напхаць заўтра зранку кілбасы, а потым і варыць і ставіць на сталы, каб да вечара было што даць людзям закусіць. Бацька назапасіў гарэлкі, і Вецік не разумеў, нашто столькі зваць людзей, калі моладзі кампанія была чалавек пяцёх хлопцаў, тых жа самых школьнікаў і дзяўчат. Калі пасля п'яных віншаванняў і наказаў яму ў дарогу пусцілі па сталах засланую хусцінкаю глыбокую міску, здагадаўся Вецік, што меў на ўвазе бацька, як запрашаў шмат людзей, і сам успомніў, што, бываючы на выправінах, клаў грошы «на дарогу». Але цяпер самому зрабілася не

па сабе ад гэтых грошай, якія маці раніцою, калі ён ад'язджаў, пералічыла і выдзеліла дваццаць рублёў, а астатнія бацька збіраўся пакласці на кніжку.

На выправінах Вецік глядзеў на п'янае застолле, і здавалася, не п'янеў, хоць і піў нараўне з усімі. І не заўважыў і не памятаў, як яго вывелі і паклалі спаць у сенцах, накрыўшы кажухом, і пад якім было цяжка і нядобра. Вецік не мог падняцца, калі бацька, таксама п'яны яшчэ, у гімнасцёрцы з расшпіленым каўняром, будзіў яго раніцою, дапамагаў збірацца, пасадзіў за стол, прымусіў і маці з імі падняць на дарогу чарку. Вецік наліў сабе піва, маці толькі памачыла гарэлкаю губы і паглядзела на стол, быццам выбіра-ла, што з'есці, але так і не знайшла.

Калі ён выходзіў з хаты, маці апошні раз прыпала да яго, і ён адчуваў, як яе рукі сутаргава абдымаюць і прыціскаюць, нібыта ён маленькі і яна баіцца, не дае, каб адабралі яго ў яе. Ён амаль сілком выслаба-ніўся з рук, заспяшаў на двор, бо і самому горнасць пераціснула горла. І калі азірнуўся, убачыў праз акно, як маці глядзіць яму ўслед, быццам прыкутая да прыпечка.

Бацька ў варотах прыпыніўся, неяк сур'ёзна і ўрачыста паказаў на складзеную слупком на агародзе і накрытую зверху толлю цэглу:

— Служы, сыноч, як трэба. Але голаў сваю беражы, уперад ніколі не сунься. І каб нам брыдка не было. Ты чалавек вясковы, рабацяшчы, там табе цяжка не будзе. Каб мне брыдка не было, бач, Толя распіўся, у турме. Кожны гэтым у вочы мне пора. А як адслужыш, то ў мяне з гэтае гары цэглы гараж будзе, а ў гаражы машына табе стаяцьме!

Бацька горда падняў галаву і паглядзеў на сына. Вецік не ведаў, што сказаць, і толькі недарэчна ўсміхаўся, гледзячы на цэглу.

Ля машыны бацька абняў, нязграбна пацалаваў у шчаку, сунуў у руку яшчэ дзесятку грошай.

Машына выехала за вёску. Наперадзе холадна, як лёд на чыстай вадзе, зазеленелася ранішняе неба. Над зямлёю, умёрзлаю, чужою, пачаўся шэры прыцемак, і ў гэтым прыцемку слабым чырвоным святлом свяцілі аўтамабільныя фары, і веліч прыцемкавага поля быццам праглынула машыну ў сваёй пустэчы і неабдымнасці. Толькі тоненька, напята звінеў недзе

ў шчылінцы кабіны тугі напорысты вецер. Вецік крышку прыадчыніў ветравічок, каб свежы вецер астудзіў твар, з палёгкаю ўздыхнуў, быццам нарэшце вызваліўся. Ён даўно ўжо вырашыў, што не вернецца з войска дадому, бо добрыя грошы можна зарабляць не толькі ў калгасе, і ён будзе зарабляць і жыць у асалоду, і ніхто там не скажа, што ён, Вецік, сын таго Дзягеля... Дарэмна абяцае яму бацька і грошы і машыну,— баіцца, што без догляду застанеца яго набытак. Толю ж некалі жывасілам выпраўляў у горад, у людзі...

Але з чыстага марознага досвітку не сталася светлага дня. І ў Веціка таксама не было далёкае дарогі: іхнюю каманду чамусьці затрымлівалі з адпраўкаю, і ў абед ён на рэйсавым аўтобусе прыехаў дадому, да панядзелка. Калі ён вярнуўся, у хаце ваўсю папівалі і даядалі патрусіны. І яго зноў пасадзілі на покуці...

Цяпер, складаючы ў чамадан адзенне і ўспамінаючы доўгі гэты дзень, Вецік шкадаваў, што не пакінулі іх там дзе пры ваенкамаце перачакаць дзень ці два, дома ўжо не было чаго рабіць.

— Ты куды гэта збіраешся? — насцярожана запыталася маці, унёсшы з сянец і ставячы на стол, выцершы фартухом, запацелыя бутэлькі.

— У клуб схаджу, куды яшчэ.

Ён і сам не ведаў, куды пайсці.

Маці недаверліва паківала галавою:

— Не ўдумаў да тое хоць перціся! Ад людзей аж брыдка! От прыйдзе бацька з мужчынамі, пасядзеў бы разам, пагаварылі, а то паследні дзень і то не ўседзіш у хаце.

Вецік не захацеў спрачацца. Падумаў, што і сапраўды скоро прыйдзе бацька з гасцямі і тады прыйдзеца заставацца і сядзець.

Ён апрануў новую, на футры, куртку, надзеў пыжыкавую шапку, апрануты прысеў да стала, на хаду зглынуў некалькі кавалкаў мяса, з рыльца выпіў бутэльку напітку і выйшаў на вуліцу, надзеў пальчаткі, прыхіліўся да плота, перачакаў, пакуль зайшоў на двор бацька разам з гасцямі. Добра, што паспеў выйсці з хаты.

Клуб пабудававалі пасярод вёскі, на ўзгорку, там, дзе некалі быў шырокі прагон да самае аселіцы.

Пачыналі будаваць даўно, калі яшчэ Веціка старэйшыя хлопцы за каршэль выганялі з танцаў. Замахнуліся на вялікую пабудову, потым на хаду перадумалі, скараціліся, грошы патрацілі, за гадоў шэсць закончылі, а калі закончылі, то аказалася, што за гэты час не толькі пабагацелі, але і паразумнелі: клуб вялікі трэба было будаваць не на адну вёску, а на цэнтральнай сядзібе. Будаваць прыгожы, як цяпер будуець, а тут выйшла вялікая будыніна, накрытая шыферам і здалёку падобная на гумно — толькі што вокны ёсць. А калі пабудавалі, то раскідаць нельга. Зрабілі ў адной зале сцэну, павесілі чырвоную плюшавую заслону, другую вузкую залу пакінулі пустою — на танцы.

Зацвердзілі на праўленні пасаду загадчыка, адначасова ён жа і прыбіральшчык і бібліятэкар. Бібліятэка мясцілася ў трох шафах, займала невялікі пакойчык, які, бадай, запланаваны быў як раздзявалка актёрам і ў якім была свая печка, таму тут было заўсёды цёпла зімою.

На сцэне ў доўгія перапынкі паміж сходамі і нарадамі стаяў на стале більярд.

Вечарам будзённага дня тут нікога не было, акрамя школьнікаў-падлеткаў, якія, радуючыся, што няма старэйшых, ганялі самаробнымі кіямі з лыжных палак металічныя шарыкі, якія гулка стукалі ў пустым і настылым памяшканні, і калі падаў які са стала — быццам ударалі па падлозе малатком.

— Прывет, фраеры! Хто са мною на высадку? — запытаў Вецік, але пары яму не было, і большы з усіх чатырох, Лізы-магазіншчыцы, хітра стрэліў карычневымі вачыма:

— У цябе з Анюткаю лепш выходзіць... У два шарыкі...

Ён быў нападгатове, і Вецік не дастаў яго нагою, хоць размахнуўся даць добрага ногца. Ён не любіў гэтага нахабнага і палахлівага, доўгага, як гліст, падлетка, але даганяць не стаў, каб, быццам бы жартам, добра пакамячыць.

Вецік адчыніў дзверы і са сцэны зайшоў у бібліятэку.

Бібліятэкарка Клава сядзела за сталом у празрыстай белаай кофтачцы, як і ў яго на выправінах, з падсіненымі павекамі і ярка нафарбаванымі вуснамі.

Першы год пасля школы яна паступала ў медыцынскі інстытут, бо надта хацела быць доктарам і хадзіць у белым халаце і белаай шапачцы. У інстытут яна не паступіла, «не прайшла па конкурсу», крыўдавала, што па блату дык узялі і з меншым балам, але і ў кулінарнае вучылішча, дзе таксама даюць белыя халаты і носяць белыя шапачкі, не падалася. Таму, што рыхтавалася да белае медыцынскае кар’еры, на ферму ці ў брыгаду таксама не пайшла. Знайшлі ёй пасаду на тры месцы адразу, хоць і плацілі за ўсе тры толькі шэсцьдзесят рублёў. Але грошай Клаве хапала, бо маці рабіла даглядчыцаю на свінарніку, а бацька на экскаватары ў меліярацыйным упраўленні.

На другі год у Клавы яшчэ засталася любоў да белых халатаў. Яна паступала на медсястру ў медвучылішча. Але і там ёй дарогу перайшоў той жа самы блат. Яна і загадзя ведала, што «блат» пяройдзе дарогу, бо работу ў бібліятэцы не пакідала. Праплакаўшы два дні з-за таго, што не насіць ёй белага халата і белае касынкі, яна зноў штовечара сядзела ў бібліятэцы, прыбраўшыся, як нявеста на выданні, і гартала часопісы мод, якія выпісвала на бібліятэку. Любоў да гэтых часопісаў у яе была, можа, і большая, чым да белых халатаў.

Грошай на адзенне дачцэ маці не шкадавала, таму што, мабыць, даўно здагадалася: з белых халатаў толку не будзе, а спакайней, калі дачка ў клубе сядзець застанеца. Знайсці б ёй толькі талковага спакойнага чалавека, пакуль не позна, бо надта ж ахвотна і весела смяецца дачка і мружыць вочы на хлопцаў. З гэтае прычыны маці і прыходзіла сама «зачыняць клуб», пакуль студэнты ў калгасе выбіралі бульбу і хадзілі на танцы ў клуб.

— Ну, Клава — ты атрава! Я падаю!

Вецік пахіснуўся, узяўся рукою за сэрца. Клава весела пачырванела, падняла на яго блакітненькія вочы, глянула то на адно сваё плячо, то на другое. Вецік, не спыняючыся, зайшоў і абняў Клаву, прыціснуўшы яе да спінкі крэсла, крыху пахіліў да сябе, моцна пацалаваў у нафарбаваныя вусны, адчуў пад рукамі грудзі. Дзяўчына напружана заціхла, Вецік яшчэ мацней прыціскаў і цалаваў, і яна не варушылася, толькі калі ён моцна нахіліў крэсла, усмешліва

і нахабнавата глядзеў на яе ногі ў светленькім капроне, якія былі відаць з-пад кароткай спаднічкі, яна заварушылася, і ад гэтага ногі яшчэ больш паказаліся на свет.

— Ну пусці, сумашэдшы! Як табе не брыдка! Ой, пусці! — перастала варушыцца і папрасілася Клава, не надта абурана і не надта злосна.

Вецік адпусціў дзяўчыну, усмешліва глядзеў, як яна адскочыла ўбок, абцягнула спаднічку, паправіла кофтак, аскублася навокал, як качка, зазірнула, чуць прыўстаўшы на пальчыкі, у люстра, якое вісела на шафе, усміхнулася і быццам бы ўсё яшчэ пакрыўджана абуралася:

— Хватаешся, як ненармальны. Кожны ўсё хватаецца і хватаецца, кофтак кожны дзень толькі мый!

Вецік засмяўся. Толькі цяпер успомніў, як яшчэ ўчора на вечары быў злавіў яе ў цёмных сенцах і што яна хутка перастала супраціўляцца і сама абнімала яго і цалавала, калі нанесла некага...

І ад гэтага ўспаміну быццам пацягнула свежым ветрыкам і астудзіла. Не хапала толькі звязвацца з Клаваю, мець яе, гладкую жонку, машыну, зарабляць, каб уволю есці і піць. Ён не прагне на грошы і на ежу. Яму хапала і таго і другога. Ён ведае, што можна жыць не толькі дзеля таго, каб зарабляць на хлеб. Ёсць другое жыццё. Ён з дзяцінства бачыў, як глядзелі на тых, хто прыязджаў з горада, і як пачціва пра іх гаварылі, а пра сваю работу як пра нешта не вартае ўвагі, і таму выпіхалі дзяцей «у людзі». І Вецік не горшы за другіх...

Ён зноў успомніў, што вольны чалавек, што цяпер ніхто і нішто яму не ўказ. Ён ужо належыць да тых людзей, якія вяртаюцца сюды, каб пакасавацца, якім павінны зайздросціць.

Вецік ступіў да Клавы, якая, не вельмі спяшаючыся, саступіла ўбок, толькі павяла вачыма, але ён не схапіў яе ў абдымкі, а далоняю мацнавата ляпнуў па туга абцягнутым спаднічкаю азадку. Клава рагатнула, незласліва ляпнула Веціка па спіне, але ён не азірнуўся, выйшаў з пакойчыка, там адвёў убок таго самага Лізінага, сунуў у руку пяцёрку:

— Дуй, Васька, вазьмі ў маці бутэльку.

— Няма ў яе...

— Давай, гліст белы. Палавіна табе.

— Пачакай, партыю кончу...

— Давай, я за цябе дастукаю, більярдун!

Пасланец вярнуўся скоро. Выпілі тут жа, у кутку, дзе на табурэтцы стаяў бачок з вадою і эмаліраваны кубак. Васька выкаўтаў гарэлку, быццам ваду, пачырванеў, напхаў поўны рот хлеба, Вецік падумаў, што грошы наўрад ці Васька аддасць маці і што з гэтага Ваські вырасце добры абармот.

Веціку не было больш чаго рабіць у клубе. Ён выйшаў на двор, гучна ляпнуўшы дзвярыма, з вядомаю толькі маладым прагаю ўдыхнуў холад познявосеньскае ночы, у якой заблудзіўся і б'ецца тугімі хвалямі вецер, здаецца, разбіваючыся на халодныя нябачныя пырскі. У гэтым холадзе гэтак туга і гора ча білася ў Вецікавым целе кроў, што аж звінела ўвушшу. Ён вольна і шпарка ішоў па вуліцы, адзінокі, усясільны, упэўнены ў тым, што робіць. На двор зайшоў ціхенька, падышоў і памацаў затычку на хляве, але замест затычкі рука абмацала халоднае жалеза замка. Вецік здагадаўся, што бацька знарок замкнуў матацыкл, каб ён не ўзяў. Вецік спыніўся ля акна, праз шчыліну між фіранак бачыў, як сядзіць за сталом бацька, весела і злосна падумаў, што будзе на яго, на Вецікавым — пяшком пойдзе да Анюты і застанеца ў яе на ўвесь заўтрашні дзень.

Радуючыся сваёй непакорлівасці, помсліва і весела ішоў па вуліцы. Спыніўся, калі заўважыў самаходнае шасі ў святле, якое падала з акна ў Дубіцкага, уявіў, як заўтра раненька Дубіцкі выйдзе, каб ехаць на работу, а шасі быццам растала.

Вецік выключыў перадачу, выкіраваў на сярод вуліцы і асцярожна папхаў шасі, яшчэ не ведаючы, куды ж яго можна закаціць так, каб не адразу і знайшоў Дубіцкі. І толькі калі шасі само пачало каціцца з узгорка і ён на хаду ўскочыў на сядзенне, здагадаўся, што можна ж паехаць і на шасі. Нічога яму не зрабляць. Уключыў хуткасць і пусціў счাপленне, матор спачатку зачмыхаў, потым затрашчаў нечакана аглушальна, быццам застрачылі на далёкім палігоне з буйнакалібернага кулямёта.

Вецік паспрабаваў запаліць святло, але яно не гарэла, і толькі тады падумаў, што Дубіцкі зліў на ноч ваду, але пяць кіламетраў праедзеца, не рас-

сыплецца гэтая разваліна, а калі разваліцца, то Дубіцкі дзякуй скажа — дадуць новую машыну.

Пакрысе вочы прывыкалі да цемры, і Вецік выразна бачыў шэрую паласу дарогі. Прыбавіў хуткасць і на поўныя грудзі весела ўдыхаў пах саляркі і цёплага жалеза. І ён быў вольны, нікому і нічым не абавязаны, шчаслівы ад свае вольнасці, ад гэтае ночы ў полі, дзе ён і жывая душа, і ўладар...

Ён не заўважыў, адчуў, як пахілілася шасі. І не спалохаўся, калі лёгка праваліўся пад нагою тармажны педаль. Невядомая сіла падхапіла яго і прыціснула да такога гулкае пад нагамі і надзейнае зямлі. Сэрца на імгненне зайшлося ад вострага адчування палёту, а потым ад болю, з-за якога нельга зрабілася ўдыхнуць на поўныя грудзі, бо зямны холад раптам як астудзіў усю яго гарачую кроў...

III

Анэта ўстала, як толькі засвятлела на дварэ. Акуратна заслала пасцель, пастаяла пасярод хаты, агледзелася. Шпалеры на сценах старыя, крыху закуралыя ад старасці, але акуратныя, нідзе не парваныя і не вымурзаныя. Столь хоць і нефарбаваная, з дошак, пацямнелых ад часу, але вымытая старою, нават і ў прыцемках адсвечвала роўнаю жаўцізнаю, на якой, як птушкі, цямнелі ўкамянелыя за многа год сукі. Вокны завешаны падсіненымі паркалёвымі фіраначкамі, падлога, пафарбаваная сынам гадоў пяць назад, не вышмаргалася нагамі, туманна паблісквала фарбаю, толькі што дошкі высахлі, разышліся, што аж па пальцу шчыліны між імі. Для сценкі між вокнамі стаялі два крэслы, таксама не цяперашнія, з гнутага дрэва, а бліжэй к покуці — круглы стол, засланы абрусам з мохрыкамі. На покуці, пад іконаю, вісеў рэпрадуктарчык, таксама стары, з крыху паржавелым металічным абадком, за якім была напята мацэра. Анэта ўмылася, памалілася, гледзячы на ікону, падышла да рэпрадуктара, пакруціла за кацёлку, каб чутней было, але радыё не стала гаварыць мацней, мабыць, не хапала моцы ў тых, хто перадаваў.

Паўз сцяну — што ад двара — стаяла лава, даўнейшая, як некалі ў бацькавай хаце. Федзя збіраўся выкінуць яе, але Анэта не дала, сказала, што адной ёй у хаце лава не замінае. Шкада было выкідаць

лаву — яшчэ моцная. За лаваю, пры акне, стаяў стол, таксама старое сталярскае работы, а на сцяне, што ад сцянец, вісела пафарбаваная ў зялёны колер паліца, з палічкамі, пазавешванымі фіранкамі, з шафкаю. На палічках у Анэты стаяў посуд і крупы, а ў шафцы ляжаў хлеб.

Хай і не ўсё новае ў хаце, але яшчэ моцнае, што мае цану. Як і дамоўка ўся, хай і невялікая пацяперашняму, але і не малая. Робленая з тоўстага дрэва хата, яшчэ добры гонтавы дах, прасторныя сенцы, хлявы таксама накрытыя добра і дагледжаныя. Не, не ўсякі мужчына гэтак можа дагледзець дамоўку, як яна, Анэта.

Анэта апранула куфайку, падперазала фартух, узяла старую бляшаную дайнічку і пайшла да хлява, дзе некалі складала сена. У гэтым хляве выкапаны пограб, глыбокі і вялікі, сцены абкладзены каменнем і заліты цэментам, а зверху на рэйкі накладзена тоўстых дубовых плашчакоў. І рэйкі і плашчакі яна прыпасла з канца вайны, зрабіла пограб навечна, у зручным месцы — зверху натоптваецца ў хляве сена, а таму ніякі мароз не страшны. Неяк і не думалася, што хлеў можа быць незакладзены сенам. Каторы год ужо пусты хлеў. Суха пахне пыльнаю саломаю з падстрэшкаў.

Дайнічка зусім заржавела — цяпер у ёй старая носіць з пограба бульбу, бо кошык цяжка вымаць па лесках з пограба.

Анэта пакінула дзверы адчыненымі, злезла ў пограб, пастаяла, пакуль прывыкнуць вочы да прыцемак. Некалі ў гэтым пограбе і бочка з капустаю стаяла, і бочачка з агуркамі, і морквы было, і буракоў, і бручкі. Цяпер насыпана бульбы і буракоў, бо агарода не садзіць, няма сілы капаць грады. А бульбу вясною ёсць выгада і прадаваць, і нават здаваць нарыхтоўшчыкам.

Анэта старалася не заўважаць і не думаць пра тое, што за апошнія гады раскідалася ўся яе гаспадарка. Ну, няхай ёй адной на карову цяжка было нарабіць. Але ж вось цяпер дажылася, што і куры няма на сядзібе, і апошняга парсючка закалола, а парсяці не купіла, няма каму нават недаедкі выкінуць. Кошка і тая прапала, сабакі разарвалі хіба.

Не стала гаспадаркі таму, што не стала сілы рабіць, як некалі, дамашнюю работу,— але пра гэта Анэта не хацела думаць і гаварыць.

Асцярожна ставячы вядро на аслізлыя лескі, старая выбралася з пограба, прыкрыла дзверцы анучамі, каб не лез холад. На двары паставіла вядро, агледзелася. Нідзе яшчэ не дымілі каміны. От жыць пачалі людзі. Каб гэта на старых некалі, каб устаў хто з іх з магілы!.. Спяць цяпер людзі да гэтае пары! Даўней канчалі б ужо ў печах паліць. І тое, што яна вась устала, пачала ўходжвацца, яшчэ больш абадзёрыла і падвесьліла Анэту.

У хаце яна распранулася, увішна запаліла ў печы, паставіла да агню чыгунок з вадою, села абіраць бульбу, памыла яе ў вялікай алюмініевай місцы, большую разрэзала напалам, паклала ў чыгунок. Пайшла ў каморку, якая гэтаксама, як і хлеў, пуста пахла пылам, а не мукою, не збажыною, што цяпер не стаяла тут у дзежках. Прывезеная Федзем мука была ў папяровых мяшэчках у шкафчыку.

Уходжвалася Анэта весела, здавалася ёй, спрытна.

Снедала, паставіўшы на стол чыгунок з бульбаю. Кусала бульбу, адкалуплівала лыжкаю па кавалачку масла, запівала халаднаватым малаком.

От нейкі лёгкі настрой апанаваў пасля таго начнога ўспаміну, не думалася ні пра сваю адзіноту, не нудзілася, гатова была цэлы дзень рабіць, пыніцца.

Прыбраўшы ўсё, Анэта прысела на лаву, каб успомніць, што ёй трэба зрабіць сёння, і не магла ўспомніць, бо і не было тае абавязковасці, бо, праўдзе, пыніць ёй заставалася толькі сябе самую. Анэта аж гмыкнула — гэтак нечакана ўгледзелася самой, што пыніць толькі сябе адну, як пані якая, а таму зразумела і тую нудоту, і непрыкаянасць, якая падступала часінаю: толькі дзеля сябе самой рабіць — не мела быццам бы і сэнсу, век яна не толькі пра сябе думала, і таму мела права верыць, што яе клопат неабходны, што нельга без яго, а таму і без яе самое! Цяпер, выходзіла, бытта і неабавязкова яна патрэбна...

Анэта апранулася, выйшла на двор, пастаяла і пайшла да Гэлькі.

Гэльчына хата стаяла па другі бок вуліцы, цераз дзве хаты ад Анэцінае. Гэлька ўжо год як палучала

пенсію, але не пакідала работу на свінарніку, дзяржала і карову, і падсвінка. Яна давала малако Анэце, платы не брала — «за тое, што хату маю пільнуеце». Анэта і праўда пільнавала хату, калі Гэлькі не было, даглядала і гаспадарку, і давала парады, як і што рабіць, і не толькі давала, але і патрабавала, каб Гэлька рабіла так, як яна, Анэта, сказала. Праўда, раз ці два ў год Гэлька паўставала супроць свае камандзіркі. Старыя сварыліся. Анэта пасля гэтага сядзела які тыдзень без малака, памятаючы, што яе нага і на парог больш не ступіць да «тое доўбні». А што доўбня, то доўбня. Таму і замуж ніхто не ўзяў, таму і дажывае век ялаўкаю. Каб разумная была, то як пабачыла, што застаецца адна як палец, то прыстаралася б ад каго дзіцяці, выгадавала б. І ніхто не ўпікнуў бы. Доўбня яшчэ і таму, што век душыцца, робіць, свету не бачыць, а так нічога і не мае. І грошы параздае за тое, што пляц ёй засеюць, што дроў прывязуць, а пасля ніхто і носа не пакажа. Некалі перастане ўздужаць і грошай не мецьме. А яшчэ і ўбоіна, не глядзіць нічога. Платы ледзьве стаяць, страху ўжо цячы пачынае, на варотцах няма і зашчапкі, на ноч калом з двара падпіраць трэба.

Усё гэта Анэта выгаворвала Гэльцы, а тады тая і бажылася, што Анэціна нага больш не ступіць на яе двор, што памыямі абалье, калі паўз яе хаты тая пройдзе, бо і Анэта такая самая дурная, як і яна, яшчэ дурнейшая. Таму нават і дзеці не хочуць да сябе браць, гэтак і ўтрупее адна ў пустой хаце, не прыйдзе дагледзець яе Гэлька...

Сварыліся яны абедзве доўга, з лютасцю, спавядаючы адна адной усё жыццё, бо і расказвалі ж, сябруючы, пра сябе ўсё без утайкі...

Праз які тыдзень, калі папанудзілася ўжо кожная ў сваёй хаце, Анэта брала збаночак, які заставаўся ў яе, і несла Гэльцы.

Заходзіла, казалла «добры вечар», ставіла збаночак на стол і, ужо бытта адыходзячы, гаварыла:

— От забылася была. А табе мо і патрэбна пасудзіна?

— Каб толькі тае бяды. Не вельмі і карова доіцца. Ды і парасяці выліваю. А гэтыя два дні нешта есці не ўзяло было. Так добра ела, адале як нажом урэзала.

— Перакарміла, мабыць. Я ж табе колькі гаварыла, што не лі салодкага малака. Кіслым ніколі не абкорміш. Свіння ж, як абхваціцца яды, доўга ў рот не возьме.

— За гэтую ж бо калгаснаю работаю вечна спяшаеш...

Пра сварку не ўспаміналі ні адна, ні другая.

Гаворачы, Гэлька налівала старой у збанок малака, падавала, як нічога і не было. Анэта брала збаночак, яшчэ стаяла ў парозе, потым садзілася на заслончык. І ўжо гаварылі мірна, пра ўсіх знаёмых-суседзяў, дружна, згодна хвалілі або ганілі.

Каб хто папытаў у Анэты, чаму яна так лёгка адпусцілася на Гэльку, то Анэта б сказала, што шкода ёй Гэльку. Ззамаладу ж была і рослая, і здаровая, і з твару харошая. От выйшла гэтак, што да вайны не пайшла замуж, а пасля вайны і мужчын не засталася. Любіла работу рабіць, за работаю свету не бачыла. Можа, каб больш дзе па гулях шастала, то і знайшла б якога мужчыну ці хоць дзіця прыдбала.

А цяпер выбіла сілу, грошы тыя, што зарабляе, бесталку распускае.

З Анэцінае б гаворкі выйшла, што каб не яе спагада з Гэлькі і не яе парады, то прапала б даўно Гэлька, нічога б не мела.

Анэта ведала гэта дакладна. І нават сама Гэлька на людзях, хвалячы Анэту, сама гаварыла, што каб не Анэта, то ёй, Гэльцы, немаведама як жыць было б...

Гэлька спяшала з рашкаю ў руцэ ад хлява, прыпынілася, выцерла руку аб хвартух.

— От добра, што вы, цётухна, прыйшлі! А ў мяне ж усё ўсярэдзіне аж трымціць. А тут у печы яшчэ не выгарала, а мне бегчы трэба. Ой, цётухна!

— Куды ж гэта табе так трэба бегчы?

— Аляксандра ж нашага хлопец перавярнуўся ночы сёння на трактары. Ото ў войска ісці. Трэба ж мне бегчы туды.

— Гэта самы меншы Дзягелеў?

— Меншы. Большы ж яшчэ сядзіць у турме, паўгода асталася.

— Ну, пайсці табе трэба, вядома ж, радня некая. Толькі няма чаго надта трымцець. Рук жа пад яго цяпер не падложыш. Ты пра самую троха думай.

Аляксандар за цябе гэтак калаціцца не будзе, як што якое. Работу памагчы рабіць не надта спяшаў ці спяшае, чужыя людзі робяць...

— Яно-то мо і праўда, але ж я нек падумала...

— Лішняга не трэба думаць і лішняга няма чаго да душы браць. Пайсці трэба. От бач, кажуць, няма Бога. А Бог жа ёсць. Як гэты Аляксандар светам круціў, што вытвараў? І краў, і ў людзей браў. А не спажыве добра. Старшы хлопец, бач, скруціўся, у турме. Меншы таксама падсунуў голаў. От на чужых слязах шчасця свайго не зробіш!..

— Тут жа не пра гэта, цётхна. Хлопец жа невінаваты.

— Яно ж, ведама, гэтак. Але і ты не надта дапускайся да жалю. Век зжыла, а пра сябе думаць не ўмееш. І сябе трохі глядзі. Што тут табе рабіць асталася?

— От печы толькі паглядзець, каб дагарэла.

— Пагляджу я, дапалю.

Анэта зайшла следам за Гэлькаю ў хату, узялася за качаргу, падгарнула ў печы. І, стоячы пры печы, папыталася:

— Які ж дзень сёння? Пятніца? Радзіва маё толькі шэпча...

— Субота ўжэ сёння.

— А ты грошай лішне не бяры. Прывыкла разносіць! — прыкрыкнула Анэта на Гэльку, бачачы, што тая нешта шаполіцца ў шафе...

— Не, гэта я хустку шукаю...

— От, як я цябе не ведаю! Хлопца-то я не помню. А Анцю Дзягелеву шкада мне. Гэтакая харошая і дзеўка некалі была, і жанчына гэтакая ўдалая. А шчасця не бачыла. Круціў ён век светам, гнюсіў і з жанкамі, і з людзьмі...

— Ай, цётхна, што цяпер гаварыць... Пайшла я...

IV

Федзя прывык уставаць у сем гадзін. Уставаў, ці будні дзень, ці нядзеля. Устаўшы ў сем, ён паспяваў сабрацца і прыйсці на завод. І за многа год уставаць у адзін час увайшло ў прывычку. Ці, можа, яму толькі здаецца, што ўсё жыццё ўставаў так рана, бо

ў маладосці ж любіў паспаць? Старэе. Дажыў да такіх год, што не спіцца. Хаця ніколі не думае чалавек, што стары ён, ёсць заўсёды ў яго спадзяванне, што яшчэ маладзён.

Федзя ўстаў ціха, каб не пабудзіць жонку, адзеўся ў трэніровачнае трыко — не любіў і ніколі не насіў піжам. Нагадвалі яны нешта бальнічнае, паласатае, а бальніц ён баяўся, можа, таму, што ніколі не хварэў, і толькі, праходзячы паўз прасторныя карпусы гарадской бальніцы, дзівіўся, якая яна вялікая і як многа там людзей, і не мог уявіць сябе там многа дзён. І калі нават высветлілася, што ў яго гастрит, сам штодня піў адвар святаянніку не гэтулькі з-за веры ў попраўку, а з-за таго, што баяўся трапіць у бальніцу.

Ён зайшоў у залу, прачыніў дзверы на балкон і аж адступіўся ў бок ад халоднага, марознага густога струменя, які, нібыта вада, пацёк у пакой. І было нешта ў гэтым холадзе такое моцнае, здаровае, што Федзя колькі часу стаяў нерухома і адчуваў, нібыта гэтае здароўе перадаецца і яму.

Потым выйшаў на калідор, прычыніў дзверы ў дзіцячы пакой, а сам зайшоў на кухню, сеў на белую з тоненькімі ножкамі табурэтку, закурыў «беламорыну» — не мог ніяк адвыкнуць курыць нашча. Некалі, як толькі прыйшоў з вёскі ў горад, пачаў зарабляць сам, і апрацаца хацелася лепш, і закурыць дзеля форсу перад дзяўчатамі — тады не хапала грошай ні на адзежу, ні на папяросы. Цяпер хапае і на адзенне, і на папяросы, хоць і не цягне заглядацца на дзяўчат. Трэба было б пакідаць курыць. На ўсё ў жыцці свая пара, і трэба ўмець зразумець гэта і не працівіцца, бо ўсё ў чалавечым жыцці ідзе па сваіх бясконцых кругах. Нібы даганяеш нешта новае, лепшае і шкадуеш і ўспамінаеш старое, пакуль раптоўна не спыніцца гэтая і доўгая і кароткая імклівая пагоня, а разам з ёю кончыцца і чалавечае жыццё.

Многа прайшло з таго часу, калі Федзя з палатнянаю торбачкаю пайшоў у горад. Цяпер ён ужо заслужаны і вопытны рабочы, майстра, як гавораць пра такіх. А вось некалі знікне, як пылінка, і застанеца ад яго памяці, можа, толькі на адно накаленне, бо памяць пра бацькоў жыве яшчэ адзін век разам з іхнімі дзецьмі...

Часам недарэчныя думкі лезуць у галаву чалавеку, калі волас на сівае, а самога на дзяцінае вядзе...

— Ты ўжо не спіш, бацька?

Ён не чуў, калі падышла Лена, стала побач, пагладзіла рукою па галаве.

— Сівы ты стаў, Федзя.

Ён не адказаў, узяў яе маленькую і худую руку да свае жорсткае, непаголенае шчакі, другою рукою абняў і прытуліў жонку да сябе, адчуў яе цяпло:

— Хай бы спала яшчэ, Лена.

Яна заўсёды ўставала, як падымаўся ён. Кожнага дня праводзіла да дзвярэй, і потым ён бачыў, як праз акно глядзела яму ўслед. А сёння не было чаго рабіць у кватэры зранку, можна адпачываць, пакуль спяць дзеці.

Жонка нічога не адказала, пагладзіла далонню па шчацэ і не адышла. Яму было добра ад гэтае мацярынскае ласкі, ад яе дабраты, якую ён пачаў заўважаць і зразумеў толькі ў апошнія гады і якая, памятаў ён, была ў яе ад першых дзён іхняга жыцця разам. Цяпер не раз хацелася сказаць добрае, удзячнае ёй, і ён не адважваўся. Нечаму было сорамна, як і сорамна прызнацца на словах, што яму прыемна яе ласкаваць і што ён чакае яе і ад гэтага шчаслівы чалавек... З гадамі скупее чалавек і на шчырасць, быццам усё пакідае толькі самому сабе.

— Старая я стала, худая і брыдкая,— уздыхнула Лена, і ён нічога не сказаў, толькі пацалаваў яе руку і мацней прытуліў да сябе.

Лена і ў сорац шэсць засталася худзенькаю, дробненькаю і вяснушчатаю з твару, на якім абазначыліся маршчынкі. Валасы не густыя і не пышныя, а цёмныя і коратка астрыжаныя. Але ў шэрых, нечакана глыбокіх вачах было многа дабраты, якая і робіць чалавека прыгожым тою прыгажосцю, вышэй за якую не бывае на свеце. Трэба ўмець адчуць гэту прыгажосць. І шчаслівы той, каму ў жыцці выпала сустрэць яе. Федзю цяпер страшна было падумаць, што ён мог пражыць жыццё і не ведаў бы пра гэта.

— Божа, дзеці скоро ўстануць, а я лашчуся да цябе, як маладзёна,— ціха засмяялася Лена, села на табурэтку, па-дзявочы стуліўшы калені. У лёгенькай летняй сукенцы, акуратна расчэсаная, яна і заўсёды, колькі ён памятаў яе, была гэтакая ж акуратная і палетняму прыгожая.

— Чым цябе сёння карміць? Што з табою робіцца?

— У цябе другі раз улюбіўся!

— Божа, Федзя! Хоць бы ў якую маладую...— Яна ціха і шчасліва засмялася, нахіліла на адзін бок галаву, сур'ёзна раптам паглядзела на яго, адмоўна паківала галавою.— Божа, Федзя, не, не!

І твар яе стаў на нейкае імгненне няшчасны і спалоханы, нібыта спалохалася яна сваіх думак ці толькі што сказанага. У вачах у яе была такая безабароннасць, што ён памкнуўся ўстаць, нешта сказаць, але яна сама вінавата ўсміхнулася.

— Я пастаўлю табе каву, Федзя.

— Да маці трэба ехаць. Холадна ў яе там, мабыць. Мы ж збіраліся выбраць табе паліто...

— Успеем. Едзь, пакуль снегу няма. Мне і так страшна, як ты куды едзеш.

— Пройдем па магазінах, паглядзім табе паліто. А пасля паедзем разам.

— Не позна будзе?

— Успеем.

— А да Валі маці так і не захацела ісці?

— І тая не надта яе хоча. А маці ж мяркуе, каб мне хата асталася, грошы каб мне былі.— Федзя ўсміхнуўся.— К Валі яна не пойдзе і з-за гэтага.

— Я думала прыбраць сёння ў кватэры.

— Заўтра. Я памагу.

— Добра. Паснедай толькі.

Федзя ходка крочыў тратуарам, сухім і настылым. Сустрэчны ветрык прыпякаў у твар холадам. Федзя наставіў каўнер паліто, ссутуліўся. Любіў ён такія часіны ў горадзе, бязлюднасць ранішніх вуліц, белыя ватнія дымкі з выхлопных труб у легкавічкоў, гулкі пошчак абцасаў, дворнічых, чамусьці тоўстых, цёпла ўвадзетых цёткаў у чорных картовых халатах і гэтакіх жа чырвоных з твару, як і ранішнія агні святлафораў. І тое, як яны па-мужчынску, быццам косячы, шахалі ў два бакі мяцёлкамі на вожагах...

Ён памятаў запалыя мацерыны вочы і непрывычную падпухласць ад голаду на твары. І адчуванне, быццам гэта ён вінаваты, што яна ўсё жыццё толькі рабіла работу, каб пракарміць іх, дзяцей, на старасць

год мерзнуць адной у хаце, якую будавала не толькі сабе...

Той холад быццам цяпер астудзіў усяго і працяў аж да касцей. Колькі мінула гадоў, а адчуванне тое не праходзіць, не мінаецца, быццам было гэта не дзесяткі гадоў назад, а толькі ўчора.

Ішлі дажджы, доўгія, шэрыя і халодныя. Холад дабіраў і ў хаце, можа, таму, што ў печы многа не палілі і цёпла было толькі на чарэні. Пахла сухою цёплаю глінаю і нагрэтымі анучамі. І гэтакім малюсенькім астраўком сярод холаду і вільгаці здавалася хата з заплаканымі шыбамі вокан, і так добра сядзець у цяпле на печы, і не хацелася злазіць босымі нагамі на халодны, выбіты глінаю дол.

Думалася не пра тое, што нельга выйсці на двор, пайсці ў школу. Нават страшна ўявіць, як на такім дажджы прайсці пяць кіламетраў да школы і потым мокраму сядзець у старым халодным пам'яшканні, якое на скорую руку скідалі з ацалелых пасля ваеннага пажару гумнаў. Не пакідала трывога за маці, якая нерухома ляжала на печы і цяжка дыхала. Нават у прыцемку восеньскага дня твар яе быў смяротна белы.

Федзю рабілася страшна ад таго, што маці не варушыцца, доўга ляжыць нерухома і пачынае ўсё слабей і слабей дыхаць. Тады ён станавіўся на прымурак і прыслухоўваўся. Маці адчувала яго позірк, расплюшчвала вочы, глядзела быццам скрозь туман, бездапаможна і адзінока.

Пасля маці заходзілася доўгім кашлем, ад якога аж падкідала ўсю яе. Здавалася, ад гэтага кашлю разарвуцца грудзі. Валя, якая не злазіла з печы, у даўгаватай, пашытай «нападрост», сукеначцы, пераставала грызці сухія і цвёрдыя, як каменьчыкі, сушаныя грушы-дзічкі. Сад іхні вымерз перад вайною, а тую, старую грушу, што засталася, маці ссекла на дровы, каб не плаціць падатак. Маці гаварыла, што без груш яны пражывуць, лепш грошы яна за Федзю ў школу заплаціць. Дзічкі збіралі і сушылі з грушы, якая расла ў суседа, пры мяжы. Каб назбіраць іх, маці ўставала раненька, пакуль Лаўрынчык не прагнуўся і не пазбіраў грушы.

Тады Федзю не было як хадзіць у школу, ён сам парыў свінні бульбу, карміў курэй. Чатыры куры і свіння-мацёра, ад якое меліся выгадаваць парасят і ўтаргаваць за іх грошай,— уся іхняя гаспадарка.

Федзя даглядаў маці, варыў на абед расольнік з агуркоў альбо бульбяны суп, затоўкаючы яго здохрам, скрутачак якога яшчэ застаўся ў кубле. Гэтага здору павінна было хапіць, пакуль вырастуць тыя парасяткі, якіх яшчэ не было. З дзічак варыў узвар. Узвар быў кіславаты, ад яго перасыхала ў роце.

Федзя хадзіў на мяжу, дзе засталіся кусты малінніку, якія яны кожны год карчавалі з маці і якія ўсё роўна браліся расці. Ён ламаў маліннік заварваць чай, які даваў піць маці, каб прайшла прастуда...

Таго дня маці не ўзяла ў рот ні лыжкі, толькі накрысе піла астылы чай і цяжка і рэдка дыхала, паднімала на сына вочы, якія глядзелі аднекуль ужо здалёку...

Як пачало вечарэць, незаўважна і глуха прыпадаў, акружаў хату ранні восеньскі глухі прыцемак, у душы зарадзіўся жах, яшчэ маленькі, але неадольны. Федзя адчуваў сябе самым адзінокім на свеце і самым няшчасным. І гэтае адчуванне адзіноты, непатрэбнасці і нявартасці ён запомніў на ўсё жыццё.

Невядома, ці чаго спалохалася ў цемры на печы, ці таксама ад страху за маці, нечакана голасна заплакала Валя.

Федзя не ведаў, што рабіць, адчуваў, што сам таксама вось-вось загалосіць і тады ўсё прападзе, усё скончыцца.

— Ціха, чаго ты разраўлася! — прыкрыкнуў ён на сястру, і тая прымоўкла. І ў Федзі раптам ажыла знясіленая ўпартасць — нешта зрабіць!..

Чаму ён вырашыў, што маці патрэбна малако, паранае малако, невядома. Проста трэба было нешта рабіць, ратаваць маці і ратавацца. Ён абуў свае вялікія салдацкія чаравікі, у якіх ужо пратапталася падэшва і праз маленькую дзірачку пацякала вады, ускінуў мацерыну світку, якая была яму за адзежыну, і пайшоў на двор.

Коса, роўна і бязлітасна хвастаў у твар дэжджом вецер.

Пакуль дайшоў да хаты Кульбіцкіх, картовыя штаны спераду прамоклі, і яго пачало калаціць ад холаду.

Хата Кульбіцкага стаяла на ўзгорку, маленькая, з акенцамі, да якіх была засыпана кастрыцаю прызба. Усё здавалася такім маленькім і нетрывалым, што і жыць там можа толькі адзін чалавек. Але ў гэтай хатцы мясцілася трое дзяцей і сам Кульбіцкі з жонкаю Мартаю, високаю, худою і пляска-таю, як дошка, жанчынаю з вялікімі мужчынскімі рукамі, густым глухаватым голасам. Вярнуўся з фронту яе Ванечка з накалечанымі нагамі — не разгіналіся яны пасля ранення, — хадзіў цяжка прысеўшы, пакрысе перасоўваючы ногі. А больш сядзеў на шырокай лаве, падкурчыўшы ногі па-турэцку, вялікагаловы, з густою чупрынаю, пабітаю сівізною, з цяжкімі сялянскімі рукамі.

У хаце было душна, моцна пахла самасадам, і пад столлю вісела сіль тымунёвага дыму. Цэлыя дні Кульбіцкі то шыў калгасныя хамуты, то правіў каму-небудзь абутак, а калі не было гэтае работы, плёў з лазовых дубцоў кашы ці ладзіў граблі — і гэтак кожны дзень, бо трэба было зарабляць на сям'ю, а сям'я была адзін пад аднаго, кулялася і пішчала на гліняным доле. І калі ўжо залішне было ў хаце віску, Кульбіцкі пагрозліва падымаў дубец:

— Ядры вашу, ціха! А то як сербану!

І дзеці на ўсякі выпадак падаваліся далей ад бацькі, прыціхалі, але ненадоўга. Сам Кульбіцкі, часінаю, глядзеў, як яны коўзаюцца па халодным доле, басаногія, раздзетыя, і вочы яго рабіліся нечакана цёмнымі і глыбокімі. Тады ён глуха стагнаў, неяк бяссільна і адчайна — стараўся і не мог штосьці пракаўтнуць, што даўка засела ў горле... Потым пільна азіраўся навокал, ці ніхто не глядзіць на яго. Калі былі староннія ў хаце, усміхаўся, чорныя глыбокія вочы ўспыхвалі жывым і вясёлым агеньчыкам.

— Заходзь, заходзь, Федзя! Што стаў на парозе! Ядры яго макатрону, прамок ты як! Ідзі сюды, садзіся.

Федзя стаяў у парозе, усё яшчэ халодна ўздрыгваючы, глядзеў на нахіленага над ботам Кульбіцкага, які гаварыў і не пераставаў шыць, спрытна хадзілі ў руках дратва і шыла.

— Мо падшыць трэба што?

Федзя не ведаў, што адказаць, глядзеў на малых, якія папісквалі, як мышаняты, не звярталі на яго ўвагі і дружна спрабавалі паваліць на зямлю большага браціка, а той стаў на чацвярэнкі, упёрся і задаволена пасмейваўся з таго, што яго не могуць падолець. Маленькія, дробныя, недагледжаныя дзеці. Пры слабым святле лямпы твары ў іх былі гэтакія ж бледныя, як і ў хворае Федзевае маці на печы. І ён раптам зразумеў, што дарэмна ішоў сюды і што ў гэтай беднай хаце наўрад ці можна прасіць малака, ды ці засталася яно, калі павячэралі ўжо.

— Мама хвора... Есці нічога не бяруць...— Федзя не дагаварыў: адчуў, што заплача жаласліва, бездапаможна, як самае маленькае дзіця.

— Бо як жа, гэтка халепа на дварэ! А яна ж дзярэ картофлі за плугам. І ў дождж з радка не саступіць,— сказала Марта, быццам гэта мела цяпер хоць якое значэнне.

Кульбіцкі перастаў шыць. Чорныя вочы яго з-пад пасівелае чупрыны ўважліва паглядзелі на Федзю. Яны, мабыць, убачылі, які спалоханы ў яго твар, які ён увесь мокры: там, дзе стаіць, нацякло вады на гліну, яна пацямнела, аслізла.

— Улі яму, Марта, малака... Хай занясе Анэце. Мы і з расолам павячэраем, не паны.

— Але ж,— згбодна ўздыхнула Марта, зірнула на дзяцей, якія быццам таксама нешта адчулі, прыціхлі і лупалі вочкамі то на Федзю, то на бацьку.

Марта падышла да прыбітае да сцяны паліцы, зняла стары, з вышчарбленым беражком збанок, паставіла на стол другі, напалавіну меншы, і акуратна, не спяшаючыся наліла малака, зірнула на Федзю, які ўсё стаяў ля парога і нібы скрозь туман бачыў, як бела цякло са збанка ў збанок малака, бяшумна і мякка. Марта наліла малака ў кубак і падала яму:

— Вазьмі і сам чуць выпі. Дарма,— быццам перад самой сабою апраўдвалася яна і яшчэ раз паглядзела на дзяцей.

Федзя не мог сказаць ні слова, толькі адмоўна пакруціў галавою.

Гаспадар засяроджана ўвіхаўся з дратваю і шылам, нават нешта ціхенька сам сабе пасвітваў,

быццам нічога асаблівага не здарылася, але з-над ілба паглядаў, і бачыў, і разумеў усё. У яго, як і заўсёды, калі пачынаў хвалявацца, трымцелі рукі, і ён не мог ніяк укалоць шылам у патрэбнае месца.

Федзя адчуў, што солена зрабілася на губах, цягнуў рукою па шчоках і зразумеў, што плача, нізка, быццам пакланіўся, нагнуў голаў і ацярожна, каб не спатыкнуцца, хуценька выйшаў у сенцы. Паволі, мацаючы нагамі дарогу, як ішоў па залітым вадою лёдзе, ступаў па гразі, не адчуваў, што прамок да ніткі, усё яшчэ са слязамі, ад якіх было солена ў роце і якіх не трэба было стрымліваць.

Дома, нават не пераапануўшыся, паставіў на прыпечак газоўку і расклаў за чалеснікамі невялікі агонь. Адліў у алюмініевы салдацкі кубак прынесенага малака, гатаваў яго і потым, узлезшы на печ, памог маці прыўзняцца, сесці, прытуліўшыся плячыма да сцяны, са сваіх рук паіў маці малаком. Яна піла маленькімі глыткамі, толькі цяжка ўздыхала, і з воч у яе цяжкі слёзы...

Маці дасюль пераканана, што ад смерці яе ўратавала тое малако.

Цераз тыдзень яна ўстала. І надвор'е тады зрабілася цёплым. Ні воблачка, ні ветрыку, за тры дні абсохла зямля. Дні гэтыя дастойвалі сваю кароткую пару сцішана і пяшчотна, у лёгкай зажуранай смуге, і ад гэтае сцішанасці і журботнасці не магло не зашчымець сэрца.

Маці, як пайшла на прапраўку, трохі пачула сілы, сама пачала ўставаць паліць у печы, хоць яшчэ пабольвала і галава і не пакідаў, мучыў кашаль, ад якога аж пякло ў грудзях.

Выпаліўшы ў печы, маці пачала збірацца ісці на пляц, і калі Федзя паспрабаваў сказаць, што няхай бы яна яшчэ пасцераглася, маці накрычала на яго, гэтак, як і крычала заўсёды, многа і бесталкова: у другіх людзей сем'і, яны гуртам мігам павыбіраюць пляцы, а потым і свіней выпускаць самапасам, і каровы пярэйдуча чарадою. Яна не вінавата, што за калгаснаю работаю свае не бачыць, хоць жыць і зімаваць зіму трэба з таго, што дома наробиш, бо на той працадзень не хопіць і курэй пракарміць... Яна не заўважала сама, як пачынала сварыцца, нібыта ўсе толькі і хацелі, што пакрыўдзіць ці

абмануць яе. Федзя не пярэчыў і нават парадаваўся: калі яна зноў загаварыла гэтак, то напразіцца.

Маці сама паспрабавала капаць, выкапала некалькі карчоў бульбы, спынілася, выцерла спацелы лоб, аддыхалася і прыкрыкнула на Федзю, быццам ён быў вінаваты:

— Чаго стаіш, не на гулі выйшлі? Бяры рыдлёўку!

Ён капаў акуратна, стараўся выстаўляць карчы наверх, каб найменш бульбы заставалася ў зямлі, каб лягчэй было збіраць яе. Блізка бачыў перад сабою, як нязграбна варушылася на каленцах Валя, яе маленькія, па-дзіцячы пухленькія рукі былі чырвоныя.

Ён стараўся не глядзець на гэтыя чырвоныя, як гусіныя лапкі, рукі.

Бульба парасла малая, з курынае яйка. Дзе ёй расці большай на няўробленай, каторы год неаранай зямлі, якая толькі і ведала рыдлёўку. Ён быў таксама яшчэ малы, худы і слабы на такую работу, і каб маці ўздужала, то яна б сама капала і, калі накопвала многа ў запас, станавілася і памагала збіраць бульбу. Але цяпер яна нязвыкла марудна і павольна збірала выкапанае, і Федзя нават паспяваў завозіць навыбіраную бульбу на старой калясцы, якую некалі рабілі вазіць яго малога.

Работа ішла роўна, і да вечара яны, можа, і скончылі б выбіраць.

Федзя толькі высыпаў прывезеную бульбу ў пограб і выходзіў з двара, як убачыў, што да маці на сівым маленькім коніку пад'язджае Дзягель.

Федзя пачуў, як Дзягель моцна і пагрозліва спытаўся:

— Дык гэта ты такая хворая? Калякціўнае хай прападае, а свае грабеі?

Сівы старшынёўскі конік патаптаўся на накіпанай бульбе і пацягнуўся мордаю да кошыка з бульбаю.

Маці нешта гаварыла, не ўстаючы з зямлі, але брыгадзір ссунуўся жыватом з коніка — таўставаты, у рыжай выгаралай бравэрцы, падпяразаны папругаю, у зашчытнай фуражцы і чорным галіфэ з жоўтымі некалі, а цяпер бруднымі скуранымі леямі.

— Не дапушчу сабаціравання, урадзіцельства!
Марш на работу ў поле, сімулянтка!

Ён з размаху грабянуў ботам кош, і той пакаціўся да разоры.

— Аляксандарка, што ж ты робиш? — Маці паспрабавала ўстаць, але Дзягель папхнуў яе ў плячук, і яна зноў села на раллю. Моцна заплакала Валя, кінулася да Дзягеля, затармасіла яго за калашыну, але ён бы і не адчуў гэтага, з-за пляча ўдарыў рыдлёўкаю па зямлі — і тронак пераламаўся.

— Параспускаліся, свалата! Я вам пакажу ўрадзіцельства!..

Федзя і да гэтага чуў, што Дзягель ломіць рыдлёўкі, але ад таго, што ўбачыў, затрымцела і ўпала сэрца. Ён бягом кінуўся на двор, ухانیў з-пад сцяны нейкую патырчаку і, колькі ставала сілы, пабег на пляц. Не бачыў ужо ні маці, ні Валю, толькі Дзягеля, які тупцеў на месцы, нібы шукаў, што б яшчэ яму зламаць. Яго сівы конік пад сядлом не паднімаў галавы, збіраў бульбу. Федзя бачыў, як Дзягель заўважыў яго, нейкі момант утрапёна стаў, пакручваў у руках адламаны тронак рыдлёўкі, потым неяк хуценька кінуў тронак на зямлю, ускінуўся жыватом на коніка, які аж пахіснуўся пад ім, лупянуў кулаком па баку і яшчэ пагразіў:

— Пры іспалненні!.. Пад суд падвяду!.. — і яшчэ раз на ўсякі выпадак лупянуў абцасамі коніка пад бакі.

Федзю пасля доўга калаціла.

Дзягель тады не толькі аштрафаваў маці на дзесяць працадзён, але і заявіў участковаму. Той дапытваў Федзю, але так нічога і не зрабіў.

А летам, пасля сямігодкі, маці паклала ў палатняную торбачку яму два скавараднікі, дала грошай, якія ўтаргавала за прададзеных парасят, і Федзя басанож, са старымі чаравікамі на плячах, якія падрамантаваў Кульбіцкі, пайшоў пяшком да Грэзка, а адтуль на Шышчыцы, да шашы, каб пяшком дабрацца ў горад, да новага жыцця...

Маці не праводзіла яго, толькі выйшла следам з двара на вуліцу, заплакала і заспяшалася на работу...

Анэта дапаліла ў печы, замяла хату, патупала туды-сюды. Не давала спакою ёй нейкая турбота, не сядзелася на месцы. Абранулася, выйшла на двор, на вуліцу.

Холад гуляў па вуліцы. Зямля змерзлася, аж пабялела, укамянела. І вецер хадзіў па вуліцы пругкі і халодны, як веснавая снеговая вада. Роўна, густа шумелі дрэвы. Голле іх не варушылася, не гайдалася, а выцягнулася ў адзін бок — па ветры, — бытта трава ў рачной плыні. І шэра, тонка ішлі над зямлёю воблакі, з-за якіх не магло прабіцца сонечнае святло, хай і халоднае, але ад якога весялей, а таму, здаецца, і цяплей. Не, надоўга не хопіць сілы ні холаду, ні ветру. Лопнуць павінна гэтая ветраная халадэча, знясіліцца і апасці на зямлю снегам ці дажджом.

Анэта загледзелася на дрэвы і аж сцэпанулася, калі слабенька пікнула машына на яе. Шэранькі легкавічок, гэтакі ж самы, як у яе Федзі. Ад яго цеплавата запахла ў паветры бензінавым смуродам.

«Гэта ж, Гэлька казалася, субота сёння!» — спахапілася Анэта.

Здагадка, чаму гэтак рупілася, снілася, асвятліла Анэту. І як гэта яна забылася: заўсёды ж ёй а не спіцца, а не ўспамінаецца, калі прадчувае, што прыедзе хто да яе. А ўжэ як Федзя хоча прыехаць, то Анэціна душа ніколі не памыліцца. Варта ёй сасніць ці якую прымету прыкмеціць на тое, што сын прыедзе, і амаль заўсёды спраўдзіцца чаканне.

Федзем яна ганарылася. Няхай і ў навуку не пайшоў, рабочы, але чалавекам стаў. От Дзягелевы хлопцы... Прапалі за сабак. Старшы паехаў у горад, разбасячаў на бацькавых грошах, хуліганам стаў, у турме сядзіць, а меншы, бач, на трактар узбіўся, каб скалечыцца. А ці ж раўня, як раслі дзеці, догляд які быў ім? Яна, удава, з голаду пухла, у хаце не было чым выпаліць. Але ж ведала, што трэба дзяцей выгадаваць і вывучыць, у людзі выправіць. Хай яна сама дурная і сварлівая баба, хай не жыла, свету не бачыла за работаю, але дзяцей выгадала. Чорта яна самая дурная была! Удава, бедная — таму і за дурную папіхалі, а як сталі калгасы, як пасля вайны падняліся яны крыху, ва ўдарніцах хадзіла, у раён

вазілі. Каб жа дурная была... І цяпер во, на старасці год, мае і пенсію, і дамоўку сваю, і сама сабе гаспадыня, ні ў кога ўжо не пойдзе прасіць на кавалак хлеба.

Яшчэ ў яе папрсяць...

А Федзю яна любіла... Можа, што некалі ў іхняй сям'і не было хлопцаў, адны сёстры, і маці Анэціна кляла долю, што дае Бог ёй адных дзяўчат, а можа, і таму, што Федзя быў першы ў Анэты і нарадзіўся ўжо сіратою — бацька нават не ўгледзеў яго.

Як не хацелася некалі ёй ісці ў другую вёску, у чужыя людзі. Бытта душа чула горкую долю... Але ж дзе не пойдзеш, калі ў бацькі дзяўчат поўная хата. Добра, што яшчэ бралі, не цяперашнім жа гэта светам...

Што пра сваё жыццё думаць ці ўспамінаць. Прашумела яно, сплыло. Цяпер пра дзяцей трэба думаць.

Анэта сама вырашыла, што паедзе гэту зіму зімаваць да Федзі. Гаворка вялася не першы год. Спачатку Анэта слухала і толькі пасміхалася: здароўя ставала, дзяржала яшчэ і карову, кармлячкоў і, вядома, ні пра якія там пераезды-пераходы не думалася. Ды і не такая яна дурная, каб збыць сваю дамоўку, ехаць у чужыя куткі — хай і да дзяцей сваіх, — а потым шукаць, дзе голаў на старасці год прыхіліць. Хоць кожная маці верыць сваім дзецям, але ж і дзеці ўжо не такія, што трапкача дасі, каб слухалі. Ці ж паверыла б яна, што Валя з Міцем адмовяцца пляц сеяць? Анэта ж і не падумала б пакідаць яго. Раней Федзя прыязджаў пасеяць, а тае вясны прыхварэў, лячыцца пасылалі. Анэта да дачкі, да зяця — а тыя і сабе сотак не сеюць. Куды ж на мацерын пляц ісці. Ды яшчэ і насварыліся на яе — паберажы здароўе, нашто табе тая зямля. Так і запуштаваў пляц.

Анэта тады наплакалася, нагаварыла, што не гляне да дачкі, каб і паміраць давялося... Памірыцца-то памірылася, але цяпер, калі і сама адчула, што зіму перазімаваць адной страшна, сказала, што паедзе да Федзі, бо ніколі не была ў гасцях і хоча паглядзець перад смерцю на горад і як жыве сын.

Спяшаючыся па вуліцы да свае хаты, Анэта ўшчувала самую сябе, што не здагадалася пра Федзеў прыезд, бо і ён жа баіцца за яе ў гэты холад. Ды

пакуль мароз і няма снегу, сама ж дарога сухая на яго машыну, сама ж прыехаць.

Анэта зайшла на двор, агледзелася, бытта шукаючы вокам сынаву машыну, і нечаму з палёгкаю ўздыхнула, агледзелася. Нічога не было на двары, нават і кастра дроў пад страхою ля хлява. Дровы Федзя склаў у хлеў яшчэ ўлетку. Анэта адчыніла хлеў, пастаяла, паглядзела, як усё роўна не ведала, што няма ж нічога жывога ў хляве, мо хіба толькі мышы, зачыніла хлеў, падышла да дзвярэй у клець, але не адчыніла дзвярэй.

У хаце Анэта прайшлася туды-сюды, не распраналася, прысела. Хіба адзежыну якую толькі ўзяць, але ж і гэта можна зрабіць за часіну якую, няма ж як загадзя звязваць вандзэлкі ды сядзець на іх.

Анэта распранулася, толькі глянуўшы на стол, успомніла, што забылася, не забрала ў Гэлькі збаночак з малаком. «От спяшаю, як баба замуж за салдата!» — усміхнулася з самое сябе, але трывожна і неспакойна было на душы.

А можа, і дарэмна сабралася яна ехаць. От тут сядзела б ціха, слава Богу, яшчэ ніякая хвароба да яе не чэпіцца... А то ехаць... Той ад'езд на зіму ў горад, пакуль гаварылася пра яго і пакуль няскорым ён быў, простым здаваўся. А цяпер нешта затрапяталася ў душы, як матылёк. Век пражыла тут, нікуды са свае зямлі не выязджала, а пад старасць, на смерць, збірацца трэба. Нешта крыху ненармальнае, непрывычнае, ненатуральнае адчувалася ў гэтым. Дачка тут жыве, паездзіла па свеце, але вярнулася. А яна, старая, едзе...

І ад людзей як?.. Усё роўна, як Валя не захацела прыняць яе, што мусіць ехаць да Федзі. Валя ж сама гаварыла не раз, каб пераходзіла да іх, назусім, не толькі на зіму. Кватэра ж у іх у два паверхі, месца хопіць. Дзіва што. Валя і дастатней жыве за Федзю, што і сказаць: сама фельчарыца, а Міця інжынерам у калгасе, зарабляюць добра... Але ж застанься жыць у іх, то не будзе як дамоўку на Федзю апісваць.

І сама б яна пра каго другога сказала, што нешта не тое, не зусім правільна, каб хто другі гэтак паехаў. Хіба толькі прычына, што ў Федзі дзеці ў школу ходзяць, адны дома, як бацькі на заводзе. Але ж чаму не ехала да сына, калі дзеці меншыя былі? На чужыя языкі яно гэтак і выходзіць, што едзе

Анэта, бытта месца ёй тут не стала. Людзям жа раты не пазакрываеш.

От хіба пайсці, сказаць, каб, як прыедзе Федзя, падышлі да яе Валя з Міцем, ды хай бы і чарку выпілі і за сталом пасядзелі. А то ўсё неяк выходзіць, як прыедзе Федзя з Ленаю, да Валі ў госці ідуць, там кампанія збіраецца, а ў яе ў хаце сабрацца ўсё часу не ставала. Хай на ад'езд збяруцца дзеці ў сваёй хаце і пагавораць. Тут жа нарадзіліся, тут выраслі, тут яна, маці, мучылася з імі, гадала, адсюль у людзі выпраўляла.

Ад таго, што цяпер зноў ведала, што рабіць, Анэта пажвавела, весялей затупала па хаце, глянула на столь, узяла з качаргешніка вілкі, накруціла на іх намочаную анучу і пачала выціраць столь, пасля перацерла падлогу. Намочаная падлога заблішчала, і ў хаце, здалося, пасвятлела.

Пакуль рабіла гэту звычайную жаночую работу, стамілася, адчула, што ўпацела, млява гудуць ногі, сэрца трапечацца, як злоўлены верабей у руках.

Анэта паглядзела на старэнькія ходзікі з мядзведзікамі, якія валяюць дрэвы. Ходзікі станавіліся ўжо не адзін раз, на гіры падвешана палавіна старых нажніц, якімі стрыглі некалі авечак.

Часу яшчэ было. Валя з Міцем на абед дадому толькі прыедуць.

Анэта ўзлезла на печ, падкінула пад голаў куфайку, легла на голым чаране. Старому чалавеку чарэнь — самая лепшая пярына. Ці гэта толькі прывычка ў людзей яе веку?

Анэта не заўважыла, як задрамала.

...Прывялая канюшына пахла густа і чуць душнавата. Спаднізу яшчэ не адступіла вільгаць, і пад граблямі неспадзявана буйна і чыста блішчалі расінкі. Ад расы прыемна-халаднавата было ў ногі і не так калолася пакоша. У цяні, пры бярэзніку, яшчэ больш ляжала расы на траве. Яна роўна шарэлася, як прыпацелае на дождж акно. Усё мацней прыгрывала сонца, і з гаю павявала на поле душнаватым водарам бярозавага лісця. Ад яго і ад п'янаватага паху волкае канюшыны аж кружылася галава.

Анэта адчувала, што Міхаіл глядзіць на яе і не даганяе, каб ісці ўпоравень, а знарок крыху пры-

адстаў. Гэты позірк і радаваў, і печаму сорамна было, пачынала звінець у жылах кроў. Не чулася ў руках адпаліраванае да бляску арэхавае грабільна. Яна гатова была ляцець па пракосе, толькі зрэдку незаўважна азіраючыся цераз плячо на Міхаіла, прыжмурваючыся ад сонца. Ягоная высокая хударлявая постаць не набліжалася да яе. Толькі на нейкае імгненне ён прыпыняўся, махаў галавою — адкідаў з воч валасы.

Міхаіл дагнаў Анэту ля самага бярэзніку, калі яна прыпынілася на хвілінку, абапершыся на грабільна, усміхалася з таго, як крыху нязграбна ходзяць граблі ў вялікіх яго руках. Падумала, што можна было і не ісці яму на поле, сама б яна разбіла пакошанае. Міхаіл не дайшоў да канца, спыніўся, бытта спатыкнуўся аб яе позірк, уваткнуў грабільна ў зямлю, пайшоў да яе, заўсміхаўся. У яе зноў зазвінела кроў, нават зашумела ў галаве.

— Утамілася? Не спяшай, успеем яшчэ. Раса добра не апала,— гаварыў ён, асцярожна і моцна абнімаючы яе. Яна сама падалася да яго, прашаптала толькі: «Божа, здурнелі саўсім... Людзі яшчэ ўбачаць!» — але не памкнулася аслабаніцца, заходзілася сэрца ад салодкага, невядомага ніколі дасюль болю...

Яна стомлена, здзіўлена і радасна глядзела на Міхаіла. На яго чуць з гарбінкаю нос, цёмныя і плаўныя, як дзювачыя, бровы, светлыя сінія вочы і густыя русыя мяккія валасы. Дзіўна было, што, пражыўшы амаль два гады разам, яна не прыкмячала, што гэтакія ласкавыя ў яго бровы, а вочы крышку журботныя і добрыя. Яна саромелася яго і баялася — і старэйшы ён быў за яе гадоў на шэсць, і нейкія непрывычны, гэты чалавек, якога ёй наказвалі і слухаць і любіць. Яна і любіла, і даглядала яго, вяла спраўна работу ўсю, бо ўмела рабіць з дзяцінства. Але ўсё роўна заставаўся Міхаіл тым незнаёмым чужым чалавекам, які прыехаў да іх і пры якім яна не хацела зайсці ў хату, якога баялася і саромелася і які сасватаў яе...

Міхаіл бы адчуў, што яна глядзіць на яго, не павярнуў галавы, усміхнуўся, працягнуў руку, прытуліў яе галаву да свайго пляча, паглядзіў рукою па валасах. Рука была шурпатая, і валасы лёгенька чапляліся за ягоную далонь.

— Ты не думай, я не хворая ніякая... Я нараджу дзіця. Я і сама хачу,— вырвалася ў Анэты. Яна адчула, як замерла Міхаілава рука, і Анэта здагадалася, што Міхаіл думаў пра гэтае ж самае і яго спалохала, што і яна сказала пра дзіця ўслых.

— Я не думаю. Мы ж маладыя яшчэ, здаровыя. Зямлі з нас хопіць, наробім і добра, і дзяцей нагадуем, дзіва што! Каб адно з аднаго спагадваць навучыліся... А работа век будзе работа, і да смерці мы яе не пераробім...

— Дык я ж каб лепш усё стараюся, каб людзі не сказалі, што ўзяў ты гультая, а не жонку.

Анэта крышку адсунулася ад Міхаіла. Кожнага дня, з ранку да вечара, як і вучыла маці, старалася рабіць, як тая пчолка, чакала, каб пахвалілі яе, і было за што пахваліць. А выходзіць, што не пахвалу зарабіла...

— Бачу я, чаму ж, не сляпы. Але я не пра гэта гавару. Бацькі мае век адно аднаго за работу елі. Нагледзеўся я. Чалавек жа не конь у баразне. От я пра што... І ты ж у мяне такая маладзенькая, а от першы раз мы з табою гэтак,— Міхаіл не дагаварыў.

І яна адчула, што пра нешта здагадваецца, нешта і праўда бытта ў ягонай гаворцы, але так зразумець і не магла. Памкнулася была пагладзіць гаспадара па валасах, і ён, як і хацеў гэтага ці адчуў, усміхнуўся, заплюшчыў вочы, ледзь варухнуліся губы.

Але яна не пагладзіла, глянула ў неба, зжахнулася, што высока ўжо сонца, што добра сушыць з ветрыкам, а яны, як пустадомкі якія, у цянёк схаваліся.

Анэта падхвацілася на ногі і нечакана для самое сябе прыкрыкнула на гаспадара:

— Уставай! Сонца вунь дзе! — і спахапілася: нашто гэтак моцна сказана ў бярозавай цішыні?

Міхаіл сцэпануўся, прыкрыў рукою вочы, бытта спалохаўся, што ўдараць яго па твары, потым моўчкі падняўся, паволі пайшоў да сваіх грабляў. Ёй трэба было нешта сказаць да яго. Дзіўна, але яна ўжо не саромелася і не баялася яго, яна бытта ведала ўжо наскрозь яго і мела нават нейкае права на яго. Анэта не ведала, што сказаць і як сказаць.

Пра работу яна ўжо сказала. А тут трэба было нешта другое, чаго яна не ўмела гаварыць.

Яна бачыла, як паволі кончыў Міхаіл разбіваць свой пракос, пастаяў, паглядзеў на яе, а потым пайшоў на другі канец поля, распрог каня.

Анэта зразумела, што і праўда няма чаго ім тут рабіць удваіх, што невядома навошта прыехаў сюды Міхаіл.

Ён садзіўся ўжо на каня, махнуў ёй рукою, паехаў, толькі чамусьці не аддаляўся, а ўсё бліжэй пад'язджаў. І конь пад ім быў буланы, танканогі, з ружовымі далікатнымі ноздрамі, якія трывожна і вільготна ўздрыгвалі, уцягваючы паветра. Гэтакі буланы быў пад камандзірам партызанскіх разведчыкаў, якія першы раз заехалі да іхняе вёскі, надвячоркам. Яны не сышлі з коней, якія стаялі пры плоце. Разведчыкі чакалі свайго таварыша. І самы маладзенькі з іх, у вайсковым, з нагаечкаю ў руцэ, абапёрся рукамі перад сабою на сядло, стомлена і задумёна нахіліў набок галаву, а потым і заспяваў пра тую ракету ў чыстым полі, дзе «ляжыць у сыру зямлю зарыты малады чырвоны партызан». І на склоне сонца здавалася, што сам пра сябе спявае разведчык...

Цяпер Анэта стаяла ўжо на сваім двары, пры плоце. А на буланым ехаў вуліцаю партызан Барысаў. І аблічча яго, і штаны з карычневымі леямі, і вялікі наган у драўлянай кабуры, што паляпваў каню на рэбрах. На ім чорны палітончык, на галаве фуражка з зорачкаю. Анэта жахнулася: чаго ён уздумаў адзін сярод беллага дня ехаць па вуліцы? Толькі ўчора паліцыя была! А ён яшчэ і буланага падкіроўвае на гэты бок да яе двара. Рабі, што хочаш! Хоць не пускай яго на двор. Але не ідуць ногі — на кані ў адзежы Барысава сядзіць яе Міхаіл, той, маладзенькі, усміхаецца. Як угледзеў, што зжахнулася яна, пальцам перад губамі паківаў — маўчы. Каня прыцішыў, шапнуў, не нагінаючыся: «Нічога, не пужайся. Я ж табе некалі маладзенькай гаварыў... Ніхто мяне не пазнае, акрамя цябе. Чалавек як пажыве, то многае перадумае і да многага дадумаецца. А познім шчасцем не гэтак нацешышся, як намучышся...»

І паехаў. Толькі крануў павадамі каня, і той пайшоў, а пад ногі яму бытта туман на зямлі

паслаўся. Усё глыбей у туман уваходзіў конь, а пасля і зусім сышоў туды, уніз, пад туман...

Анэта спрасонку падхапілася на печы. Яе павяло набок, ледзьве ўспела ўхапіцца за брус, каб не ўпасці долу. Як адзержалася, сядзела, азіралася наўкруга. Трапятала ўсё ўсярэдзіне ад перажытага — напалавіну сну, напалавіну ўспаміну. Гэта ж трэба, каб на старасць, перад смерцю, снілася ці ўспаміналася тое ўсё маладое! «От баба, хоць і цяпер за салдаціка замуж ідзі...» — пакпіла з самое сябе, злезла долу, падышла да акна, потым паглядзела на гадзіннік — крыху толькі і задрамала. Але ж трэба, каб такое сасніць-ўспомніць цяпер. Паўвека амаль прайшло, як няма гаспадара, многа чаго перабылося. Ён доўга яшчэ ваяваў, заспеў грамадзянскую, вярнуўся дадому зранены, хворы на туберкулёз. За ім даглядаць трэба было. Сын ад яго нарадзіўся. Гадаваць дзіця адной трэба было, у калгас хадзіць, дома глядзець — не будзеш жа цахлець, каб людзі пасля з дзіцяці смяяліся, каб за мацэру брыдка яму было. Гэта ўжо ў вайну пачалі заязджаць да яе партызаны, а часцей адзін, Барысаў.

Дарма што папікалі ёй Барысавым. Папікаць усе ўмеюць. Яна ж і сама не дурная, бачыла: многа дурных жанок было, бытта не ведалі, што тых партызан недзе і сем'і чакаюць, што, як кончыцца вайна, кожнага дадому павядзе. Гэтак вайна людзей па свеце перамітусіла... Ведала, чаму не. Але ў яе з Барысавым не гэтак, як у другіх, было. От мо і пабыло шчасця ў яе бабіным вяку тыя два гады, пакуль не падышоў фронт. Няхай і нячаста мог прыехаць ён. Але ж як яна чакала яго! Здэцца, каб сказаў, забрала б Федзю і следам за ім пайшла, як тыя жанкі ў партызанах, разам са сваімі мужчынамі, пабраўшы вінтоўкі... Вярнуўся б Барысаў, каб не прапаў на фронце. Яна ведае, што вярнуўся б, бо знаў, што дзіця павінна нарадзіцца, хацеў яго. Анэта ні разу не раскаялася, што нарадзіла дзіця ад Барысава: калі і прапаў чалавек, то хоць дзіця ад яго засталася. А людзі... Пагаварылі — і перагаварылі. Цяпер, можа, хто і пазайздросціць, што адважылася яна.

Людзей слухаць трэба, але і голаў сваю мець.

Анэта адчыніла куфар, дастала чыстую адзежу, вялікую карычневую хустку з махрамі, перакладзены, каб не ўбілася моль, зеллем з мяжы, кажушок.

Здзівілася, як цёпла і свежа жаўцеліся з сярэдзіны куфра сасновыя дошкі, бы і зрабілі гэты куфар нядаўна, а не тады, калі ёй, дзяўчыне, збірала маці пасаг. Анэта асцярожна дакранулася да сухога гладзенькага дрэва, нібы хацела адчуць яго даўнюю цеплыню, узяла з прыскрынка звязаныя суравою ніткаю два крыжычкі, Федзеў і Валін, і прывязаны да іх яе пярсцёнак, такі тоненькі, маленькі і далікатны ў тоўстых яе пальцах. Крыжыкі трэба было аддаць дзецям. Але ж як аддасі, не возьмуць...

Вечка куфра Анэта апусціла асцярожна, як баючыся патрывожыць нешта жывое, апранулася, узяла грошы, выйшла на двор, і толькі калі ўставіла ў прасвідраваную ў вушаку дзірку ключ, каб замкнуць на замыкла хату, успомніла, што забылася ў качаргешніку кіёк, мусіла вярнуцца ў хату, незадаволеная тым, што вяртаецца — не на добрае прыкмета.

Па вуліцы спяшала ісці сцежкаю паўз плот. На вуліцы не было ні душы, як і звычайна ў зазімак, калі на халодную шэрань не хочацца нават глядзець і праз акно з цёплае хаты. Пра рукавіцы Анэта забылася. А востры ад марозу вецер не толькі прыпякаў холадам у шчокі і выбіваў з воч слязу, але апякаў і рукі, што аж не чулася іх. Некалі ж зімою, у самыя маразы, без рукавіц магла рабіць работу.

За вёскаю, нагінаючы голаў, каб не гэтак даймаў сіберны вецер, Анэта цвёрда і роўна, упэўнена пакіравала па высокай, добра ўезджанай сыпанцы да цэнтральнае сядзібы — новага калгаснага пасёлка з роўнымі шэрымі шыфернымі дахамі аднапавярховых домікаў і, быццам галоўным сярод іх, адным двухпавярховым побач з воданпорнаю вежаю, над якою лятуча трапятаў на ветры чырвоны сцяг.

VI

За вокнамі стаяла цёмная шэрань. Холадна і моцна прыпадаў да сцен вецер, нібыта сцены заміналі яму, і ён вяртаўся і вяртаўся, мацаваў за каменную перашкоду і зноў адступаўся.

Міця асцярожна ўстаў з ложка, надзеў сіні трыка-

тажны касцюм, сышоў з другога на першы паверх, у залу. Папрысядаў, памахаў рукамі, потым пайшоў у ванную, з задавальненнем фыркаў пад душам.

Міця ўставаў рана і цяпер, хоць на гэта і не было пільнае патрэбы — не ўборка ці пасяўная, тэхніка на рамонт становіцца. Але Міця ведаў, што людзі дзівіліся і з пашанаю гаварылі: у якую рань ні прыйдзі на цэнтральную — інжынераў матацыкл ужо там.

Абавязкова рабіць фіззарядку Міця пачаў пасля таго, як заўважыў, што пачаў таўсцець. Ён быў перакананы: само тое, што кіраўнік тлусты, крыху непрыязна настройвае падначаленых — падляноўваешся, сядзіш залішне, калі гоніць цябе ўшыркі. Праўда, гімнастыку рабіў так сабе — памахваў рукамі, патупваў, каб разварушыцца. Невядома, ці страйнейшая рабілася постаць, але пасля гімнастыкі і душу раніцою апетыт будзь здароў.

Міця вярнуўся ў спальню, узяў электрабрытву, уключыў. Брытва цёпла і мякенька завурчала ў руцэ.

Жонка спала, адварнуўшыся тварам да сцяны, роўна, спакойна дыхала. Яна прывыкла ўжо, што ўстае Міця рана, і не прачыналася. Міця глядзеў на поўнае, круглае жончына плячо, на тое, як глуха спіць яна, і адчуваў, што крыху злуе яго, ці што, гэта яе спакойнасць. Тую худзенькую, прабіўную і шуструю дзяўчыну, з якою ён пазнаёміўся ў Карэліі, куды паехаў з войска, цяжкавата было пазнаць у гэтай жанчыне з ленаватаю ўпэўненасцю ў кожным руху, як у чалавека, які дасягнуў усяго, чаго хацелася ў жыцці, і цяпер яму засталася толькі спажываць асалоду. І Валя любіла пахваліцца, што сваё жыццё яна зрабіла сама: не паслухала маці, пакінула вёску, не пабаяўшыся паехаць за свет, не паленавалася, вывучылася на фельчарыцу, прымусіла і Міцю завочна скончыць на механіка. Яна настойла пакінуць і Карэлію, і горад, каб паехаць у вёску — тут і кватэра адразу, грошы, і ўсё што хочаш. І яна за чалавека, і Міця інжынерам. Урэшце, і кватэра, і грошы, на якія куплена ўся мэбля і ўсе Валіны строі, Міцевы, і каб не ён, інжынер у калгасе, то на такую пані, як фельчарыца, не вельмі б хто зважаў... Ды, калі казаць шчыра, такі рай, як пасада калгаснага інжынера, не надта суцяшаў Міцю. Таму ён падаўся завочна ў інстытут, дабіўся, што прызналі яго адным з лепшых калгасных інжынераў у раёне, і быў упэў-

нены, што па плячы яму і большыя маштабы, асабліва цяпер, калі так шырока пайшла ў сельскае жыццё механізацыя, якая прывядзе да індустрыялізацыі вёскі... Валя скептычна пасмейвалася з Міцевых планаў, не пярэчыла, хутчэй таму, што была задаволена дасягнутым і верыла — ад добра добра не шукаюць.

За гэты год, асабліва за ўборку, за пасеў азімых Міця выслужыўся: тэхніка працавала без паломак, без прастояў. Сакратар райкома збіраў інжынераў з усяго раёна і на базе іхняга калгаса паказваў, як павінна быць арганізавана і падрыхтоўка тэхнікі, і яе абслугоўванне, і тэхналогія правядзення работ. І Міця меў поўнае права спадзявацца на хуткія перамены ў жыцці і быў гатовы да іх.

Калі Міця сышоў ужо адзеты, уніз, на кухню, на пліце стаяў чайнік з вадою, на скаварадзе смажылася мяса, на дошчачцы ляжала накрышаная цыбуля.

Міцева маці ў шырокай стракатай сукенцы, у кабаце, у хустцы, завязанай на лоб, пынілася на кухні. Калі б Міця ні ўставаў, маці гатавала яму снеданне, нібыта знарок пільнавала яго. Цяпер Міця прывык да гэтага, а першы час было не па сабе: увесь час, як яны жылі ўдваіх з Валяю, як і вучылася яна, як і з малым на руках была, як і на работу хадзіла, заўсёды ўставала, у халоднай верандзе на керагазе снедаць гатавала... А цяпер усе клопаты пра мужа перадала маці, быццам толькі і чакала гэтага.

— Добрае раніцы, — павітаўся Міця.

— Добрай раніцы. Нашто так рана падняўся? Чай, не ўборка-то...

— Зямля, мама, тых не любіць, хто позна спіць. А без машын цяпер зямля запусце. Ні малака, ні мяса не будзе.

Маці кожнага разу пыталася, чаму ён так рана ўстае, і кожнага разу Міця адказваў нібыта і ўсур'ёз, нібыта і ў жарт, але так, каб адказ спадабаўся маці.

— Яно-то верна... Раз ты начальнік над машынамі...

Маці ўжо пяць год жыла ў Міці. Спала яна ў адным пакоі з Генкам — пільнавала, каб не раскрыўся ночы ўнук, не прастудзіўся. Міцю здавалася, што маці баіцца адна спаць, таму і адмовілася спаць у зале, дзе няма ночы ніводнае жывое души. Зусім нядаўна Міця чагосьці прагнуўся ноччу. Яму здалося, што нехта не спіць у сынавым пакойчыку. Ён

асцярожна прыадчыніў дзверы. Маці не спала. Сядзела на крэсле пры акне ў адной кашулі. Цішыня была, поўня на ўсё неба разлілася. А на зямлі пуста, бясконца, як абмерла палявая прастора. І такою белаю сумотаю глядзіць зямля ў акно, такою журбою, што хоць ты збірайся і ідзі, ідзі куды вочы глядзяць — і нічога не ўгледзіш новага, толькі гэтая белая журба над пустою зямлёю, якая не адпускае сэрца, будзе ісці ўслед, весці цябе...

Міцю спалохаў і амярцвелы ад месяцавае белі мацерын твар, і слёзы, і гэтакая скруха на твары, якая бывае хіба толькі ў вязня, калі глядзіць ён за акно на волю.

Міця не адважыўся зачапіць маці...

Пісьмы з радзімы, ад брата Івана, Міця атрымліваў гады ў рады. Бо гэта ад яго, прыехаўшы пасля Карэліі ў госці на радзіму, на Шар'ю, Міця і забраў маці да сябе. Спачатку Міця не пазнаў маці: з яшчэ маладжавае моцнае жанчыны стала яна сутулаю бабуляю, якую брацец Іван, што навучыўся папіваць гарэлку, біў і выганяў з хаты. Выганяў не толькі маці, але і жонку з дзецьмі.

Міця прывёз маці да сябе быццам у госці, а потым сказаў, што нікуды не пусціць, напісаў Івану пісьмо.

Маці спачатку была заплакала, запрасілася, забедавала, што цяжка там будзе нявестцы з дзецьмі з «тым ірадам». Але пакрысе прывыкла да новага жыцця, да Генкі, які пакуль не хадзіў у школу, быў дома.

Пісьмы маці часцей пісала нявестка, перадавала ўсім прывітанні ад Іванушкі, які быццам і менш піць стаў, зусім паправіўся, але шывка крыўдуе на Міцюху...

Маці моўчкі слухала пісьмы, дадому не прасілася, а ноччу, мабыць, плакала.

Цяпер маці сядзела на табурэтцы, глядзела, як еў сын. І твар яе быў добры, як і ў кожнае маці, калі глядзіць яна на сваё дзіця, здаровае і шчаслівае.

Міця падзякаваў за сьнеданне, выйшаў у прыхожую, надзеў скураны матацыклісцкі касцюм, на голаў зімовы танкісцкі шлемафон.

Тэлефонны званок заспеў Міцю ўжо на парозе, нечакана моцны і металічны ў ранішняй цішыні. Міця хуценька схапіў трубку, каб спыніць гэты звон:

— Слухае Гарбачоў.

— Добрае раніцы, Змітро Васільевіч. Ты хіба пад тэлефонам у прыхожай начаваў сёння? — пажартаваў старшыня.

— Добрае раніцы, Антон Антонавіч. Я паважаю начальства і духам чую, калі яно пазвоніць, а таму загадзя пры тэлефоне дзяжуру. Што здарылася?

— Страшнага нічога, але і вясёлага мала. Прыязджай, браце, у кантору.

Голас у старшыні глухаваты і спакойны, але Міця ведаў за гады работы з Антонам Антонавічам, што без дай прычыны зранку ці ноччу старшыня нікому званіць не будзе. Толькі тады, калі нельга абысціся без чалавека.

Міця адказаў коратка, па-вайскаваму:

— Выязджаю, — і паклаў трубку.

Вывеў з дашчанага гаража «кашку», адчыніў кран, прыкрыў паветраныя заслонкі. Матацыкл, нават і ўстылы, завёўся з першага качка. Трымаць матацыкл спраўным і дагледжаным таксама было ў Міці прынцыпам. Дрэжны той шавец, у якога чаравікі з дзіркамі, не тэхнар той, у каго свая машына не дагледжана. Некалькі хвілін Міця даў матору папрацаваць на малых абаротах, каб нагрэўся.

З месца крута завярнуўся, што аж адарвалася ад зямлі кола каляскі. Марозны густы вецер апёк твар, бытта паветра было з нябачных востранькіх ільдзінак. Але прыемна стала ад гэтага пякучага холаду, ад тугога, цёплага, мускулістага клёкату матора ў густым настылым паветры.

Не даязджаючы да канторы, Міця выключыў запальванне, па інерцыі падкаціў да варотцаў, затармазіў, саскочыў з матацыкла, на хаду расшпіліў куртку, зняў шлемафон, пяцярнёю расчасаў валасы, раз кораценька стукнуў пальцам у старшынёўскія дзверы і без дазволу ўвайшоў у кабінет.

Старшыня сядзеў за сталом, адкінуўшыся плячыма да спінкі крэсла. Пінжак быў расшпілены. Шыракаваты, па апошняй модзе, гальштук ляжаў на жываце, які прыкметна выступаў пад блакітнаю нейлонаваю рубашкаю. Рэдкія сівыя валасы гладка прычэсаны, быццам прылізаны, вочы пад кашлатымі светлымі брывамі прыплюшчаны. Такім старшыня быў, калі хварэў альбо калі штосьці не ладзілася з работаю.

Гарбачоў заўважыў гэта. Ён увайшоў у кабінет цвёрда, па-вайскаваму ставячы ногі, падцягнуты

і спрытны, як лётчык, у сваім скураным касцюме, падаў руку цераз стол. Старшыня кіўнуў галавою, але не ўстаў, як заўсёды, седзячы паціснуў руку.

Участковы міліцыянер з несур'ёзным прозвішчам Вушкін скоранька ўстаў, казырнуў і падаў Міцю руку. Старшы лейтэнант не распрануўся, сядзеў у вынашаным чорным кашушку з новымі пагонамі. Хударлявы, востранькі яго твар быў зямліста-шэры, з пачырванелымі ад ветру павекамі. Тоненькая палявая сумка ляжала на сталі, і ён перабіраў па ёй пальцамі.

Старшыня кіўнуў Міцю на крэсла — сядай. Ён знарок выклікаў Міцю, каб пайсці, не быць пры ўчастковым. Мабыць, пачаў старэць, нервы здаюць. Усё не мог спакойна думаць пра нядаўна бачанае: у святле аўтамабільных фар перавернутае ўгору калёсамі шасі, чорнае ў святле масла з матора, чорная кроў і нечакана белы хлапечы твар, тоненькая, як дзіцячая, скура на руцэ, што нежыццёва ляжала на зямлі. Адразу падумалася пра свайго сына. І цяпер вось адчуванне віны, якое бывае, мабыць, у кожнага старога чалавека, што бачыць няшчасце, якое здарылася з маладым. Паколвала сэрца, не хацелася, каб хто бачыў яго слабым ці хворым.

Старшыня злавіў сябе на думцы, што як і ўгледзеў хлопца там, на месцы аварыі, адразу ўспомніў, што спадзяваўся — пасля войска вернецца ён дадому, сядзе на трактар. Гэта лета прарабіў памочнікам камбайнера...

— Што скажаце, Антон Антонавіч? — запытаўся Міця.

Старшыня адчыніў шуфляду стала, нешта пашукаў сярод папер, так нічога і не знайшоў у шуфлядзе, зірнуў на інжынера:

— Дзягелева Веціка памятаеш? Сёння ноччу перавярнуўся на шасі Дубіцкага. У бальніцы. Не апрытомчэў яшчэ. Сюды зараз Дубіцкага прывязуць. Трэба будзе даць тлумачэнні ўчастковаму. А мне праводзіць нарад...

Старшыня зачыніў шуфляду. Ён заўважыў, як падцяў губы інжынер, кінуў вокам на ўчастковага і стрымаўся, нічога не сказаў.

— Усё, як было, далажыш. Я і сам бы далажыў...

— Так, Гарбачоў, вам у першую чаргу трэба даваць тлумачэнне. Вы адказваеце за тэхніку, а яна ў вас, як таксі, на ноч на вуліцы стаіць...

Міця нават і не зірнуў на ўчастковага. Ён злаваўся на сябе: так і трэба, калі не можаш настаяць на сваім. Трэба было тады на праўленне не толькі дакладную падаць, але і дабіцца, каб забаранілі Дубіцкаму ганяць шасі дадому. Дубіцкі рабіў пры ферме. Дакладную Міця напісаў, але так і не давёў справу да канца. Хаця гэта ўжо клопат старшыні і праўлення. Старшыня памятаў пра тую дакладную... Хаця якая тут віна і трактарыста, і калгаснага кіраўніцтва? Хто прасіў таго хлопца лезці ноччу на чужую машыну? Вось каб няшчасце здарылася летам, калі ён рабіў на камбайне, не маючы на гэта правоў. Вось тады і з Міці, і са старшыні трэба было спускаць шкуру... І спусцілі б.

— Так што вы падумайце, таварыш Гарбачоў,— напамніў участковы.

— Падумаю. Цераз паўгадзіны заеду, а цяпер мне ў гараж трэба.

Міця завярнуўся і выйшаў са старшынёўскага кабінета. Злаваў на старшыню. Ліберал стары: колькі разоў яму гаварыў, настойваў на тым, што трэба строга караць тых, хто парушае правілы абыходжання з тэхнікаю. Пара наладжваць гэтакую ж дысцыпліну, як і ў прамысловасці. А цяпер прывет Гарбачову ў шапку — вось табе і лепшы інжынер. Вось так — адзін дурань усё і замазаў, з белага чорнае зрабіў. І бач ты, які анёл — на́ ты, Гарбачоў, дакладвай, што прыняў правільна ўсе меры, а старшыня, моў, вінаваты. Ён сябе не шкадуе. Але тое, што старшыня не спіхаў усё на Гарбачова, а браў віну на сябе, сунімала злосць, збівала з панталыку Гарбачова. Не ўлазіў старшыня ў тыя рамкі ўстарэлага кіраўніка, якія спрабаваў прымераць да яго Гарбачоў. Быта і падыходзіла ўсё — але ж не, нешта да канца ніяк не магло супасці.

Міця злосна ціскануў на завадную ручку, ірвануў з месца так, што аж буксанула задняе кола, і паляцеў да гаража. У гаражы ўзяўся сам правяраць, як запаўняюцца пуцывыя лісты, учыніў агляд машынам, якія выходзілі ў рэйс. Шафёры не пярэчылі, ціхенька і скоро снавалі, як мурашкі, стараліся, каб хутчэй

выехаць і не трапіцца інжынеру на зуб. Што здарылася ноччу — усе ведалі.

Работа крыху супакоіла Міцю. Урэшце, чалавек застаўся жыць, мабыць, і выпіўшы быў. Няшчасны выпадак. Гэта нічога не гаворыць пра арганізацыю работы механізатараў у калгасе.

— Дзмітрый Васільевіч, звоняць вам, — высунуўся з пакойчыка, які служыў за дыспетчарскую, загадчык гаража.

— Слухаю.

— Міця, мне толькі што званіла Іра...

— Якая Іра?

Міця не чакаў, што званіць можа ў такую пару жонка.

— Ты ж ведаеш, са Слуцка... Ёсць пярсцёнкі. Памятаеш?

— Ну і што?

— Паедзь, Міцька, забяры. На матацыкле туды-сюды.

— Я сёння не магу.

— Як гэта не можаш? Не жніво, не пасяўная. Не можа ён! А што ты тады можаш?

— Нічога не магу! Трэба — садзіся на аўтобус, пратрасі... — Міця не дагаварыў, зірнуў на загадчыка гаража і паклаў трубку.

Зноў пазваніў тэлефон, Міця зняў трубку. Ён ведаў Валіну настырнасць, а таму адразу ж запытаўся:

— Ну што яшчэ табе?

— Таварыш Гарбачоў? Гэта Вушкін...

— Прашу прабачэння...

— Чакаю вас, Дзмітрый Васільевіч.

— Еду.

Участковы ўжо распрануўся. Кароткія чорныя валасы акуратна тырчалі ўгору, як вожык, бялелася рэдкая сівізна. Без кажушка міліцыянер быў шчупленькі, з доўгаю шыяй, і кіцель вісеў на ім прасторна. Перад участковым ляжаў тоненькі стосік стандартных бланкаў, спісаных акуратным, як дзясвочым усё роўна почыркам.

— Сядайце, таварыш Гарбачоў.

Міця не спяшаў садзіцца. Павесіў на вешалку побач з кажушком шлемафон, збоку зірнуў на міліцыянера. Крыху велікаватая, адтапыраныя вушы

напаміналі пра нястрашнае, жартаўлівае прозвішча ўчастковага — Вушкін.

Першы год, як толькі прыйшоў на работу, Вушкін павёў кампанію супроць хлапчукоў, якія насіліся на матацыклах. Хлапчукі не надта спыняліся на патрабаванне ўчастковага, а нумароў на матацыклах не было. Раззлаваны ўчастковы пазваніў у аддзел, каб прыслалі на дапамогу групу з аўтамабільнай інспекцыі. Аўтаінспектары прыехалі, але налавілі больш, чым матацыклістаў, калгасных трактарыстаў, якія то падвозілі людзей на прычэпах, то яшчэ якія парушэнні мелі, паадбіралі правы, сарвалі дзень пасяўное ў калгасе. Дакументы трактарыстам давялося вярнуць пры дапамозе раённага начальства. Мабыць, перапала начальніку райаддзела, бо і Вушкіну, ініцыятару, нагарэла. Пасля гэтага Вушкін разабраўся з матацыклістамі без брыгад і без чыёй-небудзь дапамогі — у дэпутатаў сабраў спісы, хто мае матацыкл, і выклікаў да сябе, у сельсавет...

За той сарваны дзень Міця і зрэзаўся з Вушкіным. Цяпер ён усміхнуўся, успомніўшы тое здарэнне. Вушкін таксама, мабыць, здагадаўся, што весяліла інжынера, і сам усміхнуўся.

— Прачытайце, таварыш Гарбачоў. Паказанне Дубіцкага, мае вывады...

Міця прачытаў. Усё правільна. Нейкая частка віны ёсць і іх, калгаснага кіраўніцтва, адмаўляць не будзеш.

— Ну што? — з парога запытаўся старшыня. Міця ўстаў са старшынёўскага месца, моўчкі падаў наперы.

Старшыня чытаў стоячы.

Вушкін тым часам апранаўся.

— Ты ўважліва прачытаў? — запытаўся старшыня.

— Уважліва. Усё правільна, — цвёрда сказаў Міця.

— Але...

— Усё правільна.

— А што, ёсць яшчэ якія факты? — насцеражыўся Вушкін і перастаў зашпільзаць кажушок.

— Не, што вы! — адказаў Міця. — Усё правільна, аб'ектыўна.

— Ну што ж, да пабачэння, — казырнуў і падаў руку на развітанне Вушкін.

Старшыня і Міця маўчалі, пакуль не заціх матор міліцыянеравага матацыкла.

— Чаму ты, Дзмітрый Васільевіч, не ўпамянуў пра сваю дакладную?

— А таму што мне трэба было да канца з вас не злазіць. Мне нечага спіхаць на вас усё. За сваё я адкажу сам. Самае галоўнае — гэта яшчэ адзін доказ таго, што я вам каторы год дзяўбу: кончылася пара ранейшага лібералізму. Цяпер тэхніка...

— Ну і што? Яшчэ больш машын наробім, дарогі асфальтам засцелем... Дзе ж тады пастуха над кожным набярэмся, як сам чалавек сябе пасвіць не будзе?

— Вось-вось! Трэба, каб у крыві ў чалавека было выхаванне...

— А поп сваё, а чорт сваё! Я не толькі пра тэхніку, я наогул... Усю гаспадарку рэарганізуем паноўнаму, сілы, грошы трацім. А чалавека паноўнаму арганізаваць? Як жа новая гаспадарка арганізуецца са старым чалавекам? Не толькі эканамічны фактар, як гаворыцца...

— Ну, яшчэ наша тэхніка не скоро перарасце чалавека. А там і кібернетыка, глядзіш, прыйдзе.

— Да, відаць, пара мяне мяняць якім робатам! — Старшыня мучана ўсміхнуўся, махнуў рукою. — Як думаеш, два гады да пенсіі ўспею дабыць?

— Успееце. — Міця таксама ўсміхнуўся.

— І то дзякуй. А ты па блату робата цераз які год не дастанеш?

— Не, не буду, калі звозіце мяне сёння ў раён.

— А сам?

— Мне трэба там перагаварыць з тым-сім з аўтаінспекцыі, каб не надта трубілі пра гэту аварыю. Вам хочацца, каб на нарадах дзе трэба, а дзе і не трэба, толькі дзеля прыкладу ўспаміналі вас?

— Не.

— Мне тым больш.

Думка з'ездзіць у раён прыйшла пасля Валінага званка. Заадно забярэ і той яе пярсцёнак, каб не хадзіла надзьмутаю цэлы тыдзень.

— А Дубіцкага зняць з трактара, на год. Сям'я вялікая — пастухом пойдзе, не менш заробіць!

— Поп сваё, чорт сваё! — Старшыня махнуў рукою, і Міця не здагадаўся, ці сур'ёзна было гэта сказана, ці жартам.

— Калі вас чакаць?

— У абед недзе.

Старшыня падышоў да акна, глядзеў на інжынера, які ўпэўнена выйшаў да матацыкла. Успомніў, чаго збіраецца ў горад інжынер, і ўсміхнуўся: далёка пойдзе хлопец...

Старшыня дастаў з шуфляды папяросу, прыкурыў.

Міця, сеўшы на матацыкл, азірнуўся на акно старшынёўскага кабінета, убачыў, як прыкурваў старшыня, падумаў, што каб не выдумляў ён розных «душэўных» праблем, каб на гэту гаспадарку кіраўніка іншае натуры, сучаснага, то калгас рос бы як на дражджах.

Але яму, Міцю, няма чаго і на гэтага старшыню грашыць. Другі б не цярпеў гэтак. Ды каб і не самога Міцю, то ён не вельмі б пацярпеў падначаленага, які ўсё нечага лезе ў вочы са сваім правам.

VII

За домам стала зацішней ад ветру, а таму крыху цяплей. Ці, можа, Анэта крыху сагрэлася ідучы. Яна прыпынілася, каб аддыхацца, агледзела двухпавярховую будыніну з двума пад'ездамі. Ля будыніны нідзе ніякай агароджы. На градках, дзе летам раслі кветкі, суха бялелі паламаныя сцябліны, паміж якіх нечакана свежа праглядвала зеляніна лісціка, што невядома як ацалеў і, прамёрзлы і мёртвы, свяціўся живою, маладою зелянінаю. Дзіўная сядзіба: ні кала ні двара. А будынак, можа, яшчэ і таму здаваўся гэтакім адзінокім, што стаяў на самым узгорку, дрэўцы, пасаджаныя вакол яго, хоць і ўзяліся расці, але яшчэ тоненькія, галля мала.

Двухпавярховы дом пабудаваў першым сярод поля. Валя з Міцем тады яшчэ жылі ў Анэты, чакалі, пакуль здадуць яго. Анэта пасварылася з Валяю — чаго перціся ў чыстае поле, калі тут, у сваёй хаце, жыць можна. І пляц не раўня таму, што на гурбане, на пяску. А яна ў чыстае поле, каб людзі смяліся, як не з вёскі, як пустадомак які! Ды і не верылася, што будзе толк з тае калгаснае забудовы.

Цяпер Анэта здзіўлена глядзела на роўныя, акуратныя домікі, накрытыя шыферам, абапал прасторнае вуліцы з тратуарам. Раскошна стаялі домікі. І ўжо другую вуліцу, упоперак першай, пачалі будоўваць. Сады маладыя стаяць пры хатах, год за

год — і першыя яблыкі будуць, і прысады ад вуліцы густыя ўстануць.

Анэта паглядзела далей, дзе азначалася яе вёска, відная высокімі старымі дрэвамі, якія раслі на вуліцы, няроўнымі дахамі хат, няроўнымі будынінамі — здалёку можна пазнаваць, дзе чья сядзіба. Вочы закрыеш — і не толькі хату ўспамінаеш, але і пляц, і агароды. Які гаспадар — такая хата, такі пляц і ўся сядзіба.

А гэты новы белы пасёлак, дзе прасторна дамам, дзе шырокая вуліца здавалася незнаёмай, дамы не адрозніваліся адзін ад аднаго, як прыгожыя маладыя людзі, якіх ты не ведаеш — усе аднолькава прыгожыя, незвычайныя і чужыя, бо ў кожным з іх тое новае жыццё, якога ніколі ўжо не спазнаць старому чалавеку.

І нібы пераклікаючыся з пасёлкам, здалёку віднелася новая цэнтральная сядзіба калгаса. Таксама пад белымі шыфернымі дахамі, таксама на прасторным шырокім месцы. Ад цэнтральнае сядзібы сюды, да пасёлка, ляжала шырокая, роўная, высока падсыпаная дарога.

Госпадзі! На тым месцы, дзе цяпер цэнтральная сядзіба, дзе вялікія будыніны кароўнікаў, свінарнікаў, дзе гаражы, майстэрні — цэлы гарадок, у якім яна і заблудзіцца, — яшчэ ў першую нямецкую вайну гай бярозавы стаяў. І той бярозавы гай секлі і вазілі рабіць траншэі — гатавалі абарону. А пры тым бярозавым гаі і было іхняе з Міхаілам поле, і на тым полі разбівалі яны канюшыну...

Цьфу, каб ты спрахла! Убілася ж у голаў на старасць гадоў тая канюшына. Над ёю ўжо цэлае жыццё было парасло!

Анэта азірнулася па баках, як бытта хто мог убачыць тое, пра што ўспомнілася. Нідзе нікога. Халодны, шэры восеньскі дзень, і вёскі ўдалечыні з голымі садамі таксама шэрыя, як прыпаўшыя да поля, каб не так студзіў іх вецер. І мо таму і новы пасёлак, і новая цэнтральная сядзіба выдаюць гэтак уладарна над наваколлем.

Даўно Анэта нідзе ўжо і не была, і памятала тыя старыя палеткі, дзе яшчэ рабілі ўручную, на конях, дзе жалі сярпамі. Госпадзі! То ж яе жыццё! Чаму толькі, гледзячы на поле, на гэтыя далёкія зялёныя палеткі руні, здаецца, што не з ёю ўсё, што помніцца,

было, а даўным-даўно з нейкім другім чалавекам, у другім свеце. І чаму гэтакую блізкасцю і лёгкім болем абвяваюць душу тыя ўспаміны?

Анэта сцэпанула плячыма — брала халадком за плечы.

Яна адчыніла дзверы і зайшла ў пад'езд, па прыступках узышла на першую пляцоўку. Прыпынілася ў прыхожай, зазірнула на кухню — там нікога не было, толькі над каструляю на газавай пліце лёгенька вілася пара.

Свацця сядзела ў зале, на канапе, абапершыся локцямі на калені і падпёршы галаву рукамі. Засяроджана глядзела ў тэлевізар. Там худзенькая жанчына ў акулярах нешта гаварыла то сама сабе, то паварочваючыся да тых, хто глядзіць, і пісала на дошцы крэйдаю бясконцы ланцужок нейкіх кручочкаў, лічбаў. Свацця не адрывала воч ад дошкі, нібыта баялася прапусціць хоць слова.

Анэта пастаяла, паглядзела то ў тэлевізар, то на сваху. От не магла ніяк прывыкнуць, што тая насіла шырозную стракатую спадніцу і завязаную на лоб хустку. Анэта заварушылася, кашлянула. Свацця здзіўлена паглядзела на яе, як не пазнала, борздзенька падхапілася, усміхнулася на ўвесь рот, у якім спераду не засталася ніводнага зуба.

— Сва-ахна! Чаго ж стаіш у парозе? Заходзь!

Яна падышла, падала руку, і яны тройчы пацалаваліся.

Анэта падышла да канапы, нязграбнымі рукамі расслабіла вузел хусткі, скінула яе, засталася ў тоненькай белай хустачцы, расшпіліла кажушок, прысела.

— Раздзявайся, свахна. Цяпло ў хаце. Цяпло-то.

— Распрануся. Хай яго спрахне. Адсапуся троха з дарогі. На дварэ холад з ветрам, здэцца, а ўпацела...

— Даўно свацця-то ў гасцях не была, даўно.

— Далёка, Домна. Пакуль дойдзеш — душы ў целе не чуто.

Анэта таксама прыглядалася да тэлевізара, старалася зразумець і нічога не разумела з гаворкі жанчыны ў акулярах.

— Хіба ж гэта яна не па-нашаму гаворыць? — запыталася ў гаспадыні.

— А і я не знаю-то. Гляджу і слухаю, а не знаю,— адказала Домна.

Яна не ведала, пра што гаварыць з Анэтаю — не так часта сустракаліся яны. Пра тое, што Анэта павінна паехаць у горад да сына, Домна ведала. Ведала, што сын Федзя робіць рабочым, што ў яго двое дзяўчат, што купіў машыну, а таму, бяспрэчна, жыць яму цяжэй, чым Валі. І няхай ён, як згодзіцца маці, забірае яе хату, усю дамоўку — не такія малыя грошы будуць за яе...

Домна ведала пра ўсё гэта. Але вось папытаць у Анэты, калі паедзе да сына, не адважвалася. Нешта не давала папытаць, хаця і правільна ўсё было, здаецца, і без крыўды ўсім. Можа, з-за таго, што самую яе прывезлі з-за свету, ад радні і ад свае зямлі, і яна на сабе спазнала, што гэта значыць старому чалавеку паехаць за свет!.. Не дай Бог нікому спазнаць у далёкай старане доўгія халодныя і дажджлівыя дні, хоць ты і ў цяпле, і ў доглядзе, і не чуваць тваіх крокаў у мяккіх пантофлях, а праз запацелае ад кухоннае пары акно глядзіць на цябе незнаёмая, чужая сэрцу палявая далечыня. Тады ні з таго ні з сяго абарвецца, упадзе сэрца ад гэткае смяротнай тугі!..

— Штой-та мы, свاخна, глядзець тут будзем. Пайшлі, паабедаем.

— А хіба маладыя дома не палуднуюць?

— Штой-та?

— Кажу, Валя з Міцем хіба не дома будуць сёння на абедзе?

— Дома. Міцяй Валю на матацыкле прывозіць.

— Пачакайма хіба іх. А ўнучак дзе?

— У школе.

— А як жа ён вучыцца?

— Сказваюць і Міцяй і Валя, што добра.

— Каб добра вучыўся, трэба. Некалі ж я і Федзю, і Валю вучыцца застаўляла. За работаю свету мне не відно было. І іх застаўляла рабіць. А як жа. Увосень колькі таго дня. А вечарамі і ў хаце холад, і газы тае не заўсёды было, каб на прыпечку хоць газоўку паставіць. Хоць ты лучыну палі. А яны ж сядзяць на халоднай печы, галодныя, халодныя. Федзя чытае, а Валя аж у рот яму глядзіць. Ад яго і чытаць навучылася. Дарма кажуць, што дурная я была. Хто бедны, той і дурны. А каб работу не рабіла, каб

дзяцей не прымушала, не застаўляла выйсці іх у людзі, то і не выйшлі б. Валя і цяпер на мяне кажа, бывае... А от дарма ж, вывела я дзяцей у людзі. Сама хай не жыла, дзеці пажывуць... Федзя некалі ў школу сабраўся. Дала я яму вузюлок, каб развязаў. Развязавай, кажу. Як развяжаш, то і ўсю навуку развязаць будзеш...

— Трудна-то вучыцца. Міцяй наш збіраецца вучыцца яшчэ. Работа здаравей. Нашто яму тая навука-то? Я-то нічога не гавару.

Анэта ўсунула руку ў кішэню, каб узяць хусцінку і выцерці твар. Намацала вузельчык з грашыма, успомніла, нашто брала іх. І быццам Домна магла ўбачыць гэтыя яе грошы, растлумачыла:

— Гэта ж, ведаеце, чаго я прыйшла? Сон мне прысніўся сёння, бытта маленькая... Сон гэты на тое, што прыедзе Федзя да мяне. Я і думаю...

Анэта не дагаварыла, прымоўкла, заўважыла, што Домна не слухае яе, глядзіць за акно, думае пра нешта сваё, потым нібыта спахапілася, запытала ў Анэты:

— Чай, пайшлі, на стол накроем разам?

— А як жа.

Анэта ўстала, скінула кажушок, ступіла да дзвярэй у кухню, азірнулася. Вялікае акно ў пакоі завешана тоненькаю, як туман, празрыстаю сетачкаю, доўгаю, аж да самае падлогі. Амаль на ўсю падлогу засланы чырвоны дыван. Паўз адну сцяну, на ўсю яе даўжыню, стаяць бліскучыя чорныя зашклёныя паліцы з кнігамі, з вазачкамі. Два мяккія крэслы на дыване пры століку засланы, як і канапа, на якой сядзела Анэта, куплёнымі посцілкамі ў маленькія чырвоныя шашачкі, як некалі ткалі самі ў вёсках. У гэтых посцілках, у бліскучых паліцах, у белых, як вэлюм, занавесках на вокнах, у глыбе сіняга шкла, у якое быў уманціраван гадзіннік з залатымі стрэлкамі, што стаяў на тэлевізары, адчуваўся спакой і дастатак.

Анэта толькі цяпер заўважыла, што яе кажушок на канапе, які ляжаў, як скурчаны калматы сабака прыгрэўшыся, не на месцы тут. Ды і сама яна прышлёпалася на дыван у валёнках і ў галошах, так, як прывыкла ў сваёй хаце.

«От каб ты спрахла, старасць. Прывыкаеш не глядзець за сабою. Добра, што хоць больш нікога не

было дома!» — сама сябе дакараючы, Анэта забрала кажушок і хустку, вынесла ў прыхожую, не дастала павесіць на вешалку і акуратна паклала ў куточку кажушок, на яго хустку.

Падумала, што няма як зняць з ног валёнкі, бо яны надзеты на босую ногу.

— Свахна! Свахна-то? — паклікала Домна.

— Ага, іду, іду! — як запыненая знянацку абазвалася Анэта і заспяшала на кухню неяк скоро і пакорліва. Не засталася і следу ад ранейшае свае ўпэўненасці і спакойнасці. Цяпер, як і ў чужых людзях, яна азіралася, перш чым ступіць ці сказаць слова...

VIII

Анэта пастаяла на парозе кухні, кінула вокам на белыя шафкі, што віселі на сцяне, на пліту, якую запальвала Домна, і не ведала, што будзе тут рабіць і чым дапамагаць. І каб схаваць сваю збянтэжанасць, знарок спакойна сказала:

— А я ж баюся гэтага газу. Свет не гэтакі страшны — пстрыкні толькі ўключальнікам.

— Пашто баяцца-то? Скора ўсё варыцца.

— Ну, дык што ж мне памагчы вам?

— Пасядзеце, свахна.

— То давайце хоць хлеба нарэжу ці сала.

Домна адчыніла халадзільнік, паклала на стол кавалак сала, маладога, нятоўстага, з праслоечкаю. Цяпер людзі перасталі падоўгу кармлякоў карміць, лепш на год двое закалоць. А яшчэ ж нядаўна, здаецца, адзін перад адным мужчыны хваліліся, хто большага кармляка выкарміў, каб сала на спіне таўшчэй, чым на далоню, было.

— Хазяйствуй, свацця, а я пайду памідорчыкаў прынясу.

Анэта зняла з цвічка над плітою блакітную, не драўляную дошчачку, парэзала сала на тоўстыя, вялікія скваркі, потым спахапілася, што цяпер гэтак не рэжуць, Федзя і той бярэ нож і яшчэ сам на меншыя рэжа.

Рэжучы, прыглядалася да кухні, да белага буфета, у якім за шклом стаяла гэтулькі і шкляное, і ўсякае пасуды, што хапіла б на цэлую бяседу.

І на кухні, гэтак як і ў зале, адчуваўся дастатак.

Анэта скончыла рэзаць сала, агледзелася, каб

узяць хлеб і нарэзаць, прыадчыніла буфет, але хлеба нідзе не відно было. У нерашучасці спынілася, потым нават прыадчыніла халадзільнік — можа, там.

— Мама? Як гэта вы к нам надумаліся? От добра!

Анэта хуценька зачыніла халадзільнік. Дачка ступіла ад парога да пліты, выключыла яе.

— А дзе б гэта хлеб у вас? Не найду.

— А на халадзільніку. У кантэйнеры.

Валя прыпадняла накрыўку на другой каструлі, пад якою слаба гарэў маленькі агонь, узяла з буфета папяровы мяшочак з цукрам, насыпала ў каструлю і толькі тады павярнулася да Анэты. Тая так і не пачынала рэзаць хлеб, стаяла з нажом у руках, глядзела на дачку, на чырвоную бліскучую куртку з капюшонам на ёй, на гэткія самыя бліскучыя боты, што былі аб назе, як панчохі, на заячую шапку. Твар ружовы з марозу, насіненныя павекі.

— Здравствуй, дачухна!

Анэта сама ступіла да дачкі, цягнула руку аб спадніцу, але Валя не падала свае, узяла за плечы, пацалавала.

— Я зараз прыйду, — кіўнула дачка. І было чуваць, як яна спяшалася на другі паверх.

— От ужэ і нашы прыехалі. — Домна паставіла на стол талерку з агуркамі і чырвонымі, тугімі, бытта толькі памытымі, памідорамі. — Садзецца, садзецца, свацця! Я ото сама хуценька пастаўлю ўсё на стол.

Анэта прысела на табурэтку, глядзела, як Домна спрытна паставіла на стол талерачкі, відэльцы, лыжкі, паналівала ў невялікія гліняныя місачкі чырвоных вараных буракоў з капустаю, у вялікую міску накла-ла смажонікаў.

— А, маці! Добры дзень!

Міця ўвайшоў на кухню без курткі, без ботаў, у скураных штанах з сінімі шлейкамі цераз плечы, падаў Анэце руку.

— Вы, можа, саўсім да нас? Каб маёй старой весялей было.

— Тут жа Генка ў яе.

Анэта не знайшла, што іншае адказаць, раптам падумала — што б рабіла, каб гэта ёй трэба было пыніцца тут, на кухні, ставіць талерачкі і відэльцы? Кожнага дня, больш нічога не ведаць. І не магла гэтага ўявіць.

— Міця! Міця! Ідзі перадзявайся! А то чалавек прыедзе і чакаць будзе! — паклікала Міцю зверху Валя.— Я касцюм табе выняла і рубашку паклала.

Валя зайшла ў кухню ў тоненькім чорным світэры, які шчыльна аблягаў яе моцнае, крыху таўставатае цела. Валасы коратка астрыжаны, саламянага колеру.

— Я не ўспею, ты ўспееш,— жартаўліва агрызнуўся жонцы Міця.

— Успею. Каб табе не трэба было ехаць, то і сама з'ездзіла б.

— Ладна. Знаем мы.

Міця пайшоў наверх.

— А вы, мама, перасядзьце сюды, у куток. Тут вам прастарней і спакайней будзе. Гэта вы гэтак сала напілавалі? — дабрадушна ўсміхнулася дачка, узяла нож, парэзала Анэціны скварачкі яшчэ напал, на тоненькія, невялічкія, што аж свіцяцца.

— Чорцяга, я думала, што сала цяпер уволю хапае.

— Сала не шкода. Ніхто яго есці не хоча. Цяпер паснейшага давай, мяса, гавядзінкі.

— Распанелі. А на добры лад, можна і вам соткі пасеяць, парсючка пагледзець. Ад стала ж аб'едкі куды дзеяце?

— Суседзі забіраюць.

— Я ж і кажу...

— Хопіць вам пра гэта! — Валя паставіла перад маці талерачку са смажонікамі.— Чаго вам яшчэ даць? Малака налью...

— Што малако! Маці ў госці прыйшла, трэба было ў зале на стол накрываць. А то і віна на сталеняма.

— Мо ж і тут добра, мама? А то туды насіцца толькі,— запытала Валя, накладваючы смажонікі ў талеркі.

— Добра, добра, от дзіва што!

— А дзе віно? — запытаўся Міця.

— Нашто тое віно? Табе ўжо віно. З людзьмі ж гаварыць паедзеш! — прыкрыкнула Валя на Міцю.

— Я сам ведаю, куды паеду і што мне там рабіць трэба,— коратка адказаў Міця, і Валя пакорліва дастала з буфета бутэльку жоўценькага віна. Горлачка бутэлькі было закручана срабрыстаю белаю папераю.

— Нашто гэтакую харошую бутэльку пачынаць? Мо б на якую патрэбу было.

— На патрэбу хопіць,— засмяўся Міця.

Анэта глядзела, як ён наліў поўны бакал ёй, свацці, сабе і Валі. Узяў свой бакал:

— За вас, маці. Каб часцей да нас прыходзілі,— падняў бакал, усміхнуўся, выпіў сам і адразу ж узяўся есці, як ядуць здаровыя мужчыны, што прагаладаліся. Выпіла і свацця, і Валя. Анэта сядзела, паднёсшы бакал да губ, аглядала ўсіх, узноў паглядзела на Міцю. Піць ёй не хацелася, і яна паставіла бакал, толькі чуць узяла віна ў губы. Яно было кіславата-салодкае, нясмачнае.

Міця адарваўся ад талеркі, запытаўся ў Анэты:

— Мо падаць чаго? Чаму вы не ясце?

— Не, нічога не трэба.

— Пашто не п'еш-то, свацця?

— Не, што вы, у мяне яшчэ сёння...— Анэта зноў не дагаварыла, здавалася, што не ў пару яшчэ гаварыць, не зручна, пакуль людзі палуднуюць.

— А ты чаму сам не едзеш у Слуцк? — запыталася Валя ў Міці.— На матацыкле скарэй бы і туды і сюды.

— Так яно і будзе туды-сюды! Чула ж пра сённяшнюю аварыю?

— А табе што? Параспускалі маладых. Малако на губах не абсохла, а ўжэ «чарніла» жлукцяць. Ты ж яго не садзіў на трактар і ў дарогу не выпраўляў?

— А машына чыя? А гаспадары ў калгасе ёсць?

— Ну, ты яшчэ не гаспадар. І няма чаго плужыцца некуды. Маеш работу, усё маеш — і сядзі, пакуль цябе ніхто не чапае!

— Мне ўжэ толькі і асталася, што вакол цябе хадзіць і твой азадак пагладжваць!

Маладыя смачна жавалі, хоць скоса пазіралі адно на аднаго.

Міця адарваўся ад стравы, зноў наліў у бакалы.

— Пі, свацця, пі! Яно ж салодкае,— запрасіла Домна.

— Мне ж дадому трэба, у мяне ж...

— Міцяй-то падвязе. Міцяй?

— Ён жа не сам едзе, старшыня яго павязе. Унё ад канторы і яго «Волга», мабыць, курыць. А ты яшчэ не сабраўся,— зноў зачাপіла Валя Міцю. Падхапіла-

ся, прынесла крэсла, паставіла на стол чысты сподак, паклала лыжку, відэлец.

Анэта паглядзела на віно, на сваццю, якая зачырванелася ад выпітага, на Міцію, які спяшаўся есці, на дачку, што стаяла пры акне і сачыла за старшынёўскаю машынаю.

Старшыня хутка зайшоў у кватэру.

— Добры дзень, цётка Анэта! Што ж вы сядзіце, як сірата казанская, і нічога не ясце? — павітаўся ён і запытаўся ў Анэты.

— Не хочацца, Анцік. Бачыш, колькі год твае мацеры няма ўжэ. Равеснікі ж мы былі. Колькі можна і жыць, і есці, і работу рабіць? Паміраць, мабыць, даўно мне пара, Анцік.

— Што вы, цётка! Туды заўсёды возьмуць, а вось назад — не. Як мая маці некалі гаварыла, з ляску прыйдзеш, а з пяску — не.

— Сядайце, Антонавіч, сядайце, — запрасіла Валя.

— Я ж толькі з дому, з-за стала.

— Сядайце, Антонавіч, а то я спяшаць буду, яшчэ ўдаўлюся, — таксама запрасіў Міця.

Анэта глядзела на старшыню, на тое, як завіхаецца ля яго дачка, успамінала ягоную маці, поле, каляску, у якой ляжала маленькае дзіця з суслаю з пажаванага хлеба. Цяпер здаецца, што гэты начальніцкага выгляду чалавек не мог ніякага дачынення мець да таго маленькага і крыклівага дзіцяці ў калясцы на палетку. Анэта цяпер памятала нават і тую каляску з даўгаватым выгнутым дышлем і драўлянымі коламі. З аднаго кола скідалася шынка і была прывязана аборачкаю да абадка.

— Дык як ваша здароўе, цётка? — запытаўся старшыня, сядваючы да стала.

— Бачыш жа, яшчэ і віна вот выпіла.

— Ну, то і малайцом.

— Паеду да Федзі на зіму. У дачкі, бач, і печы няма, каб удзвюх са свахнаю ля яе сварыцца. Ды і хату як прадам, то капейка Федзю не лішняя будзе. У горадзе ж не так раскошна рабочаму жывецца. Вы тут хоць і робіце больш, і не гэтак чыста, але ж цяпер як паны жывяце, усё маеце. Мае, бач, і пляца рабіць не захацелі.

Ці то ад выпітага, ці то пры пастароннім чалавеку, Анэта раптам адчула нейкую горкую лёгкасць

гаварыць, нібы пасміхоўвацца з сябе самое, але і хітрасць сваю маючы.

Старшыня слухаў Анэту, згодна ківаў галавою, усміхаўся.

— Дык я і гавару. Ты ж, Анцік, разам з Міцем робіце. Дай ты ім кватэру ў такім во малым доміку, каб і агарод быў, і садок. Хлеў у мяне не стары, хай забіраюць, сабе паставяць. Свінчо якое ці курыцу дзяржаць будуць...

— Перастаньце, мама! Аж брыдка слухаць. Чалавек у хату зайшоў, а вы пасядзець не дасце! — перапыніла Анэту Валя.

— Правільна, правільна цётка гаворыць! — абазваўся старшыня. — На добры лад і карову дзяржаць можна.

— Я ж ім даўно пра гэта, Анцік, гаварыла. Дык ці ж яна паслухае мяне? — паскардзілася Анэта на дачку, не заўважаючы, як пераглядаюцца і пасміхаюцца Міця са старшынёй.

— От некая скула, не маці! І вы ж, Антонавіч, памятаеце. Век нікому не змоўчыць, усё правуецца з людзьмі, дзярэ гэту зямлю ад самае вясны, матычыць поле, жыта тое сярпом пілуе ад цямна да цямна і нас, дзяцей, за сабою валачэ! Колькі нас было, галодныя, зялёныя, ад ветру хісталіся... А яна аж сама падае і на нас сварыцца, б'е — рабі, каб табе кроўная доля. Але ж што цяпер гаварыць...

— Бач, як ты ўспамінаеш! А што я магла, удава? Як умела, але ж пагадала і павыпраўляла вас у людзі! За гэта дзякуй скажэце.

— Усякае было, усякае... Вы, цётка, паспрабуйце памідора. Бачыце, як з грады, — старшыня паклаў Анэце на сподак памідор, запытаўся ў Валі: — Як, Валя, новы кацёл, не холадна зімою будзе? А то памерзнуць твае хворыя.

— Добра грэе, дзякуй вам, Антонавіч. Вы ж нічога не ясце. Можа, хоць кавы завару вам?

— Кавы давай.

Валя насыпала зярнят у млынок, уключыла яго. Анэта ўважліва прыглядалася да дачкі, але Валя не адчувала яе позірку, завіхалася ля пліты. Цяпер і праўда не верылася, што гэтая гладкая, спраўная жанчына была некалі худзенькаю і тоненькаю.

Валя нарадзілася ў вайну, ад Барысава, і па бацьку Анэта запісала пасля вайны дачку па першым сваім, па Міхаілу.

І яшчэ Анэта ўспомніла пра тое, што гаварыла дачка...

...Норма жыта была на самым вялікім і далёкім Вужанскім палетку. Ад вёскі першае поле, за соткамі, засеяна бульбаю, а на ўзгорку за ім за вузкаю палявою дарогаю, парослаю чырванаватым бліскучым быльнікам, цыкорыяй і рамонкам ды валошкаю паўз самае жыта, пачынаўся жытнёвы прастор. Анэта любіла гэты палетак, чакала таго года, калі будзе на ім пасеяна жыта. Колькі ні памятала яна, на Вужанскім заўсёды радзіла жыта, густое, тоўстае, як чарот, з поўным коласам. Жаць яго цяжка было, вельмі ж у лагу, дзе шмат расло травы і дзе на жыта густа вілася бярозка. Не выдраць з зеля і травы зжатую жменю. А таму мужчыны, як брадзілі, рабілі ёй норму шырэй у лагу, ды і саму норму вымяркоўвалі там, дзе гушчэйшае жыта. У гэтым Анэту не перапрэчыш: яна ўдава, заступіца няма каму, а таму і робяць, што захочуць.

Першага дня Анэта ніколі не станавілася ў постаць. Яна ішла да брыгадзіра сварыцца. Брыгадзіры, хоць і мяняліся часта, ведалі пра гэта, а таму стараліся не папасціся на вочы. Тады над усім палеткам, аж за небакрай неслася: «...а каб твае вочы свету не бачылі! А каб з цябе вантробы павырывала!..» Праклёнам не было канца. Пачуўшы гэты голас, брыгадзір наравіў да свайго коніка, які пасвіўся пры мяжы,— ад граху далей. Анэта і не спадзявалася, што згледзіць брыгадзіра, але ж была ўпэўнена, што ўсё роўна той пачуе. Трываць жа да таго часу, пакуль трапіцца на вочы брыгадзір, Анэта не магла. А калі здаралася, што брыгадзір трапляўся пад гарачую руку, то паглядзець усім было цікава, як Анэта заступала дарогу коніку, набліскваючы сярпом у руцэ, і як шморгала брыгадзіра за нагу, каб той злез з каня. А брыгадзір злазіць з каня не хацеў, наравіў, каб вылузацца...

Назаўтра, ахрыплая, злосная, Анэта ўставала яшчэ цёмначы. І пакуль канчаўся дзень, у яе было ўжо больш зжатага, чым у каго.

Калі падрасла Валя і пайшла жаць, то спрабавала сунімаць маці, але тая не зважала. Мужчыны ў вёсцы перасмейваліся, слухаючы праклёны,— Анэта зажынкі спраўляе.

У жніво ўставала яна чуць свет, калі толькі аднекуль здалёку з вышыні ледзь прысвятляецца неба, і пакрысе, непрыкметна негустая летняя цёмната робіцца прыцемкам, рэдзенькім, светлым. А потым і зусім відно, і толькі, як пашыты з тоненькага палатна анучкі, вісіць высока ў небе белы месяц ды на ўзыходзе асвечваецца светлаю чырванню неба.

У такі час толькі цішыня над зямлёю. На аселіцы роўным шэрым абрусам ляжыць раса, і ніводнае цёмнае плямінкі ад чалавечага або каровінага следу. І адзінока за вёскаю, нават крыху не па сабе ад гэтае велічнае палявое бясконцасці і маўклінасці. Здаецца, што ты толькі адна і ўвесь свет глядзіць на цябе, а ты маленькая такая пад гэтаю сіняватаю вышынёю з прышытым белым лапікам месяца. Таму скаланешся, калі неспадзявана пырхне з каляіны, з мяккага пульхнага пылу ў неба жаўранак, бо разам са жнівом канчаецца і ягоная песня, бытта высах за летнюю спякоту і не цурчыць больш на зямлю нябачны тоненькі струменьчык. А можа, кароткі век ягонай песні напярарочыла ў пару зялёнага лісту зязюля і сама даўно зажурылася без песні, быццам паклялася пакінуць назаўсёды сваю варажбу і будзе маўчаць доўга, пакуль наўкруга не звернецца сонца і не вернуцца дні маладога лісця і неба.

Пасля роснае травы і халаднаватае начное зямлі пяшчотна цёпла ў ступакі ад дарожнага пылу, і толькі рэжа ўваччу, і не хоча варушыцца соннае цела, але дачка не адстае далёка ад маці, ідзе следам за белаю торбаю з ежаю, якую нясе маці. У торбе збанок, хлеб, цыбуля, некалькі малых яшчэ першых агуркоў і кавалак сала,— Анэта ўпэўнена, што, каб ставала сілы жаць, не трэба ніякага малака, а толькі сала, і таму на грошы прадавала нават каўбасы, але сала пакідала на лета, каб ханіла да Пакроваў...

Валя бярэ ў другую руку закручанья ў анучку сярпы, падбегам даганяе маці. Анэта не азіраецца,

глядзіць наперад, нібы хоча ўбачыць, ці няма ўжо каго там, на палетку. І яна будзе гэтак ісці падбегам, аж пакуль не ўзыдзе на ўзгорак, адкуль відно ўстаўленае мэндлікамі поле і зажатыя постаці.

Ніводнага чалавека на полі. Бо ні разу не было такога, каб хто раней за Анэту прыходзіў да постаці, хіба толькі калі маладыя дзяўчаты, каб падражніць яе, знарок згаворацца і прыйдуць гуртам яшчэ цёмначы. Тады Анэта, угледзеўшы іх, аж бягом курыць...

На жніво Анэта ходзіць басанож, а каб не калася ржышча, абкручвае лыткі анучкамі.

Ужо ля постаці, раскруціўшы сярпы, яна агледзелася, што тры мэндлікі павалены. Яна ведае зараней, хто гэта зрабіў — Ельніцкага бэнсі, якія ўчора круціліся ля маці, і тая мо назнарок навучыла іх, каб павалілі, быццам Анэта не ўмее ставіць так, каб не валяліся.

Самой ісці ставіць мэндлікі не хочацца, добра і лёгка жаць, пакуль раніца, не пачэ сонца, і Анэта выпраўляе Валю. Бубніць яшчэ нешта сама сабе пад нос, бярэ першую жменю і болей нічога ўжо не чуе і не бачыць. Толькі росны цёплы пах збажыны, шорсткае шорханне сярпа. І на перавясла кладзецца першы сноп, які яна звязвае туга, прыціскаючы каленам. Дарма што яны ў яе вялікія, як кулі, але яна вяжа іх моцна, каб не рассыпаліся, як возьмеш на сахор. Толькі калі прыпыняецца і выпростваецца, каб, прыціснуўшы пад пахаю адзін канец, скруціць перавясла, бачыць, як паволі, не надта спяшаючыся ставіць Валя мэндлікі — бы прыйшла рабіць на чужое, варушыцца, як у ваду апушчаная.

А ўжо выглянула сонца і ўпала промнямі на калоссе на далёкім узгорку, дзе канчаецца постаць...

Анэта нажала з паўкапы снапоў, калі агледзелася, што Валі няма і што адзін мэндлік так і не пастаўлены, паклала серп, з перавяслом у руцэ заспяшалася туды...

Валя сядзела, прытуліўшыся плячыма да снапа. Ад яго, здавалася, было цёпла ў плечы, і, можа, таму так агортвала супакоенасць, а сонечныя промні, як пяшчотныя пальцы, дакраналіся да твару, мякка закрывалі павекі. І гэтая сонечная ласка нібыта чалавечая, мацярынская, і нічога няма на свеце саладзей за яе...

— А каб ты апухла, як ты не выспалася! Каб ты як калода легла! Людзі ідуць, глядзяць! — І Анэта азірнулася ў поле, дзе ўжо відны былі жанцы, як трымала, навогню хвасянула дачку перавяслом па твары раз, другі. Тая спрасонку нават не падхапілася з месца, толькі адхіснулася, спалохана, шырока расплюшчыўшы вочы, і закрычала працяжна, дзіка:

— А мама-а-чка!.. А за што-о-о!..

І ў вачах у дачкі ўстаў такі жах, што Анэта спалохана адхіснулася, сумелася, крыху адступіла, але ўбачыла, што Валя апамяталася, ачнулася ад сну, зноў хвасянула за плячах і пагнала перад сабою да постаці, прыказваючы:

— Я душуся дзень і ноч, а яна мне боц як прыяе! Каб ты заснула і не прагнулася!

Дачка зацята маўчала, толькі сцялася ўся, утуліла голаў у плечы і не ўцякала, не бегла, бы і не чула, што яе білі.

Цераз год сказала, што паедзе наступец пасля сямігодкі, з'ехала з дому і не вярнулася, пайшла на будаўніцтва, а потым завербавалася ў Карэлію...

...— Мы з табою, Змітра Васільевіч, як п'яны поп з дзякам: адзін за здравія, а другі за ўпакой. Я табе пра людзей, а ты мне пра трактары.— Старшыня ўстаў з-за стала, даючы зразумець, што хопіць спрачацца. Падняліся і Міця, і Валя.

— Свацця-то, свацця, пашто не ясі? І віна не выпіла. Я табе за кампанію памагу.

Домна наліла сабе ў чарку віна і не чакала, пакуль вып'е Анэта, кульнула ў рот.

— Закусвай-то, свацця, закусвай! — запрасіла Домна, і Анэта згодна кінула галавою, узяла на відэлец астылае бульбы. Есці не хацелася нічога, і нават памідора, які можна было ўжо ўзяць і рукою, бо ніхто не зважаў на яе.

— Свацця, пашто маўчыш? Чай, зараз паедзе Міцяй,— напамніла Домна.

Анэта ўстала з-за стала, выцерла руку аб спадніцу, памкнулася да кажушка, дзе ляжалі грошы, але адумалася, што нічога не сказала пра Федзю, ды і не да гэтага сёння Міцю і Валі.

— Дык вы мо што хацелі, мама? — запыталася ў яе Валя і толькі цяпер агледзелася, што маці нічога не ела.— І не елі нічога.

— Не хочацца мне. Дзякуй.— Анэта спяшала выбрацца з-за стала і адчувала, што трэба нешта сказаць, бо не павераць, што ні з таго ні з сяго прыходзіла яна.— Пра хлеў, я думала, скажу. Ну, а як не... Ага, яшчэ папрасіць хацела: прывязі, Міця, дошак вокны забіць... А то дзеці шкло яшчэ снежкамі за зіму павыбіваюць.

— Ярунда гэта, мама, зраблю,— махнуў рукою Міця і зноў завярнуўся да старшыні.

Анэта з палёгкаю ўздыхнула. Але нечаму пякуча, горка сціснула сэрца, і Анэта цяпер хацела толькі, каб хутчэй пайсці, развітацца, быццам потым стане лягчэй.

— Свацця, то мо пагосціш у мяне. Чаго табе спяшаць? Чай, ніхто не чакае?

— Ды не, свахначка, пайду я. Выпіла, а яно мне лішняе.

Вострае адчуванне свае бездапаможнасці, непатрэбнасці апякло і крыўдаю і жалем да сябе. І разуменне, што нічога нельга перайначыць, толькі засталося скарыцца і не падаваць выгляду, стрымлівала Анэту.

— То чаму ж вы зразу не сказалі? Давайце я памагу вам адзецца. Падвядуць вас мужчыны,— заспяшала Валя.

Яна памагла маці апрануцца, завязала хустку, супакоіла:

— А Міця дошак прывязе заўтра.

Анэта толькі кінула галавою. Цяпер гэта ўжо не так і важна.

Домна выйшла следам з кухні:

— То давайце, свахна, пасашок на дарожку...

Свацця зачырванелася, парухавела. Віно ішло ёй на карыць.

— От перастаньце вы! А то галава балець будзе. Прыйдзе хлопец са школы, то не пакорміце! — прыкрыкнула на свякроў Валя.

— Чагой-та балець? Чай, не гарэлка,— няўпэўнена запырэчыла Домна і ўсё ж вярнулася на кухню.

Валя памагла маці апрануцца, завязала хустку, прыдчыніла дзверы на двор.

Дзверцы машыны грукнулі, і яна хутка ўзяла з месца. Валя памкнулася была следам, гукнула, каб спыніліся, але, мабыць, яе не заўважылі. Ні Міця, ні старшыня не азірнуліся, а пачуць за зачыненым шклом у кабіне не маглі.

— Трэба было ж вам раней сказаць.

— Нічога, дачухна. Я прайдуся троха, то, можа, і здаравей мне будзе, а то яшчэ растрэсла б у гэтай машыне.

— А можа, пагуляйце яшчэ...

— Да не. Мо Федзя прыедзе сёння, а я з дому сышла...— нарэшце сказала Анэта пра тое, што найбольш хвалявала яе, з-за чаго прыйшла да дачкі.— Думала, каб, як ён прыедзе, сабраліся ў мяне за сталом, пасядзелі па-людску ў бацькавай хаце.

— Ой, у вас жа там не прыгатаваць нічога... Як прыедзе, то да нас прыезджайце, вечарам Міця вернецца, пераначуеце.

— Я гэта ведаю, але ж мне б хацелася...— Анэта не дагаварыла.— А хлеў і праўда забірайце. Калі не хочаце, то я ўсё роўна на вас яго адпішу...

— Перастаньце вы з гэтым адпісваннем! Аж слушаць брыдка. Каб не было ў нас за што жыць...

Валя сцэпанула плячыма ад холаду, і Анэта спахапілася.

— Дык ты ж не стой на холадзе. Ідзі ў хату, а то яшчэ прастудзішся. Ідзі!

Падступала горнасць. Анэта памкнулася абняць і пацалаваць дачку. Тая сама здагадалася пахіліцца, пацалавала маці, астудзіўшы яе шчаку холадам сваёй.

Анэта пайшла. Грукнулі, зачыніліся дзверы пад'езда.

ІХ

Удзень крыху пасвятлела, паднялася вышэй каламутная шэрань, але вецер пёк холадам усё гэтак жа калюча. І бязлюдна было. Нібы гэтае бязлюддзе надоўга, да вясны, пакуль ажывуць, зачарнеюць свежаю раллёю палеткі, якія зараз аднолькава роўна, шэра, спустошана прасціраліся ўдалечыню і ад якіх навявала холадам і асуджанасцю. Але як прасвет, як радасць на смутную душу, перад самым небакраем шчодро, густа зелянелася рунь.

Анэта прыпынілася. Як ішла сюды, да дачкі, уваччу быў толькі новы светлы пасёлак ды разбудаваная цэнтральная калгасная сядзіба. Яны забіралі вока і прыгажосцю, і навізнаю сваёю. І нічога больш не заўважалася. Цяпер жа, калі перад Анэтаю ляжала тая ж самая белая сыпанка да свае хаты, здалося, што адплыла, стала далей яе вёска з голымі садамі і векавымі прысадамі на вуліцы, хай рэдкімі, але магутнымі, высокімі дрэвамі.

Ды і сама вёска бытта рассыпалася па полі: рэдка, прасторна стаялі хата ад хаты. Новыя, высокія, крытыя бляхаю і гонтаю, шыферам. З узгорка добра бачылася ўся вёска. Анэта прыглядалася на сваю хату. І пакуль не знайшла Вольчыну, а потым і сваю, не паверыла, што гэтакая малая яе хаціна, як шчарбіна між усіх сядзіб, дзе ля кожнае параслі вялікія, дужыя ўжо пасляваенныя сады. І яшчэ некалькі гэтакіх жа самых сядзіб-шчарбін угледзела Анэта. Тых, каго ўжо або не стала на свеце, або хто, гэтак жа як і яна, паехалі дажываць апошнія гады да дзяцей, у гарады. Хаты так і стаялі. Не надта цяпер на іх знаходзіліся купцы.

У дальнім канцы вёскі, на ўзгорку, відны могількі. На іх узяўся расці малады густы бярэзнік, над якім тырчалі толькі дзве старыя бярозы-мацёры з доўгім ніцым веццем. Яны ацалелі ў вайну, калі на могільках ішоў бой.

Анэта прыпынілася, азірнулася назад, на той дом, дзе яна толькі што была, на іншыя дамы, на цэнтральную — ад новых, белых будынкаў усё роўна як святла больш, прастору. А дзе вёска, там бліжэй да небакраю, і святла там заставалася меней... І ад гэтага яшчэ радней і бліжэй здалася вёска, яшчэ мацней і пяшчотней зашчымела душа, як у мацеры па самым любімым дзіцяці. І гэтак пранізліва адчула сябе і тут, у полі, Анэта аднятаю ад усяго таго, што ўвайшло ў сэрца назаўсёды, аднятаю ад таго свету, без якога і жыцця ў яе не можа быць!..

Анэта спынілася, перавяла дыханне, паволі азірнулася навокал, супакойваючы самую сябе, — чаго гэтак захвалявалася, спалохалася, счыхла духам? Там жа, у хаце, не падала выгляду, пайшла незалежнаю, сама сабе гаспадыняю. А чаго гэта тут так затрымцела? Яе-то ж не выганяюць ні з хаты, ні

адну не пакідаюць у халоднай хаце, як, бывае, дажываюцца старыя.

А яна гаспадыня, і хата за ёю. І сама сабою валодаць можа. Яшчэ захоча — і нікуды не паедзе.

Анэта пачула, што нехта даганяе яе, спалохалася: можа, Валя ў акно ўгледзела, што маці пройдзе ды спыніцца, і здаганяе, — азірнулася.

Па дарозе ішоў стары. У хромавых ботах, у галіфэ, прасторных, суконных, у чорным прыталеным кашушку, у рыжай шапцы, з чорнаю сумкаю ў руках. Чалавек яшчэ не бачыў Анэту. Ён не глядзеў ні ў свет, ні наперад — толькі сабе пад ногі, якія быццам забываў падымаць ад зямлі, і яны шоргалі па дарозе.

Чалавек найшоў на Анэту і толькі тады схамянуўся, утрапёна глядзеў, нібыта не ведаў, хто яна, ці не мог зразумець, дзе гэта ён сам.

Цяпер толькі Анэта пазнала яго і не паверыла — як знеўдалеў, сагнуўся ў крук Аляксандр Дзягель.

— Го, ты? — замест прывітання гокнуў ён. — Чаго ты тут?

— Чаго і ты. Абое на дарозе.

— Яно ж і праўда...

— А ты адкуль? — не ўтрывала Анэта і тут жа спахапілася, успомніла, што гаварыла ёй Волька.

— Са Слуцка еду. Ты ж мо чула? Нагу аднялі хлопцу...

— А Госпадзі!.. Чула...

— З бальніцы еду...

Дзягель не дагаварыў, зняў рукавіцу і нязграбнымі пальцамі зняў кроплю, якая павісла пад носам, — старэчая кропля з холаду.

— Ты дадому? То пайшлі разам, — сказаў Дзягель і павальней зашоргаў ботамі, як цягнучы іх за сабою.

— Пойдзем, дзе дзенемся.

Анэта адчувала цяпер нейкую адолю над Дзягелем, які, колькі яна памятала, кіраваў ёю, усё жыццё амаль, пакуль не выправілі яго на пенсію.

— Я вот гляджу на хату сваю, а дадому ісці не хочацца. Паглядзі, якая хата! З усяго наваколля відна. Як цэркаў, га?

— Блішчыць, але па цяперашнім часе на каплічку больш выдае.

Анэта ўсміхнулася: хоць і блішчаў дах, але не надта вылучаўся між новых хат, тых, што і не падцынкавым жалезам, — забудаваўся Дзягель на старой сядзібе, усё жыццё паднаўляў, перарабляў бацькаву хату... Дзе ж ты зраўняеш тую старую будыніну з новымі, па-цяперашняму стаўленымі хатамі!

Дзягель быстра зірнуў на Анэту, мабыць, толькі цяпер адчуў і насмешлівасць у яе голасе, і незалежнасць, нават перавагу над ім. І пачаў гаварыць спаважна, як гэта рабіў некалі на сходах:

— Ведама, з тым, як цяперашнія будууюцца, не зраўняеш... Але ж хіба цяпер такое дзерава, як некалі, без падсочкі, смаловае, што і веку яму няма? Ды і як зарабляюць цяпер! Гэта ж не мы, што за капейку калгасы паднімалі, сабе хлеба не маючы... Як ты рабіла.

Дзягель ведаў, што не падтрымаць яго Анэта не можа, і ён прыцішыў хаду, завярнуў да яе голаў.

— Чаму гэта забылі? Пенсію от далі. Хіба мала? Ты ж здаровы яшчэ, на сваёй гаспадарцы во як вернеш! Не скажаш жа, што бедна табе жывецца... Заплакаў. Ты ж з голаду не пух, дзеці твае без хлеба не сядзелі, у вайну цябе ні па лясках, ні на фронце не ганялі! Ці ты за плугам папастаяў, ці за касою пуп нарваў? Як усё ні ішло, як ні мянялася, як ні мітусілася, а ты, як тое г...но, усё наверх выплываў ды і намі камандаваў... Як толькі дзе каму пакамандаваць трэба было, так ты тут як тут пад рукамі паўставаў. А цяпер зажаліўся... Хоць бы перад кім, а не перада мною. Я ж тваё нутро наскрозь ведаю! Ух як я цябе, труцень, наскрозь бачу! І добра табе ніколі не думала і не думаю, ведай пра гэта, Аляксандарка!

Анэта заўважыла, як прыпыніўся на нейкае імгненне Дзягель, выпрастаў плечы, аж пабольшаў, зласнаватая чырвань ажывіла твар, востра глянулі вочы, падцяліся губы, і на нейкае імгненне Анэту працяў страх, справядлівей, не страх, а цень таго пастаяннага страху, які яна памятала і які зыходзіў ад Дзягеля. Але яна тут жа ўспомніла, чыя яна маці і хто цяпер Дзягель.

Мабыць, пра гэта самае ўспомніў і Дзягель, бо толькі нахіліў, як збычыўся, галаву і цвярдзей затупаў па дарозе.

— Думаеш, мая работа лёгкая была? Гэта хто не прабаваў начальніцкага хлеба, той гэтак думае. Што,

і душа ў мяне не балела, на ўсё гледзячы? Час такі быў, некаму трэба было рабіць работу, хоць і не по душы яна... Ну, не я, дык другі б нехта над табою стаяў. Мо і гэткае, як я, палёгкі не даў бы. Мо б гэтак на добрае і не выйшла, як цяпер зрабілася...

— Да не, Аляксандарка, ты да мяне не раўняйся! Твая і мая жызня — дзве дарожачкі! Я век дабро нарабляла, а ты яго ўсюды распіхаў за тое, што ўварваць сабе можна было. Мая дарога ў жыцці во гэтая, — Анэта паказала рукою наперад, па дарозе, а потым убок, на сцяжынку на перавораным полі, якая блудзіла па ўмерзлай раллі, — а твая такая. Яна бытта і выгадная, і нацянькі, але ж ненадоўга. Перааруць яе — і следу не стане. Ёсць Бог на свеце, як ні круці ў жыцці. Ад арміі ты выкруціўся, ад парцізан...

— А ты мне парцізанка, га! Байстручку з Барысавым прыжыла. Я на звязі з парцізанамі стаяў! Мяне з сям'ёю немец у любы час мог у пыл і прах!.. Даведка ў мяне ёсць.

— Ёсць жа, мабыць. А то трасцу ты ўседзеў бы! Людзі б з цябе душу вытраслі! Як і ты трос з іх. А ні мне, ні Барысаву ты не судзя. Выгадала я дачку, во, на віду ў людзей, і ніхто мяне не асудзіў і не асудзіць!

Чым больш гаварыла Анэта з Дзягелем, тым больш адчувала сваю сілу, сваю правату і сваю ўпэўненасць, тую, якую страціла была ў дачкі. Упэўненасці дадала і тое, што яна ведала ўсё жыццё цвёрда: Дзягелю нельга са сваёю няпраўдаю раўняцца да яе. Калі раней гэта вера была ў яе несвядомая, то цяпер, як пражылося жыццё і само паставіла ўсё на свае месцы, Анэта магла і даказваць яму, і не толькі даказваць, а павінна была не даць Дзягелю раўняцца з ёю, паказаць яму яго сапраўднае месца. І тут, у полі, на дарозе, пры якой трымцеў рэдзенькі ўсохлы быльнічак, было якраз і самае месца сказаць гэтаму чалавеку з дачасна старэчаю кропляю пад носам усё, чаго ён ад яе заслужыў.

І Дзягель ці не адчуў гэту яе агрэсіўнасць, на якую не меў спадзеўкі, калі пачаў гаворку. Чалавек толькі памятае, як дабро яму хто зробіць, і забывае пра той боль, які сам чыніць людзям. Ён прамаўчаў у надзеі, што не дасць Анэце новае зачэпкі і тая таксама змушана будзе маўчаць.

Але Анэце ў палёгку было гаварыць, адчуваць сваю моц і правату.

— Не, Аляксандарка! Ты мо думаеш, што цябе тым скрыўдзілі, што пасадзілі макам без славы і пашаны? Ты дзякуй, што цябе некалі ўпору не страсянулі за тваю работу... Дабралася і да цябе ўлада, раскусіла, сядзіш цяпер, хвост падціснуўшы, як сабака за плотам, чакаеш... Можа, і несправядлівы Бог, што цябе праз дзяцей тваіх карае... Дзеці ж не вінаваты. Вось табе і дабро тваё нажытае! Сам горш за мяне сагнуўся... Сабаку пад хвост тваё дабро! Вот!

— Ты што, ё...! Растапырылася, рот разявіла! — Шаркануўшы ботамі, Дзягель так круцянуўся да Анэты, што не адзержалася кропля пад носам.— Ты маіх дзяцей не чапай, курыца няшчасная! Век зямлю драла, нічога, акрамя зямлі, не ведаеш і не бачыла! Зямля ты сама хадзячая! Марцэля! Каб троха разумнейшая была і язык каротшы быў, то і менш рабіла б, і больш мела б, і з голаду не пухла б! А табе ўсё мала было, усё зямлю драла. А там, дзе ты гэту зямлю, праведніца, драла, і месца табе на старасць не асталася. Другую пасадзілі, а самую за свет звязуць здыхаць. А адтуль у Грэзкую багадзельню вернешся, як знарок к твайму прыезду ў жоўценькае пабялілі... О, там твайму языку воля будзе, го!

Дзягель яшчэ больш расчырванеўся, выпрастаўся, і цяпер Анэта бачыла, што і праўда здароўя ў ім яшчэ многа. Але крык не спалохаў і сказанае не дапакло.

— Да не, Аляксандарка, сама я еду. Як ты кажаш, як шахіня тая, у машыну сяду, каб везлі. Дзеці ў мяне ў людзі выйшлі...

— Го, го! Дзеці ў людзі, а ты ў свет.

— Дарма. Я, можа, і ў зямлю ўжэ. Але я чалавекам туды пайду, а ты крутасветам. І ты на маю жызню не раўняйся! Не табе яе судзіць. Я тваю судзіць магу! І жызня яе рассудзіла. Мне месца і тут ёсць, і ў горадзе будзе. А ты, як ні гроб пад сябе, нідзе свайму дабру месца не знойдзеш! Ні сам не спажывеш, ні дзеці! Разам з гэтаю капліцаю сваёю і даканаеш тут!

— От лэхтай, лэхтай языком! Гэта ты ўмела рабіць. Лэхтай, дадому далёка яшчэ! — Дзягель па-

смiхнуўся, знарок. спакойна, упэўнена, і скіраваў на тую сцежку, на якую паказвала Анэта. Пайшоў шпарка, нават пагрукваючы ботамі па ўмерзлай зямлі.

Анэта ледзьве стрымалася, каб не нагаварыць яму ўслед па спрадвечнай бабскай прывычцы. Прыпынілася, перавяла дух. Злосна на Дзягеля было, шкода, што шмаргануў ад яе, не даў выгаварыцца.

Потым азірнулася на прайдзеную дарогу, кінула вокам на вёску і заспяшала да яе. І чым бліжэй падыходзіла, астывала пасля гаворкі з Дзягелем, тым больш адчувала, што зачাপілі за жывое яе Дзягелевы словы. Нешта такое прыходзіла і самой у голаў, але гэтак смутна і неразборліва, гэтакімі слабымі намёкамі, што і абдумаць нельга было, не тое што зразумець каму старонняму. Але вось сказала нават Дзягелем! Дык не аднаму і яму гэта прыйшло ў голаў!

І яна зноў пачала клясці Дзягеля, якога нанесла, як крумкача, у самую непрыдатную пару, калі ўсё быццам і ясна стала, сама ва ўсім разабралася, сама сабою распарадзілася і вырашыла. Каркнуў, як крумкач, над душою і пайшоў. Каб табе на тым свеце каркалася!

Анэта пайшла павальней, як да чужое, уважліва прыглядаючыся да вёскі. Па-новаму стаялі многія хаты. Прасторна. Цяпер маладыя мо і не памятаюць, што там была Ясюткава сядзіба, а там Завадскага... Даўно перамяніліся межы тых сядзіб.

У самым канцы занавя раскапалі старую сажалку. Яшчэ не зраўняўся колерам з зямлёю сівы глей і не ўзяліся расці з калоў вербы, толькі пасынкi-адналеткі адскочылі.

Платы ля новых хат фарбаваныя, на цэментавых ці металёвых шулках, роўныя. Толькі раптам яны перапыняліся старым пазелянелым плотам з колатых калоў, над якімі дзіка забуяў бэз на ўвесь гародчык. За платамі ўтравянелыя двары, хаты з забітымі вокнамі, у якія ўжо не вернецца жыццё, не сатрэ рукою пыл ля клямкі на дзвярах, не пакіне следу на парозе.

І яе хата, са слабенькаю сцяжынкаю на мураўцы, нічым амаль не адрознівалася ад пакінутых хат. Анэта аж прыпынілася ад гэтага падабенства. Каб

дзеці пры ёй былі, то і яна выбудавала б новую хату, гадала б унукаў... Анэта ўздыхнула. Падумалася, што і поле, мабыць, забылася пра тыя людскія рукі, якія варушылі яго, пакуль не заслабелі, бо ў поля няма жывое душы і памяці. Куды зраўняць тое ворыва з цяперашнім, машынным!

Анэта дакранулася ў одуме рукою да шурпатае кары вяза. З сярэдзіны ў ім даўно высыпалася гнілеца, але дрэва моцна трымалася на абалоні. На добры лад, яго трэба было ссекчы, каб не павалілася ў буру і не нарабіла бяды. Але як ссякаць яго, калі яно век звекавала, пры самай хаце...

Над галавою ў Анэты нізка пырхнула птушка, села пасярод вуліцы, невялічкая, з рожкамі на галаве. Яна бытта здзівілася Анэце, нахіліла галоўку, паглядзела на старую, потым асмялела, пабегла цераз вуліцу да Анэцінага двара. Бегла гэтаксама, як і наш жаваранак на палявой дарозе. «Румок прыляцеў!» — успомніла Анэта, як гаварыла некалі маці на гэтую рэдкую ў нашых краях птушку, таго палярнага жаваранка, што шукае часам у нас цяпла. «На вялікі холад гэта. У фінляндскую, як сады павымярзалі, рана румкі прыляцелі. Снег трэба на рунь!» — падумала Анэта, гледзячы на птушку, якая вяла яе позірк да варот...

Х

Анэта аж не паверыла вачам: вароты былі адчынены. На двары стаяў шэранькі легкавічок, нібыта ён нячутна апусціўся зверху, пакуль яна аглядала вяз, дамоўку. Але невядома чаму прыстылі да зямлі ногі, затрымцела душа — і нельга стала і кроку ступіць, быццам наперадзе пустэча. Усё рабілася, як і павінна было быць, проста. Зараз пасадзяць яе ў машыну і павязуць!..

— Дзе гэта вы былі, мама? Я не ведаў, у каго і шукаць. У Гэлькі хата замкнёна.

Федзя ходка ішоў цераз вуліцу ў расшпіленым паліто, без шапкі.

Анэта ўсё яшчэ як не вярнулася аднекуль, як здалёку глядзела на сына. Ці таму што на холадзе, у расшпіленым паліто, полы якога шырока матляліся на ветры, здаваўся ён невысокага росту, худым,

бледным з твару і немаладым, як здаюцца да часу старэйшыя людзі, што робяць цяжкую работу.

Федзя не падаў руку, абняў маці, прытуліў да сябе.

— Як жа гэта ты сёння надумаўся прыехаць? Я думала, што заўтра...

Анэта ўсё яшчэ не адважвалася ступіць з месца — ісці, збірацца.

— А як жа там твае хоць?

— Здаровыя. Лена са мною прыехала.

— От як! А дзе ж яна?

Анэта глыбока ўздыхнула.

— У хаце. Я баяўся, каб вы тут не змерзлі. Добра, што палілі, не шкадавалі.

— А чаго шкадаваць?

— Пайшлі ў хату, а то халадзіна.— Федзя чуць крануў маці за локаць і павёў да парога.— Дзе гэта вы хадзілі?

— К Валі хадзіла. От быў час, схадзіла,— каб папярэдзіць Федзю і не гаварыць, чаго хадзіла да дачкі, заспяшалася сказаць Анэта.— Яны ж як у горадзе жывуць, усяго маюць. Ты вот і ў горадзе, а лядашчы некі, як нездаровы. А каб тут мо дзе рабіў, то цяпер і грошы большыя былі б, і здаравейшы быў.

— Цяпер позна мяняць,— адказаў Федзя.

Анэта нечакана доўга намацвала клямку на дзвярах з сянец у хату, Федзя сам адчыніў маці дзверы.

Лена сядзела на лаве ля стала ў паліто, склаўшы рукі. Яна хуценька ўстала, падышла, пацалавала Анэту.

— Чаго ж вы не распранаецеся? Ото на стол чаго пагляджу.

Анэта ведала, што цяпер трэба нешта рабіць, варушыцца, каб забавіць сябе якою работаю. Яна заспяшалася расшпільваць кажушок. Нешта прыдумаць трэба было... Яшчэ ж і не такі холад і не такая слабая яна, яшчэ ўздужае за сабою дагледзець, гэтую зіму перакідаецца!

— Не распранайцеся, мама. Халаднавата ў хаце. Не трэба нічога. У нас жа там дзеці адны на цэлы дзень асталіся. Трэба, пакуль не сцямнела, назад вярнуцца. Паглядзеце, што хочаце з сабою ўзяць... А як што трэба яшчэ будзе, то я пад'еду, прывязу...

Анэта адступілася і села на лаву.

Федзя і Лена глядзелі на яе, не ведалі, і што сказаць і што рабіць. Анэта адчула, што плача, ад раптоўнае слабасці і бездапаможнасці, што не стае сілы падняцца і ступіць крок.

— Чаго вы, мама? Што зрабілася? — устрывожана спытаўся Федзя.

Анэта толькі пакруціла галавою — нічога, нічога не зрабілася... І ўспомніла, што яшчэ не зроблена, з-за чаго яна не можа ехаць.

— Як жа гэта... зараз? І вокны незабітыя, і замка няма ні на дзверы, нікуды... Гэта ж трэба ў парадку ўсё пакінуць, гэта ж хата, а не гумно якое!

— Замкі я прывёз. А вокны... Прыдумаем нешта, зробім. Вы тут з Ленаю паглядзіце, што з сабою забраць хочаце. Давайце, давайце, а то колькі таго дня.

Больш Анэта нічога не магла прыдумаць. Цяжка, стомлена ўстала, як у тумане, падышла да куфра, адчыніла вечка, дастала дзве свае чыстыя рубашкі, спадніцу, падараваную яшчэ маці саматканую поцілку і звязанае ў старой хустачцы шлюбнае адзенне, якое яна берагла ўсе гады.

Лена моўчкі глядзела на свякроў і не адважвалася нічога сказаць. Анэта стаяла перад куфрам, дакранулася рукою да свежае сасновае чысціні дошак, узяла на далоню крыжыкі і абручальны пярсцёнак і не ведала, куды пакласці.

— Давайце, я ў сваю сумку пакладу, у кашалёк, каб не згубілася.

Анэта паслухмяна падала нявестцы крыжыкі і пярсцёнак, зачыніла куфар.

— Вы ўжэ гатовыя? — здзіўлена запыталася Лена. Анэта толькі развяла рукамі.

Нешта незвычайнае рабілася з ёю: і чула яна быццам усё здалёку, слаба, як з-пад зямлі, а сама яна, маленькая, бездапаможная, усё адпывала, адпывала некуды ўдалечыню, і ўсё туманілася, туманілася ўваччу.

Лена дастала з сумкі поліэтыленавы мяшочак, спыталася:

— Федзя казаў, што там у вас засталася...

— Ага, ага, пайшлі. Вазьмі запалак пасвяціць.

Пакуль Лена свяціла запалкамі, Анэта дастала з кубла кавалак сала, потым успомніла, што ў шафе

ляжыць яшчэ лычка свае кілбасы, якую яна пакідала ўнукам.

— Ты нясі ўсё гэта ў хату, нясі,— адправіла нявестку Анэта.— А я хлеб забяру. Чаго ж ён тут будзе цвілець.

І голас свой яна чула здалёку. Забрала дзве булкі хлеба і не ведала, куды дзець яго. Успомніла, што і з чыгунка ў печы трэба выкінуць бульбу, выліць ваду з вядра, каб не размарозілася за зіму вядро. І не верылася, што будзе тут у хаце гэтакі мароз.

Лена на стала аскрэбла ад солі сала, загарнула ў газету і запыталася:

— А куды хлеб, мама? Бульбу і абрэзкі можна выкінуць.

— Ага. І хлеб туды пакладзі. Прыйдзе які сабака, з'ядуць, не прападзе. Я сама давай вынесу, сама...

Лена ўзяла сумку, выкладзенае Анэтай з куфра адзенне, выйшла з хаты, не зачыняючы за сабою ніводных дзвярэй. Анэта спачатку наважылася зачыніць іх, але ўспомніла, што цяпла трымаць цяпер ужо ўсё роўна не трэба, і сама пайшла следам, чула, як Лена стукала дзверцамі машыны.

Вядро Анэта паставіла ля плота, зазірнула ў адчыненыя дзверцы клеці.

Федзя маленькаю бліскучаю сякеркаю секануў па арэшнікавым абручы, і вялікая, у чалавечы рост, дзежка на пашню, у якую некалі малым быў улез Федзя і не мог выбрацца, лёгка распырхнулася, суха застукаўшы клёпкамi.

— Нашто ты?.. Моцная яшчэ дзежка была!

— Каму яна цяпер трэба? Хваціць вокны ад вуліцы забіць.

Федзя за два разы вынес клёпкі на двор, дастаў з кішэні новы, з бліскучаю дужкаю замочак і замкнуў клець. Толькі цяпер Анэта ўгледзела, што гэтакі ж самы новы замочак вісеў і на дзвярах у хлеў.

Лена стаяла ля машыны, холадна сцяўшыся, глядзела на Федзю, і ён запытаўся ў яе:

— З хаты ўсё забралі? Я хутка.

Анэта здалёку бачыла, што Федзя спяшае і старецца не глядзець ёй у вочы.

Анэта аж скаланулася ад першых удараў па цвіку: глухіх, быццам забівалі века труны. Яна, як у гіпнозе, глядзела, як мільгала ў паветры белая

сякера, і не адчула, як зямля паплыла з-пад ног, закрычала, не памятаючы сябе: «Госпадзі!» — ірванулася па той пустэчы, дзе некалі была зямля пад нагамі, да парога, каб ухапіцца рукою за клямку, але адчула, што правальваецца, падае...

Яна ўсё сілілася дастаць рукою да клямкі, але адчула, як вялікая сіла лёгка падняла і панесла яе.

Хоць і слаба, Анэта чула сынаў голас: «Вады, Лена. Дай скарэй вады! Трэба было раней прыязджаць... Так бы і зайшлася адна!»

Вада холадам апякла твар, пацякла па шыі, і пачалі блізіцца галасы: «Хай пасядзіць, не зачыняй дзверцы... У дарогу вазьмі з сабою вады...» — «Трэба ж так... У нас ёй добра будзе!»

Анэта расплюшчыла крыху вочы. Лена стаяла на пярэднім сядзенні, з кубкам вады ў руках. Федзя мачыў хусцінку і прыкладваў маці да лба. Анэта аж скаланулася ад гэтага мокрага холаду.

— Вам лепш, мама? Што з вамі?

Яна не адказала, толькі паківала галавою.

— Вы, можа, хворыя? Што ў вас баліць?

— Нічога... гэта так... вобмарак... Нічога, можа, што віна ў Валі кроплю выпіла.

Яна адчула, што ў роце ў яе солена, памацала рукою за шчаку. І здагадалася, што, мабыць, упала, разбіла губу.

— Ну то пасядзеце. Чуць аддыхнеце. Зараз і паедзем, зараз!

Федзя тым часам адчыніў багажнік, паклаў сякерку. З палёгкаю ўздыхнуў, зайшоў у хату паглядзець, ці ўсё там у парадку, выйшаў, дастаў з кішэні яшчэ адзін гэтакі ж бліскучы замок, як і на хляве і на клеці, замкнуў, памацаў яго.

Потым Федзя неяк подбегам адчыніў вароты, пастаяў ля машыны, недаверліва паглядзеў на маці, нібы хацеў уведаць, як яна маецца.

Анэта здагадалася, што ён перапалохаўся і баіцца, каб з ёю нічога не зрабілася ў дарозе.

— Вы мо, мама, перасядзеце наперад, разам са мною, каб не так абмарачыліся з непрывычкі.

Анэта паволі ўстала, перасела на пярэдняе сядзенне і старалася не глядзець на хату.

— От і добра, паедзем. А то там у нас дзеці адны... Трэба дадому паехаць, пакуль сцямнее, а то

баяцца будуць яны адны... Яны ўжэ даўно чакаюць, калі баба прыедзе...— спяшаўся гаварыць, нібы апраўдваўся, Федзя. Калі машына выехала з двара, Анэта ўспела азірнуцца цераз плячо і ўбачыць зялёны гонтавы дах, забітыя клёпкамi вокны, якія глядзелі на вуліцу, як мёртвыя вочы.

Анэта прыглядалася па баках. Ёй быццам бы стала лягчэй, хацелася ўбачыць каго на вуліцы.

Машына выехала на дарогу. Федзя з палёгкай уздыхнуў, усміхнуўся, азірнуўшыся на Лену, якая ціха сядзела на заднім сядзенні, заклапочана паглядзеў на неба, якое ўсё цямнела і апускалася да зямлі.

У полі машына пабегла вольна, тоненька, як завінеў, засвістаў вецер.

Анэта сядзела, прытуліўшыся плячыма да спінкі сядзення, скрозь прыплюшчаныя павекі глядзела на дарогу. І не хацелася ёй нічога, нават глядзець, думаць.

Было пуста на душы і брыдка за тое, што зрабілася з ёю на дварэ...

Думкі ішлі млявыя, і быццам яна сама прападала, расплывалася, знікала...

Машына вырвалася на палявы прастор, цёмны, насуплены. І на лабавое шкло, на капот, як палёгка, як разгадка хмарнае панурасці, дробненька, быццам манная крупа, густа пасыпаўся снег, ад яго адразу ж бела і глуха затуманілася далечыня...

Ці то ад лёгкага пагойдвання і шэрай сцішанасці за акном закружылася ў Анэты ў галаве, ці яна стамілася за гэты дзень, задрамала, маленькая на мяккім сядзенні ў цяпле. І не пакідала яе адчуванне, што збыўся той даўні сон, які сніўся ёй некалькі разоў: і ў маладосці, і ў сталым веку, і на старасць...

Цёпла і высока свяціла сонца. Але не было спякоты, бо павяваў лёгкі, густы і напорысты ветрык, ды і пара ўжо была такая, што хоць яркае і высокае свяціла сонца, хапала гэтага святла над зямлёю, але дні пайшлі на скон, і мо таму ў сонечным святле не стала яркае пяшчоты, а была нейкая сумная задуменнасць...

І быццам здалёку яны бачылі і гэтае высокае светленькае неба, і сонца на ім, і самую зямлю, бо

ехалі аднекуль здалёку і зверху. Ехалі да зямлі і адначасна быццам і на ёй самой. Ад гэтага было дзіўна і страшна. Такое неабсяжнае поле, уробленае чалавекам. Паўз самую дарогу, па якой яны ехалі, густа, зялёна, запылены прыдарожным пылам, стаяў самотны бульбоўнік з нібы абвялым лісцем, пахла сенам, і крыху дзёгцем, і конскаю збруяй, мулка было ў спіну ад аглабіны, прытуліўшыся да якой плячыма сядзела яна. Дзіўна, што і не трэсла, і не відно каня. Але яны ехалі. Бацька спакойна і мудра, як рабіў нейкую ўрачыстую работу, трымаў у руках вераўчаныя лейцы, спаважна глядзеў удалечыню.

Маці таксама сядзела на драбінах, прытуліўшыся плячыма да аглабіны, і твар у яе быў гэтаксама ўрачысты і засяроджаны, як і ў бацькі.

І было нешта такое жаданае і страшнае ў гэтай незвычайнай яздзе на незвычайнай падводзе. Страшна ад тае далечыні наперадзе — і хацелася, хацелася ехаць усё далей, далей, бытта там наперадзе чакае цябе рай...

Плыла насустрач дарога, усё гэтак жа высока стаяла сонца, высокае неба, чыстае і пустое, без адзінага воблачка, і не было канца і супынку ў яздзе...

Анэта нават не заўважыла, як сышоў з драбін бацька. Угледзела толькі, што ён ужо далекавата, ідзе не спяшаючыся, — прэч, у поле, якое ніяк нельга пераехаць, не тое што перайсці пешы.

Ёй стала страшна. Яна закрычала, паклікала бацьку. Ён на хаду азірнуўся. Твар у яго быў спакойны, толькі вочы дакорліва глянулі на дачку, і яна сціхла, спалохаўшыся невядома чаму гэтага дакору, і дзіўнага спакою, і пакорлівасці на бацькавым твары...

А сонца ўсё свяціла, і поле ляжала навокал, і не канчалася дзіўная і таямнічая язда. Потым гэтак жа, як і бацька, незаўважна адышла ўдалечыню маці. Яна сама прыпынілася, азірнулася, са спагадаю і шкадаваннем, на дачку, што пакідае яе адну...

Пакуль адышла ў поле маці, у Анэты аж зледзянела пад сэрцам.

А потым і сама яна раптам угледзела, што адна сярод поля. А падвода, такая прывычная,

пахучая сенам, дзэгцем і цёплым, нагрэтым на сонцы дрэвам, ехала па дарозе. І на ёй нікога не было. Зрабілася распачна страшна, што засталася адна ў сонечным ціхім бязмежжы. Анэта кінулася па дарозе наўздагон падводзе. Бегла, бегла, і пот, цяжкі, салёны, як ад работы ў полі, засцілаў вочы... І калі зняможана стала на дарозе, бо не было больш сілы бегчы, здзівілася, што стаіць на ўзлеску бярозавага гаю, не старога, але і не маладога ўжо, дзе прасторна дрэвам, пад якімі расце доўгая, густая і бліскуча-тлустая трава. І цішыня, не цяжкая, а спакойная цішыня са спелым пошумам густога і агрубелага ўжо лісця. У духмянай прахалодзе гаю, настоенай на траве, на лісці, цякла халодная крынічная вада. Але Анэта не ведала лесу і баялася яго. Яе дарога была ў полі, і ёй трэба вяртацца ў поле. Яна ведала, што ў полі недзе яе бацькі, і потым доўга ўжо ішла полем. Цёплая, шэрая, як попел, зямля грэла ногі, сарваныя кветачкі бярозкі засядалі між пальцаў на нагах, балелі ступакі ад цвёрдых груд.

Анэта раптам агледзелася, што следам за ёю невядома чаго, узяўшыся за рукі, ішлі Федзя з Валяю. На Федзю сівенькія картовыя штанікі, картовенькая рубашачка, якая выехала са штаноў. Валя, яшчэ зусім маленькая, у сукеначцы, пашытай навывраст, і ад таго здаецца яшчэ меншаю... Яна глядзела на дарогу, па якой даганялі яе дзеці, адчувала страшную сваю стомленасць, ведала, што ісці яшчэ далёка, яшчэ ўперадзе цэлы дзень, цяжкі і спякотны.

Яна завярнула дзяцей назад, туды, дзе шумеў бярозавы гай, пагразіла дубцом. Дзеці завярнуліся, яна стаяла, глядзела ўслед, і толькі як убачыла, што дзеці не думаюць даганяць яе, пайшла далей, спакойная і радасная, не адчуваючы і стомы, і думала, як добра ім там, не гэтак, як ёй у полі...

Ужо змяркалася. Сонца апускалася, далёкае і чырвонае. І калі схавалася яно, светла яшчэ было над полем, доўгае стаяла змярканне, а там, дзе схавалася сонца, узялася аднекуль невялічкая, падсветленая знізу чырвоным святлом, аблачынка.

Анэта спалохана спынілася, бо наперадзе пачынаўся лес, той самы лес, які яна бачыла, але цёмны

і пусты. Не пахла ад яго, не было чуваць лістоўнага пошуму. Анэта баялася заходзіць у яго, але не было як і вяртацца назад, бо так доўга, цэлы дзень ішла, што вярнуцца назад не стае ўжо сілы, і поле к ночы таксама чужое і незнаёмае...

Яна разгублена спынілася, не ведаючы, што рабіць далей.

І пакуль стаяла, з жахам заўважыла, што лес сам ідзе да яе, роўна, нетаропка, але ідзе, і ад гэтае яго няўмольнасці яна хацела бегчы, завярнула назад — і нічога не ўбачыла перад сабою, толькі чужую цёмную далечыню... Зусім блізка, за самымі плячыма, варушыўся, падыходзіў лес, і яна чула, як ён варушыцца, ідучы. Яна загукала дзяцей!.. І не магла дагукацца...

Анэта спалохана зірнула на Федзю, потым на Лену: вельмі ж жахліва і страшна закрычала была яна. Але спакойна і пільна глядзеў на дарогу Федзя, сцішылася на заднім сядзенні Лена, быццам мужу было лягчэй ад таго, што яна гэтак глядзіць наперад.

Анэта прыглядалася да сына і да нявесткі — няўжо не прытвараюцца яны, што не пачулі яе крыку? І так нічога і не разгадала.

За шклом машыны ўсё шарэўся прыцемак і ўсё гэтак жа спорна і густа сыпаўся снег. Белыя плямкі яго ляжалі на дарозе і на раллі, а зарунелае поле пабялела, як аўчына на мяцеліцы.

І дарогу, і машыну, і людзей ахінала палявое бязмежжа, толькі далёка, як недасяжны бераг, ледзь сінеўся нізенькі, няроўны паясок лесу. І нідзе ні чалавека, ні чалавечага прызнаку, ні руху, ні агеньчыка — толькі далечыня, непадуладная ні часу, ні чалавеку.

Анэце не хацелася варушыцца. Яна глядзела, бытта не нагледзелася за век на поле, якое на зіму нібы засцілалі самымі тоненькімі, самымі чыстымі і дарагімі абрусамі.

Калі машына імкліва наблізілася да лесу, што нядаўна яшчэ далёка цягнуўся, бы паясок, Анэта аж прыўстала з сядзення, усё роўна як хацела пазнаць, ці не гэты гай з паніклым бярозавым веццем, ці не гэтая палявая ў тры сцяжынкі дарога пры ім снілася ёй?

Машына з ходу праскочыла па невялічкім мастку, глуха стукнула па няроўным асфальце коламі і ўвайшла ў лес.

Анэта адкінулася да спінкі сядзення, заплюшчыла вочы: нібы цякла вада, шумелі напорыста па асфальце колы. Яна стомлена і спустошана глядзела на лес, на густы малады бярэзнік і асіннік, пад якім было чорна і непрыветна, і таму так нечакана і ярка-бела ляжаў снег на абочынах і на галінах.

І не адчувала ўжо зямлі, бытта ляцела над ёю, плыла, і плысці было лёгка, як некалі малою ляцець на саначках з гары, і проста, і ясна ўгледзела, што кончыўся, як і павінна было быць, яе круг. Усё. І толькі крыху здзівілася, што ісціна гэтая простая і ясная. Усё... Белы снег ідзе. Непрыемна варухнулася ў душы прыкрасць: што гэтак трапяталася ў сённяшні дзень, прававалася, нават у вобмарак упала. Як жа гэта, стары чалавек, не адчула ў пору, што — усё... І хоць тут яшчэ яна, але над усім ужо, над усім са светлаю душою, як поўня над чыстым полем.

Анэта глыбока ўздыхнула, нібыта з палёгкаю.

Федзя непрыкметна касіў вокам на мацеру. І ўпершыню ўбачыў, якая яна маленькая і сухенькая. І, каб не пабудзіць яе, ехаў асцярожней.

Анэта скрозь прыплюшчаныя павекі глядзела на дарогу, якая цякла насустрач чорнаю бясконцаю ракою ў снежавых берагах, з якіх, здавалася, нікуды не магла вырвацца машына.

Чым далей, тым усё больш ляжала снегу. І не снежавая крупа сыпалася з неба, а плавалі ў паветры густыя пыхкія сняжынкі. Ад іх больш сутонела, хоць лес кончыўся, пачалося зноў поле, за якім далёка ўгадвалася высокае зарыва — горад.

З палёгкаю Анэта падумала, што дачакалася — лёг снег, не вымерзне рунь. І гэтая шчодрая, вечная радасць живою цёплаю хваляю мо ў апошні раз ускалыхнула яе душу...

ПАЛЯВАННЕ НА АПОШНЯГА ЖУРАЎЛЯ

А вы дакарайце,
Толькі не журыце,
Ціха ўспамінайце
Васілечкі ў жыце.

(З народнае песні)

Дзевятнаццатага лістапада ў дваццаць гадзін чатырнаццаць хвілін дзяжурны раённага аддзялення міліцыі прыняў паведамленне ад участковага міліцыянера Жоглы з далёкае вёсачкі Альховыя Крыніцы пра тое, што ім на полі знойдзены цяжкапаранены Сцяпан Дзямідчык. Тыя, хто страляў, уцяклі на машыне. Цераз хвілін пятнаццаць у сваім службовым кабінце быў начальнік міліцыі. Разам з аператыўнаю групаю ён выязджаў на месца здарэння. А палове першае ночы злачынцы былі затрыманы.

Паранены ў гэты час ужо быў у раённай бальніцы. У свядомасць ён так і не прыйшоў. І хоць снег, першы снег, сыпаў густа і непраглядна, са сталічнага аэрапорта, закрытага з-за дрэннага надвор'я, трывожна паміргваючы агнямі, выйшаў на ўзлётную і падняўся ў снегавую каламуту, узяў курс на раённы цэнтр верталёт санітарнае авіяцыі. Там, у сталіцы, па тэлефоне быў ужо выкліканы ў клініку хірург, прафесар Александровіч. Дзесяткі людзей не спалі ў гэтую ноч першага, недаўгавечнага яшчэ снегу з-за двух стрэлаў у далёкай палявой вёсачцы Альховыя Крыніцы, на полі ля Чортавых Жорнаў. Рэха іх, трывожнымі паведамленнямі ў эфіры, пракацілася на нябачных хвалях па ўсім свеце.

I

Познявосеньская цемра рана апускалася на зямлю, глуха, замглена, як быццам белы свет засыпалі шэраю кудзеляю і ён усё меншаў і меншаў вакол вёсачкі. Прыцемак заходзіў з пустых пляцоў на двары, дабіраўся да вокан хат. Глухая пара позняе восені. Навокал не відаць ні агеньчыка, не чуваць ні

гуку. Сцяпан ведаў, што вечар і цемра прыходзяць да Альховых Крыніц ад бору, па лагчыне. Яны непрыкметным ценем высцілаюцца адтуль. Таму бор першы распываецца, раўняецца з полем у вечаровай прыцемені. Па гэтай лагчыне некалі даўным-даўно, можа, калі і бору яшчэ не было, цякла вялікая рэчка, каб уліцца ў яшчэ большую. Таму за вёскаю, у алешніку, ад яе засталіся, спрадвеку стаяць і ўзімку і ўлетку сочацца чыстаю вечнаю вадою крыніцы, на якіх зрабілі, перагарадзіўшы запрудаю, азярцо.

Сцяпан паставіў пры ганку веранды вядро і ўсё роўна як хацеў адысціся ад наступаўшага змроку, пайшоў да варотцаў, адчыніў іх, выглянуў на вуліцу, пустую і ціхую, і зноў вярнуўся на двор, стаяў пры варотах, быццам прыслухоўваўся і прыглядаўся да нечага.

Яго заўсёды турбавала гэтая часіна. Нешта мулка варушылася пад грудзьмі, мучыла сэрца журбою і сумам — нібыта балела ў яго душа па самім сабе, як аднекуль здалёку глядзеў ён на вёску, на сябе самога, адзінокага ў глухім мораку, які наплываў на зямлю, наплываў на поле, на хаты, як вада вечнага забыцця, і, здавалася, можна задыхнуцца ў гэтай вадзе.

У такія часіны яму заўсёды здавалася, што ён чуе голас, а калі не голас, то водгалас прызыўнага, адлётнага крыку Апошняга Жураўля, пра якога яму яшчэ некалі расказваў дзед. Высока, аднекуль здаля, абзываўся ён, зліты з небам, і з полем, і з цішынёю, тужлівы, адзінокі развітальны жураўліны кліч.

— Сцяпан, ты пакарміў на ноч курэй? — жонка спытала з парога, і ён аж сцэпануўся ад нечаканасці, як дзіця, якога злавлілі ў нейкай дзіцячай шкодзе.— Во, зноў стаіць, слухае...

Жонка яшчэ нешта забубніла на яго, забрала вядро і зачыніла дзверы веранды. Сцяпан уздыхнуў, яшчэ раз глянуў на вуліцу.

Не было ніякага жураўля. Толькі глухі, позні асенні вечар.

У хаце, на большай палавіне, жонка запаліла святло, і ад гэтае віднаты ў вокнах яшчэ цямней, няўтульней і халадней стала на дварэ. Чутно было, як загаварыў у хаце тэлевізар.

Сцяпан завярнуўся ўжо, каб ісці ў хату, калі далёка, здавалася, з-за краю зямлі, угледзеў два па-

ваўчынаму роўныя агеньчыкі, якія ішлі па дарозе, потым скіравалі ў поле. У яго аж тахнула сэрца — зноў прыехалі. Боль, крыўда, злосць за тое, што яго ашукалі і што ён паверыў, ашынулі яго. Ад гэтага стала горача ва ўсім целе, зашумела роўным шумам у галаве.

Ён яшчэ пастаяў, глядзеў туды, дзе паўзлі агеньчыкі. Нешта нахабнае, упэўненае было ў іх. І ўпэўненасць тая была з-за таго, што ён нічога не можа ім зрабіць.

Сцяпан скоро, як баяўся спазніцца, пайшоў у сенцы, скінуў там куфайку, надзеў кажушок, спяшаючыся, каб не выйшла з хаты жонка, у старой фанернай шафе ў сенцах узяў стрэльбу, выбраў з шуфляды, дзе ляжалі гатовыя патроны, шэсць штук, укінуў у кішэню кажушка і скорым ходам шухнуў з двара, цераз вуліцу, па запусцелым дварышчы суседняе хаты туды, у поле, дзе плылі два чырванаватыя ў вечаровай імгле агеньчыкі.

З засады яму добра было відно поле. Рунь на ім гэты год густа, цёмна закусцела, ляжала, як вывернуты калматы кажух. Рунь паказвала на добры ўраджай. Ён прыходзіў, глядзеў яе ўдзень.

Сядзець было халаднавата. Сцяпан пашкадаваў, што паленаваўся, не абуў замест ботаў валёнкі — пачыналі настываць спадыспаду ногі. Устыла ад марозу зямля, і ад яе цягнула, як ад звадзянелага снегу, холадам. Можа, таму, што пад мароз было яшчэ і вільготна, туманліва. І неба замазалася, не паказвала на яснасць і на зоркі.

Машына хадзіла па полі, як добра навучаны сабака, чаўнаком, прынюхвалася да кусцістае зеляніны белымі насамі фар, усё бліжэй і бліжэй падбіраючыся да таго краю, дзе сядзеў у засадзе Сцяпан.

Месца гэтае ён нагледзеў сабе даўно. Тут некалі стаяў млын, на гэтых узгорках, якія называлі Партызаншчынаю. Ад млына асталася на ўзгорку яма, якая з часам зарасла быльнягом, цыкорыяй, асотам, травою. Сюды, да гэтае ямы, пасцягвалі і паспіхалі з поля валуны, падаставалі патайнікі і таксама пасцягвалі ў гэтую крушню. Месца сабе Сцяпан выбраў за вялікім каменем, які ён памятаў яшчэ з таго часу,

калі быў малы. З яго некалі пачалі былі вычэсваць камень на жорны ў млын, абрабілі ўкруга, зраўнялі зверху, аставалася толькі адкалоць знізу ўсё лішняе і прасвідраваць дзірку. Але чалавек толькі пазначыў, як будзе адсякаць другую палавіну каменя, і не кончыў работу. Расказвалі, што яго вечарам ля каменя чорт напалохаў. Камень так і звалі спрадвеку Чортавымі Жорнамі.

Сцяпан паклаў старэнькую курковую дубальтоўку на камень, як на стол, стуліўся за ім у зацішку.

Машына ўсё вынюхвала рунь, і амаль не чуто было яе матора.

Здавалася, што вёсачка была недзе далёка, як маленькі астравок ці карабель, на якім свяцілася толькі некалькі агеньчыкаў. Ад гэтае яе далечыні, ад велічыні поля, якое мёртва ляжала, туга схопенае марозам, ад таго, што яму, здаецца, няма канца, такім малым і слабым здаўся Сцяпан сам сабе. Як на дне яны былі з машынаю, а над усім гэтым уставала нешта высокае, неспазнанае, недасяжнае, вечнае, і да яго цягнула, і яно палохала сваёй велічынёй і неспа-знанасцю... На нейкую часіну Сцяпану здалося, што ён усё роўна як падымаецца ад зямлі, здалося, што зараз адкрыецца яму ўсё да канца. Ад гэтага прадчування сэрца сціснулася соладка і трывожна.

Сцяпан аж здрыгануўся, хаця яшчэ і не зразумеў, што перамянілася. Міжволі рука прывычна ўхвацілася за шыйку прыклада стрэльбы. У полі ўспыхнула на машыне трэцяя фара, высвеціла тупы, круглы капот і трапяткога, бездапаможна выцягнутага ў палёце над зялёным звярка. Капрызна фыркнуў матор, і машына пайшла ўслед, не выпускала шарака з лютага белага калідора. Машына даганяла яго. Як усё роўна не імчала следам, а ўцягвала яго ў сваю белую пашчу. І ён з яшчэ большым адчаем высільваўся, аж слаўся ўвесь — каб толькі ўцячы туды, да канца поля, да лазняку абапал палявое дарогі — сценкі! Там было яго ратаванне. Коротка, чырванавата пырснула святло з машыны. Нямоцна трэснуў стрэл. І шарак, як падрэзаны, мякка пакаціўся клубком. Ключнула носам, тармазнула машына. Нежывога яго не выпусціла са святла. Сцяпан адчуў, як б'ецца сэрца, нібы перад машынаю прайшоў сваім смяротным прабегам не заяц, а ён сам.

З машыны выйшаў чалавек. Паволі падышоў да звярка, падняў яго за пярэднія ногі, патрос перад сабою — паказваў таму, у машыне, вярнуўся да яе, адчыніў заднія дзверцы, кінуў туды здабычу. Патухла пражэктарная фара, і машына зноў пачала нюхаць рунь.

Сцяпан пераламаў стрэльбу, правёў пальцам па патронах, хоць памятаў, што яны ў ствалах. Надыходзіла яго пара. Ён расшпіліў кажушок і прыціснуў рукі пад пахамі — каб былі цёплыя. Прывычка даўня, яшчэ з партызан.

Машына разы са два прайшла па полі, але не гэтак старанна, як хадзіла спачатку. Пасля таго як стралялі і ганялі, наўрад ці што асталася на гэтым полі. Няма дурных зайцоў сядзець тут. І ў лад Сцяпанавым думкам машына запаліла пражэктар, прайшла наўсцяж па полі, сюды, да Сцяпана, да выхаду на дарогу. Пайшла скоры, лёгка пакалыхвалася на разорах.

Пад рукою ў Сцяпана прывычна суха трэснулі ўзведзеныя куркі. Ён ведаў, што цяпер машына не ўцячэ ад яго, што ён зарадам карцечы выб'е ў коле дзірку з кулак. Тады, хто б яны ні былі, не схаваюцца, ён прывядзе іх да людзей, да Жоглы... З гэтаю палёгкаю ён устаў за каменем на калена і, як толькі машына амаль што параўнялася, стрэліў у пярэдняе кола. Яшчэ не падняў галавы ад стрэльбы, з радасцю ўгледзеў, як павяло машыну ўбок, як спатыкнулася яна і не стала ў яе бегу. З палёгкаю ён разагнуўся, гатовы падхваціцца да машыны. І ў гэты час на яго, як на звярка, пырснуў люты сноп святла, і разам з ім на яго аднекуль скочыў па-рысінаму драпежны звер... Сцяпан адчуў, што ён скочыў, чырвона бліснулі вочы, пеканула збоку шыю, якую мёртваю хваткаю рванулі зубамі. Сцяпан выпусціў стрэльбу, абедзвюма рукамі схапіўся за шыю і нахіліўся ніцма, на Чортавы Жорны, абліваючы халодны камень крывёю. Ён яшчэ пачуў, як недзе высока ў небе самотна ўскрыкнуў Апошні Журавель. Усё роўна як з перапуду ад таго, што нарабілася, патухлі фары, і машына рванулася з месца, б'ючы і калоцячы аб дарогу прабітым колам.

Потым стала ціха і глуха. Пачынаў церусіцца, як асмельваўся, першы снег. І па тым, як ён пачынаўся,

і па той цішыні, якая залегла над зямлёю, было вядома, што снег кладзецца на ўсю зіму, што прыйшла яго пара і ніхто нічога не пераменіць.

Але так зроблена на гэтым свеце, што лес усё чуе, а поле ўсё бачыць. І таму быў трэці чалавек, які бачыў і агеньчыкі двух сустрэчных стрэлаў, чуў, як уцякае падбітая машына, ведаў, што там зрабілася. Мярцвеючы ад здагадкі, ён вывеў з двара трохколавы матацыкл са згарэлымі глушыльнікамі, завёў яго, усё роўна як расстраляў заснулую вясковую цішыню з буйнакалібернага кулямёта, і цераз грэблю, паўз возера памчаў на Партызаншчыну, да Чортавых Жорнаў.

II

...Стары бабёр выправіўся ў дарогу цёмначы. Толькі недзе далёка на ўсходзе крыху абазначылася светласць на небе, але была яшчэ ноч, кароткая, летняя. Над вадою слаўся туманок, рэдкі, празрысты, які знікне адразу, як толькі прагляне сонца. Стары бабёр ціха, не плюскануў, выйшаў з-пад вады недалёка ад свае хаткі, доўга прыслухоўваўся, паволі падгрэбваючы да невялікага астраўка. Вылез на яго, сядзеў, прыслухоўваўся і прыглядаўся.

Недалёка сонна крыкнула вадзяная курка, зашалпаталася ў траве, ціха, як незадаволена, адзвалася на яе крык за трыснягом крыжанка, і зноў усё супакоілася.

Стары бабёр яшчэ раз азірнуўся на хатку, сышоў з астраўка і паплыў, нячутна, толькі лёгка разыходзілася па вадзе хваля.

Плыў да самага берага, дзе пачыналася тупкае і куды яны, бабры, не любілі выходзіць. У іхняй калоніі былі накапаны норы, забалочана, і туды ніхто не мог дабрацца. Тут быў чысты бераг, палоска адкрытае, не захінутае нічым вады.

Стары бабёр доўга стаяў на месцы, прыслухоўваўся, потым усё ж, быццам пераступіў мяжу, вылез на бераг, прысеў.

Тут віўся маленькі ручаёк. Выцякаў ён з крыніц за кіламетры два адсюль, з-пад двух вялікіх, як

горы, узгоркаў. На адным з іх стаяў стары панскі будынак. Цяпер яго цяжка пазнаць. Ён даўно перароблены пад школу. Некалі ў лагу ляжалі вялікія сажалкі. Цяпер яны зараслі трыснягом, чаротам, але з іх выцякала вада, бегла ручаём, які пакрысе большаў і які перапынілі плацінаю невялічкага заводзіка, дзе рабілі газіраваную ваду. Нявычышчанае азерца густа зарасло трыснягом, толькі перад самаю плацінаю, на глыбейшым, быў плёс. А далей, дзе ручаёк рабіў завоіны, у балотнай лагчыне, парослай алешнікам, яшчэ адну плаціну даўным-даўно паставілі бабры. Там, дзе яны забалоцілі сабе месца, і жыла іх невялікая калонія. З аднаго боку ад рэчачкі стаяў на ўзгорку бор, пад ім хат з пяць маленькае вёсачкі. І гэты заводзік. Сюдою мала хто хадзіў, мала хто ездзіў, і яны жылі тут спакойна, без клопату. Хапала на іх і лазы, і карэньчыкаў, і травы. Тут была іх маленькая радзіма.

Але стары бабёр ведаў, што сюды яны прыйшлі. Прыйшлі з вялікае, прасторнае рэчкі, не раўня гэтаму раўчуку, які праз пяць кіламетраў прападае ў чыстым полі.

Сюдэю паўз лес, на глыбокай лагчыне, дзе ўвесну, як на рацэ, шумела расталая вада, была дарога да вялікае рэчкі, дзе жылі спрадвеку вольна і неабсяжна бабры. Стары бабёр памятаў і ведаў гэта. Цяпер ён сабраўся пайсці туды. Ён шукаў дарогу да свайго прасторнага спрадвечнага пасялення.

Ісці трэба было цяпер. Стары бабёр адчуваў, што трэба ісці не пазней чым гэтым летам. Бо пазней невядома, ці астанецца ў яго сіла, каб прывесці туды маладую сваю сям'ю, пабудавацца і пакінуць іх там, на спрадвечным месцы. А зрабіць гэта можа толькі ён адзін, бо ён памятае пра тое, што яму казалі старыя бабры, яго бацькі, і толькі ён адзін можа знайсці дарогу.

Дарогу гэту яму трэба было цяпер пазнаць, пазнаць тое месца, пра якое яму казалі старыя бабры, дзе было гэтак прасторна і адкуль іх выгналі вялікія машыны, якія не пакінулі на рацэ ні прысадаў, ні травы, ні самое глыбокае ракі. Тады яны пакінулі сваю радзіму. І ўвесь час яны казалі пра яе. І стары бабёр памятаў іх казкі. Стары бабёр хацеў вярнуцца назад, туды, дзе было гэтак

вольна і шчасліва. А там, дзе вольна, здавалася, што і сіла будзе другая, і другое будзе здароўе, і там ён будзе жыць вечна.

Стары бабёр ішоў павольна, сапраўды старэчаю хадю, бо хадзіць бабры не любяць і не ўмеюць. Ідуць толькі тады, калі іншая рада не служыць.

Стары бабёр выйшаў нарэшце з поплаву, укуп'елага невысокімі купінамі, якіх парастоптвалі чароды кароў, што каторы год пасвіліся тут. За поплавам пачыналася ворная зямля. Поле. Пераступаючы палявую мяжу, стары бабёр азірнуўся — ён быццам пераступаў у новы свет, чужы, з якога невядома ці можна будзе вярнуцца. За ўсё жыццё стары бабёр нікуды далёка не хадзіў, тым больш не выходзіў у чыстае поле, з аднаго боку якога чужа стаяў пахмуры ранішні лес. Яго аднолькава палохаў і лес сваёй дрымучасцю і непрыступнасцю, невядома сцю таго, што хавалася там, у яго прыцемненых шатах. Палохала і поле — сваёй адкрытасцю, раўнатою, на якой нідзе няма вады, і таму схваца яму, калі што, не будзе дзе.

Поле, на якое выйшаў стары бабёр, было засеяна лубінам. Густы, як дрот, калючы зялёнымі струкамі, ён як знарок заблытваў падарожніка, калоўся. І тое, што спачатку нырнуў у лубін, як у ваду, цяпер не цешыла бабра. Цяпер ён зразумеў, што ў яго не стане сілы прабівацца скрозь гэты зараснік. Трэба было выходзіць з лагчыны да лесу, на горку. Але ён ведаў, што выходзіць туды небяспечна. Трэба ісці сюдою, логам. І ён ішоў, пакуль неспадзявана не спатыкнуўся ў вымыты дажджавою вадою раўчук. Вада некалі прайшла тут нахабна, злажыла па дарозе лубін, намыла на яго пяску і пакінула пасярод поля, па лагчыне, пакручастую дарогу-прамыіну, над якою сыходзілася зялёнае поле.

Стары бабёр з палёгкаю ўздыхнуў — след вады не абмане, прывядзе да вады. Даўным-даўно, мабыць, тут, дзе гэтая лагчына, цякла вялікая рэчка да яшчэ большае... Але гэтак даўно было, што памятае пра той час, мабыць, адна толькі зямля, больш ніхто не памятае...

У зялёным лубянішчы бабру здалося, што ён плыве ў зялёнай вадзе тае, даўняе рэчкі і што яна прывядзе да вольнага спрадвечнага месца. Ён ішоў упарта, цвёрда.

*З-за цёмнага лесу пырснула першым промнем
ранняе летняе сонца...*

Сцяпан устаў рана. З тою спрадвечнаю трывогаю сенакоснае пары, якую ён памятае з малых год. Трэба скасіць, высушыць, састагаваць сена. Пакуль пагода на дварэ. У памяці гэтая пара жыла пахам дзёгцю, якім тлуста падмазвалі колы, раннюю гаманою на вуліцы — і жанок, і дзяцей. Ён заплюшчыў вочы — на імгненне нейкае, як цень махнуўся перад вачамі, жыва ўсплыло тое далёкае. Ён толькі ўсміхнуўся яму.

Ціха было ў вёсцы. Спала і жонка. Склала дзве рукі — далоня да далоні, — падклала пад шчаку і спала, як быццам прылегла ў абед адпачыць у полі і задрамала.

Сцяпан асцярожна, каб не пабудзіць яе, падняў руку, паглядзеў на гадзіннік. Асцярожна, каб не пачула жонка, ён злез з ложка. Яна ўсё ж расплюшчыла вочы, няўцямна паглядзела на яго.

— Спі яшчэ... рана.

І жонка зноў заплюшчыла вочы — пагадзілася з ім спрасонку.

Сцяпан выйшаў на двор. Абдало адразу не ранішнім зябкаватым халадком, а душным, настоеным за ноч павевам — сухою зямлёю, сухою травою, сухім ветрам. Усім сухім. І не пахла сенам, расою ранішняю, калі за ноч зямля крыху адляжа ад спякоты.

Ад успаміну пра гарачыню ён уздыхнуў — згарэла збажына. Толькі дзе на лагах высталяла, выгарнулася ў колас і налілася. І там яшчэ, дзе хоць крыху крапянула дажджу. Гэтак добра перазімавала поле, гэтак хораша ўзялося з вясны — і згарэла. У полі, асабліва дзе на ўзгорках, як нечая гарачая вялізная далонь прыгладзіла збажыну — і яна забялелася яшчэ ззеляну, пустая і маленькая, да часу пасівелая.

Спадзяваліся на бульбу. Але ішло на тое, што сонца сасмажыць і яе, не дасць павязацца.

Сцяпан сам не заўважыў, як неўпрыкмет выйшаў на вуліцу і паволі пайшоў да старога ліпы, дзе ад самае вайны ён вешаў нарад. Вось так, з самага досвітку. Размашыста хімічным алоўкам было распі-

сана на лістку, каму грэбці сена, каму падаваць, каму стагі вяршыць. На ўсю старонку з вучнёўскага сшытка. І не хапала яшчэ месца — на другім лістку дапісваў, размяркоўваў вясковы клопат на цэлы дзень...

Цяпер на ліпе не было і дошчачкі. Знак астаўся толькі на тым месцы. След ад сякеры — прачос зроблены быў, іржавыя цвікі. Пахіліўся стары, яшчэ з коланых напал круглячкоў плот. Ад лаўкі, на якой зранку сядзелі і курылі мужчыны, толькі два слупкі стаялі. За плотам высока і густа расла крапіва.

За ёю відзён быў камень. Той, што ляжаў ля парога.

Ад таго, што жыў тут чалавек, нічога больш не асталося. Толькі гэтая пустка за пахіленым плотам. Тут стаяла хата брата Васіля, старэйшага. Ужо шэсць гадоў як памёр. Толькі ліпа, на якой вешалі нарад, так і цяпер асталася — Васілёва ліпа. Дзе стаяла братава хата, некалі была іхняя, бацькоўская. Кожнага разу, калі на вока пападаўся камень пры парозе, Сцяпану здавалася, што гэта той камень, які ляжаў некалі пры парозе бацькоўскае хаты. Той, праўда, помніцца, быў вялікі. Але ж то дзіцячыя вочы бачылі. Ды і крапіва цяпер абрасла навокал.

Сцяпан не прыпыніўся пры дрэве, на якім вешаў некалі нарад і дзе некалі збіраліся мужчыны.

— З цямна гаспадаруеш?

Жогла стаяў, абапёршыся на вароты. У старых міліцэйскіх штанах з кантамі і блакітнай, з выцертым каўняром расшпіленай міліцэйскай рубашцы, з-пад якое туліўся да варот, вялікі пад белаю майкаю, як падвешаны, живот. З-пад кусцістых павек Жогла прымружана глядзеў на Сцяпана.

— Дзень добры, — Сцяпан падышоў, падаў руку. Спрадвеку ў вёсцы мужчыны віталіся адзін з адным за руку.

— А ты зранку пільнуеш?

— Кожнаму сваё. Табе гаспадаравець, а мне пільнаваць.

— Па такім сторажы!..

Сцяпан махнуў рукою. Жогла дабрадушна ўсмінуўся.

— Цяпер няма каму ні работу рабіць, ні красці.. А некалі, помніш, не вельмі хто адважыцца ўзяць у мяне на ўчастку.

Жогла ўздыхнуў, усё роўна як шкадаваў таго часу, калі многа кралі і яму трэба было лавіць.

— Самагонкі не гоняць, «чарніла» п'юць... Хіба хто на патрэбу сабе зробіць. Некалі кралі, цяпер проста бяруць. Так што мне лягчэй, чым табе. Зямлі яшчэ больш стала, а людзей менш.

Сцяпан усміхнуўся — Жогла любіў пахваліцца, як добра ён умее прыстроіцца ў жыцці. І тое, што стаў міліцыянерам, ставіў сам сабе ў пахвалу. Сцяпан успомніў таго пасляваеннага ўчастковага Жоглу, калі яшчэ ў лесе і ў балоце хаваліся паліцэйскія недабіткі. Тое, як ён прападаў начамі, туляўся па хлявах, баяўся начаваць дома, пакуль не палавіў іх.

— Ты, Федзя, мне дзякуй гавары. Каб некалі я не адказаўся ад гэтае работы, быў бы я ўчастковым.

— Ну, там ведалі, каго трэба браць. Куды ты выбраўся?

— Прайду пагляджу на балота. Цімафееўку пара забіраць. У порах высахла.

— Цяпер не згніе, не бойся... Колькі там тае цімафееўкі. Прыедуць з падборшчыкамі і машынамі — за дзень і скружаць табе яе.

— Ну, як сказаць, — буркнуў Сцяпан.

Яго злавала паблажлівая насмешлівасць Жоглы. І гэты намёк, што толку мала ад яго брыгадзёрскага клопату. Недзе праўда была ў тым, пра што гаварыў Жогла. З трыццаці сямі двароў чатыры двары не пенсіянерскія. І то жанкі на кароўніку, на штатнай рабоце. Жогла гаварыў праўду — каб і была патрэба, то ён са сваёй брыгадаю нічога не зробіць і не прыбярэ з поля цімафееўку. Калі б нават падняў на работу ўсіх сваіх пенсіянераў. На Альховыя Крыніцы астаўся толькі адзін конь, стаіць у кароўніку разам з каровамі. За коней Сцяпан пасварыўся са старшынёй. Старшыня запомніў яму гэта. Коні спатрэбіліся старшыні, каб даздаць план па мясу. Пляцы людзям заараць старшыня браўся калгаснымі трактарамі. Дзямідчык ведаў, што з гэтага будзе. Вёска без каня як не сапраўдная. Як без душы жыве.

Сцяпан выйшаў у канец вёскі. Ён думаў пра коней і ўсміхаўся. Ад гэтых думак было цёпла на душы. Ён памятаў коней, кожнага як і звалі, і кожнага па мордзе, усё роўна як і людзей, якія жылі і якіх ужо не стала ў вёсцы. Адышлі людзі, адыходзяць

і коні, кажуць, адыходзіць, вымірае і сама вёска. Вось дажывуць яны, цяперашнія старыя, і не будзе больш Альховых Крыніц...

Сцяпан цяжка ўзышоў на ўзгорак, спыніўся.

Наперадзе, дзе было балота, там, дзе некалі цякла і рэчка, у лагчыне, лёгка і сівавата слаўся туманок. Балота давала знаць пра сябе нават у гэтае засушлівае, выпечанае сонцам лета. Як астраўкі, над поплавам уставалі купчастыя вершаліны лазовых кустоў, і, як шапка, высілася за туманцом Палянка — некалі на балоце быў такі грудок. Для яго вёска капала сабе торф. Пасля вайны рэзалі там на балоце торф, сушылі і палілі ім зіму. Балота не толькі карміла сяк-так карову, але і грэла. Цяпер там, пад Палянкаю, зараснікі лазняку на тым месцы, дзе пазапльвалі кар'еры, забалоціліся. Цяпер торф возяць з брыкетнага завода. Першыя гады, як пачалі прадаваць брыкет, не хацелі купляць людзі, казалі, што ў печы салярка смярдзіць. Цяпер нікому ўжо не смярдзіць, бяда толькі, што і дастаць яго не вельмі проста. Чаргу трэба добрую выстаць.

Адтуль, ад былога балота, усё ж павявала цеплаватаю вільгацю, і здавалася, што там і сапраўды вада. Гэтага ўсмяглага лета хацелася вады. Вады там не было, цякла канава на месцы былое рэчкі, вузенька і мелка, як ручаёк, імкліва несла бедную сваю ваду некуды далей. А там, пад туманам, ляжала, скошаная касаркамі, сухая цімафееўка, якая добра вырасла гэтага года тут, на нізкім месцы, і куды цяпер можна ўлезці з машынамі. Мокрага года зямля пуставала, бо ні з восені, ні вясною нават з гусенічнымі трактарамі на балота ўсё ж нельга было ўлезці. Ад балота, бліжэй да вёскі, пышнаю, высокаю купаю бяроз, над якімі з краю высіўся адзінокі, купчасты і вышэйшы за іх дуб, зелянелі могілкі. На бярозах там асталіся яшчэ дзедаўскія борці. Пры Сцяпану абгарадзілі новым плотам на цэментавых шулах, запасліва прыгарадзілі вольнае зямлі. Сцяпан сумна ўсміхнуўся — дарэмна гэтак запасліва прыгароджвалі. Бліжэй ад могілак, пад самым узгоркам, стаяў алешнік — цягнуўся паласою туды, да балота, і там пераходзіў у кусты лазняку. У алешніку жыў металічны, вільготны халадок, нават цяпер, у такое пекла. Тут жа для ўзгорка крынічная лагчына была

перагароджана земляною плацінаю, перад якою стаяла невялікае азерца, парослае ў завоінцы трыснягом, з невялікім чыстым люстэркам вады і густою травою там, дзе зноў пачынаўся лазняк, алешнік, які цягнуўся аж да самага пачатку вёскі. Для яго на ўзгорку зелянеў калгасны агарод — ніжэй да крыніцы капуста, потым агуркі, а на самым узгорку памідоры, якія шчодро спелі. За агародам — і сама вёсачка, затуленая садамі, прысадамі, ціхая і пакорлівая нейкая цяпер, у гэты світальны час.

За плячыма Сцяпана, за крыніцамі, далей угору ішло поле. На ім ні за што не магло зачапіцца вока — збажына. Поле і поле, колькі спасцігала вока.

Сцяпан любіў глядзець на поле ўлетку, калі яно стаіць у калоссі. Самае лепшае, што ён ведаў і любіў у жыцці, гэта было поле, якое спелым коласам хілілася, гайдалася, напочвала хвалямі насустрач чалавеку, быццам лашчылася да яго, хацела, каб ён пагладзіў яго сваёй далоняй. Дзямідчык уздыхнуў — цяпер на полі, як пры лішаі, значыліся выжарыны, і яно не гарнулася ў трубу, а суха, нашчацінена стаяла пустым, высмаленым на сонцы калоссем, якое не змагло наліць як след зерне.

Востра свіснулі крыллем над галавою дзве качкі, без аблёту, як дадому, адразу ж спікіравалі на возера, у зараснік травы. Там былі іх вывадкі.

Адсюль, з узгорка, было відно, як з вёскі на калгасны агарод выйшла жанчына, угледзела на ўзгорку Сцяпана, пастаяла і незадаволена пайшла назад. Ён пазнаў Жоглаву Ліду. Усё роўна як сваіх памідораў не хапае. Не можа жыць, каб чужога не ўварваць.

Сцяпан сышоў з узгорка, па грэблі вярнуўся да вёскі і пайшоў уздоўж агарода, паўз самую крыніцу — да брыгаднага двара, гэта значыць да кароўніка з абгароджаным летнім дваром. Тут жа стаялі двое апошніх даламаных калёс і невысокая воданпорная вежа.

Паўз крыніцу густа, у чалавечы рост узялася крапіва і лапушнік, жоўта-куп'іста цвілі ваўчкі, свежа, забыта і непрывычна за травою, за кустамі цурчала вада. Яе было відаць з-за травы — іржавую жалезнымі разводамі. Была нейкая загадка ў гэтай вечнай вадзе, якую давала зямля. Давала і берагла.

Захіляла яе алешнікам, траваю густа, што нават і ў самую гарачыню цяжка было дастаць яе сонцу. У вайну, калі не было мужчын і не было каму і на чым вазіць дровы, жанкі высеклі ўвесь алешнік за зіму ў крыніцы і потым не давалі яму падняцца і ўзяцца. І крыніцы пачалі высыхаць і прападаць.

Сцяпан не даў секчы алешнік. Жоглу ўгаварыў, і той сваёй міліцэйскай уладаю таксама заступіўся. Цяпер таму і стаяць дрэвы, ёсць пад вёскаю азерца.

Тады пра яго не думалі, яно не надта і патрэбна было — цякла рэчка, і пакупацца, і рыбы злавіць можна было схадзіць на яе. Цяпер толькі возера асталася.

Паўз алешнік Сцяпан выйшаў за крайнія хаты, да сажалкі, у якой паілі кароў. Ад сажалкі згорблена патупала дадому старая Аўдоця. Да каштана, што рос пры вугле Аўдоцінага плота, быў прывязаны крыж, які некалі стаяў у пачатку вёскі. Такія крыжы пасля вайны стаялі ў кожнай вёсцы. Крыж гэты падгніў, упаў, так і ляжаў пад плотам паўз дарогу, ніхто не адважыўся забраць на дровы, спаліць ці пасекчы. Пасля таго як памёр Аўдоцін Антоць, яна падняла крыж і прывязала дротам да каштана.

Канчаўся ранішні Сцяпанаў абход. Даўні абход, які ён рабіў з таго часу, калі стаў старшынёй калгаса. Тады Альховыя Крыніцы былі калгасам. Тут ён прарабіў усё жыццё, не перапыняючыся, толькі два разы перапынак быў. Першы, калі выходзіў асколак, другі, калі, ратуючы калгасную карову ў балоце, прастудзіўся і моцна захварэў на запаленне.

Цяпер не было чаго хадзіць, ён гэта ведаў, але не мог перасіліць сябе. Стараўся, каб яго менш і бачылі гэтаю парою.

Дзямідчык ужо заварочваў у вуліцу, калі ў крыніцы пачуў лесніковага сабаку. Той забрахаў люта, усё роўна як мядзведзя ўгледзеў, і аж задыхаўся ад лютасці і хрыпу — гэтак на нешта брахаў. Сцяпан прыслухаўся. Сабака не адступаўся — аж зямлю драў, ваяваў з некім.

Яго адзінокі і такі заклапочаны брэх разносіўся па ўсім наваколлі. Недзе з другога канца вёскі сабаку адгукнуўся певень. І адтуль жаночым голасам гукнулі нараспеў: каровы выганяй!

Рыжы гладкі леснікоў сабака аж захліпаўся, зрываўся на шчанячы віск, гроб зямлю і кідаўся на

невялікага рудога звера, які зацята паварочваўся насустрач сабачым наскокам. І тады сабака адкочваўся назад, нібы каб набраць разгону і кінуцца ў новую атаку, заходзіўся брэхам. Калі ён заўважыў Сцяпана, забрахаў, аж зацекаючыся, яшчэ мацней гроб зямлю і ўжо азіраўся на Сцяпана, быццам пытаўся: што гэта такі за звер сустрэўся яму на сваіх агародах, дзе ён вырас змалку, дзе ведаў усё, кожны кусцік.

— Пайшоў вон, дурань!

Сцяпан падняў груды зямлі і замахнуўся на сабаку. Той не чакаў такога павароту, не гэтак ад болю, як ад крыўды і нечаканасці жаласліва віскнуў і, падтуліўшы хвост, кінуўся дадому.

— А ты адкуль тут?

Сцяпан здзіўлена глядзеў на рудога, здаецца, непаваротлівага звера, які ўсё яшчэ натапырана і насцярожана цікаваў цяпер ужо на Сцяпана.

Бабёр падняў голаў, быццам недачуў ці не зразумеў, пра што ў яго пытаецца Сцяпан, завярнуўся і па-гаспадарску паволі пайшоў да зарасніку крапівы, дзядоў і ваўчкоў, за якімі пачыналіся кусты алешніку, пачыналася крыніца, вада. І перад тым як прапа-сці з воч, бабёр яшчэ прыпыніўся, азірнуўся на Сцяпана, і таму здалося, што звярок кіўнуў галавою — падзякаваў.

Сцяпан заплюшчыў вочы, сцепануў галавою — каб адагнаць гэтае насланне. Нікога не было перад ім. І следу ніякага. Раніца была сухая, без расы. Толькі пагрэбеная сабакам зямля асталася. Больш ніякага знаку. Але ж бабра ён бачыў, і не маладзенькага, а старога, рыжага мацёрага бабра з хвостом, як лапата.

III

Сцяпан азірнуўся — ці не бачыць яго хто тут. На дарозе стаяў старшынёўскі «газік». Сам старшыня выйшаў, абапёрся рукою на крыло машыны, другую ўпёр у бок, нахіліў набок голаў і глядзеў на брыгадзіра.

Сцяпан, як засталі яго за нечым нядобрым, заспяшаўся да машыны і яшчэ здалёк павітаўся:

— Дзень добры.

— Дзень добры,— старшыня паволі падаў руку.— Што, ужо гербарый збіраеш?

Ён насмешліва падцяў губы, але ў прыжмураных вачах не было весялосці, а злосць. Ён быў яшчэ малады, гадоў за трыццаць пяць, тлуставаты і па-бабску круглаваты ў плячах і з твару.

— Вот выйшаў паглядзець...

— Дзіва што, дзялянку выгадаваў. Дзяды, ваўчкі, крапіва — хоць на выстаўку вязі. Гаспадар! А сметніцу ў пачатку вуліцы зрабіў — любавацца замест работы на яе ходзіш... Хто табе даў права ўчора камбайны з поля адпраўляць?

Нацягнутая ўсмішка і тая прапала з твару ў старшыні.

Сцяпан ніяк не можа прывыкнуць да гэтага яго «ты».

— Рана яшчэ тут жаць!

Ён не стаў казаць, чаму рана — мяккае яшчэ зерне, глуму многа, калі жаць. Старшынёва «ты» раззлавала яго.

— Слухай, гаспадар,— старшыня зноў з'едліва ўсміхнуўся.— Думаеш, ты адзін усё бачыш і ведаеш, а мы дурныя і сляпыя?

— Мяккае яшчэ зерне, пасля сушылкі што астанецца...

— Слухай, Дзямідчык, чаго ты ўсюды лезеш? Ты брыгадзір, грошы кожны месяц маеш, як і ўсе. А колькі тут у цябе пенсіянераў? Раз, два — і фіга! Ну і палучай свае грошы, хрэн з табою, штрафуй сваю пенсійную каманду за іх гусей, якія ў патраву лазяць, паглядзі, каб каровы былі дагледжаны — і не блытайся пад нагамі! Не ты ў канцы канцоў сеяў, без цябе і сажнуць!

— Я ж...— пачаў Сцяпан і збіўся: і сеялі, і жаць будуць механізатары. У брыгадзе нават і свірна няма, і ніхто з яго людзей ні на сяўбу, ні на жніво не хадзіў і не ходзіць. У кладовай пашню палучаць, салому з поля гатовую прывязуць...

— Ты быў на праўленні? Быў. Чуў, што было сказана — калі пачаць жніво? Чуў. А ты мне ўчора ўсё сарваў. Адзін «Інтэрнацыянал» ні аднае тоны не здаў.

Старшыня лягнуў далонню па крыле.

— Ну і што, што парад не ўдаўся? У канцы года надаб'ецца...

— Слухай, Дзямідчык, я ж помню, як толькі камбайны прыйшлі — колькі такія, як ты, трубілі, што зерня на полі многа губіцца, што не трэба камбайны... А цяпер што? Сушылкі на таках, тонамі варочаем, а ён тут усушку шукае... Хопіць, не бойся! І на твой век, і на мой...

Сцяпан глядзеў на старшыню. Ён не прызнаваў таго, што даказваў старшыня — такія гаворкі былі ўжо ў іх. Але цяпер ён думаў пра тую жорсткую праўду, што не сее ён і не жне, не мае нават свайго хлеба ў брыгадзе. І колькі трэба ўгнаення, аграном распараджаецца, і як яго рассыпаць — брыгадзёр механізаванага звяна ведае.

На нейкае імгненне ён зразумеў, чаму злосны на яго гэты малады, лысаваты, з раніцы ўжо потны з твару мужчына, на якім увесь калгас. Пачалося жніво, і жніво гэтае ідзе наперакасяк, старшыню трэба вінаватыя.

Але нешта яшчэ больш заела Дзямідчыка, чым гэтая жорсткая праўда, — тое, як адмахваўся ад яго, як ад назойлівае мухі, старшыня, тая лёгкасць, з якою ён верыў, што на яго век хопіць.

— Я тады яшчэ жаў, як ты пад стол хадзіў! І перажыў не аднаго такога разумнага, якому ўсяго з калгаса хапала...

— Во-во, больш нічога нам і не асталася, толькі тое, як вы некалі ваявалі, як вы некалі рабілі! А цяпер не замінайце нам рабіць! Памагаць не ўмеете, то хоць пад нагамі не блытайцеся! — Старшыня махнуў рукою — што траціць час. — Вось што, Дзямідчык, ты лепш чым лезці мне папраўляць, тут у сябе парадак навядзі. Во, у цябе пад носам па аўсе калгасным конь месіцца і чарада гусей ходзіць, а ты мне тут маралі чытаеш пра тое, як мне народнае дабро берагчы! Гэтага ты не бачыш! Во-во, паглядзі, пакуль ты ў кустах зранку цвяточкі шукаеш!

Старшыня паказваў пальцам на каня, які ад аселіцы зайшоў у авёс, і на чараду гусей, што шамятавала яшчэ зялёныя мяцёлкі. На твары старшыні праступіла чырвань ад уладарнага гаспадарскага гневу, і ён тыцкаў пальцам, хоць сам толькі што праехаў паўз гэтых гусей і паўз гэтага каня і не ўбачыў іх.

— Я цябе, Дзямідчык, папярэдзваю: калі ўзяўся за работу, то рабі яе. Ты ветэран, інвалід, ты сваё

адрабіў! Можаш — рабі, а не — паставім таго, хто можа рабіць.

Гэтым суровым папярэджаннем старшыня і кончыў гаворку, ляпнуў за сабою дзверцамі, і машына злосна драпнула коламі пад сабою дарогу, пакурэла ў поле.

Сцяпан плюнуў. У галаве быццам шумела — і ад крыўды, і ад злосці, і ад таго, што не сумеў даць адпору гэтаму маладому гультаяю, які развальвае калгас.

Ён ужо на хаду падняў з травы мокрую, у гразі, патырчаку і пашыбаваў да чарады гусей, якія не зважалі на яго, шамятавалі авёс, толькі зрэдку перазываліся паміж сабою. Заўважылі гусі свайго зацятага ворага блізка, трывожна гаргануў гусак, чарада кінулася бегма.

— А каб вас пранцы, плойма ненажэрная!

Сцяпан улёг за гусямі, папусціў палкаю, папаў па адной. Тая закрычала ад болю, перакацілася цераз спіну, але лопала крыллем, уцякала, кульгаючы.

Сцяпана аж пот прабраў, пакуль вытурыў гусей з аўса, ужо спакойна выганяў каня: конь быў калгасны, меў права на авёс, конь быў адзіны і апошні. Добры, спакойны, дагледжаны конь. І ў тым, што конь стаіць разам з каровамі ў кароўніку, таксама была знявага яго, Сцяпана, брыгадзіра, быццам яго самога паставілі ў той кароўнік ці, як некалі малога, павялі разам з бабамі ў лазню.

Пакуль Сцяпан ішоў з аселіцы да вёскі, там зноў запанавала цішыня і лад. Гусі пайшлі на ваду ў сажалку, толькі тая адна, з перабітаю нагою, пагогвала ад болю, дабіралася да вады.

Уставала сонца, і раніца яшчэ не была гарачая.

На кароўнік Сцяпан не пайшоў — кароў ужо падаілі, выгналі на пашу, малако адправілі. Летам там яму не надта было чаго рабіць. Зялёная падкормка яшчэ з учарашняга падвезена...

Пара было снедаць.

Сцяпан не прыкмячаў сам, што цяпер паўтараў той, дзесяткамі гадоў нажыты лад жыцця. Так ён пачынаў рабочы дзень тады, калі і зямлю аралі коньмі, і з кожнае хаты амаль што было па мужчыну, не кажучы ўжо пра хлапчукоў і хлопцаў, калі касілі і звозілі сена ў гумны, калі жалі і вазілі снапы, і на

жніво звінела поле ад песень, калі яму падносілі сноп, калі яму жанкі звівалі вянок!.. А потым там, на траве за крыніцаю, недалёка ад Чортавых Жорнаў, пілі ўсе разам, аж пакуль добра не змяркалася.

Сцяпану здалося, што ён пачуў, як пахне той свежажатым жытам вянок і сноп, як пахне валошка, і ўздыхнуў, завярнуў з вуліцы ў двор.

Ганна ўжо чакала яго.

— Гэта ты зноў гусей ганяў? На чорта яны табе! Старшыня едзе на машыне, не бачыць іх, і не шкода яму таго аўса, а ты толькі са сваімі людзьмі гнюсішся...

Жонка будзе бубнець, ён ведаў. Бо гэта ён падняўся на праўленні, каб забаранілі дзяржаць гусей, бо яны гнюсяць усю аселіцу і робяць патраву. Праўленне пастанавіла забараніць, але людзі як гадавалі гусей, гэтак і гадуюць. Хацела, як усе, зрабіць і Ганна, але ён не даў. Ва ўсіх гусі гадаваліся, а ў іх на гэты год не было. І Ганна не магла дараваць гэтага Сцяпану.

Ён агрызнуўся, пайшоў у хату. Ганна ішла следам.

— Дзе ты бегаеш з самага ранку? На чорта табе гэта брыгадзірства! Ты ж інвалід, пенсію добрую зарабіў. Сядзеў бы дома, зрабіў якую можаш работу і не меў бы клопату. Паглядзі на Жоглу. Жывот, як тыя ночвы, нагадаваў, нікуды не лезе, хоць і ўчастковы, а ты ўсё правуешся...

Яна падала на стол блінцы, паставіла спечанае на скаварадзе сала. Туды ж была ўзліта і смятана.

Сцяпан, каб перабіць яе гаворку, сказаў, як і не было нічога:

— Знаеш, што я сёння бачыў?

— Ну што?

— Бабра.

— Якога бабра?

— Старога, рыжага, вялізнага бабра, з хвастом, як лапата. Хоць хлеб на ёй у печ садзі.

— І дзе ты яго бачыў?

— А вот тут, у канцы крыніцы, куды мы смецце носім.

— Ён там і жыве, у смецці, бабёр той? Стары чалавек, калі ты дзяцініцца перастанеш! Хаця не гавары нікому, а то будзе як у таго Палікара, які пад Азярною гарою зебраў пасвіў.

— Пры чым тут Палікар...— паспрабаваў абараняцца Сцяпан, але і сам падумаў, што наўрад ці хто яму паверыць пра бабра, як не верылі таму Палікару, які расказваў, што за вёскаю, ля Азярное гары, цэлую чараду зebraў пасвіў.

Сцяпан моўчкі пачаў есці. Сціхла і жонка, нешта перастаўляла ў печы.

Калі канчаў снедаць, Сцяпан пачуў знаёмы голас Бакасянкі.

— Ці гэта ж людзі, а не злыдні, ці ж гэта ў чалавека совесць? Каб таму вантробы на верацяно павыкручвала, каб ён так нажыўся і набачыўся, як ён гэту гусь угледзеў! Каб яму на векі вечныя засляпіла, каб ён век гэтую зямлю еў і не мог ёю наесціся!..

Сцяпан выглянуў у акно. Бакасянка, маленькая, тоненькая і ядавітая, як аса, жанчына ў доўгай спадніцы, несла на руках гусь, тую, якую падбіў Сцяпан. Кляла яна «таго» ад самае аселіцы, але толькі перад хатаю Дзямідчыка пайшла памалей і дала голасу поўную волю:

— Каб табе і тваім дзецям такая доля, як мне, каб ты век свету божага не бачыў, каб цябе насіла і падкідала і на землю не апускала! Каб табе, паліцаю, дух заняло і забіла!..

— Ну, ідзі, выдзь на вуліцу, то яна табе мо гэтаю гусею ў морду натыцкае! Убіўся, найшоў Бакасянку, гусі табе трэба. Вуй, дурань стары!

Голас Бакасянкі тым часам паплыў далей па вуліцы. Праклёнам не было канца.

Дома таксама Сцяпану цяпер было не ўседзець. Ён узяў свой капронавы, пажайцелы ад сонца і ад часу капялюш і шалыгнуў з хаты.

Стары бабёр, адкаснуўшыся ад сабакі, які заступіў яму дарогу, з палёгкаю нырнуў пад густыя шаты алешніку, адкуль чутна была вада, знаёмы пах вільгаці. Тут, у зарасніку травы, крапівы і на макрэйшых месцах сітнягу пачыналі сачыцца крыніцы. Бабёр ішоў паволі — дарога была закідана ламаччам, гразкая, і па тым тоненькім ручайку, які пракладвалі сабе крыніцы, нельга было яшчэ плысці. Але адыходзіць ад вады ён не мог — стары бабёр чуў, што побач вёска і што адтуль можа прыйсці той вялізны сабака, які быў заступіў яму дарогу.

Неўзабаве алешнік парадзеў, сталі пападацца на дарозе сухія алешыны, і стары бабёр зразумеў, што тут часта стаіць высокая вада. І зусім нечакана, яшчэ ў алешніку, перад ім пачалася вузкая, метра на паўтара, палоска чыстае вады, над якою нахілялася асака.

Стары бабёр амаль падбегам кінуўся да вады, ад радасці забыўшыся пра асцярогу, нырнуў, быццам не верыў, што скончылася яго сухая дарога. Амаль хвіліну ён плюхаўся, даваў нырца, нават фыркаў, так што адплыліся далей ад канавы ў зараснік травы і вастралісту са сваім вывадкам качкі.

Толькі калі нацешыўся, стары бабёр спаханіўся і ціха, так, што нават не аставалася на вадзе следу, паплыў на агледзіны возера.

Яно было невялікае. Стары бабёр спачатку абплыў, агледзеў азерца — адзіны таемны выхад з яго быў толькі ў крыніцу, на той канаве, з якое ён увайшоў у возера. Толькі адтуль і можна было сплавіць крыху дрэў.

Пасля агляду стары бабёр ужо ведаў, што ў возеры няма ла живе андатры.

Стары бабёр пакарміўся карэннем рагозніку, травы, пераचाкаў, пакуль доўга — аж за абед пераваліла — купалася чародка хлапчукоў і купала прыведзенага з імі белага сабакку, які баяўся вады і адчайна, колькі ставала сілы, звінеў брэхам. Потым прыехаў на матацыкле чалавек і доўга хадзіў па грэблі, шлёгаў спінінгам па вадзе.

Гэты плёскаў, шум, брэх, якія так моцна ішлі па вадзе, былі чутны з вёскі, турбавалі старога бабра, не давалі яму супакоіцца. Хаця і пакарміўся, выплаваўся ў вадзе, крыху адпачыў, ён адчуваў сябе тут усё ж няўтульна ў гэтым шумным суседстве.

Пасля абеду стары бабёр перайшоў грэблю і падаўся далей па крыніцы. Яна яшчэ была шырэйшая, пахла халодным, крынічным, жалезнаю рудою. Потым павузела, пацякла новаю вузкаватаю канаваю, над якою раслі роўныя і стройныя алешыны. Тут было далей ад вёскі, ціха, з аднаго боку ішло поле, з другога была пасеяна трава.

Стары бабёр спяшаўся ўслед за вадою. Яна нечакана вывела яго да лагчыны, парослай маладымі кустамі лазняку. У гэтай лагчыне і канчалася

крыніца. За лагчынаю яна ручайком упадала ў роўна выкапаную, ужо старую, парослую па берагах лебядою і высокім чырванаватым драсёнам, канаву.

Над самаю вадою ў канаве густа сышлася трава. Стары бабёр пайшоў услед і за гэтаю вадою. Па дарозе ён спалохаў чародку курапатак, якія карміліся ў зарасніках лебяды, крапівы і драсёну.

Па гэтай канаве стары бабёр дайшоў да большае, з зарослымі травою берагамі. Трава на берагах была акуратна скошана. Канава была крышку шырэйшая, у ёй можна было і плысці, таму стары бабёр апусціўся ў ваду і паплыў насустрач халоднай плыні.

Выйшаў ён з канавы на бераг там, дзе агледзеў купчастыя зараснікі лазняку. Там ён знайшоў на запруджанай паводкаю канаве многа трыснягу, рагозніку і травы. Непадалёку дзічэлі некалішнія кар'еры, у якіх капалі торф.

На гэтай канаве і пераначаваў стары бабёр. Назаўтра ён яшчэ раз абышоў і абгледзеў усё навокал, пасля гэтага сабраўся і тою ж самаю дарогаю пайшоў назад. Ён толькі баяўся, што сустрэне таго самага злоснага сабаку. Але сабаку ён не сустрэў, вярнуўся дадому і прывёў з сабою на новае селішча двух маладых баброў.

IV

Чутка пра баброў пайшла пасля таго, як яны запрудзілі канаву, замасцілі так моцна, што прарваць бабрыную плаціну не змагла нават паводка. Тут, перад плацінаю, дзе ўваходзіла ў канаву старыца, утварыўся глыбокі і ладнаваты плёс. Ад гэтага плёса вада зайшла ў старыцу, у старыя, аплыўшыя меліярацыйныя канавы. Па іх бабры сплаўлялі вербы і галлё, якое рэзалі па берагах.

Хату сабе бабры паставілі ў старой глыбокай завоіне на старыцы, пад разложыстым, шырока ўрослым у бераг кустом.

На наступны год бабрам здалося мала такіх абшараў, і яны выйшлі будаваць плаціну на магістральнай канаве.

Кончыць работу ім не далі меліярацыйныя наглядчыкі. Яны раскапалі плаціну і сабіраліся раскапаць і тую, што зрабілі бабры на бакавым калектары.

Там «меліяратаараў» і застаў з рыдлёўкамі Сцяпан. Яны ўжо паспрабавалі капаць, але пераплецёная з галля плаціна не давалася. Іван Канюхоўскі, як звалі яго, ляжаў воддаль ад канавы, бліжэй пад кустом у цяньку. Там жа, у кусце, ужо стаяла і бутэлька з сарванаю бляшанаю галоўкаю.

Колькі памятаў Івана пасля вайны Сцяпан, той так нідзе і не быў на сталай рабоце. Яе ён не меў, гэтак жа як не меў і прозвішча — яго так і звалі проста Іван Канюхоўскі. Ён то наймаўся капаць торф людзям, калі капалі яшчэ самі і сушылі, то браўся касіць сена ўдовам, то працаваў майстрам на цагельнях, як пайшла мода на іх — пры кожным калгасе мець такую цагельню... І нідзе толкам нічога не ўмеў рабіць і не зрабіў. Але гаспадарку трымаў, ці яна трымалася на жонцы. Раслі, павыходзілі ў людзі Іванавы дзяўчаты. Усё меншая норма выпіўкі патрэбна была Івану. Цяпер ён ужо нідзе не блытаўся па людзях, меў сталую работу — раманцёрам на меліярацыйным магістральным канале, які зрабілі пасля таго, як нашчэнт вынішчылі рэчку, прарэзалі экскаватарам па ёй канаву. Казалі, што гэта дасць вялікую карысць. Спачатку сеялі на торфе каноплі, кок-сагыз, нават буракі. Потым перасталі, і тыя асушаныя тарфянікі, дзе заралі торф, проста адпусцілі пад пашы ці засеялі цімафееўкаю, якая з гадамі дзічэла, але лічылася за сенакос.

Меліярацыя і дала Івану работу і свабоду. Калі дазвалялі раманцёрам мець коней, кожнага дня яго можна было бачыць — едзе некуды ў калёсах, прылёгшы на латцы травы. Часам вочы і глядзелі, куды едуць, часам і нічога не бачылі. Ведаў конь, дзе дом, калі канчаўся рабочы дзень. Потым коней забралі, падавалі маторныя веласіпеды, і Іванаў веласіпед зноў роўна некуды трашчаў сіненькім дымком альбо пакорліва чакаў, кінуты на куст, свайго гаспадара.

Цэлае лета Іван касіў сена. Касіць ён ведаў як — сабе на лепшым, адлогім беразе. Астатні бераг Іван аддаваў у арэнду тым, хто хацеў назапасіць на зіму сена карове. Аплата была такая — альбо чалавек касіў на сябе і на Івана, за работу, значыць, альбо проста чалавек касіў на сябе, а за воз накошанага сена плаціў устаноўленую Іванам стаўку.

Гэтая арэнда і гэтая стаўка былі ў Івана бяздонным калодзежам, з якога цякло моднае цяперашнім часам «чарніла».

І цяпер пры Іване быў арандатар яго берага, іхні, з Альховых, Сашка Навалач.

Стаў Сашка калгаснікам таму, што яму не дазволілі жыць у горадзе, як ён казаў, толькі з-за таго, што там занадта многа ўсякіх магазінчыкаў і піўных ларкоў.

Сашка таксама ляжаў пад кустом і сонна і задаволена глядзеў на Сцяпана. Сцяпан зранку шукаў яго на работу, але і жонка не ведала — пайшоў недзе.

— Ты што, Іван, тут робіш?

— А хіба не бачыш? Вот трэба гэтую трасцу раскарчаваць... Бачыш ты, прывалокся мне гаспадар! Ён жа возьме запрудзіць канал, і тады ўсё пад вадою будзе, увесь бераг залье. Садзіся, тут у нас па каплі яшчэ...

— Спужаўся, што вотчыну тваю забярэ? А ты знаеш, што баброў чапаць нельга? Дзе пасяліліся, там хай і робяць калонію?

— І я яму гэта казаў. Я законы ведаю, — падтакнуў Сашка.

— Які яшчэ закон? Гэта ўсё меліяратары капалі. А канавы трэба чысціць, каб не зарасталі. Каб зелле не расло, абкошваць. Такі ў мяне загад.

— У цябе загад на магістральнай. Там і касі, а на калгасныя канавы не лезь.

— А я і не лезу, я толькі адсюль гэтага чорта выжану. Бачыў, як ён усе вербы парэзаў? Пні толькі стаяць.

— Ты вот толькі паруш гэтую плаціну, каровы на штраф не хопіць! — прыгразіў Дзямідчык, бо заўважыў, што вочы ў Івана ўжо пабялелі і сталі як у варанае рыбы. Цяпер яму ці гавары, ці плюй у вочы — усё роўна дождж будзе.

— Правільна, я ж табе казаў, лапаць ты канюхоўскі, — не лезь да баброў!

Сашка падміргнуў Дзямідчыку: віна яны купілі ў запас, і рабіць работу цяпер не хацелася.

— Вот што, работнічкі, давайце на той бок канавы з майго брыгаднага поля, каб я і духу вашага не бачыў тут!

— А хто ты такі? Я маю права, дзе хачу...

— Каму права, каму справа. А як мала, то і злева палучыш. Я навучаны. Усё, Пятровіч, я гэтага лапця канюхоўскага вынесу на той бок яго канавы.

Сашка хацеў дагадзіць Дзямідчыку.

Дзямідчык яшчэ пастаяў, паглядзеў, як пазыбаўся да магістральнае канавы Іван, як выпаўз на той бераг, абапіраючыся на рукі, як следам за ім выкінуў рыдлёўкі Сашка, потым вылез і сам з бутэлькамі «чарніла» ў руках, як з гранатамі, махнуў адтуль Дзямідчыку рукою.

На тым беразе таксама былі кусцікі і цянёк. А стаяла сама вясна, і была работа ў брыгадзе і дома.

Дзямідчык тады ж пазваніў старшыні раённага паляўнічага таварыства Дзярэчу. Ён прыехаў знарок у Альховыя Крыніцы, агледзеў бабровае паселішча, з сабою ўзяў і сакратара сельсавета. Гэтым, лічылася, бабровішча было ўзаконена і ўзята пад ахову.

V

Прымачак сядзеў, прыціснуўшыся да спінкі сядзення, быццам яму было холадна. Шафёр, малады, па-сучаснаму джынсавы і кудлаты, з чорнымі цыганаватымі вачыма, не ляцеў, як прывык звычайна, а асцярожна абрулёўваў выбоіны на гравійцы.

На заднім сядзенні цяжка паварочваўся і соп аграном Пікуза — тоўсты, як злепак, малады мужчына. Таму не сядзелася. Ён моцна і доўга ўздыхаў, але загаварыць да старшыні не адважваўся.

Пікуза ведаў, што старшыню выклікалі на бюро пасля таго, як рэйдавая брыгада праверыла калгас перад жнівом, што старшыню аб'явілі вымову. Ён прадбачыў, што так і будзе, таму, пакуль Прымачак сядзеў у прыёмнай, чакаў свае чаргі разам з гэткімі ж самымі кандыдатамі на начальніцкую ласку, зрабіў патрэбныя захады. Пікуза не першы ўжо год і не з першым старшынёй ездзіў вось так у раён і з раёна. Да кожнага старшыні ў яго быў свой падход. У сумцы, якая стаяла пад нагамі ў Пікузы, ляжаў куплены дадому хлеб і батон, пара бутэлек «белай», якою Пікуза запасся ў раёне, пакуль хадзіў у сельгастэхніку, на базу. З дому ён прыхваціў кавалак сала, а ў райцэнтры ў камісійным магазінчыку купіў кольца вэнджанае каўбасы. Каўбасу гэтую, нейкую як

мокрую, быццам яе вэндзілі і ў вадзе мачылі, ён недалюбліваў, але нічога лепшага не было. Яшчэ Пікуза запасся кансервамі, памідорамі і агуркамі, гэта ўжо бясплатна, на базе.

Цяпер ён чакаў, пакуль пад'едуць бліжэй дадому, да свайго бору, каб з'ехаць у лес і супакоіць душу.

Пікуза шкадаваў старшыню. Таму што той маладзейшы за яго і хоць не вельмі, але бярэ ўсё да душы. Яшчэ таму, што па яго, Пікузавых, мерках быў ён не з горшых. Любіў пад гарачую руку шумнуць, накрычаць, але не даганяў, надта не караў. Скажа, пагаворыць, пакрычыць, на тое ён і старшыня. Калі трэба і мяса выпісаць, то можна і малака. Праўда, калгас пры ім за тры гады яшчэ ў большы доўг улез перад дзяржаваю, даў мінус па мясе і малацэ. Калі пра ўраджайнасць гаварыць, то тут Пікуза быў спакойны. Мінулы год была несусветная засуха, каго вінаваціць? Цяпер усё лета мочыць, як пачало з самае вясны, таксама толку вялікага не чакай — пагноіць і збожжа, і бульбу пагноіць.

Прымачак, у брызентавай летняй штармоўцы паверх чыстага касцюма з рубашкаю пад гальштукам, здавалася, драмаў. Апошні час яму пачало шанцаваць на гэты кабінет са сталамі літараю «Т», за якімі сядзелі члены бюро, на крэслах паўз бакі загадчыкі і начальнікі, а ён на тым радзе паўз сцяну, насупраць стала, каб якраз было зручней падыходзіць да стала і стаяць там, тлумачыць, што да чаго і чаму. Тлумачыць надта не давалі. Больш трэба было слухаць, што гаварыў першы, і менш спрабаваць апраўдвацца. Калі трапіў сюды, то ўжо стой, маўчы, тады не атрымаеш больш запланаванага. Яму сёння намецілі вымову, і ён вёз яе дадому.

Цяпер ён ужо ведаў, што трэба думаць пра новае месца, каб у кабінете сакратара сядзець збоку, там, дзе прысутнічаюць загадчыкі і інспектары, якія перадаюць загады і кантралююць, каб іх выконвалі.

Прымачак уздыхнуў. Ён часта цяпер думаў, што дарэмна пайшоў старшынёй. Ён інжынер сам. У яго была добрая работа — саўгас, дзе ён працаваў, быў перадавы. Зарабляў добра, меў двух механікаў у памочніках.

Праўда, усё ж хадзіць інжынерам не тое, што быць самому гаспадаром. Ды і заробтак усё ж. І не

только заработок. Пра гэта ведалі нямногія — на садовай вулачцы ў райцэнтры Прымачакаў бацька будаваў сабе хату. Цагляны дамок у два паверхі, з паравым абагрэвам, з гаражом, з душаваю пад нізам, з гарадскою каналізацыяй. Дом будаваўся роўна і дабротна — старыя жылі ў хатцы побач, з іх хапала яе, а Прымачаку надта спяшаць было няварта.

Пасля сённяшняга бюро, па тым, як гаварыў з ім сакратар, Прымачак зразумеў, што пакуль што яго з работы не будуць адпраўляць — ёсць яшчэ і горшыя гаспадаркі.

Каб яму пашанцавала, каб не папаў на зуб з самага пачатку, то сядзеў бы ціха, як і іншыя сядзяць. А калі ўзялі на заметку... Цяпер на яго наслалі маладога ачкарыка — новага рэдактара раённае газеты. Дай дурню маліцца, ён і лоб паб'е. Распісаў дарогі ў калгасе, камбайны пад дажджом. А дарогі не горшыя, чым ад калгаса да раёна, гэтая, па якой едуць. Тут зерня больш натрасуць, чым у яго на полі. І пакуль тое жніво, возьме Прымачак на дзень машыны, падвязаць зноў пяску, пазасыпаюць ямы.

Прымачак успомніў, як дакладваў рэдактар і ўсё падпіхаў адным пальцам на носе акуллары, каб не скінуліся. Нават члены бюро і сам сакратар непрыкметна ўсміхаліся з яго мітынгавання. Аднак вымову далі, каб другім навука была.

Прымачак усміхнуўся: вось будзе гэты рэдактар яшчэ чакаць у чарзе кватэру, а ён перабярэцца ў свой дом, будзе ездзіць, як і рэдактар, на службовай машыне і прысутнічаць на гэтакіх жа самых бюро...

— Аляксандравіч, дак, можа, да доміка заедзем? — пытаўся Пікуза, калі насустрач паказаўся замглёны прыцемкамі і дажджом лес.

— А ў цябе ёсць што?

— Знойдзецца, бо і я цэлы дзень галодны, і вы...

Шафёр толькі ўхмыльнуўся сам сабе — Пікуза і зранку, і перад тым, як ад'язджаць з горада, заходзіў у сталоўку.

— Давай, Віця, звярні, чорт з ім! Ніхто за нас нашу работу не паробіць, тым больш тыя, хто толькі і ўмее, што вымовы даваць.

Машына звярнула з гравійкі на зарослую зеллем вузкую палявую дарогу, паволі пагойдваючыся па

лужынах, паехала да лесу. У ім было мокра, здавала-ся, што дождж цёк не з неба, а з ігліцы, з лісця.

Віця завярнуў, што аж драпнула галлём па брызенце, на вузкую лесавую дарогу, і хутка машына апынулася на другой, шырокай, утравянелай. За ўзгоркам, збоч дарогі, за густым зараснікам маладых ліп стаяў так званы домік — збітая з дошак будыніна з закратаваным акенцам. Домік гэты зрабілі сабе паляўнічыя.

Пакуль Прымачак сядзеў у машыне, Пікуза ссутуліўся, выбег пад дождж, адамкнуў вялікі вісячы замок.

У доміку стаяў збіты з дошак стол, паўз сцяну былі зроблены шырокія, як нары, дашчаныя лаўкі. На іх было ўскінута цяперашняя сена.

У кутку ляжаў маток вяроўкі з чырвонымі сцяж-камі.

На сталі ў пустой бляшанцы ад кансерваў у пяску стаяў недагарак свечкі.

Пікуза ахвотна, трушком прынёс з машыны сумку, разаслаў на сталі газету.

— А я думаю... Былі б мы здаровыя, а на нашу галаву ўсякіх бюро будзе.

Ён быў надзіва паваротны. Прымачак прыкмеціў, што калі выпівалі з Пікузам, той рабіўся гаваркі і быстры. Яго вялікія рукі з тоўстымі кароткімі пальцамі былі спрытныя, як у добрага кухара.

І цяпер ён не пераставаў гаварыць і рабіць рукамі — з-пад іх, як з-пад канвеера, клаліся на стол скваркі сала, разрэзаныя напал памідоры і агуркі.

Калі ж даводзілася бываць разам у каго і той частаваў Пікузу, аграном быў спакойны і памяркоўны, чакаў, як кароль, пакуль яму нальюць і пададуць чарку. І толькі пасля таго, як вып'е, гаварыў:

— А і добра яно, добра!

Шафёр астаўся ў машыне — чытаў кнігу. Ён яшчэ не абцёрся, як звычайна абціраюцца пры начальстве шафёры, многага саромеўся, і, мабыць, яму было нязручна, што ён сведка таго, як старшыня і аграном выпіваюць.

Першы шафёр, які астаўся пасля ранейшага старшыні, быў пажылы мужчына, чацвёрта дзяцей меў. Той сам, замест Пікузы, гатаваў кожны раз выпіўку, расказваў новыя анекдоты. Ён у любы час і ў любым

месцы мог дастаць і выпіўку, і закуску і абмануць любога правяральшчыка. Ён і выпіваў разам з начальствам, не баяўся садзіцца за руль пасля чаркі. Яго ведала раённая міліцыя, і ён яе ведаў. І яшчэ надта ж ведаў і любіў жанчын.

Прымачак перавёў яго на малакавоз пасля таго, як гэты самы Пікуза прыйшоў у кабінет старшыні і чуць не плакаў, што Зажэўскі пачынае прыставаць да яго чарнявенькае Тамары.

Быць малакавозам Зажэўскі не захацеў, пайшоў з калгаса, устроіўся шафёрам у няведамаснай ахове.

Зажэўскі быў больш падручны, чым гэты хлапчук пасля школы. Але гэты малы ўмеў маўчаць і нікуды не сунуў носа — вазіў з сабою кнігу, збіраўся на другі год зноў паступаць у інстытут.

— Давайце, Аляксандравіч, вып'ем, перакусім, дак яно і добра будзе, — аграном падняў стограмоўку.

Прымачак выпіў, не гледзячы на яго.

У доміку быў прыцемак, няроўна шумелі кроплі, якія падалі на накрыты толлю дах. Дыхалася на поўныя грудзі, і было ціха.

— Добрыя агурочки, нежынскія, — не пераставаў гаварыць Пікуза.

Прымачак не слухаў яго. Узяў чарку, наліў сабе зноў, моўчкі выпіў. Пікуза, каб не адстаць, зрабіў тое ж самае.

Толькі цяпер адчуў Прымачак, што галодны зранку, і на галодны живот гарэлка зразу ж стукнула ў голаў, затуманіла яе. Ён любіў гэтыя першыя імгненні пасля выпітага — калі чалавек быццам адпывае некуды ў іншы свет. Пасля піць было нецікава, ад выпітага толькі цяжэла галава і вольна разыходзіўся язык.

Прымачак прыглядаўся да лесу, да ціхага дажджавога прыцемку ў ім. Успомнілася замгленае летнім кароткім дажджом бульбяное поле, цёплая пад нагамі ралля. Роўна парыпваюць гужы, бяжыць перад нагамі сошка, падсыпае радкі бульбы. А поле далёкае, узгорак, лагчына, зноў узгорак... За дзень работа лічыцца радкамі, а тыя радкі складаюцца ў гектары, а гектары ў працадні...

Дома, калі пасля вячорак засынаў на сене ў хляве, цёпла гарэлі натомяныя за дзень ступакі. Ноччу яму сніліся добрыя сны — ён у бесказырцы, у цяль-

няшцы, высокі і здаровы, едзе дадому ў госці, ідзе пляцам па разорцы між бульбы, і яму ўсе зайздросцяць...

— А гэтыя дарогі мы за адзін дзень засыплем пяском, і добра будзе, паглядзім яшчэ, у каго лепш, — Пікуза паштурхаў старшыню ў плячо.

Той яшчэ ўсё ішоў па пляцы дадому, малады і харошы, у бесказырцы і цяльняшцы... Пікуза гэтым торканнем нібы паказаў яму на сябе цяперашняга, круглага, падкормленага, з раннімі залысінамі і парадзелым чубам, якога лаялі перад бюро, а ён стаяў, як стаяць у кутку вінаватыя школьнікі.

Прымачак наліў поўную шклянку аграному, капнуў сабе, працягнуў руку, штурхануў у аграномаву шклянку, быццам загадаў — пі. Той паслухмяна, моцна каўтаючы, выпіў, укінуў у рот сала, потым паўагурка.

— От і добра... Дак я і кажу, Аляксандравіч, я ўжэ не першы год тут. Работу калгасную не пераробіш, як ні рвіся. Быў калгас і будзе, усім яго хопіць. Трэба ўмець самому жыць.

Прымачак зноў наліў, і зноў аграном адразу ж згодна выпіў. Захацелася ў Пікузы палытаць, ці будзе ён і новага старшыню прывозіць у гэты дамок, каб выпіць чарку.

— Быў бы, Пікуза, у мяне аграном, не такое г..., як ты, ды людзі былі, я б з гэтага калгаса мільярдзёра зрабіў!..

Аграном перастаў жаваць — такога ад старшыні ён дасюль не чуў.

— Тут зямля як масла. Толькі што з пяці вёсак тры неперспектыўныя, а ў тых перспектыўных — што? Калі і астаўся хто, то глядзіць, перш чым калгасную работу рабіць, каб сабе ўварваць, так, як і ты...

Аграном наліў сабе зноў поўную чарку — чаго гэта так загаварыў старшыня?

Пікузавы вочы на тлустым твары, здалося, прапалі ў вузкіх шчылінах. Ён глынуў гарэлку.

Невядома чаму, але Прымачак цяпер паверыў — праўду гавораць пра агранома, што крадзе ён, крадзе не першы год і не пры першым старшыні. І ведае, што памяняюць Прымачака, прыедзе другі, а Пікузу ніхто нікуды не будзе пераводзіць, бо ў яго тут свая

хата, бо ён тут нарадзіўся, бо яшчэ малады, бо за плячыма мае інстытут і работу сваю ведае... Праўда, папробуй дакажы, што работу ён ведае і робіць, а вялікае аддачы ад тае работы так і не відно. Гэтак рабіць таксама трэба ўмець.

Старшыня глядзеў на Пікузу.

— Камбайны ў нас цяпер, лічы, на хаду. І ўсё будзе добра.

— Добра будзе! Ты гарэлкі хлебнеш, і, колькі я цябе ведаю, добра будзе... Бачыш, якая пагода? Згноіць усё, а табе добра будзе! Мінным летам згарэла, а цяпер згніе. Давай, паехалі!

Прымачак выйшаў з доміка — лёгка шумела ў галаве, але думалася ясна: з кім ты звязаўся, марачок, малады і прыгожы? Пікуза зерне крадзе, ты матэрыялы сабе на дом праўдаю-няпраўдаю пераплаўляеш і дастаеш.

Хацелася хутчэй паехаць адсюль, як уцячы ад самога сябе. І ад Пікузы.

Той цяжка падгрэбаў са стала рэшткі закусі. Калі згроб усё ў свой вялікі партфель, дапіў з горла бутэльку астатак гарэлкі — каб не прападала дабро.

Ужо з машыны Прымачак глядзеў, як яго аграном доўга чапляў замок у прабой, потым цаляў ключом у замок. У машыну ён улазіў і соп, а як толькі ўмасціўся, адразу ж заціх, толькі ўздыхаў, як карова пасля роснае канюшыны.

Ехалі моўчкі. Пачынала вечарэць, над спелым полем ішоў дождж.

Шафёр паехаў не назад на гравійку, а выскачыў да поля пад Альховымі Крыніцамі.

І там, ля самага канца вёскі, дзе сажалка пасля дажджу яшчэ два гады назад вымыла трубы, машына пстрыкнула заднімі коламі ў вымоіну і забуксавала.

Шафёр аж зачырванеўся ад збянтэжанасці, газавай, шморгаў машыну, але яна сядзела як мёртвая.

Яма на размытай дарозе зноў напамніла Прымачаку пра ачкастага рэдактара, які дакладваў на бюро і гаварыў якраз пра гэтую дарогу.

— Тут, у гэтага Дзямідчыка, толку няма, а ўсе хваляць, — прабубнеў шафёр, адчыняючы дзверцы, каб узяць у багажніку рыдлёўку.

Дзямідчык якраз і гаварыў на праўленні пра дарогу яшчэ перад міным жнівом. Тады была

засуха, абышліся і без рамонту. Успомнілася, што на гэтым месцы тады ён, Прымачак, і сцяўся з Дзямідчыкам. Во, яшчэ ў судзі Прымачаку і Дзямідчыка не хапае — мала што начальства капае, а ён на кожнай нарадзе лезе, як вош на струп, са сваімі павучаннямі. Сабраўся б са сваімі пенсіянерамі сам, не чакаючы добрае ласкі, паправіў бы дарогу.

На заднім сядзенні смачна спаў, аж пухкаў, баявы намеснік старшыні аграном Пікуза.

Прыйдзецца, чаго добрага, ісці ў вёску, прасіць мужчын і запрагаць таго апошняга каня, які астаўся тут. І зноў без Дзямідчыка не абыдзецца.

Віця вярнуўся ў машыну пасля таго, як падкапаў пад коламі і намасціў каменя. З уключаным перадком «козлік» паволі вылез з прамыіны. «Заўтра трэба будзе даць нарад, каб паправілі дарогу на Альховыя Крыніцы, тут, перш чым дзе, жаць пачынаем», — падумаў сам сабе Прымачак. Ён ужо цвёрда вырашыў, што заўтра зранку падымецца, да нарада скалане цэнтральную, паглядзіць, праверыць да нарада ўсё. Ён высадзіў па дарозе шафёра, адпусціў дадому, каб заўтра з самага ранку была пад рукамі машына.

Аграном магутна спаў на заднім сядзенні. Трэба было везці яго дадому.

Пікуза жыў на краі вёскі, пры прасторным лузе. Хата была з дрэва, габляванага, высокая і прасторная, на дзве вялікія палавіны, з верандаю. Уся сядзіба была абгароджана пафарбаваным у сіні колер штыкетнікам з набітымі зверху белымі планачкамі.

Двор вымашчаны бетоннаю пліткаю — і на пешаходную дарожку, і на заезд машыне. Тут жа, у садку, стаяў і змураваны з белае сілікатнае цэгля гараж. Толькі і аставалася паставіць у яго машыну.

Дзіва, але і п'яны Пікуза слухаў начальства. Ён, як у сне, рабіў тое, што гаварыў яму Прымачак, толькі трэба было прытрымліваць, каб не павяло агранома ўбок.

Пакуль дайшоў да парога, Пікуза крыху і ачнуўся, а на кухні, як паказалася Тамара, прыплюшчыў вочы і загадаў:

— Паглядзі на стол чаго, — і цяжка ікнуў.

— Ой, Аляксандравіч, давайце яго сюды! Ужэ набамбурыўся, капшук гарэлачны!

Яна лёгка забрала пад руку мужа і павяла ў большы пакой. Было чутно, як пад Пікузам цяжка зарыпелі спружыны канапы.

І амаль адразу ж адтуль выскачыла Тамара, лёгка паправіла валасы:

— Дзякуй вам, Аляксандравіч. Вы адзін, без шафёра? Давайце я чаго вам пастаўлю на стол, цэлы ж дзень ездзілі.

Яна была ў даўгаватым гарадскім халаце, калі ступала, полы яго расхіналіся, і яму была відаць яе маладая дзявочая нага. Здавалася, што Тамара адчувае, як ён глядзіць на яе.

— Дзякуй, Тамара. Дома пад'ем.

— Я кампоцік свежы зварыла, выпіце кампоціку.

Яна адчыніла сервант, узяла шклянку, на якой быў наклеены каляровы стары ў аўтамабілі, наліла з графіна ружовага кампоту. Рукі ў яе былі таксама маладыя. Прымачаку падумалася, што ў школе ў яе, настаўніцу, мабыць, закаханы ўсе старшакласнікі.

— Дзякуй, Тамара.

Яна, як свайму, усміхнулася яму, выйшла паперадзе ў сенцы, і ў цемры ён найшоў на яе, адчуў, як яна падалася насустрач, і маладыя рукі абнялі яго.

— Міленькі, каб ты знаў, як я змучылася, міленькі!..

Цяжка было працівіцца яе ласцы, яе жаданню.

Прымачак пачуў, як яна шчоўкнула шпінгалетам — каб нельга было з хаты адчыніць дзверы ў сенцы...

Калі Прымачак выходзіў з хаты, яму здалося, што за цёмным шклом мільганула постаць Пікузы. Аднак усё роўна пасля гэтага старшыня здружыўся з аграномам, і старшынёўскую машыну часта бачылі ля яго дома.

VI

Цяжка, прамокла шумелі і гнуліся галлём бярозы. Неба плыло нізка, па-асенням, і тады, калі вецер крыху разганяў хмары, праглядвала ў прасветы сонца. Аблокі ішлі грудаста, панура, як восенню, і вечарам на іх нядобра чырванавата адсвечвалася перад захадам сонца.

Набегла вадою, расцяклася па аселіцы сажалка. Вада ў ёй стаяла рудаватая — ад гліны, з поля.

Прападала збожжа, вымакала бульба. Калі не адступяцца дажджы, згніе на полі ўраджай, якім гэтак цешыліся.

Сцяпан стаяў пад невялічкаю стрэшкаю прыбудаванае да воданапорнай вежы будачкі. У ёй была печка — паліць зімою, каб не замерзла вада. Ён быў у гумавах ботах і накідцы з салдацкага хімкамплекта, якую купіў на базары ў Слуцку ў п'янага прапаршчыка. Накідка была даўгаватая: ніжэй халяваў і не прамакала ні пад якім дажджом. Дождж сеяўся дробна, па-асеннямю ўедлівы. Сцяпан курыў, схававшы цыгарэту ў кулак мокрае ад дажджу рукі. Адсюль, з узгорка, яму былі відны два камбайны, якія, здавалася, згорбіліся ад холаду сярод поля, бяссільна апусціўшы на зямлю жаткі. З краю поля стаяў гусенічны трактар. Нязжатае поле было ўсё роўна як выкачанае вялізным зверам. І там, дзе збажына палегла, салома пачарнела, скрозь яе пачынала прарастаць густая зялёная трава.

Каб у пагоду, то дзве новенькія «Нівы» за паўднёўку сшумелі б гэты палетак, толькі б пыл віўся за капніцелямі. Аж палягчэла на сэрцы ад таго, што ўявіў, як суха пахне жнівом, як ляжыць чыстае, бліскучае ржышчам поле і нашатыраныя кучы саломы.

Сцяпан дакурыў цыгарэту, кінуў яе на зямлю, і яна тоненька зашыпела.

Ён не мог спаць спакойна, прачынаўся ноччу ад таго, што шумеў дождж.

Ганька сварылася на яго, і ён ведаў, што яна гаворыць праўду: памагчы ён нічога не мог, ён цяпер і зусім ні пры чым быў пры жніве, бо калі крыху пераставаў дождж і на якога паўдня збольшага абветрывала збажына, на машыне прыезджалі камбайнеры і трактарысты, пачыналі жаць. На лагах, дзе камбайны не маглі прайсці і буксавалі, трактар браў іх на буксір.

Паўз вёску тады шумелі машыны — на цэнтральную сядзібу, на сушылку, і Сцяпан выходзіў к дарозе і чуў, як пахне збожжам.

Але дзень ці два і выдаліся, што абышлося без дажджу. Жніво зацягвалася, зерне пасыпалася, пра-

растала, чарнела палеглая пад ветрам і дажджом салома.

Адзін толькі палетак стаяў не зложаны ветрам — за крынічным алешнікам, на высушаным некалі тарфяніку, дзе была шмат гадоў цімафееўка, а цяпер зааралі і пасеялі жыта. Яно вырасла густое, тоўстае і моцнае, як чарот. Налілося цяжкім калоссем, і ў лагчыне, затуленае ўзгоркамі, алешнікам, яно не паддалося ні дажджу, ні ветру. Сцяпан амаль кожнага дня цяпер прыходзіў да гэтага палетка — колас цяжка сагнуўся, і калі не прыбраць збожжа з поля, то пасыплецца хутка зерне. Пра тое, каб увайсці на поле з камбайнамі, не магло быць і гаворкі. Камбайны больш стаялі, чым жалі, і на высокіх, не такіх гразкіх, палях.

Сцяпан ведаў, што жыта гэтае прападзе — на большых і сушэйшых месцах будуць прыбіраць.

Ноччу яму пачало сніцца гэтае поле. Саснілася гэтак сонечна; цёпла, што ад паху аж галава закружылася. Жыта пахла суха і чыста, і валошка пахла. А яшчэ сасніліся яму русалкі. Тыя самыя русалкі, якімі пужалі іх, малых, каб не бегалі гуляць у жыта і не тапталі яго. У тых русалак былі «жалезныя цыцкі», і калі яны зловяць каго ў жыце, то живога не выпускаць, заказываць гэтымі сваімі «жалезнымі цыцкамі». Чамусьці палохала, што заказываць і што жалезныя... Цяпер у сне гэтыя русалкі адна за адной выйшлі з жыта, голыя, як маці нарадзіла, і палезлі купацца ў рэчку. Рэчка саснілася не цяперашня, а тая старая рэчка, з шырокім плёсам. А русалкі былі маладыя, дзяўчаткі, і грудзі ў іх былі белыя і маладыя, як у дзяўчатак, ніякія не жалезныя. Калі прагнуўся, Сцяпан успомніў, што сасніліся яму старэйшыя дзяўчаты, якіх ён раз падгледзеў хлапчуком, калі купаліся яны, выпадкова, зусім зблізку, з-пад лазовага куста, і баяўся паварушыцца, каб яны не пачулі яго, хоць было і брыдка, і страшна, і прыемна. У сне ж русалкі не агледзелі яго, пакупаліся, выйшлі, паднялі сярпы і пачалі жаць...

Ён прагнуўся, здзіўлены гэтым сном. І тыя сярпы, тыя дзяўчаты ўжо не давалі яму спакою, не выходзілі з галавы.

Раніцаю здалёк падышоў да Ганны:

— А што, каб сярпамі жалі, то ў снапах і сушыць бы можна было, і прыбіраць.

— Чаму ж не. З бабак лягчэй сухія снапы забраць. Толькі ж дзе цяпер і сярпы тыя, і жанцы. Гэта ж не пасля вайны, што людзей была поўная вёска...

Сцяпан паснедаў і пайшоў па хатах. Перш зайшоў да Мароза. Той стаяў у садзе і выбіраў мацнейшыя, непадгнілыя падпоркі пад галіны.

Сцяпан павітаўся. Пра здароўе не пытаў — Мароз тры гады назад ледзьве выйшаў з бальніцы. І печань, і лёгкія... Адным словам, з бальніцы ледзьве выйшаў і цяпер калі і пыніўся, то толькі пры доме.

— Вот пападпіраць рашыў... А то і дождж лье, і ветрам яшчэ паскручвае галіны.

— Ага, трэба было і мне. Я вот к табе прыйшоў... Як ты думаеш, калі мы збяромся і з сярпамі выйдзем на той палетак, за крыніцу?

— За крыніцу? Ну, яно-то і рады іншае няма. Толькі хто ж выйдзе? Усе грыбы старыя.

— А ты вот выйдзеш?

— Выйду, а чаму ж не. Як магу, але, як і ўсе, выйду... І Волька выйдзе. А што ж тут рабіць? Рады іншае няма.

— Ну, дак гатоўся. Пайду далей.

Як некалі, з хаты ў хату, заходзіў Сцяпан, загадваў на работу.

Пакуль абышоў свой канец, ужо і дагаварыліся, што на нормы мераць не трэба, што так людзі выйдуць і падрад жаць будуць. Хто колькі коп нажне — мера работы. Яшчэ аказалася, што сярпоў няма, а калі ёсць, то тупыя, паржавелыя — апошнія гады і картаплянік ніхто ўжо сярпамі не жаў, абкошвалі мужчыны.

Таму Сцяпан не кончыў абыходзіць усе хаты — цяпер ужо не сумняваўся, што людзі выйдуць на поле. Зайшоў да Данілы. Стары каваль хварэў, нікуды ўжо не выходзіў, нават на вуліцу. Цяжка і са свістам кашляў у хаце на ложку ці на печы. Каторы год ён вась гэтак кашляў, дыхаў са свістам і хрыпам, як стары, лаплены-пералаплены кавальскі мех.

— А, бат, здароў! Як гэта ты да мяне?

Даніла цяжка ўстаў з крэсла. Ён сядзеў, склаўшы рукі на каленях, і глядзеў тэлевізар. Некалі рослы, шырокі ў плячах, каваль цяпер сагнуўся, схуднеў, але і ў ссутуленых плячах асталася касцістасць, і рукі былі вялікія, шырокія ў далонях. Кавальскія рукі.

— А я, бат, вот цэлы дзень сяджу і гляджу ў цялявізар.

Даніла цяжка засоп. Хата яго была прасторная, добра і моцна зробленая хата, калі Даніла яшчэ быў у сіле. Цяпер, на двух старых, яна здавалася і вялікая, і надта ж пустая.

— А ты ўсё брыгадзірыш?

Даніла папытаўся і паглядзеў на Сцяпана ўжо такімі старэчымі слязлівымі вачыма, што Сцяпану здалося, бы гэта вочы другога чалавека.

— Брыгадзіру. Вот рашылі, што трэба ісці жаць за крыніцаю сярпамі, а то жыта прападзе.

— Да, бат, дзе цяпер тая брыгада? Ні канюшні, ні кузні, ні людзей. Дак ты, бат, мабыць, нешта хацеў, калі прыйшоў?

— Кажу, Даніла, жаць пойдзем сярпамі жыта за крыніцу. Вады наліло, камбайнам туды не ўлезці, а жыта добрае.

— Цяпер, бат, расце, не тое што пасля вайны на пустой зямлі па пяць цэнтнераў...

— Ну, дык жаць хочам ісці, а сярпы старыя, тупыя. Што ты скажаш?

— А-а! Добра, зараз.

Даніла ўстаў, выключыў тэлевізар. Цяжка пасоп наперадзе, павёў Сцяпана на двор, у збітую за хатаю прыбудоўку. Там стаяў варштат, старыя, яшчэ з кузні, ціскі. Але і па пыле на варштаце, і па ржы на цісках, па ўсім было відна, што майстар тут даўно ўжо не быў.

— Во, бат,— Даніла цяжка і доўга закашляўся.

Сцяпан паглядзеў туды, куды паказаў ён. Там стаяла тачыла, тое, з кузні, з вялікім круглым каменем пад карытцам, выдзеўбаным з дзерава.

— Кажы, бат, хай ідуць. Скажы, што Даніла сярпы тачыць будзе. Кузні няма, не адцягнеш, не назубіш, а падтачыць Даніла яшчэ падточыць. Кажы, бат, хай ідуць. Каб толькі пакруціць каму тачыла было.

Пакуль Сцяпан абышоў хаты, першыя ўжо пайшлі з сярпамі да Данілы. Да апошняга Сцяпан зайшоў да Антося. Той рабіў цяляці пойла — закасанаю рукою нешта душыў, перамешваў у вядры.

— Дзяньдобры, дзяньдобры,— адказаў на прывітанне.— Што гэта ты сёння ўсё сяло ўспалашыў?

— А што, вот выйдзем усе, за дзён тры і сажном. Калі добра будзе пагода...

— Уй, выдумаў ды хрэн знае што!.. Цяпер рукамі ён будзе прыбіраць з поля. Гэта ж не некалі, што людзей поўна было. Вот няма чаго рабіць табе, дак ты ўсё недзе шчэмішся! Я ўсю жыццю аджаў, во! А цяпер я на пенсіі і на работу ў брыгаду захачу пайду, захачу не пайду. Я сваё адрабіў, а цяпер хай другія робяць.

— Дак ты не пойдзеш жаць? Ты ж ведаеш, што за крыніцу камбайн цяпер не пойдзе. Прападзе поле.

— Нічога, хай рабочых ці студэнтаў прыганяюць. Я не пайду і сваю Веру не дам. Яна ў мяне пенсіянерка.

Антось выпрастаўся, стары, камлюкаваты яшчэ, цяжкі мужчына.

Сцяпан напроці яго стаяў, худы, жылісты, даўга-ногі ў сваім цяперашнім ваенным галіфэ, як драч.

— Як хочаш, права ты маеш. Але я табе скажу: быў ты бэкаўцам, сволаччу, бэкаўцам і астаўся. І дарэмна цябе не пасадзілі.

Бачыў, як аж пабялеў Антось, павёў рукою да палкі, якая стаяла пры плоце, і хрыпла папытаўся ці сказаў:

— Цяпер ужэ не пасадзіш, рукі кароткія! А ты дурнем быў, дурнем і памрэш, век з людзьмі правуючыся!

Сцяпан не стаў слухаць больш, завярнуўся і пайшоў з двара.

Даніла ўжо тачыў сярпы. Дастаў і начапіў свой стары кавальскі фартух, які цяпер быў яму амаль да самае зямлі, на носе прымадэрыў двое звязаных белымі ніткамі акулераў.

І тачыла цяпер было высакаватае яму. Круціла Марозава Волька, старалася роўна. Даніла ўзлёт грудзямі на станок тачыла, і яго вялікія рукі ляжалі на сярпе, паволі паводзілі яго па камені. Усё роўна як за рулём кіраваў, пакручваў баранку стары каваль, прыглядаючыся да сярпа. Тут жа, ля тачыла, стаяла і вядро з вадою — начоўкі пад тачылам рассохліся за многа год, і з іх выцякала вада.

Даніла паглядзеў на серп — на шырокі захват роблены, лёгкі серп, пацямнелы, заржавелы цяпер, ён светла заблішчаў.

— Тагановічава работа. Умеў сярпы рабіць.

Даніла цяжка дыхаў.

— Каб яшчэ перазібіў — век бы служыў.

— На мой век, Даніла, хваціць і гэтага. Колькі я ім папарэзала гэтага жыта, аж і падумаць страшна.

— Данілка, а гэты серп ты пазнаеш? — падала кавалю ў рукі серп Юзікава Галька.

— Чаму ж. Я рабіў.

— Вот ты не можаш, каб уперад не выскачыць! — не ўтрывала сварлівая Бакасянка.

— А ты мяне ўсюды пільнуеш! Табе і работы другое няма! — адразу ж завярнулася да яе Галька.

— Ціха, бабы, ціха! Усе ўспеем, — прыкрыкнуў Сцяпан, бо ведаў, што, як завядуцца абедзве, да вечара і вадою халоднаю не разальеш.

— Рабіў некалі... Дзень і ноч, бывала, перад жнівом, — Даніла пакручваў у руках серп, быццам прыглядаўся да яго і на ім бачыў тыя далёкія дні. — Тады яшчэ Мінкіна нам былі прыслалі...

Даніла завярнуўся да Сцяпана:

— Ты помніш, як я быў іржышча накасіў і адвечоркам дадому пёр? — Даніла падняў акуллары на лоб. — І ўжэ ў вуліцу вот уязджаю, а насустрач у вазку курыць старшыня. Ну, думаю, прапала маё ржышча, заверне на кароўнік. А ён мне здалёку рукою махае: «Што, Базылевіч, снапы вазіць памагаем? Маладзец, Базылевіч!» І пакурэў на сваім вазку. Стаў я, аж плюнуў — і куды з ім, такім дурнем, калгас пойдзе?

— Не такі дурань быў. Колькі на аўчарніку баранчыкаў папарэзаў і ў Мінск папавазіў! — пераклучылася на Мінкіна Бакасянка.

— Э-э, хто тут не набіраўся, — Даніла махнуў рукою. — Сцяпан, хіба ты мне пакруці тачыла, а то бабы ўсё ж шморгаюць, не роўна круцяць, а ў мяне і самі рукі шморгаюцца.

Сцяпан стаў да тачыла.

Сярпы кончылі тачыць пасля абеду. Сцяпан памог старому кавалю паставіць пад паветку тачыла.

І толькі тады на двор паказалася Антосева Вера з трыма сярпамі ў руках.

— Вы ўжэ кончылі? А я ж хацела... Патачэце, дзядзька Даніла.

— Што, перадумала, жаць пойдзеце? — папытаўся Сцяпан.

— А што, як і не пойдзем? Начальнік мне. Не з табою ж гавару!

Даніла цяжка соп.

— Спазнілася ты, ужэ не точым,— злосна сказаў Сцяпан.

Яго раззлавалі тры сярпы, якія яна прынесла старому — у запас натачыць, пакуль не памёр.

— А я ў цябе не пытаюся!

— Не точым больш, ага...

Даніла закашляўся, завярнуўся і пайшоў пад паветку.

Вера пастаяла, закруцілася і пашыбавала на вуліцу.

Зноў пачынаў крапіць дождж.

— Пайшлі, Сцяпан, да мяне, паабедаем і чарку вып'ем, бат. Мы з табою добра парабілі, бат, добра.

Абедалі яны з Данілам доўга, выпілі паўлітра гарэлкі, з'елі па місцы наварыстых буракоў.

— Ты, бат, бачыў, што мне Вера тачыць была прынесла? Аднаго гэтага бракусу што ў нас у раёне нарабілі... Гэта ж трэба, бат, я яшчэ жывы, і ты помніш, а на заводзе сярпоў нарабілі, з другога боку назубіўшы! І яна, бат, прынесла, каб я, Базылевіч, гэтае паскудства ў рукі браў, каб я яго на сваё тачыла паклаў! А ты, бат, добра прыдумаў, што трэба поле зжаць, што сярпы трэба натачыць! Добра, бат, прыдумаў... А то я сяджу цэлыя дні, гляджу ў гэты цялявізар, і гэтак мне ўжо надаела сядзець і глядзець, што і пайшоў бы, а мяне нешта не пускае, нечага не дарабіў... А добра, бат, от я ўсе сярпы ператачыў, і свае, і Тагановічавы... Як яго там сустрэну, раскажу, як мы з табою сярпы тачылі, бат!

Даніла задаволена засоп.

За акном імжыўся дождж, і пад гэтым дажджом Сцяпан пайшоў дадому.

Дома Ганна папыталася адразу:

— Што ты там дзе гаварыў, што Вера Антосева цябе на ўсю вуліцу кляла?

— Пайшла яна!.. У яе дзе совесць, там мохам парасло! Жаць на поле не можа пайсці, а Данілу сабрала, прыперла ўсе сярпы.

— Хай бы ён яе і праганяў. Чаго ты лезеш? Выдумаў на сваю голаў гэтае жніво!.. Госпадзі, хоць

бы ты, як той чалавек, пайшоў на сваю пенсію да пажыў, хоць бы я пажыла пры табе спакойна. Увесь век перад табою бягу — брыдка брыгадзіравай жонцы ззаду быць... Але ж век я ў цябе знелюбелая была! Усё тую камандзіршу помніш...

— Не дурней на старасць год. Мы з табою як людзі век зжылі...

— Ага, на людзей азіраючыся і зжылі. Есці даць чаго? Мо хоць дзень папалуднуем разам, як людзі.

— Давай папалуднуем.

Сцяпану не хацелася есці, але ён сеў за стол разам з жонкаю.

Лілі дажджы. Заасяніла, як перад самым снегам. Сцяпан з напарнікам доўга сядзелі пад кустамі ядлоўцу наводшыбе ад лесу і прыглядаліся да вёскі. Яна цьмяна шарэлася ў тумане і дажджы. На пляцах перад вёскаю відны былі людзі — выбіралі бульбу.

— Пайшлі, — скамандаваў Сцяпан.

— Куды пайшлі? Чаго на ражон перціся? — яго напарнік, гэтакі ж самы малакасос, як і Сцяпан, праўда, на гады чатыры старэйшы, Васіль Казьмянаў, які пабыў салдатам, акружэнцам, незадаволена азірнуўся на Сцяпана. Яму не падабалася, што Сцяпана прызначылі старэйшым.

— Сказана пайшлі — пайшлі! — Сцяпан устаў. Ён камандаваў, і нейкая дурная маладая ўпартая сіла гнала яго наперад. Яму было прыемна, што Васіль не можа не падпарадкавацца яму. — Сказалі разведаць, то трэба і разведаць, а не паляжаць у кустах.

Калі падыходзіў да жанчын, Сцяпан прыкмеціў, што тыя здалёк заўважылі іх, але не падавалі выгляду — грэбліся дружна, як куры.

— Дзень добры, цёткі, — навітаўся Сцяпан, як падышоў да жанчын.

— Дзень добры, — адказалі некалькі чалавек уразбой, зірнулі на яго з Васілём і зноў збіралі бульбу.

— Немцы ў вёсцы ёсць?

Сцяпан стаяў, паклаўшы рукі на карабін, які вісеў на шыі. Сам сабе ён здаваўся высокім, дужым, бравым з выгляду.

— А хто іх ведае, чалавеча. Зранку, як выходзілі ў поле, нікога не відно было. А цяпер хто яго ведае...— коратка адказала адна з жанчын.

— А ў Вераб'ёве, у Будзе?

— Адкуль жа мы ведаем? Нікуды ж не ходзім.

— Вы што, не бачыце, свае мы, парцізаны.

— Можа, і парцізаны, я ж нічога не кажу.

Хустка ў цёткі была завязана так, што толькі вочы відны былі, і нельга было пазнаць твару. Яна была старэйшая, і больш ніхто з жанок у гаворку не ўмешваўся.

— Ладна, Васіль, пайшлі, ну іх...

Сцяпан мацюкнуўся, каб чулі жанчыны, і знарок пайшоў, усё роўна як збіраўся напрасці ўвайсці ў вёску. Угледзеў краем вока, як насцярожана выпрасталася старая жанчына, якая гаварыла з імі. Але тут жа ўвагу яго забрала маладая выбіральшчыца, таксама ў старой абшарпанай куфайцы, у бруднай, з плямамі хустцы. Нешта знаёмае падалося ў схаваным твары.

Ён завярнуў да яе, спыніўся.

— Ну што, і ты не пазнаеш? Ці пазнаваць не хочаш?

Сцяпан стаў над дзяўчынаю.

— Няўжэ ж гэта ты, Сцёпка? А я прыглядаюся і не магу пазнаць. Цётка Хадорка, гэта ж Сцёпка Дзямідчыкаў з Борак!

— А Госпадзі! А казалі ж, што цябе паліцаі злавілі і застрэлілі разам з бацькамі!

Разагнулася і падалася да Сцяпана тая, каго Ганька назвала цёткаю Хадоркаю.

— Ой, дзеткі, ідзеце адсюль, хай вас Бог беражэ!

Жанчыны сабраліся вакол іх, загаварылі наперабой:

— Лазяць гэтыя дні яны ўсюды. І ў Будзе, і ў Вераб'ёве, і ў нас сёння былі, мо яшчэ і не выехалі. І ля дарогі, мужчыны кажуць, сядзяць. Не хадзеце тут, дзеткі. Паб'юць вас. Іх гання цялая!

— Ладна, і мы самі з вусамі. Разбяромся, што да чаго. Зайду, Ганька, як будзе час, у госці. Будзьце здаровы, жанкі!

Сцяпан, кругам выйшаўшы да лазовых кустоў на лузе, павёў Васіля на канец вёскі. Той паспрабаваў заікнуцца, што няма чаго лезці на ражон, усё і так

ясна: паўз дарогу скрозь засады, немцы чакаюць партызан.

— Ладна, ты будзеш чакаць мяне тут. Дарогу назад знаеш. Скажаш у атрадзе, калі што... А я пайду, праверу.

Яму тады падабалася, што ён пакідае Васіля, што можа пайсці і не вярнуцца. Можна было і з тым, што здабылі, ісці ў атрад — асноўнае разведалі.

Сцяпан не ўспеў адысціся ад кустоў, калі пачуў:

— Сцяпан, пачакай! Пачакай, не ідзі!

Ён пазнаў Ганьку. Яна даганяла іх бягом.

— Пачакай, дай я лепш сама першая зайду. А мо не паехалі яны яшчэ. Я табе хусткаю махну...

Яна першая пайшла да вёскі, махнула адтуль яму хусткаю. Маці яе ды і бацька, кульгавы шавец Змітрычак, таксама не пазналі яго. І толькі там, у хаце, ён сам адчуў, які ён брудны, абшарпаны, праванялы дымам і лесам. Ганьчына маці запрапанавала паставіць вады, каб памыўся. Ён засаромеўся, сказаў, што не мае часу. Часу і сапраўды было мала. Змітрычак расказаў яшчэ раз, дзе бачылі немцаў і паліцыю.

Не адмовіўся Сцяпан толькі ад самагонкі, кавалка сала і хлеба. З Васілём яны выпілі гарэлку і пад'елі толькі тады, калі дайшлі да ўзлеску.

Ноччу атрад перайшоў дарогу за лесам, у полі. Там засады не было.

Ганьку ён больш не ўгледзеў. У Альховыя Крыніцы зайсці ніяк не выпадала...

Пасля партызан яго, параненага, на фронт не ўзялі. Ён рабіў у страхінспекцыі, хадзіў у раённым актыве. У яго быў маленькі сівенькі конік пад сядлом, ППШ, які ён выменяў на свой карабін у салдата. З гэтага аўтамата за сорок метраў ён не мог трапіць чаргою ў пень і тамуразумеў, чаму шустры пехацінец абмяняў яго на карабін. Аўтамат вісеў у пакойчыку ў прыватным доме ў Слуцку над жалезным ложкам. Акрамя табурэткі, тумбачкі, больш нічога ў яго не было. І яшчэ пры дзвярах быў убіты цвік, на які ён вешаў свой добра вынашаны шынялёк.

Аўтамат ён з сабою не вазіў — трымаў пры сабе толькі трафейны нямецкі «вальтэр».

Тады ён прыязджаў праводзіць сюды, у Альховыя Крыніцы, сход. Сцяпан запомніў той сонечны красавіцкі дзень, калі аж балелі вочы ад сонца. Снег на дарозе стаў жухлы, у лагчынах набрыняў вадою. Сонца добра прыгравала ў плечы, і цёпла было ўжо і ў Сцяпанавым шыняльку. Толькі балелі вочы ад сонца і слязіліся.

Яго мучыў кашаль, і нават пад сонечным прыгрэвам час ад часу праціналі цела дрыжыкі. Ануча ў левым боце была мокрая — у адным месцы лопнуў перад, і вада, калі ступаў у мокры снег, прасочвалася.

Пасля сходу Змітрычак сам падышоў і напамніў, як тады, у разведцы, заходзіў Сцяпан да яго, і запрасіў начаваць да сябе.

У хаце ў Змітрычка яго яшчэ частавалі бульбаю і самагонкаю — на стол падавала Ганька, але і цяпер Сцяпан памятае гэта як у гарачым тумане. Ён і жартаваў, і ўспамінаў былое, і ўвесь час дзяржаўся, каб не калаціла яго ад холаду.

Спаць лёг на шырокай лаве, на якую Змітрычак паслаў кажух. Акрыўся сваім шыняльком. Ноччу яму стала душна ў хаце, ён устаў, каб прыадчыніць дзверы, і больш нічога не памятае...

Першае, што ён убачыў ці адчуў, калі ачнуўся, — над ім нехта плакаў. Спачатку яму здалося, што гэта маці. І ён скрозь гарачку ўзрадаваўся, што няпраўда, не застрэлілі маці, што яна жывая. Потым зразумеў, што гэта яму здалося, што над ім нахілілася Лена. Але ж ён ведаў, што яна з мужам у суседнім раёне і тут не можа быць.

Над ім сядзела і плакала Ганька. Ён ляжаў на яе ложку, а прытомнеў толькі на пяты дзень. Тым часам пачалася паводка, ні ў раён, ні з раёна сюды ніхто дабрацца не мог. Самае большае, прывозілі да яго мясцовага фельчара, старога, дарэвалюцыйнага яшчэ практыка. Тры тыдні адлежаў ён у Змітрычка, пакуль ачуняў. Але бяда адна не ідзе — адкрылася рана, пачаў выходзіць асколак... Ганька даглядала яго.

Калі ад'язджаў, Ганька выйшла да варот правесці. Падала руку яму на каня, глянула і сказала: — Прыязджай сюды. Чаго табе прападаць, Сцёпка, вайна кончылася...

Яна не дагаварыла.

Як трохі ачахла дарога, ён прыехаў у Альховыя Крыніцы. Потым яшчэ колькі разоў прыязджаў, а на сяўбу ўжо Сцяпан Дзямідчык быў зацверджаны райкомам старшынёй калгаса, які быў тады з аднае вёсачкі, з Альховых Крыніц. Пасля сяўбы ў іх з Ганькаю было вяселле...

— Ты хіба нездаровы? Чаму не ясі?
Сцяпан схамянуўся.

— Слухай, а чаго ты тады плакала?

— Калі плакала?

— Тады, як я хворы ляжаў?

— Во, выдумаў што!.. Маладая была, дурная. Страшна было, што памрэш... Вой, як ты кідаўся і крычаў начамі! Усё нейкім балотам адыходзілі, усё справа некага накрываць трэба было...

— Прыкрываць, а не накрываць.

— Бог яго знае.

— Гэта з блакады...

— Ага, і тую Лену ўсё зваў, каб за табою паўзла. Во, дык ты, мабыць, ужэ шмаргануў недзе? А я думаю — сядзіць, нікуды не спяшае, што гэта з ім зрабілася такое!

— З Данілам паабедалі.

— І той выпіваў?

— Выпіў. Смачная, кажа.

— Хіба перад смерцю, барані Божа. Ну, то калі выпіў, то ўжэ нікуды і не сунься. Лажыся і паляжы хоць дзень у гаду як чалавек.

Сцяпан паслухаў жонку. Ці то ад выпітага, ці то ад стомы, але ногі былі нібы ватныя, і сам увесь здаваўся цяжкі, як з доўгае дарогі толькі вярнуўся. Зноў пачаўся дождж, і пад яго Сцяпан заснуў моцным здаровым сном.

VII

Жалі жыта гуртам. Непрывычна было ні самому Сцяпану, што жнуць гэтак, ні жанцам — спрадвеку, як толькі пачаўся калгас, палетак мералі на нормы. Кожнаму свая паласа. Было відно, як хто зжаў, як хто снапы павязаў, як хто бабкі паставіў.

Цяпер не было каму брадзіць, мераць, дый не было патрэбы. Жалі, як даўно згаладаліся па такой рабоце, быццам правяралі, ці не забыліся, як серп у руках трымаюць.

Але дождж не даваў ніводнага дня пажаць.

Жалі высока, амаль у калена пакідаючы ржышча. Жыта перавілося травой, і было не пацягнуць сярпа.

— Бачыш, прыйшла пара, Сцёпка ходзіць і загадвае, каб высока жалі. А помніш, як мяне і аштрахаваў быў на тых працадні пустыя, што высока жала? — Бакасянка гаварыла да суседкі, да Ліды, але так, каб чуў і Сцяпан.

— Ну, тады такое правіла было... Тады ж заворвалі ржышча, каб зямля лепш радзіла, — памяркоўна абазвалася тая. Ліда не любіла лішне гаварыць.

— Ага, пад землю закочвалі, а коней і кароў вясною на вяроўках падымалі ды падвязвалі...

— Ты ўжэ не кажы, у нас, у Крыніцах, такога ніколі і не было пры Сцёпку.

— Ні ў нас, дак усюды ў калгасах было!

Бакасянка не здавалася. І яе моцны, сварлівы голас быў чуцён усім. І Сцяпан не злаваў на яе — колькі ні жалі, у іх не было такога, каб не чуцно было Бакасянчынага голасу. І цяпер, калі быў чуваць ён, здавалася, што ўсё ў парадку.

Але чым далей аджыналіся ад поля да рэчкі, тым мякчэй рабіўся набрынялы ад вады тарфянік пад нагамі. Сцяпан ужо думаў пра тое, як і на чым будзе вывезці снапы.

На выхадныя тая ж Бакасянка прывяла на поле сына з нявесткаю і загадала выносіць свае снапы на сушэйшае. Гледзячы на яе, пачалі і ўсе выносіць снапы на вышэйшае, павыходзілі на работу і дзеці, якія папрыязджалі на выхадныя з горада.

Прышоў і Антось, не прышоў, а прыехаў на падводзе, нешта прадундзеў жанкам, што Вера захварэла, ляжыць, не ўстае.

— А ў цябе хіба с... запрэла, на лаўцы седзячы, а то і ты чорта прышоў бы, — не ўтрывала Бакасянка, але Антось прытварыўся, што не пачуў.

Ён пачаў накладваць снапы і вывозіць іх на край поля, там ставіць у бабкі.

Зранку хораша свяціла сонца, і вока цешыла золата збажыны навокал. З палёгкаю ўздыхнулася —

кончыліся дажджы, пачнецца пагода. Але пасля абеду неяк раптоўна патухла ўсё, заплыло асеннімі грудастымі хмарамі і зацерусіўся дробны дождж. А жаць заставалася на якую паўднёўку яшчэ. Жанкі неахвотна адрываліся ад сярпа, збіраліся дадому.

Сцяпан здалёк угледзеў дзве машыны, якія ад вёскі, буксуючы па гразі, дабіраліся да поля, спыніліся перад крыніцамі. З першай выйшаў рослы мужчына ў ваеннай плашч-накідцы. З другога машыны, Сцяпан пазнаў, выкаціўся старшыня і за ім следам выпаўз аграном. Першы ходка, нап्राстркі, не разбіраючы дарогі, пашыбаваў да іх так, што і аграном, і старшыня ледзьве ўспявалі следам. І яшчэ следам ссутулена ішоў рослы чалавек у кароткім балонным плашчы. Ён вылез з трэцяе, сіняе, машыны, якая дагнала першыя дзве.

Але Сцяпан толькі вокам кінуў на астатніх — глядзеў на першага: у паходцы, у тым, як разлятала-ся ад хадзьбы поламі ў бакі накідка, было нешта вельмі ж памятнае, нібыта такое ўжо ён бачыў аднойчы, даўно.

Сцяпан пайшоў насустрач.

Чалавек у накідцы павітаўся, падаў руку. Рука яго была белая, вузкая, але цвёрдая.

— Гэта наш брыгадзёр, Дзямідчык Сцяпан са сваімі пенсіянерамі. Я раскажы вам пра гэтую брыгаду...

Старшыня таксама падаў руку Сцяпану, і следам за ім павіталіся і аграном, і чалавек у балонным плашчыку — у таго пад плашчом на грудзях быў фотаапарат.

Чалавек у накідцы, здалося, не слухаў, што яму гавораць, аглядаў зжатае поле і нешта думаў сваё.

— А чаму снапы вывозіце?

— Баюся, што і трактар не ўлезе. Балота, а вады гэтулькі ўгаціла.

— А што вы з мокрымі снапамі рабіць будзеце?

— Сноп, ён як мокры, так і сухі. Лета ж усё ж такі. Раскрыў бабкі, ветрам абветраюць, у гумно ўкінем, а абмалаціць цяпер не праблема... Дзяды нашы не дурныя былі — жыта сеялі. Ці засушыць, ці вымачыць, хоць крыха і пашні будзе, і карове саломы перападзе.

Сцяпан ужо ведаў, здагадваўся, што гэта з раёна і што не малы начальнік, хоць і ў гумовых ботах, калі за ім гэтак бегае старшыня.

Старшыня сурова глянуў на Сцяпана — не мялі лішне, гавары пра тое, што ў цябе пытаюць.

— А чаму ў гумно? Можна і сюды падагнаць камбайн і абмалаціць? — Незнаёмы паглядзеў на Сцяпана — што той скажа.

— Так яно і саўсім добра было б. Але ці будзе той лішні камбайн? Вунь жа ярыны колькі яшчэ. Цяпер трэба хватаць што і як можна з поля. А снапкі і ў гумне пачакаюць, пакуль камбайны на выгул не пойдучь.

Вочы ў прыехаўшага былі блакітныя, глыбокія, сур'ёзныя і строгія вочы, якія бываюць у начальства. І крыху запалыя, мабыць, ад бяссоння, і твар стомлены.

— У цябе ва ўсіх брыгадах жнуць уручную? — папытаўся ён у старшыні.

— Не, Пётр Іванавіч, гэта Дзямідчык у нас спец на...

— А дарма. Карпенка! — паклікаў ён і махнуў рукою, усё роўна як даваў знак таму чалавеку ў балонным плашчы. Той адразу ж дастаў з-пад плашча фотаапарат.

— Дык гаворыце, Сцяпан, — як вас па бацьку? — Сцяпан Сцяпанавіч, што сярпы яшчэ ёсць, і там, дзе не ўлезе ні трактар, ні камбайн, можна зжаць і высушыць? Так дзяды і рабілі?

Пётр Іванавіч нечакана ўсміхнуўся скупаю, але цёплаю ўсмешкаю, і маршчынкі, што збегліся да вачэй, і гэтая ўсмешка раптоўна абмаладзілі яго.

— А што, калі, скажам, мы падымем усіх, хто можа жаць і касіць?

— Ну, усяго не сажном. Гэта некалі людзей поўна было тут, а цяпер усе ў горадзе... Але тое, што машына не возьме, можна запраста забраць.

Сцяпану было добра, што Пётр Іванавіч зразумеў яго.

— Так што, Пётр Іванавіч, рана нас яшчэ закрываць і зносіць, як хутаранцаў. Мы яшчэ гаспадары на зямлі.

— Мабыць, рана, Сцяпан Сцяпанавіч.

Зноў нейкая думка заняла голаў Пятра Іванавіча,

і твар яго стаў сур'ёзны і стомлены, і ў вачах абазначыўся той строгі начальніцкі халадок.

— А ты, Прымачак, не ведаеш, што ў цябе ў калгасе робіцца. Людзі самі выйшлі... Усе брыгады падымаць трэба, раён...

Сцяпан недачуў, што загаварыў нешта ў адказ старшыня, ідучы побач з сакратаром.

Карэспандэнт тым часам узяў Сцяпана пад руку і пачаў распытвацца, як у іх у брыгадзе нарадзілася такое пачынанне.

— Як вопыт, кажаце, нарадзіўся? Знаеце, у нас ёсць стары каваль, дзядзька Даніла. Кузні цяпер няма, ён ляжыць на печы... А ляжаць яму згадзела. І ў цялявізар глядзець згадзела. Вот ён і ўспомніў, як некалі сярпы рабіў, і надумаўся, што трэба сярпамі жаць... А мо ад безработыцы захацелася сярпы свае, якія некалі рабіў, патачыць. І перадаў ён, каб неслі сярпы тачыць... Ну, а далей ужо самі бачыце.

Сцяпан стараўся не пасміхацца. Карэспандэнт сур'ёзна нешта памячаў у блакноціку, запісаў прозвішчы Данілы, Сцяпана.

Начальства ля машыны чакала карэспандэнта. Потым селі ўсе ў машыны, і пад дажджом, у шэрым сутонні яны адна за адной пасунуліся па разбрынялай палявой дарозе.

І зноў нешта даўняе падалося Сцяпану — у гэтай шэрані, у гэтай калоне машын.

Ужо як уваходзіў у вуліцу, успомніў, што нагадаў яму гэты чалавек у ваеннай плашч-накідцы. Была вясна. Блакада. Яны ішлі на прарыў цераз балота, па ледзяной вадзе. Сцяпан быў ва ўдарнай групе. Пад'ехала на конях камандаванне брыгады. Першы ішоў камбрыг. Гэтак жа ходка, гэтак жа ад хады расхіналася плашч-палатка.

Сцяпан аж спыніўся, уражаны ўспамінам — амаль усё паўтарылася так, як было. Стала аж горача.

Тую фатаграфію, якую зрабіў карэспандэнт, надрукавалі ў першым жа нумары раённае газеты. І зверху было напісана: «Увага, новы вопыт!» Сцяпан не зусім зразумеў, што было новага ў тым, што жалі жыта ў яго брыгадзе сярпамі, але так было напісана. І на фатаграфіі можна было пазнаць і яго, і старшыню Прымачака, і сакратара райкома Яновіча...

VIII

Снапы, якія павыносілі на край поля, высушылі — мабыць, і ў Бога пачало не ставаць вады: усё часцей і часцей праглядвала між воблакаў сонца.

Сцяпан чакаў змены квадры — па яго прыкметах, павінна было павярнуцца надвор'е на пагоду.

Дзень надзіва ўдаўся — сушыла як ніколі за лета: прыгравала сонца, хадзіў над зямлёю тугі ветрык. Жыта было гатовае. У абед Сцяпан загадаў жанчынам падмесці, прыбраць у гумне — назаўтра раніцою на нарадзе трэба было браць хоць пару машын ці трактароў з прычэпамі і вазіць снапы ў гумно.

Але ўжо ў гадзін пяць па абедзе раптам апаў ветрык, і на даляглядзе пачало сінявата туманіцца, нібы там нешта варыла вялікая гаспадыня і падымалася над зямлёю пара ад яе варыва. І ад поля, і ад зямлі, угрэтае, вымачанае, раптам дыхнула цёплаю задушліваю парнасцю. Сцяпан ведаў, што без дажджу, калі не цяпер, то вечарам альбо ноччу, не абыдзецца.

Трэба было прыбіраць з поля жыта.

Сцяпан сеў на веласіпед і паехаў на палетак за Партызаншчыну — там зранку скідалі ў сцірты салому. Там жалі два камбайны і ля іх былі машыны, трактары з прычэпамі.

Як толькі ўз'ехаў за ўзгорак, убачыў шырокае, роўна зжатае поле. Адзін камбайн стаяў, а другі спорна ішоў па полі. За імі была прыбрана і салома. І там, ля свежаскіданае стогакідальнікам сцірты стаяла машына, два трактары і астатняя тэхніка.

Ля камбайна, які стаяў, лазілі камбайнеры.

Сцяпан падышоў да іх, павітаўся:

— Дзень добры, мужчыны. Зламалася што?

— Вал грохата... Такого паўдня прападзе. А на цэнтральнай як дзе чорт усіх падзеў!

Камбайнер плюнуў, махнуў рукою.

— А гэта мо сын твой, Васіль, за памочніка ў цябе?

— Сын. Ён і тыя ж гады рабіў. Цяпер на канікулах, у інстытут жа паступіў той год.

Сам бацька быў маларослы, худы, з густою чорнаю шчацінаю, якая выступіла на барадзе.

— Не ідзеш, Васіль, на пенсію?

Сцяпан ведаў, што Васіль, як і ён, мае інваліднасць.

— Я схадзіў ужэ. Што ты, братка, летам сядзець склаўшы рукі дома будзеш? Каб жа было хоць каму рабіць, а то во дзеці ж нашыя ўсе паехалі. Хто ў Слуцк, хто ў Салігорск, хто ў Мінск. Ды здароваму чалавеку і сядзець няма як, захварэць можна. Пайшоў я на лета на работу. От і сын прыехаў, хай заробіць і сабе грошай, і мне на карову саломы.

— Цяпер не надта, Васіль, будзе тае саломы. Ні калгасу, ні нам цяпер не вельмі разгонішся.

— Але ж нешта будзе. Цяпер жа ўсё шыферам накрыта, раскрываць няма чаго... А ты чаго хочаш?

— Снапы трэба з поля ўкінуць у гумно. А то на ноч дождж, ці што. Тут во трактары вазьму, машыны. Яны ж незанятыя?

— Дзе ты, братка, бачыў занятыя. Мой жа камбайн стаіць, салому паскідалі ў сцірты. П'юць вунь сядзяць у капе саломы. Рыжы кажа, што дзень ражджэння ў яго.

— Дак а ты чаго?

— А-а, вот мо механік пад'едзе, хоць назаўтра каб камбайн зрабіць.

Калі Сцяпан падышоў да мужчын, яны сама чокаліся бутэлькамі. На газетах быў раскладзены хлеб, нарэзана сала, ляжалі свежыя агуркі, памідоры.

— О-о, Сцяпанавіч! Прывет доблеснаму брыгадзіру. Дзяржы. Пі за маё здароўе — сёння я нарадзіўся! — Рыжы ўстаў насустрач Сцяпану, расставіў рукі, нібыта ўгледзеў дарагога чалавека, па якім даўно збалеўся душою.

— Ну, добра, што ты нарадзіўся, — Сцяпан не ўзяў бутэльку. — Але я з другім да вас...

— Ну, што тут другое можа быць... Гэта перш.

— Бяры, Сцяпанавіч, хлопцы яшчэ паехалі па гаручае. Да вечара хопіць. Бач, салому ўсю скідалі, рабіць няма чаго.

— Ай, дзядзька, давайце, чаго тут...

Яго не хацелі слухаць. І трактарысты, і шафёры ўжо добра падгазавалі.

— Мужчыны, ціха! Дайце я скажу перш!

— Ну, хай перадавік скажа. Зразу б так, а то яшчэ брыкаецца.

— Мужчыны, там ля поплаву жыта сухое. Трэба яго ўкінуць сёння ў гумно. А то за ноч і дажджу па цяперашняй пагодзе можа нагнаць.

— Го, я думаў, ты мне слова скажаш, а ў цябе там жыта!

Рыжы пакрыўджана махнуў рукою. Твар яго быў чырвоны, як бурачны, а валасы і бровы белыя, таму яго і празвалі Рыжым.

Астатнія пачалі выпіваць, ізноў загаварылі паміж сабою.

— Мужчыны, жніво ж! Рабочы дзень яшчэ. І я тут брыгадзёр!

— Пайшоў ты!..

Сцяпан азірнуўся, не пазнаў, хто сказаў, але ўсе дружна рагатнулі.

Рыжы забраў з рукі ў Сцяпана бутэльку.

— Ты от што, дзядзька Дзямідчык, нам ты не ўказ. Тваё жыта, ты і думай. Нам другі нарад сёння старшыня даў. Я да цябе як да чалавека, а ты — жыта. Не збяднее па ім калгас!.. Праўду пра цябе гавораць...

Рыжы не даказаў да канца.

— У баб спадніцы збяры і на бабкі панадзявай! — ляпнуў нехта з маладзейшых — Дзямідчык і не ведаў яго.

На жарт п'янавата, дружна засмяліся. Сцяпан адчуў, як пачынае цягнуць уваччу...

Ён моўчкі завярнуўся і пайшоў па ржышчы да дарогі, там усхваціўся на веласіпед, круціў да самае вёскі, да Жоглавае хаты. Участковага дома не было. Нявестка, якая прыехала на лета з грудным дзіцем, сказала, што вызвалі Жоглу нечага ў раён.

Ва ўчастковага ў хаце быў адзіны на ўсю вёску тэлефон.

Дзямідчык пазваніў у кантору, але ніхто не падняў трубку ні ў кабінеце старшыні, ні ў агранома, ні ў сакратара партарганізацыі. Бухгалтар надаўгад сказала, што старшыня недзе на полі. «Маць вашу з гаспадарамі. Штабоў нарабілі. Камбайн стаіць, механізатары п'юць, а нідзе жывое душы не знайсці!»

Дзямідчык не мог супакоіцца. Ён быў бяссільны са сваімі пенсіянерамі і адным канём на ўсю брыгаду. На вочы яму трапіўся тэлефонны даведнічак, які ляжаў побач з тэлефонам. Сцяпан набраў нумар аўтамабільнае інспекцыі.

— Так, п'яныя, на машынах і трактарах лётаюць па вуліцы... Тэрмінова. Бригадзёр гаворыць. Дзямідчык мая фамілія!..

З хаты выйшаў, не глядзячы на маладзіцу...

Міліцыя прыехала хутка, з «варанком». Рыжы пробаваў уцякаць на трактары, перавярнуўся ў канаву, у грязь. Міліцыянеры выцягвалі яго з кабіны, як танкіста з люка. Дзямідчык сядзеў на дамбе над возерам. Паглядзець, як ловяць п'яных, сышліся ў канец вёскі мужчыны і жанкі. Сцяпан не ведаў чаму, але яму брыдка было паказвацца ім на вочы.

Пайшоў ён дадому, калі баталія аціхла і людзі разышліся па хатах. Ён ужо падыходзіў дадому, як яго паклікаў Марозаў гарадскі ўнучак:

— Дзядзька Сцяпан, а дзядзька Сашка Навалач схаваўся ў нас у куратніку ад міліцыянераў. Цяпер спіць, не пускае на ноч курэй. Спіць вот так — хру-хру, хру-хру! Дзед яго выцягнуць не можа. Курэй у хлеў пазаганялі.

— А ты, Данілка, туды яму пеўня ўпусці.

Сцяпану было не да п'янага Сашкі, які схаваўся ад міліцыі ў куратнік.

Але гэтым ён надаў на сваю голаў яшчэ адну прыгоду — малы занёс і запёр лютага пеўня ў куратнік да Сашкі, і той, як троха развіднела, даў дыхту — парасклёўваў няпрошанаму кватаранту не толькі рукі, але і твар...

Раніцаю да Сцяпана прыйшоў Жогла. Ён быў адзеты па-дамашняму — у старое міліцэйскае галіфэ, у вынашаную форменную рубашку, тапачкі на босую нагу.

Імгледла зноў па-асенням, надоўга аслізла зямля, а ў садзе, на лісці, на яблыках шэра ляжалі кроплі — быццам упацеў, утаміўся сад трываць гэтакую макрэчу.

— Ну, брат, ты і даў учора! Выцвярэзнік з-за цябе план аж перавыканаў...— Жогла засмяўся.

— Табе гэта трэба было даваць, а не мне. А то абабіліся аб цябе — ужэ як і не ўчастковы ты. Федзя ў галошах.

— Ну, ну, у мяне ўчастак адзін з лепшых. І па п'янству, і па хуліганству.

— Во так на ўсё вочы прыжмурваеш, дзіва што на бумазе ўсё будзе чын чынаром. Ну, чаго ты хацеў? — Сцяпан ведаў, што прыйшоў Жогла не для таго толькі, каб сказаць яму пра тое, што раённы выцвярэзнік перавыканаў план.

— Прымачак учора ў раён прылятаў. Яму пападзе. Бегаў к першаму. Так што вымову ты яму ўжэ прыляпіў, сама мала... А механізатараў сёння павыпускаюць — за руль жа няма каму садзіцца. Адным словам, ехаў я з Прымачакам учора дадому разам. Ён аж чырвоны ад злосці. Сказаў, каб я загадаў табе сёння раніцаю быць у канторы. Да, брат, цяпер ён з цябе не злезе. Ён гадкі, зацяты чалавек...

— А ты ўсё баішся. Цяпер бы я цябе не тое што камандзірам дыверсійнай групы, але і радавым байцом не ўзяў.

— А думаеш, Сцяпан, цябе б ужэ ўзялі, як тады, у партызанах, думаеш, такі ты астаўся? Жызня, яна, брат... — Жогла махнуў рукою і пайшоў з двара.

Сцяпан глядзеў услед яму — яны ўдвух асталіся з партызан у вёсцы. Злосць аставалася на душы ў Сцяпана кожны раз, калі ён сустракаўся з Жоглам. І той адчуваў гэта, толькі прытвараўся, што паміж імі ўсё, як і раней. Сцяпан не помніць, калі, з якога часу той Жогла, якога баяліся ў наваколлі ўсе пасляваенныя зладзеі, самагоншчыкі і п'яніцы, аброс мохам, стаў тоўсты, мяккі, добры для ўсіх — і для начальства, і для людзей. І адразу ж выбудаваў хату, купіў сабе машыну і сядзеў на сваёй участковай пасадзе, як на цёплай купіне. І яшчэ Сцяпану здавалася, што Жогла хітра пасміхаецца з яго.

Сцяпан ведаў, чаго выклікае старшыня, што ехаць не трэба было б, але, прывычны да парадку, не мог не ехаць.

Ён ужо выводзіў з варотцаў веласіпед, калі здалёку яго гукнуў большы Хведаркаў хлопец — ён спяшаў падбегам па вуліцы:

— Дзядзька Сцяпан, куды вы? Дзед Даніла памёр.

— Як памёр?

— Цётка Улляна казала, устаў раніцаю, на двор схадзіў, вулі паглядзеў, сад абышоў. З маладое

яблынькі, на якой першы год толькі тры яблыкі завязаліся, яблык сарваў. Цётка Улляна на яго сварыцца пачала — нашто ты не даў саспець і сарваў, як малы. А ён усміхнуўся, кажа, баюся, што папробаваць не ўспею. З'еў кавалачак яблыка, пайшоў прылёг на ложку. Яна пакуль япруку дала, прыйшла, а ён ляжыць: рукі складзены, вочы заплюшчаны і не дыхае ўжэ. Я заходзіў у хату, сам бачыў... Што рабіць, дзядзька Сцяпан?

— Ідзі, Васька, ідзі, я сам.

Як у тумане, Сцяпан вярнуўся на двор, паставіў веласіпед, зайшоў у хату, сказаў Ганне:

— Ты ідзі жанок вазьмі... Даніла памёр, абмыць яго, прыбраць трэба. А я пайду мужчынам загадаю.

— А Божа!.. Памёр... Але маладзец, і работы папарабіў, і пажыў...

Са старшынёй Сцяпан сустрэўся назаўтра. Мужчыны сабраліся ля Жоглавай хаты, каб ісці выносіць труну з нябожчыкам, калі старшынёўскі «козлік» на поўным хаду закруціўся ля іх і затармазіў.

Старшыня выскачыў з машыны лёгка, павітаўся з усімі за руку і тут жа папытаў у Сцяпана:

— А ты чаму, Дзямідчык, учора ў кантору не прыехаў? Я цябе не ў госці прасіў.

Дзямідчыка кальнула гэтае «ты».

— Не вялікі пан, сам прыехаў бы. Толькі, дарагі старшыня, ты са мною свіней не пасвіў і каровам хвасты не круціў, каб тыкацца. Ты яшчэ пялёнкі гнюсіў, як я тут пасля вайны калгас аднаўляў!..

— Я табе не наградны ліст сюды прыехаў выпісваць! Ты мне яшчэ адкажаш за гэтую міліцыю, за механізатараў! Гаспадар мне знайшоўся! Снапы яму не звезлі!.. Г... твае снапы супраць таго, што на полі стаіць! А ўчора паўдня пасля абеду ў мяне камбайны стаялі з-за цябе, з-за таго, што механізатараў ты пасадзіў. Увесь калгас апазорыў! Ён аднаўляў, ён ветэран! Пара ўжо знаць, што кончыўся твой час, што твае Альховыя Крыніцы бур'янам зарастуць! Неперспектыўныя яны, няма чаго на іх глядзець. А ты ўсё шчэмішся!..

— Табе, старшыня, ужэ жыта г... стала? Ты ўжэ нас і зямлю нашу зажыва пахаваў? Яна столькі

такіх, як ты, пахавала! Ты вучыш, каб на сноп сённа плюнулі, заўтра на ўвесь палетак плюнуць! Хочаш на старых, на вёску плюнуць — заўтра яна на цябе самога і на ўсіх такіх, як ты, плюне! Аднавухі ты і аднавокі! Колькі мы тут перажылі такіх, як ты!.. За тое, што ты тут нарабіў, цябе судзіць трэба! Лес табе ў Сібіры цягаць, а не ў начальстве хадзіць.

Сцяпан адчуў, як густым гарачым туманам апякае яму голаў. Але ён ужо не мог спыніцца.

— Ты, Дзямідчык!..

Старшыня ступіў да Сцяпана.

— Не смець мне тыкаць! Вон адсюль, каб нага твая больш не смярдзела на гэтай вуліцы, пакуль я тут!

Сцяпан ужо не помніў, што ступіў насустрач, выставіў перад сабою рукі, усё роўна як збіраўся схапіць старшыню за горла. Той міжволі адступіў назад.

— Дзямідчык, назад! Назад!

Сцяпан не ўбачыў, як бег, цяжка дыхаючы, Жогла. Ён пазнаў той яго камандзёрскі голас яшчэ з вайны, калі падхапіўся ў маладой гарачцы пад кулі. Тады гэтак крыкнуў Жогла і ўспеў падхваціцца і ўдарам рукаяткі пісталета паваліць Сцяпана на зямлю.

— Ну, ты мне!..

Старшыня асмялеў пры ўчастковым, хоць і пужалі яго дзікія вочы Сцяпана.

Жогла паклаў руку на плячо Сцяпана, другою махнуў на старшыню:

— Давайце, едзьце...

І той неяк радасна і злосна ляпнуў дзверцамі, машына аж грабянула з-пад задніх колаў гразню.

— Ну, феадал мне, на парцізаншчыну пацягнула! Захацеў з-за дурня сесці на старасць?

У Сцяпана стукалі зубы, як ад холаду.

— Як вам не брыдка, чалавека хаваць трэба, а вы над магілаю сварку ўсчалі!

Сварлівы голас Бакасянкі напамніў мужчынам пра тое, чаго сабраліся. У вёску ўязджаў грузавік з музыкантамі.

— І той дурань лепш бы вянок ад калгаса прывёз, дык ён сварыцца прыехаў...

Сцяпан цяжка аддыхаўся, усё роўна як доўга не мог вынырнуць з-пад вады і нарэшце вынырнуў.

У Альховых Крыніцах стала ў той дзень больш на адзін жоўты гурбанок за вёскаю пад бярозамі. І яшчэ на адным двары на наступнае лета бітая нагамі сцежка пачала зарастаць травой...

ІХ

Вясна пачалася рана, выдалася зацяжная, халодная, але цяпло пад канец мая ды некалькі спорных, уліўных дажджоў зрабілі сваё — дружна ўзялася рунь, выкінула колас жыта, свежа, зялёна і густа паднялася трава, і касіць трэба было пачынаць, не чакаючы пятровіцы.

Сцяпан адамкнуў вялікае брыгаднае гумно, якое некалі зрабілі на снапы, раскідаўшы старыя гумны, што асталіся яшчэ ад прыватніцтва на пляцах у людзей, хоць і лічыліся за калгасам.

Цяпер у гумне складаюць сена, канюшыну. Сцяпан не заходзіў у гумно — пастаяў у варотах, — вось і ўся яго гатоўка да касьбы: адчыніць гумно, каб скідаць сена, скласці цюкі, калі будзе сцюкаванае. Косамі касіць не трэба, грэбці самім не трэба — чакай, пакуль прывязуць.

Сцяпан замкнуў гумно, пастаяў. Ад гумна выйшаў да былога брыгаднага клуба — прасторнае хаты, якую яшчэ пры ім паставілі на загуменні пад старымі, панскімі бярозамі ў садку. Цяпер клуб гэты запуставаў, былі павыбіваныя шыбы. Восенню яго займаюць студэнты альбо рабочыя, калі прыязджаюць на бульбу, — тут у іх кухня і сталоўка. Гэта яны пад вялікім кустом бэзу выкапалі яму і зрабілі сметніцу.

На дзвярах клуба вісела вымаляваная чырвонаю фарбаю аб'ява:

«Сегодня состоится сход колхозников
бригады № 3.

П о в е с т к а д н я :

1. Задачи тружеников колхоза «Интернационал»
в деле нарыхтовки кормов.
2. Проводы на заслуженный отдых ветерана
т. Демидчика С.

Начало собрания в 20 ч.»

Сцяпан пастаяў, пачытаў аб'яву, гмыкнуў, дастаў з кішэні хімічны аловак — у яго, хоць цяпер і не пісаў нарада, у кішэні заўсёды пры сабе быў агрызак хімічнага алоўка, азірнуўся, падышоў да аб'явы, папляваў на яе, замазаў слова «колхозников», а зверху размашыста, хімічна напісаў «пенсіянераў», яшчэ раз азірнуўся і тады з нейкаю палёгкаю пайшоў прагонам у вуліцу.

Дома ўжо ішла работа — гарэла ў верандзе на ўсе гарэлкі газавая пліта. На сталі стаяў намыты посуд.

— Дзе ты ходзіш? Работы табе няма? Хоць памыйся, пераадзенься. Дажджэшся ад цябе помачы!

Ганна з туга завязанай на галаве хусткаю, у фартуху нешта мяшала ў вялікай пяцілітравой каструлі на пліце.

— Гарэлка ў цябе паналівата, прыгатоўлена?

— Прыгатоўлена.

— Добра, што Ліда Жоглава прыйшла. А ён звалокся, ходзіць недзе. Знімі з сябе хоць гэтую гімнасцёрку ды бацішчы. Схадзі на возера, абмыйся троха да адзенься ў касцюм, а то пойдзеш...

Яна не дагаварыла, хвацілася рукою за накрыўку каструлі.

Сцяпан нечага зазлаваў ад гэтае яе гаварлівасці, ад гэтае яе ўваротлівасці, быццам яна радавалася таму, што яго выпраўляюць на пенсію, хаця бяседу гэтую замадзеў ён сам.

На кухні Жоглава жонка, рослая, худая і шырокая ў плячах баба, перацірала ў вялікай эмаліраванай місцы капусту на салату.

— Прыбірайся ўжэ, імяніннік. Хваціць па гэтых кароўніках лазіць.

Сцяпан нічога не сказаў — думалася, што людзі будуць шкадаваць, што ён ідзе. А тут і жонка радуецца.

У чыстай палавіне хаты, на ложку, была раскладзена яго адзежа: цёмны касцюм, белая рубашка, гальштук, тут жа стаялі паўбацінкі.

Сцяпан пастаяў супраць усяго гэтага — у фуражцы, у зашчытных салдацкіх штанах, хромавых ботах, прапылены, прапацелы, як конь з вялікае дарогі і ад вялікага воза, паглядзеў у акно.

Пад яблынямі ў садзе стаялі збітыя з дошак сталы і лавы — на ўсю брыгаду. Гэтак некалі пасля вайны спраўляліся зажынкі і дажынкі — разам.

Сцяпан выйшаў у каморку, знайшоў старую плеченую карзіну. Адна ручка ў ёй адарвалася, і замест яе быў прывязаны дрот. У хаце ён склаў адзежу ў карзіну, выйшаў і цераз вуліцу, цераз суседскі пляц падаўся на агарод, адтуль да крыніцы і паўз алешнік пайшоў да возера.

У кустах раздзеўся да трусоў, павесіў на галіны анучы — як салдат на прывале. Пасля ўвайшоў у вадку. Яна была цёплая і чырванаватая, як чай.

Сцяпан, каб не пырскаць, асцярожна лёг і паплыў, спачатку павольнымі сажонкамі, потым на баку, а потым перавярнуўся на спіну. Здавалася, што вада сама нясе яго, пагойдвае. Успомнілася тая парослая алешнікам лагчына, якую яны ўручную карчавалі ў выхадныя дні, гэткаю ж самаю парою, як цяпер, да сенакосу, пакуль было крыху вольнага часу. А потым на падводах вазілі пясок і каменне, насыпалі грэблю. За лета перад грэбляю сабралася возера... А вясною паводка прарвала тую грэбельку, і ўсё пачыналі спачатку.

Чатыры гады назад спусцілі вадку, прыбралі карчы і той балотны востраў з кустамі, які плаваў пасярод возера. Але гэта ўжо бульдозерамі, экскаватарамі, а грэблю падсыпалі скрэперы.

Высока гайдалася рэдзенькае, гарачае летняе неба, сонца грэла ў твар.

Тут, на вадзе, успомнілася і гаворка ў кабінеце ў старшыні.

— Тут такая справа, Дзямідчык... Вы камуніст, як кажуць, увесь свой век з калгасам і ў калгасе. Самі бачыце, што цяпер усё памянялася, усё тэхніка, механізатары, усё ўгнаенні, усё навука. Людзей вы ведаеце, арганізаваць іх можаце. Ну, але ж і людзі — пенсіянеры, што зробіш, час ідзе, і асноўная нагрузка, я казаў ужо, цяпер на маладых, на механізатараў. І ёсць такая ўстаноўка, вам трэба яе ведаць, што цяпер у сельскай гаспадарцы, усюды павінны быць спецыялісты, людзі вучоныя.

Прымачак прыпыніўся, паглядзеў на Дзямідчыка. Ён гаварыў паволі, як смакаваў кожнае слова ці нешта расказваў вучню такое, што той абавязкова павінен засвоіць. І Дзямідчыку здалося, што гаворыць гэта ён з радасцю, якую хавае — што вось прыйшла яго пара і што цяпер Дзямідчыку нічога не астанецца рабіць.

— Вы чалавек заслужаны, здароўе ў вас... Мы ж ведаем, што інваліднасць чалавеку так не даюць...

Дзямідчык усміхнуўся — старшыня на «вы» перайшоў, далікатны стаў.

— Паслухайце, старшыня, — Дзямідчык не назваў старшыню па бацьку, але не павярнуўся язык сказаць да яго і на «ты». — Гэта, як карася пячы, то на скавараду трэба многа алею ліць, а я не карась. Заяву мне пара пісаць?

— Ладна, калі так. Тут такая сітуацыя, чалавек пасля тэхнікума, яго нам размеркавалі, і мы павінны яго ўзяць на работу.

— А што яшчэ?

— Больш пакуль што нічога.

Мабыць, не змог саўладаць Сцяпан з сабою, нешта было ў яго на твары такое, што парторг, які дасюль маўчаў, таксама ўмяшаўся:

— Што зробіш, Сцяпан, гады і здароўе.

Ён быў гады на два старэйшы за Сцяпана, прайшоў фронт, вярнуўся дадому без рукі.

— Не трэба, Толя, чаго ўжэ ты? Я ж то ведаю, якое і ў цябе здароўе...

Парторг збянтэжыўся:

— Гэтак і я... Днём пазней, днём раней.

Ён усё стараўся не сустрэцца вачыма са Сцяпанам.

— Добра, напішу, не бойцеся. Хай будзе і гэтак, па-вашаму.

Назаўтра Сцяпан завёз заяву. Цераз чатыры дні ўжо былі гатовыя провады яго на пенсію, з фермы яму быў адпушчаны падсвінак і паўцяляці. Гарэлка ў Сцяпана была ў запасе.

Дзямідчык ведаў, што старшыня яму не даруе. Ён гатовы быў ваяваць з ім, але ён не чакаў, што гэтак усё будзе абстаўлена, што выжане старшыня яго з пашанаю і Сцяпан за гэта яшчэ частаваць яго пакліча...

Сцяпан крута павярнуўся на бок, як адмахнуўся ад успамінаў, моцна паплыў да берага. Там старанна мыліў голаў, цела, потым спаласнуўся, праплыў, выцерся, па-салдацку, насуха, адзеўся ва ўсё новае. Шапку сваю паклаў на ніз карзіны, зверху скамячыў штаны і гімнасцёрку, боты за вушкі звязаў кавалкам дроту, запхнуў у іх анучы і агародамі, як і прыйшоў, пайшоў дадому. І ўсю дарогу яму не хацелася, каб хто ўгледзеў яго.

Але нікога на пляцах не было, і толькі калі трэба было выходзіць з-за плота на вуліцу, пачуў мужчынскія галасы пры Марозавай хаце на лаўцы.

— Каб разумнейшы быў, то яшчэ рабіў бы. А то вельмі ўсюды лез. Начальства такога не любіць. Старшыню хацеў сваё права правіць...

Дзямідчык пазнаў Антосеў голас. Ён гуў, як у трубу.

— Не кажы, Антось, Сцяпан гаспадар, таму і цярпець не можа, каб абы-як рабілася, — заступіўся за Дзямідчыка Мароз.

— Што ён хазяін, што мы! Цяпер цехніка, старшыня вунь якім калгасам варочае. Людзі цяпер не тыя. Цяпер не некалі — усяго хватае. А ён будзе бегаць, пільнаваць, каб хто там бурачніку, як буракі цярэбляць, карове не прывёз.

Антось махнуў рукою.

— Ён ведае, каго пільнаваць. Ты як павязеш бурачнік, то пад ім паўскрыні буракоў украдзеш, — абазваўся Жогла.

— Ну і што, як я той кош буракоў вазьму? Дак я ж гэтую норму бяру, дзяру яе. Я ж пенсіянер, магу не браць, і хай стаіць, зарасце зеллем.

— Ніхто яго і не выганяе. Цяпер жа ўсюды вучоных пасылаюць. Раз сюды шлюць, трэба ж работу даваць.

Мароз дакурыў цыгарэту.

— Г... гэта. Прадсядацель знарок з цехнікума заказаў. Нашто тут той вучоны? Альбо ён нажыве тут? — кончыў Антось.

Дзямідчык стаяў і не ведаў, што рабіць. Стаяць больш было брыдка, каб не ўгледзелі, што ён падслухвае. Падумаў, што ўсе тры амаль што яго равеснікі. І маленькі, худзенькі, як верабей, Мароз з востраю бародкаю і маршчыністым тварам, і сусед цераз вуліцу Антось, тоўсты, як баба, на старасць аплыўшы жырам мужчына, і Жогла ў чыстай міліцэйскай форме.

— Каб жа яго... Дзеўка некая. Так што, Антось, не радуйся, цераз год які Сцяпан зноў брыгадзірам будзе.

— А чаму гэта Сцяпан?

— А больш у нас няма каго і паставіць.

Сцяпан кашлянуў і выйшаў з-за плота, знарок моцна шкрабянуўшы па зямлі бацінкамі, павітаўся.

— Го, адкуль гэта ты такі? — замест адказу на прывітанне гокнуў Антось.

— З возера ж, а не з таго свету. Гляджу, вы ўжэ сабраліся, чаму і мне не сабрацца. Не век жа мне ў ботах зямлю пляжыць.

Мужчыны дагадаліся, што ён чуў гаворку.

— Не пазнецеся. Ты, Міша, і гармонік вазьмі,— папрасіў Сцяпан Мароза.

— А мы думалі, табе і аркестр прывязуць,— гыкнуў Антось, але ні Жогла, ні Мароз не засмяліся.

Дома Сцяпан сваю брыгадзірскую адзежу занёс у прыбудоўку за хатаю, дзе ў яго быў складзены на зіму брыкет і дровы, дзе стаялі гумаваыя боты і другое гаспадарчае начынне, старыя чаравікі, і там пакінуў усё.

Сцяпан сядзеў за чырвоным сталом, з краю. Побач парторг, старшыня, аграном, дырэктар школы. Перад сталом, на лаўках сядзелі людзі. Дзверы былі адчынены, і ў калідоры тоўпіліся Хведаравы хлапчукі — у аднаго толькі Хведара з Таняю было пяцёра дзяцей.

Старшыня гаварыў па пісанаму:

— Перад намі стаіць вельмі адказная задача, таварышы. Цяпер самая важная пара. Ад таго, як мы будзем рабіць, як мы зможам, будзе залежаць тое, якога і колькі ў нас будзе малака, мяса, як мы выканаем заданне па продажы малака і мяса дзяржаве. Сёлетняя пагода, добрая вясна, дажджы і цяпло даюць нам права гаварыць, што мы павінны нарыхтаваць кармоў у дастатку, нават з запасам. І не толькі з улікам калгаснага статка, але і на тыя галовы, якія маюцца ў калгаснікаў.

Старшыня прыпыніўся, дырэктар школы першы запляскаў у далоні, і людзі таксама, хоць крыху спазніліся, але падтрымалі яго.

— Мы павінны зрабіць трывалы запас не толькі грубых, але і сакаўных кармоў...

Старшыня гаварыў пра касьбу як пра нешта далёкае, і быццам павінны сіласаваць, касіць і прыбіраць сена і траву з поля нейкія далёкія людзі, нехта, а не тыя, што тут сядзяць, не ён сам.

І словы гэтыя ўсё роўна як закалыхвалі, загойдвалі, нібы ўжо і зроблена, калі сказана.

Сцяпан глядзеў на людзей. У абед ён абышоў усе хаты і сам наказаў на сход, а пасля сходу запрасіў да сябе на пачостку.

У першым радзе, гэтак жа ўтрох, як на лаўцы, сядзелі Жогла ў параднай міліцэйскай адзежы, Антось, Мароз, паўз іх далей іхнія жонкі, потым сем'ямі Юзічак, Гаўрылавіч, затым Волька Канцавая, Марыля Ігнатава...

З маладзейшых толькі Нямковічаў Валодзя з жонкаю, Хведаркава Таня — самога яго не было відно. І ні адзін з іх не рабіў у брыгадзе. Хведарка на машыне, Валодзя ў будаўнічай брыгадзе, Кішова Галя і Таня Хведаркава на кароўніку. Вольчын Пятрок пасля арміі астаўся ў калгасе, але таксама на машыне, шафёр... І дзяцей, пяцёра ў Хведаркі, па двое ў Нямковічаў і ў Кішоў...

Апошні штатны работнік у брыгадзе быў ён, Дзямідчык.

Сцяпан яшчэ раз правёў вачыма па людзях — ці не прапусціў каго, ці не забыўся — не, адзін ён дасюль быў брыгадны работнік, сам брыгадзір. І дзевяць дзяцей на ўсю вёску пакуль вучацца ў школе...

Марыля Ігнатава, пад гаворку старшыні, драмала, клявала носам, як спахоплівалася, расплюшчвала вочы, сядзела роўненька, глядзела на прэзідыум, потым зноў галава апускалася, вочы заплюшчваліся.

— ...Але не ўсё ў нас гатова, не ўсе пранікліся пачуццём адказнасці. На сённяшні дзень не адрамантаваная касілка, два прэс-падборшчыкі. Гэта ўжо не ўлазіць ні ў якія рамкі, і за гэта мы будзем караць строга, будзем патрабаваць... Таму што задачу забеспячэння жывёлы кармамі, якая пастаўлена перад намі, мы павінны выканаць. І мы яе выканаем!

Старшыня рашуча махнуў рукою.

Запляскалі ў ладкі дружна, Марыля Ігнатава, якая на гэты час была зноў прыдрамала, спалохана лыпнула адным вокам — другое не расплюшчылася адразу са сну.

Падняўся парторг.

— Таварышы, мы тут праслухалі выступленне Антона Аляксандравіча пра тыя задачы, якія стаяць перад калгаснікамі нашага калгаса на самы бліжэй-

шы час. Задачы гэтыя вельмі адказныя. Пра гэта добра сказаў Антон Аляксандравіч, таксама ён дакладна абазначыў, што і як нам трэба зрабіць.

На павестцы дня нашага брыгаднага сходу яшчэ адно пытанне. Можна сказаць, святочнае. Сёння мы праводзім на пенсію аднаго з нашых старэйшых калгаснікаў Дзямідчыка Сцяпана Сцяпанавіча. Вы яго добра ведаеце. З самае вайны ён быў старшыня, а потым, пасля ўзбуйнення, нязменны брыгадзір у Альховых Крыніцах. Партызан, інвалід, ён бязменна і без адпачынку аддаў усё сваё жыццё гэтаму полю, гэтай зямлі. І тое, што мы тут, на вашым полі, збіраем амаль па трыццаць цэнтнераў з гектара — вы помніце, па шэсць, сем было — яго вялікая заслуга. Мы ўсе ведаем, як ён душой перажываў за калгас, як ён не даваў спакою ні нам, ні сабе...

Парторг паглядзеў на Дзямідчыка.

— І не ведаў спакою толькі таму, што на першым плане ў яго, камуніста, быў клопат пра нашу агульную справу. І гэта разумелі і вы, і добра разумеем і цэнім мы. Таму мне, які ведае Сцяпана з малых год, неяк і сумна гаварыць гэтыя словы, пачынаць гэтую гаворку. Але ўсе мы не вечныя, гады бяследна не прападаюць, яны пакідаюць чалавеку старасць. Таму мы зразумелі просьбу Сцяпана Сцяпанавіча — пайсці на заслужаны адпачынак, хаця нам бы хацелася, каб ён яшчэ папрацаваў.

Парторг прыпыніўся, потым сказаў:

— Ад вяскоўцаў хоча сказаць слова таварыш Жогла Фёдар Антонавіч.

Жогла ўстаў, кашлянуў, абцягнуў на жываце рубашку, разгарнуў лісток.

— Таварышы калгаснікі, сёння мы сабраліся, каб з гонарам правесці на пенсію нашага дарагога земляка, нашага Сцяпана Сцяпанавіча Дзямідчыка, якога мы ўсе добра ведаем, любім і паважаем. Сцяпан Сцяпанавіч быў патрабавальны і шчыры, ён усю сілу аддаваў на работу. Ён не любіў, каб работа рабілася абы-як, каб чалавек абманваў, краў, рабіў патраву на калгасным. Вы ўсе гэта добра ведаеце. Сцяпан быў у партызанах, цяжка паранены. Ён заслужаны чалавек, таму і адпачынак яго сапраўды заслужаны. Тым больш што цяпер усюды навука, цяпер маладым і вучоным трэба даваць месца. І Сцяпан як чэсны

чалавек і камуніст не стаў замінаць на дарозе, калі яму казалі, напісаў заяву...

У зале засмяліся, засмяўся і сам Дзямідчык.

Жогла адарваўся ад пісанага, паглядзеў на старшыню, які пачырванеў, седзячы за сталом. Старшыня таксама ўсміхнуўся, але шаргануў па ўчастковым вострым позіркам, і ад гэтага позірку Жогла зусім разгубіўся, глядзеў у паперку і не мог знайсці і пачаць далей.

— Таму, як той казаў... Сцяпан заслужыў адпачынак, таму мне... таму я ад імя суседзяў, усіх нас горача віншую Сцяпана ў гэты яго радасны дзень!

Далей словы не звязваліся, Жогла зноў запынуўся:

— ...А таксама шчыра віншую Сцяпана і ад імя нашага раённага аддзела ўнутраных спраў!

Яму заапладзіравалі весела. Жогла яшчэ раз азірнуўся на прэзідыум, сеў на сваё месца.

— Дарагія таварышы, — старшыня ўстаў, — цяпер дазвольце мне ад імя праўлення калгаса ўручыць Сцяпану Сцяпанавічу наш памятны падарунак.

Аднекуль з-за спіны, з падлогі старшыня падняў і паказаў зале транзістарны прыёмнік.

Ён выйшаў насустрач Сцяпану перад сталом, падаў прыёмнік, паціснуў руку і памкнуўся абняць Сцяпана, але той не скрануўся з месца, стаяў, як корч, толькі кіўнуў галавою.

З калідора, адзетыя ў школьную форму, выбеглі Хведаркавы дзяўчаткі ў піянерскіх гальштуках і падалі Сцяпану кветкі.

У клубе весела пляскалі ў далоні.

Сцяпан завярнуўся, памеркаваў, каб зноў сесці на сваё месца, але па тым, як яму кіўнуў галавою парторг, зразумеў, што трэба нешта сказаць.

— Ну вот... Дарагія таварышы, я дзякую вам, што сабраліся вы, дзякую праўленню, нашай партыйнай арганізацыі, усім вам дзякую!

Сцяпан запнуўся, нечаму стала страшнавата гаварыць пра тое, што толькі думаў — што апошні палявік з Альховых Крыніц ідзе на пенсію.

Ён так нічога больш і не прыдумаў, што сказаць, кіўнуў галавою, як пакланіўся, яму запляскалі, і толькі, як перасталі пляскаць, успомніў, яшчэ раз запрасіў:

— Пасля сходу прашу ўсіх да мяне.

Пад яблынямі за сталамі селі гэтак жа сама, прэзідыум: у цэнтры старшыня, дырэктар школы, парторг, Сцяпан.

Першы тост зноў гаварыў старшыня.

Гаварылі потым і ўсе пра адно — які добры быў Сцяпан.

Свяціла з яблыні лямпачка, цёпла, свежа было, і Сцяпану нават здалося спачатку, што малады ён, што гэта ў тую пасляваенную пору вярнуліся. Ён выпіваў за кожны тост па поўнай. Ад выпітага рабілася і сапраўды весела, радасна. Ён дабаўляў на стол бутэлек і сам не заўважыў, як пачаў выпіваць з гасцямі, абыходзячы сталы па крузе. Так усё ішло, ніхто ўжо не слухаў і не хацеў тостаў, выпівалі самі паміж сабою.

— Хваціць ужэ, да нас ідзі. Век усё паўз начальства цёрся. А цяпер пара і да нас, хваціць. Адцерлі цябе, і сядзі з намі. Цяпер разам чарніла пад магазінам піць будзем...

Антось ухмыляўся непаслухмянымі губамі. Цяжкаю, як ключня, рукою ён узяў бутэльку, наліў Сцяпану чарку, потым і Марозу, і Жоглу. Яны і тут сядзелі разам.

Антось нават пасунуўся, каб было месца сесці Сцяпану.

— Ніхто мяне нікуды не адцёр і не адатрэ!

— Го, думаеш, усе дурныя, не бачаць, што цябе сілком выперлі?

— Хто? Думаеш, каб я захацеў, то гэты аднавухі мне ў с... б пацалаваў! — вострая крыўда, якая жыла ў душы, цяпер, пад хмель, ажыла, пеканула ў душы.

Сцяпан азірнуўся — шукаў позіркам таго, пра каго гаварыў. Старшыня, чырвоны ад выпіўкі і ад закускі, усё яшчэ сядзеў за сталом і частаваўся, як у сябе дома ці на імянінах у свайго лепшага сябра. Сцяпану здалося, што бачыць ён старшыню аднекуль здалёку, а не за метры тры ад сябе.

— Гэтага аднавухага праз год ці два... мятлою выметуць з калгаса. Морду, як азадак, наеў, а па калгасе — хоць трава не расці. Па ім такія нахабы, як ты, гэты калгас па гаечках разнясуць! — Сцяпан ужо забыўся пра старшыню, завярнуўся да Антося.

— Ну, ты не надта распінайся, а то думаеш, што калі я ў цябе ў гасцях, то і па мордзе табе не заеду!

Антось паспрабаваў устаць, але гэта ўжо было цяжкавата.

— Хваціць, хваціць, мужчыны! Не гаварэце альбы-чаго, бярэце чаркі і выпівайце!

Жогла падапхнуў чарку Антосю, падштурхнуў руку Сцяпана, і яны чокнуліся, выпілі.

— Каб табе зарвала, дурань ты п'яны!

Сцяпан не заўважыў, адкуль аказалася Ганна. Шмарганула яго за руку за сабою:

— Выдзь, камель п'яны, перапрасі! Скарэй!

— Каго перапрошваць? Антося перапрошваць не буду!

— Унь старшыня ў машыну пайшоў! Каб табе твой язык адсох!

— Пайшоў і маць яго!.. — гукнуў Сцяпан, каб яшчэ і старшыня пачуў.

На вуліцы ляпнулі дзверцы машыны.

— Ідзі, укладзіся! Налізаўся на старасць год. Людзей сабраў, а сам налізаўся!

— Людзі хай п'юць... Ідзі і глядзі, каб і выпіўка была, каб і закусіць было! Ідзі!

Сцяпан ужо не помніў, колькі піў і частаваў. Цяпер ён любіў усіх. Але нешта цяжка і гарача варочалася пад грудзямі — ён даўно не піў па гэтулькі. Хацелася, каб удыхнуць халоднага ветру, каб трохі астудзілася ў грудзях.

Сцяпан сарваў з шыі гальштук, павесіў яго на плот, выйшаў на вуліцу і пакіраваў да лужка, на поплаў, дзе павінен стаяць туманок, дзе павінна было лягчэй дыхацца. Шэра пад туманком ляжала сажалка, але ад яе пахла застоенаю, угрэтаю вадою.

На беразе сажалкі варушыўся вялікі чорны цень.

— Ты, Ворлік? — пазнаў Сцяпан. — Зноў не загналі цябе на ноч, зноў пойдзеш капусту на градах таптаць, — спагадліва загаварыў ён да каня. — Не хочацца і табе летам ноч у канюшні стаяць, дарма што кормяць... І канюшні там няма, няма ў цябе канюшні, у кароўніку ты жывеш, во дажыўся, так, як і я...

Конь пазнаў Сцяпана, даверліва падстаўляў храпу пад яго далонь.

— Адрабілі мы з табою... Ты адзін, а цяпер і мяне няма. Пайшлі мы дадому, кося.

Сцяпан, хістаючыся, павёў каня за грыву да кароўніка, і той пакорліва шкандыбаў капытамі.

У вёсцы ўсхліпнуў Марозаў гармонік, а ўслед за ім нястройна, але дружна падхвацілася ў застоллі:

Ой, сівы конь бяжыць...

Сцяпан прыпыніўся, прыслухаўся да песні. Пастаяў, паслухаў і Ворлік, потым уздыхнуў, і яны абодва пайшлі да кароўніка.

— Думаеш, толькі гэтыя аднавухія намі і камандаваць будуць? Думаеш, не памяняецца ўсё? Папрыязджаюць сюды назад з гарадоў, дзе там усім падзецца. Тут жа ў нас такое месца! Возера, лес!

Сцяпан ужо бачыў, якая вялікая брыгада будзе зноў у Альховых Крыніцах, як яны цяпер, з трактарамі, з машынамі зямлю абробяць!

У кароўніку Сцяпан вобмацкам паставіў каня ў браварыну, падкінуў яму з суседняе, дзе таксама некалі стаяў Каштан, сена, прысеў і сам на сене.

Пасля таго як сеў, не хацелася ўжо нікуды ісці, добра знаёма пахла сенам, хлявом, і Сцяпан у сваім парадным касцюме, пры медалях заснуў у браварыне, на пару з апошнім канём у Альховых Крыніцах.

А ў яго ў садзе за яго провады пілі і гулялі, аж пакуль не стала відно і не трэба было даяркам ісці на кароўнік. Ганне нехта сказаў, што Сцяпан спіць дома, у сваім хляве, на сене.

З вайны Сцяпану сніўся адзін страшны сон, сніўся пастаянна. Ён нават пачынаў верыць, што гэта не проста саснілася, а што і праўда было з ім, толькі ён забыўся, а вось у сне ўспаміналася, раптам прарывалася скрозь гады нейкая вешчая памяць.

Ціхая, аж густая ад цеплыні і цішыні, летняя ноч. Месяц свеціць. Бела, як туманком усё спавіта. Картафлянік мяккі і халаднаваты.

Чутно, як лопаюць, ірвуць яго боты тых двух, што ідуць з бакоў і ззаду. Праз кашулю ён чуе ў плечы холад ад вінтовак. Тых двух, што вядуць, ён добра ведае... Добра ведае, бо рос і гадаваўся разам з імі. (У сне ён ні разу не ўбачыў іх твараў, не ўспомніў іх прозвішчаў, усё роўна як нейкія прывіды яны. Ён толькі ведаў, што яны свае, тыя, з кім ён разам рос. І таму ніяк не мог змірыцца, што яны

былі чужыя, як холад ад ствалоў, якія яны трымалі абанал.)

Самае страшнае, што свае, што больш і пазваць не асталося каго.

Босымі нагамі ён чуў груды, іхняе цяпло — цяпло летняе не перасохлае яшчэ зямлі. Ён ведаў, куды вядуць яго. Можа, таму гэтак востра чуў, як пахне картафлянік, як лашчыца да ягоных ног.

Ён бачыў, куды яны вядуць яго. Да сцяны хлява. Пад месяцам шаравата святлелася круглабокае нятоўстае бяргенне. Нізкавата навісала саламяная страхы. Каб стаць яму да яе, трэба нагнуцца, а потым выпрастацца і ўткнуцца тварам у пыльнае павуцінне, аж задыхнуцца ад саламянага пылу. Ён бачыў амаль кожную трэшчынку на бяргенні, да якога зблізку прышыюць яго моцныя вінтовачныя кулі. Але яны ўсё ішлі, паволі, роўна, як лунацікі, ішлі і ішлі, ішлі і ішлі... Ад таго холаду, які веяў ад вінтовачных ствалоў, у яго пачынала ледзянець спіна і ўставаць дыба валасы. Потым яго раптам працінала ўсяго, ён азіраўся ўбок, угору і бачыў нема раскрытыя ад жаху вочы маці, нейкія пакрыўджаны, мілы твар браціка, які, здавалася, зацёкся ад крыку...

І тады з грудзей у самога яго вырываўся такі крык, што аж ірвалася і аблівалася крывёю сэрца...

Ён прачынаўся ад вострага болю ў сэрцы, ад таго лютага холаду, які працяў яго там. На першым часе ён яшчэ азіраўся, усё роўна як хацеў угледзець тых, хто яго гэтак мёртва вёў.

Яго ніхто так не вадзіў ні разу за ўсю вайну. Ён не мог успомніць, адкуль тая сцяна хлява, якую ён гэтак ведае да кожнае трэшчынкі і кожнага сучка.

Адно толькі ён помніў — гэта распачныя і пакутлівыя вочы маці. Гэтакія яны былі, калі ён развітваўся. Тады ён не ведаў, што бачыць і бацьку, і маці, і браціка ў апошні раз.

Сон не забываўся і не мяняўся і цераз дзесяць, і цераз дваццаць, і цераз трыццаць гадоў. І ён усё не мог пазнаць тых, што вялі яго. І кожны раз толькі яшчэ мацней узрывалася ад болю сэрца, і ён пачаў здагадацца, што некалі і памрэ ад гэтага, што не вытрымае, парвецца сэрца...

Нават калі прачынаўся пасля сну, спакойна думаў, што гэтыя сны, як апошняя блакада, усё бліжэй і бліжэй...

На сене, побач з Ворлікам, і знайшлі даяркі былога брыгадзіра Сцяпана Дзямідчыка раніцай.

— Каб табе навек засляпіла на гэту гарэлку! Гэта ж трэба дапіцца — пераначаваць з канём у браварыне! Прыйдучь людзі пахмяліцца — як ты ім у вочы глядзець будзеш? — брыла дома Ганька Сцяпана.

Але новая прыгода зацьміла і Сцяпанаў подзвіг — Антось, усчухаўшыся раніцаю дома, на пахмелку выпіў шклянку разведзенага воцату.

Ратаваў яго калгасны ветфельчар, які прыехаў на кароўнік рабіць прывіўкі каровам. Зялёны пасля прамывак і выпалосквання, Антось з чырвоным, падпітым фельчарам прыйшлі на патрусіны, калі людзі пачыналі разыходзіцца...

Дзень быў гарачы, душны, варыла і парыла на навальніцу.

Х

Сцяпану здавалася на першым часе, што ён бег, бег, і ад гэтага бегу аж у вушах шумела, потым раптоўна спыніўся і аглух ад цішыні і спакою. Ён не мог прывыкнуць, што не трэба зранку ўставаць і спяшаць. Прахопліваўся са сну, падняты старым прывычным клопатам, і ўспамінаў, што нічога не трэба, што можна паляжаць яшчэ на ложку. Але не ляжалася. Трэба было ўставаць і нешта рабіць.

Работы ён знайшоў. Сцяпан агледзеўся, як запушчана яго дамоўка, усё роўна як няма ў хаце мужчыны — падгніў, пахіліўся плот, пераплёўся галлём, зарос сад, які даўно не прарэджваўся, аблупілася фарба на шалёўцы хаты.

Сцяпан узяўся за работу. Пачынаць прыйшлося з таго, што трэба было ператачыць сякеры, пілу, жалязкі ў гэбліках.

Цэлыя дні ён таптаўся пры рабоце, і рукі яго прапахлі свежымі сухімі галюжкамi. Работа давала супакаенне, упэўненасць у сабе. Яе хапала з ранку і да цямна.

Антось, які кожнага дня па некалькі гадзін выседжваў на лаўцы пад плотам, першыя дні зваў яго: — Ідзі, Сцёпка, пасядзімо. Куды нам ужэ спяшацца.

Антось прыжмурыста ўсміхаўся, як кот пасля добрае спажывы.

Сцяпан сядзець не ішоў — недзе ў душы ён яшчэ не змірыўся, што так усё і будзе, недзе спадзяваўся, што адумаюцца, паправяць старшыню ў раёне, вернуць яго на работу. Але ішло лета, жалі камбайны, вазілі машыны збожжа, пралятаў паўз вёску на машыне старшыня, аграном. Пра Сцяпана не ўспаміналі. Людскія гусі цяпер спакойна хадзілі латашыць яшчэ зялёны авёс на поле, і Сцяпану хацелася пайсці і выгнаць іх, але ён баяўся, што пачнуць смяцца з яго.

Брыгадзірам і сапраўды далі дзяўчыну пасля тэхнікума, Галю. Пасялілася яна жыць на цэнтральнай сядзібе, у калгасным доміку. На работу прыезджала на матацыкле. Невысокага росту, таўсматая, крыху ў рабацінні, яна насіла штаны і мужчынскую рубашку. Сцяпана яна не чапала, не наказвала на работу, і ён не ўтрываў сам, падышоў, выбраў час, калі яна была адна на вуліцы, паздароўкаўся:

— Дзяньдобры, Галя.

— Здрастуйце, Сцяпан Сцяпанавіч.

Дзямідчыку здалося, што яна сумелася.

— Прывыкаеш патроху?

— Прывыкаю, хаця прывыкаць няма чаго. Я з таке ж вёскі.

— Яно і відно. А чаму ты мяне абмінаеш? Можа, і я б на некую работу выйшаў?

— Ну, дык вы ж толькі яшчэ... Не аддыхнулі. Дома ж у вас работа.

Яна зусім сумелася.

— Гэта табе дарма на мяне Прымачак нагаварыў. Як трэба што, то я і памагу, і падкажу табе. Я ж тут усё жыццё...

— Я ведаю. А што тут падказваць? Тут падказвай ці не падказвай, ужэ нічога назад не вернеш. Я адраблю свае два гады, а не, замуж выйду...

Яна не дагаварыла. Сцяпан зразумеў, што сказала яна яму праўду — прыехала, каб адрабіць, выйдзе замуж і пакіне гэты калгас альбо і саўсім пераедзе

ў горад. А па тым, як яна баялася з ім гаварыць, Сцяпан дагадаўся, што Прымачак папярэдзіў яе.

— Як трэба будзе, я накажу вам на работу.

Галя заводзіла матацыкл, але Сцяпан ужо завярнуўся і пайшоў на свой двор, азірнуўся — ці ніхто не бачыў, як ён падыходзіў да брыгадзіршы. Ён радаваўся, што не гаварыў многа, а сказаць ён хацеў і пра тое, што пастухі пачалі позна выганяць на пашу кароў, што мужчыны абманваюць яе — за адзін воз накошанае зялёнае сумесі запісваюць два.

Сваім прызнаннем, што чакае, каб толькі адрабіць, брыгадзірша як адрэзала Сцяпана ад сябе, нават больш чым тым, што выконвала наказ Прымачака стараніцца яго і не цягнуць на работу ў брыгаду.

Сцяпан зацяўся. Яму здавалася, што ў вёсцы зласліва пасмейваюцца з яго — даслужыўся.

Ён ніколі нікому не прыслужваў. Ён рабіў. Баранаваў, касіў, араў з малых год, так, як вучыў яго бацька, — па-гаспадарску. Рабіў разам з людзьмі, слухаючы і паважаючы іх. Усяго было з ім, давалі вымовы і за кукурузу, і за незаараную канюшыну, але ён ведаў, што мяняецца час, ды не праходзіць на зямлі праўда, чэснасць чалавека, не прападае бяследна тое, чаму навучыў яго бацька, што спасціг сам ён праз сваё жыццё. Каму раптам узбрыло ў голаў сказаць, што гэта не патрэбна, што гэта аджыве, і пахаваць усё гэта можна з вёскаю, бо і яна памірае, і няма чаго на яе глядзець, няма чаго ёю даражыць? Дык, можа, і нічым ужо ў жыцці не трэба даражыць, тады набірайся, нажырайся, цешся толькі, як перад пустым канцом?

Як сталася, што стаў непатрэбен тут ён, Сцяпан? Чаму, калі адзін дурань камандуе на ўвесь калгас, усе маўчаць і слухаюць?

І тады як нехта пад'ялдыкваў самога яго: а ты, Дзямідчык, чаму гэтак хораша падняў лапкі? Прыкрыўся сваёю крыўдаю, палучаеш пенсію і нічога не робіш, нават пальцам не паварухнуў.

Але што цяпер мог Сцяпан — гусей з аўса і то не выжанеш, не паплаўнічы нават.

Не, так не павінна быць, Сцяпан гэта ведаў. Ён чакаў, шукаў, з чаго пачаць, каб дабіцца зноў, каб усё рабілася папраўдзе.

Дзіва, але за гэты вольны час ён яшчэ больш пахудзеў, яшчэ бялейшым стаў ад сівізны чуб.

Пасля таго як навёў парадак дома, Сцяпан пайшоў на возера — кожнага дня сядзеў там з вудамі. Падкормліваў, выбіраў прыманку і скоро пачаў на зайздрасць іншым выцягваць ладных карпаў і лінёў.

Ён прывыкаў слухаць, як абзываецца з сонцам першая птушка, як уецца, блытаецца ў чубчыках лазовых кустоў ранішні туманок-прыпал над вадою, як гуляе, б'е вадзяное люстра рыба. Пасля многіх год ён пачаў прыглядацца да гэтага хараства, якое было кожны дзень навокал і якога ён не бачыў — бо ён тут жыў, бо тут была работа, і трэба было яе рабіць, а не глядзець ўкруга. Разам з вольным часам да яго вярталася тая прыгажосць, якая ўвайшла ў сэрца з малых гадоў, якою і жыве чалавек на зямлі.

Гледзячы, як плаваюць вечарам па возеры андатры, Сцяпану захацелася паглядзець, як жыве той бабёр, якога ён абараніў ад сабакі і які зрабіў тут паселішча. Сцяпан выбіраў месячныя ночы, адзяваўся ў плашч і фуфайку і ішоў у засаду.

Жонка трывожна паглядала на яго — ёй здавалася, што са Сцяпанам робіцца нешта ненармальнае, але сказаць пра гэта не адважвалася, толькі наказвала:

— Ты б хоць вуды ў рукі ўзяў. А то яшчэ скажуць, што, як той Андрэйка, здурнеў і на рэчку раніцаю бегаеш.

— Сама ты Андрэйка!

Сцяпан не хацеў слухаць. Андрэйка, васьмідзесяцігадовы дзед з суседняе Вужы, наглядзеўшыся, што сын, прыязджаючы з Ленінграда ў водпуск, бегаў кожнае раніцы і расціраўся халоднаю вадою з канавы, узяў сабе за моду гэтаксама бегаць і мыцца. Таму можна было яго сустрэць і перад самымі замаразкамі на беразе канавы, сівога і голага. Андрэйка рабіў зарадку, махаў рукамі, потым мыўся халоднаю вадою і расціраўся. Гэтак гартаваўся ён два гады, а на трэці памёр — ад запалення лёгкіх.

Бабра Сцяпан цікаваў мо з месяц, пакуль прыгледзеў, як той плавае на плёсе, як сядзіць на беразе. Туманок быў, замінаў Сцяпану, але ён радаваўся, што выцікаваў, што падгледзеў, і дома жонцы расказваў, як ён і з вады выходзіў, як і плаваў, як і сядзеў на беразе.

Жонка толькі ківала галавою — Сцяпан не заўважаў гэтага.

Хто яго ведае, можа б, так і далей пайшло яго жыццё. Сцяпан збіраўся купіць калоду пчол, развесці сваіх, дасадзіць маладога саду, каб не Антось, які ўсё гэтак жа сядзеў на сваёй лаўцы:

— Вот зарабіўся, няма табе калі і прысесці. На калгаснае так не бегаў, як на сваё бегаеш, ні дня, ні ночы няма. Цяпер жа палёгку далі гадаваць дома і свіней, і ўсяго, то цяпер ты як фабрыкант станеш. Праўду кажуць, што будзеш яшчэ адзін хлеў будаваць? Жогла ўжэ пачынае. Хату ж лепшую, чым у Жоглы, ужэ выгледзеў, то і хлеў трэба рабіць. А то ўсё бегаў, як некалі той Наронскі.

— Ну, ты Наронскага не чапай. Ён не табе раўня. Сядзі, пакуль сядзіцца, пільнуйся, каб с... не прэла!

Але сказанае запала ў душу Сцяпану. Пасля гэтага яму як урэзала — не мог узяцца ні за якую работу дома. Не выходзіў з галавы Наронскі.

Запомніўся ён Дзямідчыку надзіва рослым, худым з твару, вусатым і з люлькаю. У вёсцы люльку курыў толькі дзед Аляксей, таму дзіўна было, што малады яшчэ мужчына курыць люльку. Хадзіў Наронскі ў чорным галіфэ з некалі жоўтымі леямі, зашмальцаванымі да чорнага, у суконнай чорнай гімнасцёрцы, падпяразанай папругаю, з вечна белым, свежападшытым падкаўнерыкам. Кожны раз, калі заходзіў у хату, распранаўся: восенню і вясною ён насіў шынель, зімою парыжэлую бравэрку — Наронскі акуратна разгладжваў гімнасцёрку пад папругаю.

Яшчэ запомнілася Сцяпану, што рукі ў старшынні былі вялікія, як лапаты. Цяпер ён не памятае, адкуль і як з'явіўся ў іх у вёсцы Наронскі, мабыць, ён быў адзін з тых, каго пасылалі арганізоўваць і мацаваць калгасы.

Людзям у Альховых Крыніцах Наронскі запомніўся найбольш тым, што амаль не ведаў гаспадарку, затое меў многа энергіі і адданасці рабоце, а таксама не мог цягнуць ніякую крамолу.

Сцяпану ён запомніўся асабліва. Можа, таму, што памяць у дзіцяці моцная, можа, таму, што яго

ўразіла тое, што ён пазней пачуў пра былога старшыню, ужо калі сам быў у партызанах і на смех хлопцам расказаў, адкуль пайшла прымаўка пра Наронскага, якая ў іх у вёсцы жыве дагэтуль: калі хто адкладвае работу назаўтра, то яму гавораць: «Ты, як той Наронскі — адкладзі, Маруська, назаўтра, мяне сёння на бюро выклікаюць!» Мабыць, і не выдумка гэта, так яно і было. Вясною, у самую распуціцу, прыйшла пара радзіць жонцы старшыні. Вось тады і разгубіўся баявы старшыня, папрасіў яе: «Адкладзі, Маруська, назаўтра, сёння мяне на бюро выклікаюць!» Асядлаў свайго сівага коніка і паехаў на бюро. Жонку завозіў у бальніцу Марозаў бацька — у іх стаяў на кватэры старшыня. І нарадзіла тады старшынёва жонка яшчэ аднаго сына, як казаў сам Наронскі, каб было каму душыць гідру міравога капіталізму.

Бацька Сцяпанаў пры Наронскім быў брыгадзірам у калгасе, і таму старшыня часта прыходзіў пасядзець да іх вечарам, асабліва восенню, калі вечары былі доўгія. Бацька са старшынёй вечарам пісалі нарады. Яшчэ любіў Наронскі заходзіць да брыгадзіра, бо ў таго, аж ад самых дажынак, заставалася закупленая гарэлка. Грэшны быў кадравы рабочы, гутнік, былы чырвонаармеец — любіў выпіць чарку.

Сцяпан з печы бачыў і чуў, як вячэралі бацька са старшынёй, і тады Наронскі здаваўся не такі грозны і страшны.

— Ты, Сцяпан, чэсны чалавек. Ты як рабочы, ты сельскі рабочы, наша костка. Я табе давяраю цалкам. Але тут палавіна...

Старшыня не дагаворваў, махаў сабе перад носам пальцам, потым паўтараў шматзначна:

— Дробнабуржуазнае балота!

Бацька падліваў яму гарэлкі.

— Ты знаеш, Аляксеевіч, я ў сельскай гаспадарцы не бяльмэ. Ты прыйшоў бы да мяне на гуту, я б табе паказаў, што Наронскі ўмее і як умее.

Старшыня пакручваў перад сабою рукамі, быццам іграў на дудцы, і вочы яго загараліся.

— Я, Аляксеевіч, пятнаццаць гадоў на гуце аддуў... Шкода толькі, лёгкія выдуў. Туберкулёз у мяне. Але ты не думай, што калі я ў гаспадарцы ні

бяльмэ, то я парціўную лінію не знаю. Я калгас наш прама на маяк выведу, не дам з дарогі скрывіць ні на грам! Ты так сваім мужычкам і перадай, што Наронскага не правядзеи!

Старшыня пыхкаў люлькаю, вочы яго гарэлі, але ён быў не страшны, нечаму і праўда хацелася верыць, што калгас ён павядзе і нікуды не саступіць з нейкае тае лініі, якая была вядома толькі яму.

— Ну, давай, Аляксеевіч, наказвай нарад!

У нарад ён звычайна не ўдаваўся, а думаў пра нешта сваё, пыхкаў люлькаю і нязлосна ўсміхаўся.

Але Сцяпан, памятае, баяўся старшыні, калі сустракаў дзе на вуліцы, гэтак жа, як пабойваліся яго і ўсе мужчыны ў вёсцы.

Сама ішло лета, сама жніво ў разгары. Ля лесу, на бліжнім полі стаяла зжатая пшаніца. Была якраз нядзеля, і Сцяпанаў бацька адпрасіўся ў старшыні з'ездзіць на базар. Дарэмна малы Сцёпка прасіўся з бацькам — той не ўзяў яго, а сам паехаў на базар на старшынёўскім вазку. Праехаць на ім і хацелася малому.

Пасля абеду над лесам усталі першыя воблакі — грудастыя, як падушкі. Яны пакрысе пачыналі цямець — у Альховых Крыніцах ведалі, што калі з таго боку пачынаюць уставаць такія воблакі, то рэдка калі бывае без дажджу і без навальніцы. Пра гэта і сказаў стары Мароз, калі старшыня прыехаў на полудзень.

— Як гэта граза будзе? А пшаніца яшчэ не прыбрана за грэбляю!

Старшыня кінуў лыжку на стол, падхваціўся на ногі.

— Пшаніца сырая яшчэ, старшынька, палуднуўце. Сцяпан сам ведае.

— Сцяпана няма, Сцяпан на базар паехаў! А ты, стары, мяне не падманвай, у цябе, дзед, стары дух яшчэ чуцён!

Старшыня пагразіў пальцам, выскачыў на вуліцу, да свайго засядланага канька. Праз паўгадзіны ён тарабаніў з поля жанок і мужчын — каб запрагалі коней і звозілі ў гумно пшаніцу. Той, хто спрабаваў абразуміць і ўгаварыць старшыню, называўся агентам імперыялізму, падкулачнікам, па якім плача Сібіра. Так старшыня і гаварыў — Сібіра, а тады

гэтае слова было не дужа ў пашане, і нікому не хацелася быць «урагом народа» і ехаць да тае Сібіры. Старшыня насіўся на полі, пазіраў на хмары, якія збіраліся над лесам,— ён усё роўна як камандаваў боем.

Сцёпка тады ўсё ж выйшаў да самага лесу, каб сустрэць бацьку і хоць крыху пад'ехаць з ім дадому. Ён не ўтрываў, пахваліўся, што пшаніцу звозяць з поля і да дажджу, мабыць, успеюць.

— Якую пшаніцу?

— Тую, што за грэбляю.

— Хто сказаў вазіць?

— Старшыня.

Бацька больш нічога не пытаўся, шмаргануў лейцамі, лізгануў каню на рэбрах і паляцеў да вёскі.

Мужчыны спыніліся, як угледзелі, што брыгадзір ляціць цярэспаля на вазку.

— Вы што, мужчыны, з глузду з'ехалі? Яна ж за ноч згарыць, вы што, не бачыце.

— Бачым, чаму ж не?

— А чаго ж возіце? Вы сваё б такое паклалі ў стоўп?

— Старшыня нам загадаў.

— Як вам не брыдка, дзядзька Тарас? Старшыня! Сказаць яму не маглі?

— Казалі, а ён на мяне гідра — крычыць. І ўсіх, кажа, у Сібіру, як урадзіцеляў, адпраўлю.

— Скідайце ўсё, што на вазах, і да гумна: выкінуць тое, што састаранілі, а то за ноч згарыць пшаніца!

Наронскі з-пад гумна ўбачыў, што мужчыны пачалі скідаць снапы з накладзеных вазоў, і прыляцеў на поле як у кавалерыйскай атацы — прыпаўшы да грывы каня.

— Не смець урадзіцельствам займацца! Гроза будзе! Снапы трэба ў гумно звозіць, калі граза ідзе! Ты, Сцяпан, займаешся ўрадзіцельствам! Ты пайшоў на повадзе ў падкулачнікаў!..

Сцяпанаў бацька маўчаў, пакуль старшыня гарцаваў вакол яго на кані, пакуль выгаварыў пра гідру міравога капіталу, паказваючы больш на дзядзьку Тараса. Калі ён крыху астыў, Сцяпан сказаў, каб старшыня ехаў з ім у гумно, там ён яму нешта пакажа. Старшыня паехаў паперадзе вазка, усё

падварушваючы свайго коніка. Калі прыехалі ў гумно, брыгадзір падвёў старшыню да стараны, сунуў руку пад ніжнія снапы.

— Давайце і вы памацайце,— прапанаваў ён старшыні.

Той таксама ўсунуў руку ў снапы.

— Ну што, цёплыя?

— Цёплыя.

— А за ноч што будзе? Згарыць к чорту наша пшаніца, во тады паспрабуй дакажы, на якую гідру хто ваду лье,— прыпужаў старшыню бацька.

— А што цяпер рабіць, Аляксеевіч?

— Мужчыны зараз прыедуць, выкінем з гумна, пад страхою расставім...

— Ну добра, ты тут камандуй... А мне, знаеш, брыдка. Я падумаў, граза ідзе, хаваць ураджай нада.

Старшынёўскі конік вінавата патрусіў да сяла.

На дварэ было душна, здавалася, не ставала чым дыхнуць. Задушліва пахла пылам, дзёгцем, спелымі яблыкамі з садоў і збожжам. Мужчыны пачалі выносіць з гумна снапы.

Гэта гісторыя так і засталася ў вёсцы як анекдот, які расказвалі і даваенным, і пасляваенным старшыням. А дзядзьку Тарасу на памяць пра Наронскага асталася вулічная, старонняму чалавеку незразумелая мянушка — Гідра.

Вечарам таго ж дня ціхі і змучаны перажываннямі старшыня прыйшоў вячэраць да брыгадзіра і напрасіў тае, закупленае, якую ён даручыў ахоўваць і ад самога сябе.

Ён быў вінаваты і ціхі, больш успамінаў пра гуту і толькі пасля другога чаркі пачаў ажываць, прарэзаўся ў яго камандзірскі голас:

— Але ты не думай, Сцяпан! Тое, што на полі рабіць — твая каманда будзе. А за палітыку я адказваю, запомні, палітыка вырашае. Нам трэба быць начаку! Контррэвалюцыя падымае голаў! У Ляскі жонка нацдэма вярнулася. Трэба быць начаку.

— Якая там контррэвалюцыя, баба з дзіцем. Мужык яе пакінуў, такое і ў нас, не толькі ў горадзе бывае.

— Маскіроўка! Знарок развялася, каб уцалець. Трэба чытаць газеты, пільнаваць бягучы момант, ведаць, пра што нас Сталін напярэджвае!

Каб супакоіць старшыню, які гарачыўся, а таму аж захлінаўся ад гаворкі і пачынаў глыбока і востра кашляць, бацька пераводзіў гаворку на гуту, і тады Наронскі пакрысе супакойваўся, доўга, забыўшыся пра тое, што ім трэба чытаць нарад, расказваў, як вараць шкло і як з яго дзьмуць посуд.

Тады, слухаючы старшыню, Сцёпка запомніў пра нацдэма і пра таго замаскіраванага ворага народа. Восенню, як пайшоў у школу, ён і ўгледзеў, і запаў яму ў вочы той «вораг» — белавалосая, з блакітнымі вачыма дзяўчынка, якую ўслед за маці і яны пачалі зваць на гарадскі лад — Алёнка. Тая Алёнка, з-за якое пасля ён пачаў хадзіць на вечарынкi ў Ляскі, тая Алёнка, з якою ён упершыню цалаваўся на грэблі каля Ляскоўскага млына, тая Алёнка, якую ён потым сустрэў у партызанах ужо жонкаю камандзіра суседняга атрада Яновіча, якую ён потым перагнаў перад сабою на набрынялым лёдзе на другі бераг рэчкі, можна сказаць, уратаваў, ды, калі павярнуць другім бокам, уратаваўся дзякуючы гэтаму і сам...

Але гэта было пасля, калі ўжо ў вёсцы ад Наронскага астаўся толькі ўспамін пра мокрыя снапы, незразумелая мянушка дзядзьку Тарасу, якую той вельмі ж не любіў і ганяўся пад старасць з кійком за дзецьмі, што знарок пацвялялі старога. Ды яшчэ засталася вясёлая прыказка: «Адкладзі, Маруська, на заўтра, сёння мне на бюро трэба».

Пра Наронскага і згадаў некалі, пад вясёлы настрой, у атрадзе Сцяпан і неспадзявана там даведаўся, як кончылася жыццё Наронскага.

Расказаў гэтую гісторыю адзін з былых акружэнцаў. Сведкам яе ён быў сам. Старшынёўская работа так і не далася Наронскаму, падкасіла слабое здароўе. Перад самаю вайною ён быў загадчыкам смалакурні ў Смалярні. З ім пераехала і яго Маруська, і трое дзяцей. Там і застала яго вайна. Невядома, ці пакінулі яго тут знарок, ці то пабаяўся ён са сваім здароўем ехаць у эвакуацыю, але астаўся Наронскі ў вёсцы, калі прыйшлі немцы.

Пакуль праходзіў фронт, пакуль стваралася ўлада на месцах, ніхто не дабіраўся да глухое Смалярні, толькі хіба групы акружэнцаў, якія ўпарта ўсё ішлі, даганялі, прабіваліся да фронту. Яны заходзілі падкарміцца і абагрэцца.

Адбылося тое ў канцы верасня, калі ўжо зацвілі, як сінія хвалі, на лясных палянах верасы, калі пасыпалася жоўтае лісце, калі крычалі і не маглі накрычацца, быццам і яны пачулі на зямлі вайну, мірныя шэрыя птушкі жураўлі.

Недалёка ад Смалярні група акружэнцаў забіла трох нямецкіх абознікаў, якія толькі што пажывіліся ў той жа Смалярні свінінаю — везлі з сабою трох парсюкоў. Улады рашылі паказаць, каб другім такога не хацелася, што бывае, калі чапаюць немцаў.

Раніцаю яны акружылі вёску, сагналі на выган усіх. Мужчын пастроілі асобна. Цераз перакладчыка немец зачытаў, што калі не прызнаецца сам той, хто памагаў чырвонаармейцам, якія хаваюцца ў лесе і якія забілі нямецкіх салдат, то кожны чацвёрты мужчына будзе расстраляны, тут жа, пры ўсіх.

Дзень быў лагодны, плыло павуцінне, жаўцеўся ўзлесак, і здалёку плылі, крычалі журавы.

Усхліпвалі жанчыны, плакалі ціхенька дзеці, гледзячы на бацькоў, якія асобна стаялі пад дуламі нямецкіх аўтаматаў.

Немец лічыў да дзесяці:

— Айн, цвай, драй...

Ён не спяшаўся, нібыта размерана адсякаў адзін за адным жывыя карэнні.

Перакладчык спалохана перакладаў:

— Адзін, два, тры...

Пасля сямі, рассунуўшы рукамі мужчын, наперад выйшаў Наронскі. У ботах, у галіфэ, у расшпіленай гімнасцёрцы, ён выступіў наперад.

— Я камуніст. Я арганізаваў засаду на вашых салдат, я карміў акружэнцаў. Смерць вам тут усім будзе! Гэта маё слова, слова камуніста! Людзі, чуйце, смерць ім! Маруська, беражы дзяцей, каб было каму давіць гідру фашызму і міравога капіталу!

Усяго і ўспеў сказаць ён, пакуль баязліва перакладаў перакладчык, а афіцэр даставаў з кабуры пісталет.

— Смерць фашыстам, слава бацьку Сталі...

Канца слова людзі не пачулі. Два разы коратка трэснулі пісталетныя стрэлы. Афіцэр не прамагнуўся абодва разы.

*Наронскі цяжка ступіў наперад. Закрычала, за-
туленая бабамі, яго жонка і страціла прытомнасць.
Тут жа, над забітым, немцы прызначылі стара-
сту, якога прывезлі з сабою...*

Тое, што гаварыў Антось, успамін пра Наронска-
га выбіў Сцяпана з каляіны.

Калі на вёсцы пайшла пагалоска, што на канаве
панішчылі баброў, Сцяпан з нейкаю нават палёгкаю
і радасцю закінуў куркоўку за плячо і пайшоў зай-
мацца следствам.

Праз тыдзень у яго ўжо было падазрэнне, што тут
не абышлося без старшынёўскай рукі: ніхто так
смела не мог развярнуцца, каб не баяўся, што нічога
яму не зробіць. Да таго ж старшыні спатрэбілася
гэтае поле, якое ён раней не бачыў. Без яго тут не
абышлося. З гэтым Дзямідчык сабраўся і паехаў
у раён да старшыні паляўнічага таварыства Дзярэчы.
Той паслухаў, што яму сказаў Сцяпан, нешта запі-
саў, сказаў, што з гэтым яны самі разбяруцца, а па-
куль не злоўлены — не злодзей.

І непрыкметна перавёў гаворку на тое, што Сця-
пану сама і быць старшынёй мясцовых паляўнічых
і што ў іхнім лесе завяліся ваўкі, якіх трэба вывесці:
ён і прывёз з сабою ўжо ў замаразкі брыгаду, абкларі
лес, і Сцяпан якраз забіў аднаго з трох ваўкоў.

Зімою ён сам арганізаваў дзве аблавы. У адной
пашанцавала — зноў застрэліў ваўка, у наваколлі
набыў новую славу — славу паляўнічага. Зімою ён
карміў і ахоўваў курапатак, якіх развялося многа
ў кустах, што зноў пачалі брацца на былым высуша-
ным балоце.

Зімою Сцяпан угледзеў на старшыні бабровую
шапку і напісаў пісьмо пракурору. Адтуль адказалі,
што шапка ў Прымачака куплена ў магазіне.

Летам Сцяпан хадзіў у жніво па полі, пільнаваў,
каб камбайны жалі ў разгон, не глумілі пад нажамі
птушак і зайцоў, і напісаў дакладную ў раён на
старшыню, што той не дае такое каманды камбай-
нерам.

Нехта за вочы празваў Сцяпана заячым пастухом.
Сцяпан дагадваўся, што гэта Антось, які зімою хацеў

секчы ў крыніцы на дровы алешнік. Сцяпан не даў рабіць гэтага — бо да вясны ад алешніку асталіся б толькі кусцікі.

Цяпер, калі чужыя машыны снавалі ноччу па полі, расстрэльвалі тых зайцоў, якіх пільнаваў Сцяпан, і на машын не было ўправы, Сцяпан верыў, што тут не абыходзіцца без старшыні, што гэта нехта з яго знаёмых, такіх, як ён, за нейкую ласку тут пасецца. Таму, толькі таму хітры Жогла не хоча ўмешвацца, каб злавіць іх. Сцяпан сабраўся і паехаў да сына — перад гэтым ён да вечара сядзеў і ўсё пісаў, перачытваў і радаваўся, што дакажа сваё. Тады будуць ведаць і Жогла, і Дзярэча, і ўсе, хто думаў, што Сцяпан не знойдзе на іх управу, не паставіць на сваё месца.

Тым, як ён зробіць гэтую работу, і кончыцца нейкі важны, значны круг яго жыцця.

XI

На ноч перастаў церусіць дождж, крыху праясне-ла неба. Вецер не паменшаў, пранізваў халоднаю вільгаццю скрозь куфайку, якая пахла мокрым кортам. Сашка Навалач, як звалі яго ў вёсцы, курыў з кулака, пазіраў на дарогу, адкуль павінна была паказацца машына: учора вечарам на возеры два паляўнічыя вячэралі самі і частавалі Сашку гарэлкаю, якую налівалі з салдацкае, абшытае мацэраю, флягі. Абодва былі ў куплёных брызентавых куртках паверх куфаек, у паляўнічых ботах, у берэтах. Адзін барадаты, другі рослы, худы.

— Дарэмна мы сюды прыехалі. Тут і сваіх гусей няма, не тое што дзікіх! — гаварыў барадаты і закусваў напоўніцу каўбасою з хлебам і кіслым агурком.

— Гэта як сказаць. Калі пашукаць, то ўсюды можна нешта найсці. Бач, колькі тут ад андатры асталося.

— Ага, возьмеш яе тут, на агародах. Самога возьме гэты, як яго завуць, гэтага вашага старога? — папытаўся худы ў Сашкі.

— Пастух заячы? Сцёпка-брыгадзір. О, ён каго хочаш, яму лепш у рукі не пападайся!

Сашка рады быў, што перапала на дурніцу выпіць «белае» — як вёў яго нос вечарам на возера выйсьці.

Барадаты яшчэ падліў яму.

— Тут ужэ і зайцоў не асталося, толькі пастух гэты.

Худы ўсё хмыкаў. Яму ўсё было не пад нораў.

— О, няма. А бабры?

— Тут, у полі, бабры? — недаверліва папытаў барадаты.

— Чаму ў полі? На балоце. Зрабілі плаціну і трэці год тут жывуць, ужэ і маладыя вывеліся.

— Далёка дзе?

— За кар'ерамі, дзе торф капалі.

— Ніколі живога бобра не бачыў, — барадаты зноў падліў Сашку. — Каб паглядзець хаця.

— Ночы трэба. Удзень не ўгледзіш.

— Дак, можа, Паўлік, паглядзім на баброў, а? — папытаўся барадаты ў худога.

— Ты яму верыш? Чарку выпіў на дурніцу і пляце кашалі з лапцямі.

Худому ўсё было не па душы.

— Я пляту? Сам ты Хама няверуючы. Я тут ужэ чатыры гады жыву.

— Адкуль ты сюды папаў?

Барадаты пытаўся спагадліва.

— Папаў. Жызня праклятая. Мне цяпер тут сядзі і нікуды не рыпайся. Пасялілі мяне — і ўсё, а чуць што...

Сашка чырканоў палыцам па шыі — канцы будуць.

— Ясна, перавучваюць. Адзін жывеш? — худы ажывіўся.

— Жонка ёсць, дзіця.

— Слухай, а ты заўтра падыдзі, як сцямнее, у алешнік ля грэбелькі. Паглядзім мы на баброў, а то век пражывеш, а такога звярка і не ўгледзіш. Ну, як? Мы не за так цябе просім.

— Не ведаю, час ці будзе.

Сашка ўжо захмялеў, але яшчэ дагадаўся, што трэба патаргавацца.

— Бутэлька «белай» твая, — барадаты выліў астаткі гарэлкі з флягі ў шклянку.

— Дзве, што мне адна. На адну і жонка дасць, як суну кулак пад нос, і хадзіць нікуды не трэба.

Сашка рагатнуў ад таго, што ўдала схлусіў. З жонкі, калі б ён не тое што кулак паказаў, а і да смерці яе прытоўк, то ўсё роўна траячкі б не выбіў. Але біць яе Сашка баяўся, таму што Дзямідчык, яшчэ як быў брыгадзірам, сказаў: пасадзіць зноў у турму, няхай толькі паспрабуе піць ці біцца. Сашка не баяўся ўчастковага, а Сцяпана баяўся.

Цяпер ён стаяў на холадзе і мучыўся таму, што хацелася выпіць, і яшчэ таму, што баяўся — абманулі яго ўчора. Што ім, гарадскім, абмануць, гарэлка ў іх хапае. Але ён усё ж стаяў. Яму ўспамінаўся горад. Там было светла ноччу, там было многа людзей і можна было пайсці, калі захочаш, як ёсць грошы, у «кабак», там падчапіць кралю... Пасля трэцяе судзімасці гэта яму закрылася, і тут, у вёсцы, дзе ўсе былі навідавоку, не было разгарнення.

Машына стала, не даехаўшы грэблі. Свяціліся толькі падфарнікі.

Сашка ўзрадавана затрухаўся насустрач. Як толькі падышоў, дзверцы адчыніліся насустрач яму. Сашка ад нечаканасці шарахнуўся назад — апошні раз, калі яны ноччу перакулілі палатку і адтуль забралі віно, якое пілі два дні, — апошні раз яго бралі ў машыну. Вось гэтак жа нявінна адчыніліся дзверцы таксі, і ён не ўспеў і ачухацца, як быў у машыне.

Але тут яго ніхто не хваціў за рукі і не пасадзіў на сядзенне. Два чалавекі сядзелі спераду.

Сашка ўлез у машыну, зачыніў за сабою дзверцы, рады цяплу і цыгарэтнаму дыму, які быў у машыне.

Учарашнія мужчыны былі тут.

— Ну, дзе твае бабры?

Худому не цярпелася.

Сашка сцяпануў плячыма — холадна.

Барадаты ўсміхнуўся і падаў яму флягу, якая стаяла паміж пярэднімі сядзеннямі.

Худы моўчкі вылез з машыны, адчыніў багажнік, нешта выкінуў адтуль.

Сашка хлябаў з флягі, пакуль не напярхнуўся. Барадаты моўчкі сунуў яму ў рукі яблык.

Худы адчыніў дзверцы машыны:

— Давай, печага рассядацца!

За плячыма ў яго вісела стрэльба. У руках быў

завостраны жалезны прэнт, цяжкі кол, плецена лавушка, цэлафанавыя мяшкі.

Сашку падумалася, што яму будзе пасля таго, як ён разам з гэтымі гараджанамі паглядзіць на баброў. Ён не паздаровіцца, калі зловяць, а больш за ўсё не паздаровіцца яму.

— Не, хлопцы, я сваё... Мне гарэлка не трэба.

— Ты, неданошаны,— худы ткнуў яго прутом у бок,— пагавары тут! Вядзі, наказвай, дзе плаціна!

Холадна плылі хмаркі, свяціў месяц, і ад хмар на зямлі ішоў лёгкі хуткі цень. Было відно. Холадна наблісквала вада між купінаў, шатрыста стаялі на кар'ерах лазовыя высокія кусты.

Сашка вывеў мужчын да зробленага бабром плёса. Ён аброс паўз берагі сітнягом, збаночкамі, асакою, а сярэдзіна цёмна і холадна глядзела на хмарнае мясечнае неба, як страшнае вока. Чамусьці падумалася, што калі ўпруць яго сюды, то ніхто і не знойдзе.

— Дзе хатка? — худы пытаўся хрыпла.

Хатка была далей, за плацінаю, дзе на старыцы яшчэ адзін плёсік.

— А сцежка яго дзе?

— Тут,— Сашка паказаў за плаціну. Там паўз кусты ў густой і высокай траве, якая злегла цяпер на восень пад дажджамі, была бабровая сцежка.

— Стань тут,— загадаў худы барадатаму.— Могуць ісці ад канавы.

Ён больш нічога не сказаў, падаў барадатаму кол.

Сашка першы, худы за ім перайшлі па бабровай запрудзе на той бераг і пайшлі да бабровае хаткі, якая кучаю ламачча цямнелася пад лазовым кустом на беразе невялікага плёсіка.

Худы больш нічога не пытаўся. Ён абагнаў Сашку. Той глядзеў, як худы спрытна апускае сваю плеценую лавушку ў ваду, і калі апусціў, загадаў:

— Пары!

Сашка вострым прэнтам папхнуў у ламачча.

— Да канца пары! Усё перапорвай,— худы вылаяўся.— Скарэй! Пары!

Слухаючы яго злосны голас, Сашка пачаў папіхаць прутом, як пікаю. Храбусцела ламачча, прэнт раптам правальваўся ў пустое, адзін раз здалося, што ён уваткнуўся ў нешта мяккае, жывое.

— Давай, давай! — падганяў худы.

І Сашка даваў.

Ён не бачыў, заняты работаю, калі худы выкінуў на бераг лавушку. У ёй кідаўся, грыз дрот чорны хвастаты звер.

— Хваціць! — Худы вырваў прэнт у Сашкі, коратка, як пікаю, стукнуў звярка па маленькай галаве, і той неяк адразу ж здрыгануўся, выпрас-таўся ў клетцы і заціх.

Худы адчыніў лавушку, выкінуў забітага бобра ў цэлафанавы мяшок.

— Яны дзе дзерава рэжуць? — папытаўся ён.

Сашка моўчкі паказаў на бераг канавы, на якім раслі вербы, і паслухмяна пайшоў следам за худым.

— Калі яны тут, зараз напруць дадому па сцежцы, — коратка кінуў ён Мішку.

Яны прайшлі берагам і завярнулі напрасці да плаціны.

Не даходзячы да плаціны, худы папытаўся:

— Што ў цябе?

— Адзін, здаровы, мабыць, стары.

— Ну, і то слава Богу...

Худы перайшоў на запрудзе, скінуў на зямлю мяшок і лавушку, зняў з пояса сякеру і пачаў секчы і раздзіраць верх запруды.

— Нашто яна табе, пайшлі, — падагнаў яго барадаты.

— Хай плаціну разносіць... Думаць будуць, што свае няўмекі.

Хутка вада зацурчала ў прасечаным раўчку, вымываючы гразь і галінкі.

Худы падышоў да плёса, старанна выпаласкаў у ім лавушку, потым жалезны прэнт, сякерку.

Сашка глядзеў, як вада набірала моц, расчышчала сабе дарогу.

Гаспадара не было, не было каму прыходзіць і рамантаваць яе.

Ля машыны Сашка чакаў, пакуль наезджыя накавалі здабычу ў багажнік. Святла не ўключалі. Свістаў аб антэну «Жыгулёў» вецер, выбліскаў з-за хмар месяц. Усё быццам спяшалася.

Сашку таксама хацелася скарэй уцячы адсюль, пакуль ніхто яго тут не бачыў і нічога не ведае.

Худы адчыніў дзверцы машыны, кінуў на задняе сядзенне стрэльбу. Барадаты тым часам садзіўся

ў машыну. Худы падаў з машыны дзве бутэлькі гарэлкі. Яны востра бліснулі ў месячным святле.

— Малавата, карашкі, за такое...

Ён не дагаварыў. Жылістая, моцная, як жалезныя абцугі, рука худога згрэбла яго за куфайку на грудзях, здалося, адарвала ад зямлі.

— Я табе не карашок, неданошаны! Можа, ты хочаш, каб на цябе запісалі гэтых звяркоў? Я памагу.

Сашку білі, калі ён, былы слесар, там, у сталіцы, зусім спіўся і ў рэстаранах з чужых сталоў выпіваў каньяк. Таму ён ведаў цяпер па руцэ, якая яго трымала, што будзе мець за сваю прэтэнзію.

Яму здалося, што ў яго адарвалі сківіцу.

Калі Сашка падняўся, машына ўжо ад'язджала. У галаве шумела. Святла ў машыне не запальвалі. Толькі як не стала відна машыны, Сашка выплюнуў з рота торф з крывёю. Бутэлькі былі ў яго ў руках. Абедзве цэлыя. Адну ён выпіў па дарозе і начаваў ноч у хляве на сене.

XII

— Лёня, вчэраць дзе будзем? У зале? — Марыя выглянула з кухні.

— Не на кухні ж... Такія госці не кожны дзень.

Сын прынёс з балкона, паставіў на пісьмовы стол пяцілітровую эмаліраваную каструлю.

— Паглядзеце, тата, рыжычкі, а? Зараз бульбачкі — і закуска міравая.

Сын удаўся ў Сцяпана — рослы, хударлявы. Дома ён быў у джынсах, у рубашцы з закасанымі рукавамі.

Сцяпан сядзеў у крэсле, глядзеў на сына. Ён радаваўся. Хацелася, каб і ўсе ў вёсцы паглядзелі і ведалі, як жыве яго Лёня. У пакоі быў засланы зялёны дыван амаль на ўсю падлогу. Ля сценкі насупраць стаялі кніжныя шафы, напакаваныя кнігамі. На Сцяпанаў розум — кніг гэтулькі не трэба было б. Але пра гэта Сцяпан маўчаў.

Тут, у зале, стаяў тэлевізар, а ля акна ў куце — пісьмовы стол з настольнаю лямпаю, закладзены кнігамі, на падаконніку ляжаў стос газет.

У другім пакоі была спальня.

Нявестка, чутно, заходзіла ў ванную.

— Давайце, тата, у ванну. Гатова ўжо. Пакуль мы тут на стол паставім...

— Ванна — гэта добра.

Сцяпан, калі прыязджаў да сына, любіў злазіць у ванну. Нявестка і не пыталася — адразу ж напускала ваду. Поўная цёплае вады, ванна аж пенілася пахучаю пенаю, і Сцяпан спяшаўся раздзецца.

Цёплая вада нібыта крыху растапіла тую злосць, рашучасць, з якою ён ехаў у горад. Ён супакоена ляжаў у вадзе і адсюль, з белае ванны, з гэтых выгод глядзеў туды, адкуль прыехаў. Тут чалавек нарабіў усяго на самога сябе, на сваю выгоду — і газ, і гарачая вада, і адхожая тут табе. А колькі дамоў, а колькі чалавек — папробуй, нагрэй гэтае вады, набярыся газу, напакладай труб...

У іх на цэнтральнай сядзібе таксама паставілі такія дамы. Пакоі на двух паверхах. І газ, і адхожую зрабілі, і ваду гарачую, як і ў сына, грэць можна газавая калонкаю. Паагароджвалі, хлявы парабілі. Там спецыялісты жывуць і тыя, хто прыязджае жыць у калгас. Свае ніхто. Свае будуюць, а прыязджаюць — селяцца. Многія з-за гэтых дамоў і прыязджаюць. А ў Альховых Крыніцах і ў другіх вёсках стаяць моцныя, добрыя яшчэ хаты — у іх сяліцца ніхто не хоча. Хіба такога, як Сашку-алкаголіка, запруць жыць у хату. А так давай з выгодамі — механізатарам, даяркам, свінаркам.

Падумаў: а каб яму раптам узялі і сказалі — давай, Дзямідчык, збірайся ў такія выгоды. Ад гэтае думкі нечаму заняла сэрца. І так і не вырашыў — пайшоў бы ці не. Не стаў мучыць сябе тым, чаго не будзе.

Ён ці не задрамаў, бо прахапіўся ад звонкага ўнукавага голасу з калідора:

— Мам, а дзед дзе? Прыехаў?

— Прыехаў, у ванне.

— Дзед, ты тут? Ты яшчэ доўга будзеш там сядзець?

— Не, Ігар, памыюся вот...

— А ты, дзед, калі назад паедзеш?

— Заўтра, Ігарок.

— Добра! Дзед, у Алега сёння дзень нараджэння. Я скоро пайду да Алежкі.

— Схадзі.

— А вечарам ты мне казку раскажаш?

— Раскажу.

Чутно было, як унук разуваўся і патупаў на кухню, потым пачуўся яго вясёлы смех — мабыць, папаў у бацькавы рукі і аж вішчаў ад радасці.

Пакуль Сцяпан шараваўся мачалкаю, потым ста-яў пад дожджыкам, нявестка паставіла на стол вя-чэру.

— Дзед, дзед, а ты мне што прывёз?

Сцяпан нагнуўся, падхваціў унука на рукі. Шчоч-ка ўнука была яшчэ халаднаватая і тугая — з ву-ліцы.

— Ой, дзед, ты колешся!

Малы пагладзіў яго па шчацэ, як быццам паспра-баваў, ці і праўда так моцна колецца дзедава шчака, як здалося яму, закруціўся на руках, каб дзед паста-віў яго на падлогу.

— Чаго прывёз? А ўсяго... Яблык, груш, мёду прывёз і казку табе на ноч.

— Дзед, а ў цябе пчолкі ёсць?

— Ёсць. Купіў калоду.

— Ой, дзед, я прыеду на лета к табе і буду карміць іх!

— А як ты будзеш карміць?

— А я буду наліваць у талерачкі малако і насіць ставіць на домікі.

— Пчолак, унучак, зімою кормяць, цукар вараць і кормяць, калі ім на зіму не хапае. А некалі пчолы самі сябе пракормлівалі і нас мядком кармілі.

— Дзед, а сабачка ў цябе ёсць?

— Не, няма. Шарык прапаў, а другога няма.

— А як Шарык прапаў?

— Во так, Ігарок, і прапаў. Пайшоў гуляць адзін у лес, мабыць, далёка зайшоў, заблудзіўся і назад не вярнуўся.

Унук сур'ёзна, вялікімі вачыма глядзеў на дзе-да — яму шкода было сабаку, які пайшоў гуляць, заблудзіўся і не вярнуўся.

Сабаку Сцяпанавага нехта застрэліў, ці з дурасці, ці на злосць — у полі за крыніцамі ляжаў.

— Дзед, а бычок у цябе будзе?

— Ацеліцца зімою карова, можа, і бычок будзе.

— Я прыеду к табе і кожны дзень буду пасвіць бычка і насіць яму траўку, добра?

— Добра, унучак.

— Ігар, а чаму непамыты яблык узяў? Ану, пад кран пайшоў!

Унук знарок пакорліва і нехаця патупаў мыць яблык.

— Ну што, Марыя, гатова ў цябе?

— Гатова. Бульба зараз даварыцца.

— Можа, давай пазвонім Віцю?

— Ну, пазвані.

Сцяпан сеў у крэсла. Цёпла, светла было ў пакоі, за акном хутка шарэўся, гусцеў восеньскі прыцемак. Пасля язды з непрывычкі ў аўтобусе, пасля ванны цела здавалася лёгкае-лёгкае.

Сцяпан сцішана сядзеў у крэсле — мірна і спакойна было, і не хацелася ні пра што думаць.

Прышоў Віця — ён жыў на два паверхі вышэй над сынам, сярэдняга росту, з живоцікам і роўнаю, на ўсю лабаціну, лысінаю, якую акружалі па-жаночаму даўгаватыя, на вушы і на патыліцу, валасы. Апрануты ён быў таксама, як і Лёня, у джынсавыя штаны, цеснаватыя на яго круглы азадок.

Сцяпан ужо ведаў ад сына, што Віця робіць інжынерам там жа, у акадэміі, на вытворчасці, што ў яго галава «варыць, як у акадэміка» — па некалькі рацыяналізацый выдае ў год, што за гэтыя рацыяналізацыі, як гаварыла Марыя, ён мае і «Жыгулі», і дачу купіў.

Лысы Віця надзіва спорна выпіваў і закусваў, усё роўна як ён згаладаўся і па тым, і па другім. І не забываўся гаварыць і хваліць прывезеную Сцяпанам самагонку:

— Скора, брат, такога напітку і па вялікім блаце не дастанеш, Лёня. Трэба цаніць. Вёска вымірае, вот бацькі нашы адыдуць, а мы з табою нават і рэцэпт не будзем ведаць, як такую гарэлку рабіць. Давайце, дзядзька, за вас вып'ем. О, Марыя якраз і рыбку нам нясе!

Віця прынёс з сабою двух ляшчоў, такіх, якіх Сцяпан памятаў толькі з дзяцінства, як малы яшчэ быў. Іх можна было злавіць у іхняй тады яшчэ не выпрамленай рэчцы. Віця быў не толькі ўдачны рацыяналізатар, але і рыбалоў — на выхадныя ён ездзіў аж недзе пад Чэрыкаў, на азярцо, якое толькі ведае сам, дзе можна яшчэ парыбачыць.

Віця гаварыў «парыбачыць», і вочы яго задаволены і хітравата мружыліся, як у ката.

— Ну, дзе мне, старому, з вамі, маладымі. Не тыя гады, здароўе.

Сцяпан адмаўляўся піць для прыклёпу. Яму прыемна было піць, прыемна было, што лёгка хмялее.

— Ай, дзядзька, вы ж самі ведаеце, не п'еш — адкуль тое здароўе будзе!

У тэлевізары паказвалі канцэрт. Танцавалі ў народных строях старыя, старэйшыя за Сцяпана, жанкі, спявалі прыпеўкі. Потым на змену ім выходзілі маладыя дзяўчаты, усміхаліся на ўвесь экран прыгожымі белымі, як часнок, роўнымі зубамі. А за імі шумелі бярозы, потым хілілася калоссем святочна поле, потым плёскала аб бераг маленькаю хваляю возера.

Сцяпан прыслухоўваўся да гаворкі сына з Віцем пра нейкую атэстацыйную камісію ў Маскве, якая толькі і робіць, што рэжа ўсіх, пра нейкага спраўнага, хто і там сумеў знайсці блат... Ён не ведаў, пра што гаварыць. Яму было цёпла, утульна. І ад гэтае гасціннасці, ад цеплыні не мог адважыцца загава-рыць пра тое, з чым прыехаў да сына. Тое было быццам бы дасюль і чужое, далёкае, за дажджом, за пустым полем, за чорным торфам на балоце, за вытрапанымі ветрам кустамі лазы, там, дзе, як сышла вада, пад карчамі рыжавата відаць быў пад вадою ў карэннях забіты малады бабёр... Нязручна было гэтым перабіваць такую спакойную і святочную гаворку за сталом, псаваць сваім клопатам настрой. Ад таго, што ўспомніў рыжы асенні поплаў цяпер, у галаве сама сабою пачала ўставаць карціна таго, што было ноччу. Ён убачыў, як ноччу спыніўся на грэбельцы старшынёўскі «козлік», як ён разам са сваім мардатым аграномам і шафёрам выйшлі з машыны, як капалі запруду, як потым ставілі лавушкі, як папіхалі каламі, каб выгнаць баброў з хаты, як потым валаклі іх да машыны...

— ...У нас некалі была рэчка... Рыбы было! Цяпер канава. Праўда, бацька? — Лёня папытаўся ў Сцяпана, і той ачнуўся. — Цяпер, праўда, бабры на яе прыйшлі? Як там, бацька, бабры яшчэ не запрудзілі рэчку, возера не зрабілі?

Лёня не чакаў, што скажа бацька, зноў распавяў Віцю:

— Знаеш, бабёр на высушанае балота прыйшоў, канаву запрудзіў, хату сабе зрабіў. Зараз там цэлая калонія будзе.

— Няма бобра. Прымачак наш раскулачыў яго.

— Як, дзядзька, раскулачыў?

— А так. Прыехаў, запруду раскапаў, каб вада сышла, а баброў пабіў. Адзін толькі, запаролі яго палкаю, астаўся пад карэннямі, здохлы. Я, Лёня, таму і прыехаў. Я тут усё напісаў. Пара гэтага панка прыціснуць як след! Яму шапку бабровую захацелася!

Сцяпан адчуў, як лёгкая звонкая злосць забірае яго. Цяпер яму трэба было даць на вочы Прымачака, ён бы расправіўся з ім.

— А чаму вы думаеце, што ён? Ну, пасварыліся вы з ім, на пенсію пайшлі. А бабры...

— Адкуль жа ў яго шапка? З ката перакрасіў на бобра? Ты не думай, твой бацька не такі дурны! Ты мне толькі памажы...

— Дзе ж я...— пачаў быў Лёня, але сціх. Ён хацеў сказаць, што ні загадаць, ні даць каманду ён не можа. І невядома, на каго скардзіцца, і нельга вінаваціць толькі старшыню, на якога бацька мае вока.

Але Віця ў пору непрыкметна шмаргануў яго за руку — маўчы.

— Правільна бацька кажа. Цяпер там, на месцах, гэтыя старшыні пасталі, як удзельныя князькі — што хачу, тое і раблю. І ніхто не паправіць. Вы, бацька, пакіньце нам усё, што запісалі, а Лёня сам тут разбярэцца, як лепш гэта перапісаць і куды паслаць, у газету ці так куды. Давайце яшчэ пакрысе.

Сцяпан выпіў і пачаў гаварыць, як ездзяць на машынах, як ганяюць зайцоў, як рэжуць і жнучы, як труцяцца яны ад хіміі.

Віця згодна ківаў, устаўляў сваё слова і адначасна гаварыў пра нешта з Лёнем.

Сцяпану яшчэ хацелася і выпіць, і пагаварыць з Віцем, расказаць пра тое, што робіцца ў вёсцы, пра што ў яго за многа гадоў набалела на душы.

Але вярнуўся з гасцей Ігарок, пабыў на каленях у бацькі, у дзядзькі Віці, у дзеда, неахвотна перад мацераю пайшоў мыцца на ноч і ўжо ў адной піжамцы, жоўценькі, пушысты, як куранё, пацягнуў Сцяпана за сабою — расказаць на ноч казку.

Сцяпан мусіў устаць з-за стала і толькі тады, як стаў на ногі і пачуў, што яны не вельмі хочуць яго слухаць, зразумеў, што выпіў ён мнагавата, што больш піць яму нельга.

— Ты ідзі, унучак, кладзіся, а я пайду памыюся і прыйду расказваць табе казку.

У ваннай Сцяпан доўга мыў твар і мачыў голаў халоднаю вадою, пакуль не здалося яму, што крыху праяснела ў галаве.

Ігарок ужо ляжаў у пасцелі і чакаў.

— Дзед, а на лета ты возьмеш мяне? Я ўжо вялікі буду, і мама мяне пусціць на цэлае лета.

— А як жа... Там будзем у лес хадзіць па ягады, у грыбы, рыбу на возеры лавіць будзем. Я цябе плаваць навучу, і ты будзеш плаваць, як рыба.

— І вудачку мне купіш? Не, не вудачку, а такі сачок, як у дзядзькі Віці... Мы будзем плыць на лодцы, а рыба сама ў сачок будзе налазіць. Поўны мяшок!

— Пра сачок я не ведаю, а вудаў у мяне аж пяць. На ахвоту мы з табой пойдзем, я табе пакажу, як прылятаюць жураўлі. Вялікія, харошыя, стаяць у полі, а потым кружацца высока-высока. Сонца, восень, ралля сухая, а яны ўсё кружацца, усё крычаць, аж пакуль з воч не прападуць... Хочаш, я і казку табе раскажу пра жураўля?

— Хачу.

— Даўно было гэта. Маленькае сяло наша было, возера вялікае, а за возерам лес і балоты пачыналіся. Вось з-за тых балотаў, з таго краю зямлі прыляталі пасля Іллі на бераг возера шэрыя птушкі жураўлі. Прыляталі, за чаротам садзіліся... А жыла ў аднаго ўдаўца прыгожая дачка, такая харошая, што і канца-краю няма. І на работу рўчая — усё ў руках у яе гарыць, а яна толькі песеньку спявае. Гаспадыняю яе ўсе звалі, бо і дачкі лепшае, і лепшае гаспадыні на ўсю акругу не было.

Захацелася ёй паглядзець, чаго гэта тыя птушкі кожнага вечара туды лятаюць. Выйшла яна, за каноплі схавалася і чакаць стала, калі тыя птушкі ляцець будуць.

— Дзед, а што гэта каноплі?

— Ну, расце такое... Зярняткі ёсць, птушкі кляваць любяць, а з самое, ну, як табе сказаць, вярроўкі ўюць, на лейцы, на вужышчы.

— А што такое лейцы, вужышчы?

— Ну, лейцы — гэта вожкі, якімі каня кіруюць. Хіба вам не казалі ў садзіку?

— Вожжы казалі, а лейцы — не. А чаму ў нас у садзіку так не гавораць, як ты, не вучаць?

— Бо наша гаворка простая, а ў вас тут гарадская. Слухай, унучак... Бачыць тая Гаспадыня, што ўпалі птушкі, жураўлі шэрыя, на зямлю, ды як упалі, так малайцамі і зрабіліся. Адзін над адным лепшы і харошшы, а той, што самы паследні, той самы стройны, самы харошы. Як пайшлі яны ў возера нырца даваць, падкралася Гаспадыня ціха ды і ўкрала пер'е таго самага высокага, самага харошага. Нацешыліся яны ў вадзе, усе ў сваё пер'е адзеліся, толькі яму няма. Пашукалі, пашукалі ды падняліся ўсе на крыло, паляцелі, а ён застаўся адзін услед ім глядзець.

Тады Гаспадыня і кажа:

— Не гаруй, хлопец. Бач, якая я спраўная і харошая. Будзем мы з табою разам жыць. Бо выкінула я тваё пер'е, так ты мне ўпадобаўся.

І пачалі яны разам жыць, і нарадзілася ў іх дачка, яшчэ за маці і за бацьку харошшая і ўдалейшая, і ад яе род наш на зямлі пачаўся і цяпер ідзе.

А той бацька, Апошні Журавель, усё ніяк пра чараду сваю забыцца не мог. Усё выйдзе, як ляцяць жураўлі, на бераг возера, угору глядзіць і песні спявае. Ад песень тых, што такія харошыя яны былі, людзі казалі, аж сэрца заходзілася. Чулі песню тую птушкі, скідалі адтуль па пярку Апошняму Жураўлю. Прышла пара, што якраз яму пер'я наскідалі, і зноў ён птушкаю зрабіўся, стаў на крыло і паляцеў у чараду сваю. А жонцы сваёй, Гаспадыні, і дачцэ сказаў, што песню сваю, як душу, ён тут пакідае, каб шанавалі яны яе, каб нікому глуміцца з яе не давалі, бо ён будзе кожнае восені прылятаць, будзе душу сваю гукаць. І пакуль душа тая будзе, пакуль ён па яе прылятаць будзе, датуль і род наш чалавечы на зямлі будзе.

Але так яно выйшла, што дачку яго харошую маці Гаспадыня за чалавека з чужое стараны аддала, а ён дачку жураўліную ад песні свае адвучыў, дзецям яна яе не пакінула. А Апошні Журавель усё прылятае, усё тую душу сваю ў нас гукае... Ты спіш, унучак?

Ігарок нічога не адказаў дзеду, яму, можа, снілася, як высока і хораша, бы душы чалавечыя, пывуць над зямлёю журавы...

— Шукае ўсё душу сваю. Ты прыедзеш, я табе пакажу жураўля, паслухаеш песню яго.

Сцяпан паправіў коўдру на ўнучку.

Паслалі Сцяпану спаць у зале на мяккай канапе. І спаў ён моцна і глыбока.

Ні ад чаго гэтак не баліць душа і нічаму гэтак не радуецца, як роднаму свайму полю, якое праплыве пад шызым крылом тваім. І там, унізе, гэтак жа шыза ляжыць прыціхла і спустошана асенняе ворыва. І ўжо толькі цьмяна набліскваюць на сонцы цёплым водсветам дастаялыя шапаткія аўсы. Але яшчэ грэе роднае журботнае сонца, яшчэ цёпла ад яго і не хочацца да чужога, дзе гэтак ярка, светла, дзе гэтак цёпла і дзе так нудою студзіцца душа.

За полем гараць асеннія вогнішчы лесу, як сіняватыя вочы зямлі, ляжаць між парыжэлых, вылінялых за лета броваў асакі, невялікія лужкі і азерцы.

Цень Апошняга Жураўля ахіляў поле, лес, азерцы і лужкі, трывожыла яго апошняя песня ціхую паднябесную прастору. Цэлы дзень кружыўся Апошні Журавель над роднымі палеткамі, цэлы дзень ён чакаў, што недзе з зямлі адгукнецца пакінутая ім некалі на зямлі жураўліная яго душа.

Праміналі гады, не стала за палямі тых вялікіх і родных балот, і цяпер на новыя паселішчы другая пралегла жураўліная дарога. Але кожнага года прыляталі жураўлі на роднае поле, кружыліся, доўга шукалі пакінутае і забытае і потым адляталі, адляталі туды, дзе няроднае цёплае сонца.

Мінулым летам з Апошнім Жураўлём было яшчэ чатыры яго таварышы. Двое не даляцелі ў вырай, двое не адолелі дарогу назад. Маладыя жураўлі не ведалі, не памяталі тых палёў і тае свае жураўлінае радзімы, дзе засталася душа старых жураўлёў, дзеці пачалі любіць за сваё чужое.

Апошні Журавель плыў над родным полем. Была залатая восень. Апошні Журавель хацеў пачуць водгук на свой журботны кліч. Але звечарэла, у яго стаміліся магутныя верныя крылы, і ён нарэшце

апусціўся на поле, там, дзе спрадвеку яны апошні раз адпачывалі перад далёкаю дарогаю цэлымі чарадамі.

Цяпер на астравок пацямнелага ржышча сярод асенняга ворыва апусціўся адзін Апошні Журавель.

Ён стаяў і грэўся на вячэрнім сонцы. Вочы яго былі заплюшчаны. Ён драмаў і час ад часу ўздрыгваў і прачынаўся. Ён думаў пра свой зямны працяг, пра зямнога брата бабра, паселішча якога так і не знайшоў, не ўгледзеў ягонае затокі, нібы закрылася яшчэ адно вока на роднай зямлі. Гэта трывожыла і палохала, перашкаджала думаць пра тое, што за год ён угаворыць маладых жураўлёў, і яны прыляцяць сюды цэлаю чарадою.

Пакуль ён адпачываў, як адпачываюць дома пасля далёкае дарогі, не чуў, што на палявой дарозе спынілася машына.

З яе вылез чалавек без пінжака, але пры гальштуку.

— Міша, давай сюды, скоранька!

Ён працягнуў руку, і шафёр з машыны падаў яму стрэльбу.

— Гэта ж журавель, Віктар Антонавіч.

— Ну і што? Адным больш, адным менш.

— Адсюль далекавата.

— Тут карцеч здружаная. Яшчэ як секане.

Высока і засмучана стаяла пры залатой сцірце саломы асення птушка.

Чырванавата адсвятцілася сонца на ствале старога стрэльбы. Коротка грукнуў стрэл.

І адразу ж, як кінутая ім, птушка ўзмахнула крыламі, адарвалася ад зямлі.

Віктар Антонавіч, які памкнуўся следам, каб падымаць здабычу, стаў на месцы. Не бег і шафёр. Сляпіла ў вочы сонца. Птушкі нідзе не было. Толькі крык, асенні, развітальны ўскрык паплыў над полем.

— Я ж казаў, далекавата...

— Ну і чорт з ім!

За машынаю лёгенька падняўся белы асенні пылок.

Шэрае мёртвае крыло Апошняга Жураўля ў вечаровым мораку злівалася са скібай асенняга ворыва ў чыстым полі...

Пра гэта Сцяпан нічога не ведаў.

Паехаў ён дадому назаўтра. Сыну пакінуў усе свае скаргі, напісаныя на паперы ў вучнёўскім сшытку.

Сын знасіў той сшытак да былога аднакурсніка ў газету. Той пачытаў. Папытаўся, што было ў Лёневага бацькі са старшынёй.

— Бач, і сам кажаш, што стары троха прыдзіраецца. Тут прыватнае замешана. Можа, паглядзім, будзе агульны матэрыял пра прыроду, на падвёрстку пусцім.

Але, мабыць, матэрыялу такога не было, і клопат у таго чалавека ў рэдакцыі быў такі ж, як і ў Лёні.

Некалькі тыдняў Дзямідчык чакаў пісьма. Але так нічога і не пачуў. І тады зразумеў, што дарэмна ён ездзіў да сына шукаць праўду.

Цяпер Дзямідчык ведаў, да каго яму трэба ехаць.

ХІІІ

У аўтобусе было цесна. Перад самым горадам ён напакаваўся так, што шафёр мусіў упіхаць пасажыраў, каб зачыніць пярэднія дзверы. Людзі спяшаліся ў горад на работу. Сцяпан сядзеў, прыціснуты дзябёлаю крутаплечаю маладзіцаю, нашыкаванай духамі і пудраю гэтак, што аж круціла ў носе і хацелася чыхнуць, як сабаку ад табакі.

Сцяпан даўно нікуды не выязджаў з вёскі, яшчэ радзей ездзіў у аўтобусе — калі быў брыгадзірам і трэба было ў раён, то дабіраўся на калгаснай машыне.

У горад спяшалі маладыя і сярэдняга веку людзі. Падумалася, што цяпер сама работа, што трэба дабіраць бульбу, што толькі пачалі церабіць буракі. Усе едуць у горад... А да іх за сто кіламетраў рабочых папрывозілі, з завода, ад сем'яў. Бульбу выбіраюць. Ужо каторы год. Бабы цяпер і моды не знаюць хадзіць у поле — прыедуць студэнты ці рабочыя. Гэта стала іхняю работаю. Буракі, дзе па нормах размерана, трэба самім выбіраць, гэта не на студэнтаў, не на рабочых, таму што і бурачніку карове трэба, сена даюць накасіць тым, хто робіць на бураках.

Сцяпан глядзеў за акно аўтобуса, запацелае так, што аж бралася вільгаць у кроплі і сцякала рагамі.

За шклом туманна і мокра шарэлася раніца, прывялая і белая ад расы, бы патапаная, ляжала прыдарожная трава. Глуха, брудна і мокра было, як і заўсёды, калі пачынаецца глухая восеньская пара.

І ад таго, што пачаў думаць пра работу, што тут кругом ехалі, спяшалі на работу людзі, неяк не па сабе было, усё роўна як заняў ён тут чужое месца, робіць альбы-што. І чым бліжэй пад'язджаў да горада, тым менш рабілася і тае злосці, і дурное ўпарта-сці, з якою выбіраўся ехаць. І яшчэ было адно — не ведаў, да каго трэба ісці, каб было надзейна, каб ніякі там чыноўнік не мог выкруціцца ці адкруціцца, каб было сказана і зроблена.

Цяпер, калі ўспамінаў пра работу, пра тое, што і ў начальства зараз другі клопат — не пра таго зайца, якога нехта ганяе на полі, а пра ўборку, — упэўненасці паменшала. І настырацца да начальства выходзіла як і не з рукі ўсё роўна...

Але варочацца не было як, трэба было ехаць.

У горадзе выйшаў Сцяпан з аўтобуса ў цэнтры.

Людзі прывычна спяшалі. Дзямідчыку не было куды спяшаць. Яшчэ не было дзевяці. Ён пастаяў на плошчы, прымяркоўваўся, як прабавіць час, і загадзя прыкідваў, куды лепш зайсці: ці сюды, у стары двухпавярховы будынак, дзе ад самае вайны і было ўсё раённае начальства, альбо цераз дарогу, у новы, цяперашні, са шклом, у чатыры паверхі. У старым ён бываў больш, і як рабіў брыгадзірам, больш заходзіў. Новы быў і непрывычны — на паверхі высока хадзіць трэба было.

Ён спатыкнуўся вокам аб шкляныя вялізныя вокны гастранома за вуглом і з палёгкаю пачэпаў туды — паглядзець, што можна купіць дадому, галоўнае, не забыцца прывезці старой алею.

У гастраноме сонна шахала направа і налева мокраю анучаю па бетоннай падлозе прыбіральшчыца, сонна хадзілі і перагаворваліся, усё роўна як толькі павылазілі з пасцеляў, чыстыя і дагледжаныя прадаўшчыцы. Гэтаю сваёй дагледжанасцю і чысцінёй яны быццам аддаляліся нечым ад яго, вясковага чалавека. Даўно яно так павялося, што тыя, хто паехаў у горад, прыязджалі чыстыя і дагледжаныя. Гэтага ханала, каб зайздросціць і ім, і гарадскому жыццю. Праўда, цяпер ці то прывыклі да таго, што

амаль з кожнае хаты ёсць у горадзе гараджане, ці таму, што і на сяле па-другому можна і адзецца, і жыць, усё часцей кідалася Сцяпану ў вока, што з горада маладыя хлопцы прыязджаюць як пакамечаныя якія, быццам там іх у нейкіх вальцах круцяць ці ў падваротнях качаюць.

Але тут, у райцэнтры, дзе, як ні круці, больш людзей вясковых, прадаўшчыцы былі адметныя.

Алею Сцяпан купіў аж тры бутэлькі. Хлеба яшчэ не прывезлі, ды і з напакаванаю хлебам сумкаю было не з рукі хадзіць па начальству.

Пасля магазіна Сцяпан яшчэ крыху патаптаўся на мокрай, нейкай разгубленай, прытуманенай восеньскай вуліцы, дзе ўжо быццам і непатрэбна свяціліся сіняватыя вулічныя ліхтары, чужымі зялёначырвонымі вачыма глядзелі на пустых перакрываваннях святлафоры.

Да пад'ездаў і аднаго, і другога будынкаў пачыналі з'язджацца машыны, курылі ля іх і моцна пароготвалі шафёры.

Дзямідчык пастаяў і пайшоў у новы будынак — там усё ж павінна быць начальства больш сур'ёзнае.

Пакуль збіраліся людзі ў ранішняй мітуснечы, Сцяпан пачаў абход з першага паверха, каб паглядзець будынак. Яшчэ ён спадзяваўся, што сустрэне некага з тых, каго ведаў і сустракаў, калі бываў некалі на нарадах, хаця начальства мянялася і мяняецца часта, маладыя прыходзяць.

Будынак кіславата пах тынкоўкаю, нявыветраным, спёртым за ноч духам фарбы.

Дзямідчык ішоў па калідоры, чытаў пад шклом надрукаваныя вялікімі літарамі на белай паперы шыльды загадчыкаў, намеснікаў, інструктараў. У канцы першага калідора на першым паверсе наткнуўся замест стандартнае шыльды на больш кароткую, з аднае літары. Пакуль ён завярнуўся пайсці, з-за дзвярэй заклапочана выскачыла завітая, у чорным касцюме жанчына, строга глянула на яго, і Сцяпан толькі гмыкнуў з самога сябе і пайшоў на другі паверх.

На апошнім паверсе, як толькі выйшаў з лесвіцы на калідор, яго спыніла знаёмае прозвішча — Яновіч. І дзве вялікія літары: П. І. Пётр Іванавіч, ці Павел Іванавіч, ці Ігнатавіч... Іван Яновіч!

Дзямідчык прывычна пайшоў па калідоры, але ўжо не прыглядаўся да шыльдаў, прабягаў вачыма. А што, можа быць, што Іванаў сын ужо начальнік. Можа. Калі той, то даўно можа быць начальнікам.

У канцы калідора, да шырокага запацелага акна пакамечаным і мокрым асеннім лістом прытульваўся клён. Дзямідчыку, калі гэтак блізка ўбачыў мокры ліст і набрынялае ад дажджоў голле, здалося, пачуў гнілаваты пах балота.

Танкі, якія выскачылі з узгорка, білі па іх з кулямётаў і гармат. Яшчэ не сцямнела. На роўным вясновым балоце, якое зусім пусціла і куды танкі не маглі выйсці, адвячоркам людзі былі добра відны. Асколкам Дзямідчыка шмарганула па руцэ, неглыбока. Рука валодала, але і пячуча балела. Ад крыві быў цяжкі рукаў кажушка. Немцы раскалолі атрад напалам. Большая палавіна пайшла другім бокам ад лесу, і тым партызанам, хто апынуўся тут, было горш — яны не толькі забралі на сябе ўсю ўвагу нямецкіх танкаў. Ім яшчэ трэба было, пераскочыўшы па вузкім перашыйку, потым цераз рэчачку, якая разбрыняла цяпер ад вады, перабрацца ў вялікае балота, туды, дзе партызан больш і большая схова.

Самае страшнае было тое, што з групаю партызан апынулася многа жанчын і дзяцей. Немцы маглі перахваціць іх на перашыйку перад вялікім балотам і патапіць усіх, як кацянят.

Падганяць нікога не трэба было. Ад страху крычалі толькі малыя дзеці, калі блізка ўзрываліся снарады. Потым, калі Дзямідчык успамінаў тую блакаду, найперш усплывала, які чысты, светлы, з роўным тугім сінім небам стаяў надвячорак і якія роўныя абрысы танкаў былі на гэтым сінім фоне.

Было відно, як танкі зняліся і пайшлі наўкруг балота.

Ратунак заставаўся толькі ў вялікім балоце. Пачалі шукаць пераправу цераз рэчачку. Блізка недзе падыходзілі немцы, трэба было маўчаць, каб не выдаць сябе. У адным месцы, цераз рэчку, там, дзе ляжала зімняя дарога, яшчэ не прарвала лёд. Ён

мокрым гурбаном стаяў цераз рэчку. Паступіў загад — ламаць алешнік, слаць яго на лёд.

З бакоў па рэдкіх агеньчыках Сцяпан бачыў, што немцы няхай і паволі, але пакрысе падбіраюцца да перашыйка. Там было сушэй, не расло лесу, і з хмызу маглі падысці танкі. Добра, што гусцеў прыцемак і што немцы не бачылі яшчэ іх. Насустрач немцам выставілі заслоны, але Сцяпан ведаў, што ў партызан амаль не асталося патронаў.

Людзі стараліся. І ў гэтай цішыні моцна плакала дзіця. Спачатку Дзямідчык не здагадаўся, адкуль гэты непрывычны голас. Дзіця на нейкае імгненне прыціхала, мабыць, маці старалася супакоіць яго. Голас гэты, здавалася, чуўся над усім балотам. Людзі азіраліся на яго спалохана і ціснуліся бліжэй да пераправы.

Дзямідчык пайшоў на голас.

У аблавушцы, перакручанай вухам наперад, стары дзядзька, сагнуты, як корч, наставіўшы вінтоўку, амаль пхаў перад сабою жанчыну. Яна, без хусткі, у расшпіленым кажушку, на каленях адпаўзала перад ім і ўсё прасілася:

— Дзядзечка, што ж вы робіце? Дзядзечка!..

— Ты кажушжом яго, кажушжом закрыў і не пачуеш!..

— Дзядзечка, сыночак жа!.. Я жонка Яновіча!

— Кідай, дурная, а то і табе, і ўсім тут канец будзе. Бач, колькі з дзецьмі збілася? З-за яго канец усім будзе! Жывая будзеш — народзіш яшчэ. Душы, а не — кідай! Ну!..

Жанчына ўсё круціла галавою, адпаўзала і не бачыла за сабою глыбокую яму з вадою. Там бы яна і пакінула малога.

— Назад! — Дзямідчык амаль пад самую бараду сунуў дзядзьку ствол аўтамата, і той адхіснуўся. — Назад, паскудства!..

— А што, каб з-за аднаго ўсіх пабілі?.. З маёй унь трое!

— Назад!

Дзядзька не баяўся, што Дзямідчык пачне страляць. Страляць тут ніхто цяпер не мог. І Дзямідчык параненаю рукою паволі дастаў з чахла фінку, якая цьмяна і нядобра бліснула.

Дзядзька мацюкнуўся і адступіўся.

— Уставай! — загадаў Дзямідчык жанчыне.—
Пайшла, ну, пайшла!

Дзямідчык чуў, як гудзе за ім нядобра патоўп,
але не азірнуўся.

Ён павёў яе кустамі да пераправы. Яна ціснула
дзіця да сябе, але не магла заглушыць яго крык.

— Лажыся, паўзі, чуеш, каціся, паўзі!.. А то
правалішся... Там ідзі ў балота! Паўзі!

Сцяпан кінуў жанчыне альховую жэрдку.

Яна зацкавана глянула на яго, на тую дарогу, на
якую ўжо пачалі накідаць галлё, але якую яшчэ не
вымасцілі на самай сярэдзіне, дзе больш падлізвала
лёд вада.

— Жэрдку вазьмі і паўзі!

Яна страшнымі вачыма глядзела чамусьці толькі
на яго аўтамат. Яна не пазнавала ні голасу яго,
ні аблічча. Ён ведаў, што накідаць яе нельга...

Дзіця, здавалася, крычыць гэтак моцна, што аж
баляць вушы. Пад аўтаматам ён пагнаў яе на лёд.
І як толькі спыняўся ён, замірала ў жаху і яна. Так
яны і паўзлі. Ён бачыў перад сабою яе хромавыя,
добрыя яшчэ боты, голыя вышэй халяваў ногі.

Мякка прасядаў лёд, прамокла адзежа. Толькі на
тым беразе яна ўстала. Спадніца была мокрая.
Малога, закручанага ў посцілку, яна ўсё ціснула да
сябе.

— Я Сцёпка, ты не пазнала мяне?

Ён ступіў да яе. Яна закруціла галавою — і ён не
разумеў, пазнала ці не, бокам пачала адступаць,
з жахам азіраючыся на Сцяпана, потым пабегла,
тулячы да сябе малое...

Ззаду, за рэчкаю, глуха вухнуў снарад, нема
закрычалі людзі. На перашыек выходзілі нямецкія
танкі, за імі пырскала агнём з аўтаматаў пяхота...

У адчай людзі кідаліся ў рэчку...

Больш ён не сустрэў Лену ні разу. Толькі часам,
калі нудзіўся, калі ўспаміналася маладосць і на
душы рабілася няшчасна, успамінаў яе. Але тую, на
вечарынках, а не тую, якая паўзла па балоце,
хаваючы пад кажушжом дзіця. Ён нікому не гаварыў,
але ў такія маркотныя часіны, як быў маладзейшы,
верыў, што з ёю быў бы сапраўды шчаслівы, што
яна вінавата... Потым, ужо старэйшаму, яму хаце-
лася сустрэцца і паглядзець на таго, хто тады быў
дзіцем...

...Дзямідчык спыхваціўся, што зноў стаіць перад дзвярамі, на якіх напісана знаёмае яму прозвішча. Стаіць пасярод калідора і замінае людзям.

Сцяпан адчыніў дзверы і зайшоў у пакой. Перад тым як адчыніць іх, ён некалькі разоў далікатна пагрукаў костачкаю пальца, але нічога яму не адказалі, і ён зайшоў сам.

Сакратарка, чарнявенькая, каротка астрыжаная дзяўчына, нешта друкавала на машынцы, падняла галаву, паглядзела, але друкаваць не перастала.

На яго «дзень добры» толькі кіўнула галавою.

Дзямідчык патаптаўся на месцы і сеў на крэсла пры сцяне.

— У Пятра Іванавіча прыёмны дзень аўторак.

Дзяўчына адразу заўважыла, што Дзямідчык сеў, і перастала стракатаць на машынцы, паглядзела не на яго самога, а на яго карычневую сумку, якая разаслалася на падлозе і ў якой глуха грукнулі тры бутэлькі алею, на яго боты і галіфэ.

Цяпер і з вёскі, мабыць, сюды мала хто прыязджае ў ботах і галіфэ. Пра гэта яму гаварыла жонка і прымушала надзець касцюм.

— Я знаю. Мяне ён прыме.

— Ён пайшоў да першага.

— Нічога, я пачакаю. Я не спяшаю.

Дзямідчык вырашыў, што будзе чакаць гэтага Пятра Іванавіча, пакуль не дачакаецца. Хацелася проста і глянуць — не можа ж быць чалавек, каб не падобны быў ні на бацьку, ні на мацэру. А калі і не ён, усё роўна начальнік.

Дзямідчык думаў пра тое, як раскажа, каб нядоўга гаварыць і ўсё сказаць. Жоглу чапаць не будзе. Бог яго бяры з Жоглам. Пенсіі чакае. А так усё раскажа... І пра калгас...

Ён чакаў доўга, аж надакучыла, і Дзямідчык пачаў прыслухоўвацца да крокаў у калідоры.

Але ці то ён задрамаў, ці так задумаўся, што не пачуў, калі Пётр Іванавіч увайшоў у прыёмную, павітаўся і, нібы пытаўся — хто гэта? — паглядзеў на Дзямідчыка.

Сакратарка падхвацілася і адразу ж за Дзямідчыкавым «дзень добры» адрапартавала:

— Таварыш сказаў, што вы запрасілі яго... Я яму гаварыла, што ў вас прыёмны дзень у аўторак, але ён

сказаў, што вы яго прымеце... Мне запісаць яго на прыём на аўторак?

— Не, Ліда. Заходзьце.

Пётр Іванавіч адчыніў дзверы, успеў непрыкметна строга глянуць на сакратарку. Яна пачырванела.

— Мне цераз мінут дваццаць трэба будзе зноў да першага. Не забудзьце мне напамінь. Прашу, прашу... Вы заходзьце. Сядайце. Прабачце, як вас завуць, хто вы, адкуль?

Дзямідчык прысеў да прыстаўнога століка.

— Сцяпан Сцяпанавіч... З Альховых Крыніц. Дзямідчык, — назваўся Сцяпан.

— Ясна, — Пётр Іванавіч усміхнуўся, быццам нешта ўспомніў. — Ну, што ў вас?..

Пакуль Сцяпан збіраўся, з чаго перш пачаць, моцна зазваніў тэлефон.

— Прабачце.

Пётр Іванавіч зняў трубку, прывітаўся, адказаў на жарт.

Голас у трубцы быў, мабыць, начальніцкі, бо Пётр Іванавіч альбо спрабаваў нешта тлумачыць, альбо згаджаўся, а больш слухаў. Рука яго нешта лёгенька крэсліла на паперы. Калі ён хмурыў лоб, на ім глыбока і густа збягаліся маршчыны. І на вісках ляжала сівізна. Дзямідчык падумаў, што па ўзросту рана яшчэ было б гэтак ссівець. Пакуль Пётр Іванавіч слухаў, Дзямідчык заўважыў, якія стомленыя ў яго вочы, які сам ён натомлены — і ў гэта імгненне, калі чалавек за сталом перастаў быць начальнікам, да якога Дзямідчык прарваўся ў кабінет, а проста стомленым чалавекам, ён пазнаў яго — пазнаў па бацьку, па Яновічу: і падбародак быў бацькаў, і нос, і вочы гэтак жа пастаўлены.

А трубка ўсё гаварыла, роўна, упэўнена — Дзямідчык чуў гэтыя роўныя ўсплёскі голасу ў ёй, хоць слоў не чутно было.

Пётр Іванавіч зразумеў, што ад яго патрэбна, і цяпер чакаў, калі кончацца ўдакладненні. Ён ужо ведаў, што трэба будзе яму зрабіць, і таму чакаў, калі начальства выгаварыцца, не перабіваў яго.

Пасля, як скончыў гаварыць, націснуў кнопку на селектары, сказаў сакратарцы:

— Перадай Дубовіку, хай тэрмінова зробіць разлікі — колькі і калі мы можам звыш плана здаць мяса. Тэрмінова няхай зробіць.

І зноў сказаў Дзямідчыку:

— Прабачце, я слухаю вас.

І на твары ў яго не было ўжо ні стомленасці, ні тае адкрытасці.

— Скажэце, гэта ваш бацька Іван Яновіч? Камандзір атрада?

— Мой. Вы ведаеце яго? Разам партызанілі?

— Ну, як сказаць... Я ў «Кірава» быў... А так знаў яго, чаму ж не. Як ён? На пенсіі?

— Няма яго.

— Як няма?

— Скора два гады ўжо.

— Ты бачыш?! А такі рухавы быў.

— Сэрца.

Змоўклі. І каб перарваць гэтае маўчанне, ужо нясмела Сцяпан папытаў:

— А маці як, Алена?

— Маці нічога. Вы і яе ведалі?

— Чаму ж, ведаў...

Дзямідчыку раптам захацелася сказаць, што ён і яго ведаў. Па гадах гэта быў ён, тое дзіця, якое закрывала сабою Алена і з якім яна паўзла па распухлым лёдзе цераз балотную рэчку, ратуючы яго.

— Будзеце ў маці, паклон скажэце. Ад Дзямідчыка Сцяпана з Альховых Крыніц... Яна павінна помніць.

Сцяпан устаў. Ён хваляваўся.

— Пачакайце, Сцяпан Сцяпанавіч, вы ж сюды ехалі не толькі, каб у мяне пра бацькоў папытаць. Можа, я вам і памагу? Што ў вас?

— Панадзіліся к нам на поле з машынаю зайцоў біць. Я ўжэ не кажу, што азімыя топчуць. І так мы гэтым удабрэннем усё жывое вытруцілі. А тут, можна сказаць, на вачах у людзей, з-пад фар. Я ўчастковаму нашаму, Жоглу, казаў і прасіў. А ён кажа — начальства, а начальства ўсякае бывае. Яму да пенсіі даслужыць трэба...

Сцяпан адчуваў, што збіваецца на скорагаворку, усё роўна нібы саромеецца таго, што гаворыць. Падумай, што праўду гаварыла жонка — няма чаго лезці да начальства са сваімі зайцамі, яшчэ канчаюць выбіраць і бульбу, і буракі.

— Ясна.

Яновіч зняў трубку, націснуў на клавішу.

— Дзярэча? Дзень добры. Тут да цябе сёння прыйдзе чалавек. Так, Дзямідчык. Ведаеш ужо, гаварыў ён з табою? Ад майго імя разбярыся, хто гэта, чыя машына. Разбярыся і мне даложыш. А я ім пакажу зайчаціну! Хто не ўмее на машыне ездзіць, будзе пяхком па раёне хадзіць. Будзь здароў.

Пётр Іванавіч устаў з-за стала, і цяпер Сцяпану падумалася, што ён хоць і не тоўсты, але не па гадах грузнаваты.

— Нас першы збірае зараз,— сказаў ён.— Зайдзеце к Дзярэчу, усё яму раскажыце. Па раёне яшчэ восем працэнтаў бульбы ў зямлі, амаль сорок — буракоў.

Пётр Іванавіч стомлена, як прасіў прабачэння, усміхнуўся, выйшаў з-за стала, каб развітацца.

— Заходзьце, Сцяпан Сцяпанавіч. Што трэба — заходзьце. Не саромейцеся. А я буду ў вас — заеду, пагляджу, як жывяце.

— Заедзьце. А маці скажыце, што я быў, пра яе пытаўся. Не забудзьце, скажыце.

На развітанне Пётр Іванавіч прытрымаў руку Дзямідчыка, усё роўна як хацеў яшчэ затрымаць, каб пагаварыць.

Сцяпан ужо ведаў, што сакратар забыў яго, тую сустрэчу на полі, калі сама ішлі дажджы.

Ад таго, што яго гэтак добра прыняў сакратар, што ён сын Яновіча, было лягчэй. Сцяпан упэўнена пагрукаў па прыступках лесвіцы, усё роўна як усё жыццё толькі тое і рабіў, што хадзіў па гэтых прыступках. І на дварэ пасвятлела, недзе, мабыць, за туманам, прабілася сонца, і таму ясней і весялей рабілася ў паветры. Не трэба слухаць жонак. Начальства начальству не раўня. А без зайчыка і поле не поле. Гэта ўсе ведаюць.

Паездка выйшла ўдалая. Ад гэтага і маладзей, і весялей было. Думалася пра Алёну — яна, мабыць, такая, як гарадскіх па тэлевізары паказваюць... Яновіч быў старэйшы за яе на гадоў дзесяць. Памёр ужо.

Успомніў яе перад натоўпам. Як жахліва глядзела яна на Сцяпанаў аўтамат! Няўжо не пазнала ці баялася, што ён застрэліць яе з рэўнасці? І ён тады не ведаў, што, ратуючы яе з малым, мабыць, уратаваўся і сам.

Усё ж і цяпер ажыло ў душы тое, маладое, тая

крыўда, ці што, на яе за тое, што здрадзіла, выйшла за Яновіча.

Дзямідчык з палёгкаю ішоў па вуліцы, задаволены сабою.

Аднак да лясгаса, дзе было праўленне паляўнічага таварыства, Дзямідчык не надта спяшаўся. Дзярэчу ён ужо і пісаў пра паляванні з-пад машыны, і нават званіў з канторы. Дзямідчык ведаў, што гаспадарка ў Дзярэчы вялікая і што сапраўды, мабыць, у яго было больш важнага клопату.

Дзямідчык выстаяў даволі доўгую чаргу ля гас-транома — прадавалі селядцы, а таму, калі прыйшоў да лясніцтва, сказалі, што Дзярэча выехаў на Загана-віцкае возера ганяць браканьераў і будзе толькі пасля абеду. І гэта не засмуціла Дзямідчыка. Ён спакойна выправіўся хадзіць па горадзе — аглядзеў магазіны, абышоў базар, патаргаваўся, паглядзеў на цэны, у гаспадарчым магазіне напай на цвікі, якімі прыбіваюць шыфер, і купіў; выпіў разліўнога піва і паабедаў у сталоўцы на базары, амаль што зусім так, як некалі, калі яшчэ дома дзяржаў мацёру, калі вазіў прадаваць парасят. Тое, здавалася, было даўно, базар пах ад вазоў дзёгцем, нагрэтым далёкаю дарогаю. Цяпер базар і разбудавалі, і абнавілі, панаставілі паветак, накрытых разноколерным пластмасавым шыферам, але брук так і застаўся нечэпаны, і таму было адчуванне, што нічога не змянілася.

Пяшком Дзямідчык зноў схадзіў у лясгас пасля абеду, застаў там Дзярэчу, белабрысага, чырванатварага і рослага мужчыну. Ён быў у гумавах паляўнічых ботах, у брызантаўцы, вялікі і чужы за старым, з цыратавым верхам, двухтумбавым сталом.

— А, здароў... Дачакаўся? А мы толькі прыехалі. Знаеш, мінскія інжынеры цэлую схему выдумалі. Плывуць сабе на лодачцы з сачком — і як нічога не было... Накрылі і іх, і схему, і легкавічок. Але і паскудства, я табе скажу. Цэлы багажнік натрамбавалі і яшчэ мяшок цэлафанавы дабіралі!

Дзярэча аж сплюнуў, але быў вясёлы, што злавілі.

— Давай, які там нумар у цябе. Сам мог бы разабрацца, але калі да Яновіча дайшоў, давай, запішу, падключу аўтаінспекцыю. Канечне, Яновіч ім як накруціць хвост, да цябе больш не паедуць, у другое месца панадзяцца.

Ён запісаў нумар машыны, які запомніўся Дзямідчыку. Сцяпану здалося, што Дзярэча адразу ж здагадаўся, чыя машына ездзіла па полі, бо сказаў:

— Добра, я Яновічу далажу. А вот калонію баброў ты, Дзямідчык, не ўпільнаваў. Я думаў, што ў цябе там ніхто не падбярэца. Слухай, Дзямідчык, як гляджу цяпер на гэтых гараджан... Ну, толькі ж, здаецца, з вёскі выехаў, а як дарвеца сюды, латошыць усё падрад — жывое і нежывое. І, гад жа, ведае, дзе ёсць, і не думае пра тое, каб каліва на развод пакінуць. Абы толькі драць, браць, грэбці. Жыў жа тут, у вёсцы, такое зайздрасці не меў.

— У нас баброў не гарадскія заглумілі. Начальнічкі свае. Яны не горш за гарадскіх.

— Ну, мы пра гэта гаварылі. Не зжыўся ты са старшынёй — гэта адно. Шапка тая яго бабровая законна куплена. Мы ж правяралі. Дарэмна ты на яго ўсё валіш.

— Шапка законная, а другая...

— Ну, ладна, давай не будзем...

Дзярэча махнуў рукою — і Сцяпан не стаў больш гаварыць. Усё думаюць, што ён падазрае старшыню ад злосці, з-за таго, што той выправіў на пенсію з брыгадзірства.

— Што яшчэ ў цябе там чутно? — папытаўся Дзярэча. Ад яго адзежы пахла вадою, полем, лесам, падмоклым брызентам, нейкім блізкім сэрцу, і Сцяпан адчуў, што і яму захацелася ў поле, у лес, дзе прасторна і дзе пахне цяпер восеньскаю вільгаццю і сіверам.

— Нічога.

Дзямідчык устаў, падаў Дзярэчу руку, той прыўстаў з-за стала, падаў руку на развітанне:

— Слухай, мы збіраем брыгаду на ваўкоў. Давай падключу?

— Далёка куды збіраецца?

— За Старобін.

— Не, дзякуй, далекавата. Бывай здароў.

— Як хочаш, а то пазвані.

— А не ўжэ. Вы маладыя, куды мне. Ад вас ніякі воўк нікуды не схаваецца, утрубіце яго.

Дзярэча праз акно глядзеў, як паволі, цвёрда, нават з гонарам ішоў па вуліцы Дзямідчык. Хударлявы, лёгкі на нагу, у галіфэ, у салдацкім бушлаціку,

у ботах, ён быццам вярнуўся з тае пасляваеннае памяці — тады гэтак адзяваліся мужчыны. Толькі гэтая сумка з цяперашняга часу. Дзярэча нечаму ўспомніў і Альховыя Крыніцы, дзе цяпер пад вокнамі гэтак жа, як ля будынка лягаса, мокра, сумна і пакамечана цвітуць вяргіні, туманок над алешнікам ляжыць. Pole ўкруга, лясок на гектараў чатырыста, вытаптаны і выхаджаны людзьмі, як сад ці раённы парк, меліярацыйная канава. Там некалі была харошая пакручанка-рэчачка. А цяпер поплаў, забалочаны, часта так пусты, бо замакае ўсё роўна вясною, і нічога на ім не пасееш. У гэтым чыстым высушаным балоце, на былой старыцы ўздумаў пасяліцца бабёр — лазы там па берагах канаў хапала. Загаціў плаціну і пражыў аж тры гады. Потым усё ж раскапалі і хату, і самога забілі. Тады Дзярэча і прыязджаў у Альховыя Крыніцы. Спачатку, каб паглядзець на паселішча, а потым, па заяве таго ж самага Дзямідчыка, каб знайсці віноўнага. Дзе там яго знойдзеш, калі да паселішча і да самае хаткі з паўкіламетра ад дарогі? Ці мала хто туды пад'ехаць можа? Ды і свае маглі пагнацца на шкуру, раскапаць. Спусцілі ваду і пабілі звяркоў.

І цяпер, калі ўспамінаў і тое знішчанае бабрынае паселішча, і самую вёску, і старога Дзямідчыка, Дзярэча са смуткам думаў, што там нічога і не асталася з жыўнасці, хіба дзе які заяц у полі ці качка ў лужку, андатра ў канаве і шэрая курапатка ў полі. Усміхнуўся са старога, які ездзіць і скардзіцца з-за таго зайца. Тут не ўспяваеш ганяць тых, хто ласёў б'е, дзікоў, рыбу трубіць з вадасховішчаў. Смешна было, што Дзямідчык стараўся даказаць, быццам баброў не абышла рука старшыні. Ці не тады гэта было, як старшыня адпраўляў яго на пенсію? Якраз патрабавалі, каб брыгадзірамі былі людзі пасля тэхнікума. А Дзямідчык тады ваяваў са старшынёй.

Дзярэча стомлена правёў далонню па твары, усё роўна як хацеў сцерці ўспамін, які праступаў туманна з недалёкага мінулага, і толькі востра, быццам гэта зараз было, адчуў смак свежага агурка з грады... Ён усміхнуўся гэтаму ўспаміну, зняў тэлефонную трубку, набраў нумар.

— Цыганкоў, здароў. Дзярэча. Не, не той, не аграном. Ага, я, я. Не дагадваешся? А чаго ж на

зайчаціну не пазваў? Якую? А на тую, што з-пад Альховых Крыніц табе на стол прыбягала. Не прыбягала? І ні разу такога не было? А дзевятнаццаць-пятнаццаць не твой нумарок? Не, у цябе трынаццаць? Ну, можа, і трынаццаць, уначы не надта разгледзіш. Не, тут жартачкі малыя. Гэты нумар мне даў Яновіч. Ага, сам. І папрасіў, каб я праверыў і далажыў. Ладна, Цыганкоў. Твая машына, таму ў цябе і пытаюся. Знаю, больш знаю, чым ты думаеш. Глядзі сам, а то другі раз нумарок правільна ўгледзяць. Ладна, ладна, далажу. Усё сваю меру мае. Ладна, дагаварыліся на першы раз. Ну, будзь здароў. Будзь.

Дзярэча ўсміхнуўся — які начальнік упраўлення святы, ён ведаў.

— Аўтаінспекцыя? Дзярэча звоніць. Лаўлю, лаўлю... Такі нумар, падкажэце, у каго ў нас на «козліку»... Дзевятнаццаць-пятнаццаць... Я пачакаю.

Старшыня паляўнічага калектыву акуратна згроб, склаў у стос паперы на сталае адною рукою, укінуў у шуфляду стала, замкнуў яго.

— Слухаю, слухаю. Няма ў нас такога нумара? Дзевятнаццаць-трынаццаць ёсць? Ведаю, у Цыганкова. А дзевятнаццаць-пятнаццаць няма ў раёне? Добра. Будзьце.

Дзярэча стомлена, спакойна, быццам наперад ведаў, што і павінна так быць, устаў з-за стала і, ужо стоячы, яшчэ раз набраў тэлефонны нумар.

— Прыёмная? А Пятра Іванавіча можна? Дзярэча звоніць. К канцу дня толькі? Я вас папрашу, перадайце яму, што я праверыў тое, што ён мяне прасіў. Запішыце — машыны з такім нумарам у нас у раёне няма. А мы возьмем пад кантроль Альховыя Крыніцы. Калі ласка. Усяго вам добрага.

Ён паклаў трубку, пастаяў, нібы абапіраўся на яе, стомлена і задаволена ўсміхнуўся: дзень быў сёння ўдалы, накрылі браканьераў, якія надакучылі на Заганавіцкім возеры. Ён стаміўся за дзень і хацеў есці, як здаровы мужчына пасля немалое, але добра зробленае работы. Старшыня надзеў балонневы плашч, шэрую летнюю шапку і падаўся дадому.

Дзямідчык пяшком дабіраўся да вакзала. Па дарозе зайшоў у сталоўку, выпіў піва, а потым падумаў, што ўдалася паездка, купіў і выпіў бутэльку «Белага

моцнага». Ад гэтага яшчэ прыветнейшым здаўся асенні зажураны і затуманены дзень, на які плакаліся вялікія вокны магазінаў, прывяла, мокра ляжала на тратуарах пачарнелае лісце. Дзень быў мяккі, лагодны, пад Сцяпанаў цяперашні настрой. Яму нават пагаварыць хацелася, расказаць каму, што гэтак добра з'ездзілася. Дома, на гаспадарцы, вечна работа, ад яе ніколі нікуды не дзенешся. Гэта ўсе ведаюць. А такую работу, як зрабіў ён, не кожны зробіць. Вось так узяў і пайшоў да начальства, а цяпер хай паспрабуе хто сунуцца ў поле. І яшчэ яму хацелася расказаць, што начальнік гэты — сын тае жанчыны, якую ён некалі любіў, якую праводзіў некалі з вечарынак і з якою нават цалаваўся. І яна была самая прыгожая і самая лепшая ў свеце. І яшчэ ён мог сказаць, што яму і цяпер баліць і што недзе не памерла ў грудзях злосць на Яновіча, які перайшоў яму, Дзямідчыку, дарогу. Але ён не мог гэтага сказаць і не хацеў сам сабе ў тым прызнацца, бо Яновіча ўжо няма на свеце, а тым, хто памёр, нельга ні зайздросціць, ні злавацца на іх.

Гэтак лёгка і весела ішоў ён у вільготны, нізенькі рахманы асенні дзень, які, здавалася, вось-вось гатоў замружыцца, расплакацца лёгкаю імжою. Ішоў і адчуваў сябе молада, здарова, усміхаўся сам сабе і сам гаварыў добрыя словы, бо быў ужо стары чалавек і жыццё навучыла яго не гаварыць услых тое, што ўспамінаецца ці думаецца сам-насам, бо людзі не зразумеюць, а потым яшчэ і пасмяюцца, і ад гэтага надоўга ў душы застанецца жыць боль.

Нават тое, што дзяжурная вакзала спачатку дурыла людзям галовы, гаварыла, што аўтобус спазняецца, а потым, калі пачало цямнець, аб'явіла, што аўтобус паламаўся, з гаража не выйшаў і, такім чынам, сёння яго не будзе, можна здаваць білеты, не сапсавала Сцяпану настрой. Вохкалі і клялі яе бабы, потым рассыпаліся ў горад — хто начаваць да радні ці знаёмых, хто галасаваць на спадарожную, якіх не надта ўжо і будзе на ноч.

Выпітае віно крыху выветрылася, і весялосці і лёгкасці разам з ім таксама ўбыло. Смярдзела ад чыгункі мазутам, едкаватым дымам, і Дзямідчыку захацелася выйсці з гэтага тлуму, хай і невялікага, але гарадскога тлуму, захацелася ў поле, дзе пахне

мокраю асенняю зямлёю, выбранаю бульбаю, бурачнікам, мокраю травою і адсырэлым бадылём цыкорыі, былнягу, лебяды на межах і абочынах палявое дарогі.

Ён пастаяў, пачакаў аўтобуса, каб выехаць за горад, і там, на абочыне, знайшоў палку, пачапіў на яе сумку, у якой быў заказаны жонкаю алей і накупляна смачнага гарадскога свежага хлеба, ускінуў сумку за плечы, выкіраваў на дарогу — хвала Богу, дарога-сыпанка, сухая, ісці можна. Некалі і без дарогі хадзілі, па гразі, цяпер распанелі.

Гэтым ён супакойваў сам сябе і стараўся не думаць, што калі ісці, то папапойдзе, як ні кажы, дарога няблізкая.

Калі ззаду выбліснула на дарозе святло, Дзямідчык спыніўся, з надзеяй азірнуўся і пачакаў, пакуль машына пад'едзе, нават і рукою махнуў. Машына напорыста шуганула міма і толькі, калі прамінула яго, усё роўна як раздумала, затармазіла, зырка бліснула чырвонымі агнямі.

Дзямідчык падбег, прычыніў дзверцы. З машыны дыхнула цяплом, у ёй было светла, як у хаце, пахла цыгарэтным дымам. За рулём сядзеў малады, без шапкі, з акуратна расчэсанымі валасамі шафёр. І твар яго быў малады, і сам ён здаўся яшчэ зусім хлапчуком. І гэтакім жа чыстым голасам добра ўсміхнуўся, нічога не папытаўся, сказаў: «Садзіся, дзядзька, весялей будзе».

Дзямідчык спачатку ўвапхнуў сумку, паставіў і кій, потым і сам умасціўся на сядзенне.

Шафёр увесь час паблажліва, з усмешкаю глядзеў на дзядзьку. І толькі тады, як машына кранулася, азірнуўся цераз плячо і папытаў:

— І куды, дзядзька, паедзем?

— Мне да Альховых Крыніц...

— А мне к цешчы на аладкі.

— Якія ж на ноч аладкі?

— На ноч будзе і скварка, і чарка, а на раніцу і аладкі.

— Хіба што так, а то б чаго гэтак перціся.

Дзямідчыка страсянула на яме, і ён аж ікнуў ад нечаканасці.

— А ты, дзядзька, у газету не пішаш?

— Адкуль ты ўзяў?

— Ведаеш, што каму рабіць трэба.

Шафёр круцянуў руль, аб'язджаючы выбоіну, потым у другі бок — ад абочыны да абочыны. І машына неяк лёгка слухала яго, калі ён коратка паварочваў баранку, усё роўна як плячом — то адным, то другім — піхаў машыну на абочыну. Пакуль шафёр выкручваўся на дарозе, Дзямідчык прыглядаўся да яго, а потым праз лабавое шкло і на дарогу. Святло ад машыны кідалася ў ноч двума замглёнымі вільгаццю слупамі і быццам разляталася на дробненькія кропелькі, на туман. Гравійка тут, дзе насып амаль раўняўся з полем, была выбіта грузавымі за восень у крутыя, мяккія пад коламі хвалі-выбоіны.

Але як толькі пайшла раўнейшая дарога, шафёр зноў азірнуўся на Дзямідчыка.

— Дык, кажаш, дзядзька, спяшаеш да цёткі на цёплыя ногі?

Дзямідчык зразумеў, што шафёру не маўчалася, што яму хацелася гаварыць. Мабыць, начальнік у яго вялікі і сур'ёзны, што цэлы дзень маўчаць даводзіцца. Дзямідчык і адказаў у лад шафёру, насмешліва:

— Я свае аладкі ўжэ даўно паеў і ногі цётчыны адагрэў. Мне б пасля дня да ложка дабрацца. Гэта ты аж са скуры, на ноч гледзячы, да тых ног лужашся.

— Дзе там, дзядзька, і ног тых не захочаш. Заснуць не ўспееш, нацямочку назад трэба ехаць.

— А хіба ты не ў горадзе жывеш?

— Жыў, пакуль жонцы дзіця не зрабіў. А тады мне во такі дзядзька, у каго я жыў, і кажа: не высыпаемся мы з цёткаю, дзіця нам мяшае...

— То хай бы табе твой начальнік памог ужо якую ў горадзе кватэрку агораць.

— Начальнікаў многа, а кварцір мала, дзядзька.

— Не, мой у Мінску, неяк пашанцавала, скоро палучыў.

— Каму, дзядзька, шанцуе, той і ўвесь век свой танцуе.

— Яно і праўда. Адзін увесь век сям-так наўскасяк, а другі не толькі танцуе, але і прыпявае.

Дзямідчык асвоіўся і сагрэўся. За вокнамі машыны прабягалі цёмныя, глухія, зрэдку пазначаныя кропелькамі электрычных лямпачак, асеннія вёскі, і цёмным балахонам ахінала іх восеньская сумота

і цішыня. А тут, у машыне, роўна гуў матор, гэта ад яго ішло ў кабінку цяпло.

— Ну што, дзядзька, мне направа, вам налева.

Шафёр збавіў хуткасць. Наперадзе была развілка і чорная палявая ноч. Не хацелася выходзіць у яе з гэтае ўтульнасці і цеплыні.

— А можа, падвязеш мяне, хлопец, а то я колькі паўзці буду, а табе мінут дзесяць, не больш? Я і заплачу табе.

— Бач, зрабі чалавеку добра, яму яшчэ лепш захочацца. Як таму мядзведзю, дай пакласці лапу, ён і сам узлезе.

— А што табе, грошы лішнія будуць? Я і чарку пастаўлю.

— Свая ці з магазіна?

— Ёсць і такая і такая.

— Хлебная?

— Хлебная.

— Э-э, заробіш, дзядзька, на табе, як Заблоцкі на мыле.

Шафёр пераклучыў хуткасць, і зноў напорыста загуў матор.

На развілцы ён павярнуў налева, і Сцяпану падумалася, што трэба будзе яшчэ нечым аддзячыць хлопца.

— У мяне цяпер штрыфель, як мёд.

— А мёду няма?

— Не.

— Яблыкамі і мая цешча свіней корміць.

Машына ішла лёгка, быццам па дарозе гэтай шафёр кожнага дня ездзіў. Ён, не пытаючыся, звярнуў і з гравійкі туды, дзе здалёку была відна адзінокая лямпачка над кароўнікам і ўжо не свяцілася ніводнага акна на ўсю вёску.

І святло машыны на вуліцы, і матор яе, здалося, пабудзяць усю вёску. Шафёр ля хаты Дзямідчыка круцянуў руль, завярнуўся і затармазіў амаль ля самых варот.

— Вылазь, дзядзька, як міністра, цябе да парога давёз.

Дзямідчык зашавяліўся, палез у кішнэнню па грошы.

— Не трэба, дзядзька, грошы. Дзякуй скажы, і добра будзе.

— Як гэта цяпер — скажы дзякуй і будзь здароў. Другі раз і затармазіць палянуешся. Зайдзі хоць на чарку.

— Калі не шкадуеш, дзядзька, бутэльку свае дай, тады я табе дзякуй скажу.

— Можа, у хату зойдзем?

— Не, дзядзька, не. Мне ехаць трэба, а то спазнюся, то яшчэ жонка да суседа збегае.

Сцяпан прынёс шафёру бутэльку і яблык наклаў у кішэню самых наліўных.

Той адкаркаваў бутэльку, добра пацягнуў, моцна ляпнуў па корку:

— Маладзец, дзядзька, гарэлка добрая.

— А ты не баішся за рулём?

— За маім рулём, дзядзька, можна і паўзатара выпіць, абы толькі пасля гэтага ехаць мог. Будзь здароў, дзядзька!

— Заходзь да мяне, як будзеш у нас.

Дзямідчык яшчэ пастаяў на дварэ, прыслухоўваўся да мокрае і глухое ночы, да вёскі, якая не абзывалася ніводным гукам, правёў вачамі машыну, што прывезла яго ў гэтую цемру і цішыню і знікала двума, як ваўчыныя вочы, агеньчыкамі. Як толькі яны прапалі з вачэй, пайшоў у хату і Сцяпан.

XIV

Мішка газаваў, як толькі можна было па гравійцы — вакол машыны плыла цёмная восеньская ноч. Невядома, чаму ён павёз гэтага старога — нібы не было чаго рабіць. Але цяпер не каяўся. Прыемна адчуваць, што ты ўсё можаш. Ён любіў прыязджаць да цесця з горада, з цеснага пакойчыка ў старой, прапахлай мышамі драўлянае хаты, дзе яны кватаравалі з Аксанаю. У цесця ўсё было дагледжана, усё зроблена, выфарбавана ў хаце, даведзена да парадку на двары. У цесця заўсёды было часу пасядзецца за сталом, выпіць чарку. Дома вечна спяшалася на свой кароўнік маці, вечарам прыходзіў на падпітку з работы бацька, і яны пачыналі сварыцца між сабою. Колькі памятае сябе Мішка Пракаповіч, гэтак было ў іхняй хаце. Бацькі старэлі, але лад не мяняўся, і Мішка прывык да такога жыцця, нібы так і патрэбна было... Цяпер міжволі не надта спяшаўся заяз-

джаць дадому. Ды і выйшла яно неяк само сабою так, што пасля арміі дачка гадавалася ў цесця і цешчы, а таму і яму выпадала прыязджаць туды, ды і грошы на кааператыўную былі цесцевы. Хутка атрымае сваю кватэру, пераселіцца, і тады не трэба будзе амаль кожнага тыдня бываць у цесця. Там, у горадзе, не дастануць Мішку хітравата прыжмураныя цесцевы вочы, якія ўсё ведаюць і ўсё бачаць. Цесць умеў неяк непрыкметна паставіць усё так, што Мішка, хацеў ці не хацеў, рабіў па цесцевай указцы. Цяпер Мішка ведаў, што гэта цесць ажаніў яго з Аксанай.

Мішка сцэпануў плячамі, ямчэй сеў на сядзенні, мацней узяўся за баранку, націснуў нагою на педаль газу, як зліўся ў адно з машынаю...

...Збіралі вучняў па вёсках раніцаю. Было цёмна, мокра, як заўсёды перад замаразкамі. Мішка і цяпер, калі ўспамінае пра тое, не ведае, што пацягнула яго пасунуцца на лаўцы і паклікаць Аксану да сябе:

— Ідзі сюды. Тут месца ёсць...

Лаўка была пры самай кабіне, да пярэдняга борта можна было прытуліцца плячыма.

Ехалі да Ленінграда цэлымі днямі, прыхватваючы вечары і досвіткі. З дарогі сама больш запомніліся світанні — густыя, асеннія, з нечакана суровым фіялетавым водсветам на небе, які клаўся таксама і на бліскучую чорную стужку шашы. У памяці назаўсёды засталася тая дарога і цёплае, даверлівае Аксаніна дыханне на плячы ў яго. Хацелася, каб яна даўжэй спала і каб даўжэй чуць цяпло яе шчакі.

Пацалаваў ён Аксану, калі дарога канчалася, ужо ў Ленінградзе. Пацалаваў, сам баючыся да адчаю, што больш ніколі не будзе так блізка да яе.

Пасялілі іх на Кіраўскім базары, у калгаснай гасцініцы, чыстай, барачнага тыпу будыніне.

З гадамі ў памяці сцэрлася вастрыня ўражання ад вялікага горада, але запомнілася, што ён купіў вінаграду, яблык, цукерак. Яны з Аксанаю не пайшлі ў горад, засталіся ў пакоі, замкнуліся, елі вінаград і цалаваліся да знямогі.

Запомнілася, як і вярнуліся з тае школьнае экскурсіі. Ноч была месячная, высокая. Бялела зям-

ля, качаўся на ёй у клубках дарожнага пылу марозны, калючы вецер, перабягала цераз дарогу насохлае калянае лісце.

Ён вылез у канцы вёскі. Не свяцілася ніводнае акно ў хатах, толькі месячнае святло плыло над стрэхамі, на сценах хат, толькі белая вымаражаная вуліца, калючы зазімкавы вецер, цішыня.

У іх дома гарэла святло, чутны былі галасы. Ён здагадаўся, што бацька зноў п'яны, што дома сварацца.

Ён не заходзіў у хату — упершыню за ўсё сваё жыццё адчуў, што не хочацца дадому, як стрэмка, кальнула душу вострае жаданне — каб хутчэй пакінуць усё тут, каб толькі ў іншы свет.

Назаўтра вечарам ён пакурэў на веласіпедзе ў Аксаніну вёску. З таго і пачаліся іхнія школьныя сустрэчы...

Гравійка была перакапана — яшчэ з самага лета пачалі падсыпаць яе. На палавіну дарогі насыпалі з самазвалаў пяску, потым рассунулі, разраўнялі бульдозерамі. Няўкатаная коламі дарога пасля восеньскіх дажджоў размокла, разбілася ў глыбокія каляіны.

Машына цяжка ішла па пяску, аж падвывала маторам. Мішка ехаў спакойна: ведаў, што машына выедзе — пакуль што яна ішла толькі на заднім мосце, пярэдняга не ўключаў.

Цяпер ён усё роўна як здалёку бачыў таго хлопчука-школьніка, з тымі яго найўнымі жаданнямі і спадзяваннямі нешта памяняць у сваім жыцці. Таму і паехаў паступаць — а паехаў таму, што ўсе ехалі, што некуды трэба было пасля школы ехаць паступаць, такая завядзёнка была не першы год, — паехаў у ветэрынарны інстытут і не паступіў, пасля тройкі на першым экзамене з палёгкаю вярнуўся дадому. На наступны год вясною яго забралі службыць у армію.

...Аксана не ездзіла паступаць ні ў якія інстытуты — яна паступіла ў медыцынскае вучылішча, там працавала нейкая сваячка Аляксандра. На

выхадныя прыязджала дадому, а Пракаповіч да яе — ён сеў у калгасе на старшынёўскага «козліка». Ездзіў як сталы кавалер, машына аставалася пры варотах Аксанінай хаты, а на выхадныя заходзіў вечарам і ў хату, вячэралі разам з будучым цесцем і выпівалі чарку.

Яму на душы была такая самастойнасць і павага да сябе, ды і Аксана прывыкла да яго і давярала зусім.

Пад вясну ўжо аднаго вечара ён вярнуўся дадому крыху раней, чым звычайна — збіраўся ехаць да Аксаны.

У хаце чуліся галасы, ярка гарэла святло. За сталом у большым пакоі сядзеў ужо добра на падпітку бацька, маці падавала з веранды на стол спечаную на патэльні каўбасу.

Аксанін бацька, паголены, чырвоны, чысты з твару, у белай сарочцы, зашпіленай на ўсе гузікі, у суконным шарсцяным цёмна-сінім двухбортным пінжаку, як рыжык, моцна сядзеў за сталом. І па тым, як сядзеў ён, і як гаварыў, і нават як закусваў, чутно і відно было, што ён не альбы-хто і што без павагі да яго тут ніяк нельга.

— А, і ты лёгкі на паміне! Ну давай, давай сюды! — бацька перастаў абдымаць госця, махнуў рукою Мішку.

Аксанін бацька мякка, але настойліва супакоіў яго, пасадзіў на месца, прыветна ўсміхнуўся Мішку.

— Сядай за стол, Міша. Я вот прыехаў, у госці завярнуў, — ён сам наліў Мішку чарку.

— Ты ў мяне глядзі, я, калі што якое! — парываўся нешта сказаць Мішку бацька, але госць зноў супакоіў яго, падклаў на талерку агурок.

Маці толькі снавала ля стала, дакорліва паглядзела на Мішку.

Толькі пасля трэцяе чаркі, калі Мішка зусім зразумеў, што Аксанін бацька тут не проста так, сам ён і сказаў:

— Тут такое дзела, Міхаіл. Я думаў, Аксана табе сказала і ты дома перагаварыў, а можа, і не адважыўся. Дзела маладое, — ён па-свойску падміргнуў Мішку. — Ну вот, я думаю, заеду і заадно са сватамі дагаворымся, калі што і як зладзім. А то ж нягожа, табе ў армію, дзеўка дзіця родзіць незамужняю.

— Вы пра каго? — па-дурному вырвалася ў Мішкі, і ён не заўважыў, як само сабою ўзяў на відэлец кавалак мяса з госцевае талеркі.

— Ну, ты ж сам памятаеш... Гм, адным словам, мы тут з тваімі бацькамі пагаварылі і рашылі, што другое рады вам няма, як ажаніцца. Я ж думаў, ты не проціў, Аксана не проціў, а мы ўжо са сватам музыку ноймем, гарэлкі выжанам,— Мікалай весела прыабняў, паляпаў па плячах Мішкавага бацьку.

— Сыноч, мы ж Мікалая ведаем, тут трэба толькі па совесці,— умяшалася ў гаворку маці.— Гулялі разам, тваё дзіця будзе, што ж тут гаварыць.

— Давай, зяцёк, яшчэ па кроплі, ды мо падвязеш мяне дадому, а то я ўжэ п'яны сёння, што і не дайду.

Вочы цесцевы былі прыжмураны. Мішка цяпер ужо ведае, што цесць ніколі такі п'яны не бывае, каб не магчы ці не помніць таго, што яму трэба.

Ён завёз будучага цесця дадому, таксама падніты і вясёлы. Вечарам лапчыў Аксану і мілаваў, як ніколі, застаўся ў яе да раніцы, бо Мікалай загадаў паслаць ім пасцель у другой хаце...

Вяселле яны згулялі перад маем. Аксана так і не нарадзіла, пакуль ён быў у арміі. Дачка нарадзілася пасля таго, як ён вярнуўся. Цяпер, калі многае дала армія, калі сам пасталеў і на многае глядзіцца паіншаму, Пракаповіч ведае, чаму тады цесць справіў ім вяселле.

Пракаповіч уляцеў у вёску, як мог уехаць на машыне толькі ён — каб можна было пазнаць каму хочаш і здалёку, круцянуў да цесцевых варотаў, затармазіў перад самымі імі, выйшаў з машыны, каб адчыніць і паставіць на двор.

Цесць ужо ішоў насустрач — у расшпіленай куфайцы, у кірзавых ботах, халодны і здаровы з марозу, падаў руку, прывітаўся:

— Даўгавата ты недзе быў сёння... Я думаў, мы паедзем, бурачніку з поля прывязём.

— А, старога нейкага з Альховых Крыніц па дарозе падабраў. Падвёз.

— Чаго гэта гарэлкаю ад цябе прэ?

— Гэта ён мне бутэльку вынес, а папробаваў — як спірт.

— Ну, заганяйце гэту машыну на двор, хваціць вам там гаварыць. Толькі ціха, бо малая заснула. Не дачакалася бацьку, — з парога загаварыла цешча. — Аксана не прыехала?

— Не, яе ж у калгас на тры дні паслалі... Заўтра зранку паедуць.

— Дак, можа, праедзем на поле? — спытаў цесць.

— Але на машыне, яшчэ хто што скажа... — не ўтрывала цешча.

— Ну і што? На маёй машыне ніхто тут не зачэпіць. Толькі вазьміце цэлафану, каб задняе сядзенне закрыць, накідаем туды.

— То дай яму, Надзя, мой брызентавы плашч. І пакуль мы закруцімся туды, нам напячы трохі чаго.

Цесць хутка затупаў пад паветку, прынёс скрутак поліэтылену, якім накрываюць сіласныя бурты.

У яго ўсё было, усё ляжала так, што зразу і ўзяць можна было.

Калі праязджалі паўз брыгадны клуб, які свяціўся агнямі, Мішка папытаўся:

— А што, студэнты яшчэ тут?

— Не, паехалі. Рабочых прыслалі на буракі і на сілас. Але спрэс маладыя і весялейшыя за студэнтаў. Кожны вечар танцы, а адзін фокусы паказвае, дальбог, лепш, чым у тэлевізары. І я хадзіў глядзець, і Надзя. Спраўныя хлопцы і дзяўчаты.

К канцу дня на цесцевым твары выступіла густое, як шэрань, шчацінне і пры святле лямпачкі прыборнага шчытка адсвечвала чырванаватым водсветам.

Па раллі пад'ехалі да куч бурачніку. Ля большае з іх Мішка спыніў машыну.

— Свет патушы, нашто, каб здалёку відно было, — сказаў цесць.

— Цёмна ж будзе.

— Нічога, вочы прывыкнуць скоры. Яшчэ не так глуха, як здаецца.

Цесць расцілаў на задняе сядзенне цэлафанавую плёнку.

Вочы і сапраўды прывыклі да цемры, і яна не здавалася такою глухою, як з машыны, пры ўключаным святле фар.

— Адчыні мне багажнік, а ты бяры, акуратна збірай з гэтае кучы бурачнік.

Пракаповіч у бярэма браў вільготны лапушысты бурачнік, клаў яго парадкам на задняе сядзенне, так, каб улезла больш. Бурачнік быў адабраны самы вялікі, самы лапушысты.

Цесць патрашыў малыя, непрыкметныя кучкі, і па тым, як у багажніку глуха грукала, Пракаповіч дагадаўся, што там і не пахне бурачнікам, што цесць загрузае буракі. Ды пра гэта ён змікіціў адразу, як загаварыў цесць пра бурачнік — цесцеву натуру зяць успеў вывучыць: ён нічога свайго не ўпусціць, возьме колькі трэба, і гэтую хватку яго ён пачаў пераймаць і пераканаўся, што то навука патрэбная, а так не меў бы ні цяперашняе работы, ні кватэры кааператыўнае, якая хутка будзе...

Калі селі ў машыну, цесць крахтануў, папрасіў: — Правядзі светам там, дзе я браў.

І пакуль Пракаповіч пасвяціў яму, прыбраў пакінутыя на зямлі буракі, акуратна склаў кучкі бацвінны і ў машыне задаволена сказаў:

— Паехалі, але свету далёка не ўключай.

Пракаповіч ухмыльнуўся.

Пакуль дома Пракаповіч складаў у кучу бурачнік, цесць перанёс прывезеныя буракі ў пограб, там, дзе былі ссыпаныя і са свайго агарода.

У хаце ўжо стаяла на стале вячэра. Пад яе выпілі прывезеную Мішкам бутэльку, і пасля гэтага ён яшчэ сабраўся ў клуб да рабочых. Там танцавалі да дванаццаці гадзін і з танцаў праводзілі Зінку і Аньку, якія кватаравалі ў Віцькі. Зінка засталася з Віцькам, Анька не надта супраціўлялася Пракаповічу — дзяўчатам было па дваццаць пяць і на жыццё яны глядзелі проста.

Назаўтра раніцаю, калі Пракаповіч ад'язджаў, цесць падняўся яго праводзіць, адчыніў машыну, паглядзеў, ці чыста ў машыне, ці не насмецілі бурачнікам.

— Ты во што, Міша, гэтыя дні пакуль што не прыезджай. Старой скажуць, каго і чаго ты тут вадзіў. Пра Віцьку трубяць. Да Аксаны дойдзе — бяда будзе.

Ён па-свойску махнуў рукою.

Мішка нічога не адказаў. Яму хацелася аблаяць цесця — цяпер Пракаповіч ведаў, што гэта цесцева

цыгарэта свяцілася над плотам, калі яны вярталіся з жанчынамі з клуба.

Прыехаць да цесця ён так і не адважыўся. Цераз два дні сабраўся і паехаў вечарам у поле паганяць зайцоў — каб назбіраць за восень шкурак і пашыць дачцэ шубку.

XV

Яна жыла адна ў не старым, яшчэ моцным доме, у ціхім садзе, які асыпаўся лістам на зіму. Яна не прыбірала цяпер у ім, на градах, дзе раслі кветкі. Пад дажджамі чарнелася мокрае бадыллё.

Канчалася жыццё гэтага дома, гэтае вуліцы — ад першых хат ужо не асталася і следу, там насыпалі кучы гравію. Дамы ўжо прадалі і знеслі. Прыехалі, разабралі і вывезлі. Старую таксама знайшлі пакупнікі, старгавалі дом...

Ёй здавалася, што з жыццём гэтага дома канчаецца і яе жыццё. Яна не хварэла, ёй яшчэ можна было жыць па старасці, але адчуванне, што разам з домам канчаецца і яе жыццё, не пакідала старую. Яна прыбрала ў хаце, усё акуратна расклала, прывяла да ладу. Каб усё было гатова. Яна сама не магла зразумець гэтага слова гатова. Але яно здавалася ёй такім вялікім, бяздонным, у якім яна прападзе, растворуцца без следу.

Яна чакала, калі прыедзе сын. Ён напісаў ёй, што адпачывае на курорце і па дарозе дадому заедзе да яе. Сын быў самы блізкі чалавек, але яго яна бачыла рэдка.

Дачка была нібы нейкая чужэйшая. Яна паступіла — бацька добра дапамог — вучыцца ў інстытут, аднак пакінула вучобу з другога курса. Адлічылі яе за тое, што была двоечніца. Вярнулася дадому радасная, год хадзіла на работу ў бібліятэку, пакуль нечакана не выйшла замуж за ваеннага, і цяпер прысылае віншавальныя паштоўкі і рэдкія пісьмы з Далёкага Усходу.

Дзіўна было, што ў адным з пісьмаў яна скардзілася маці на сваю дачку, якая лянуецца, не хоча вучыцца, што ў галаве ў яе адно толькі строі і танцы. Старая здзівілася, бо так некалі яна крыўдзілася на яе, на сваю Іру. Можа, ад гэтага пачынала здавацца,

што яна жыве так даўно, што ўжо і не жыве, а толькі ўспамінае пражытае жыццё.

Цяпер, ад таго, што раскідалі хату, якую яны пабудавалі разам з мужам — ён быў старэйшы за яе аж на дзесяць гадоў, — а можа, ад усяго перажытага ў жыцці, ёй здавалася, што яна такая старэнькая, якая стаіць на самым краёчку жыцця.

Ёй не хацелася пакідаць нажытае месца. Яна баялася пераязджаць у шматпавярховы дом, жыць там у кватэры. Яна баялася яе халодных сцен, яе вышыні над зямлёю.

Цяпер яна чакала ў госці сына, і гэта была адзіная радасць, да якое яна гатавалася. Яна думала, чым будзе частаваць яго, дзе пакладзе спаць. Ёй хацелася, каб, перад тым як прыйдуць раскідаць хату, у ёй пабыў сын, пераначаваў на сваім месцы, там, дзе некалі стаяў маленькі ложкак, дзе потым ён спаў, дарослы ўжо. Пасля таго як старгавалі, ёй здавалася, што хата стала халодная, мёртвая, і ёй хацелася сагрэцца.

У госці да яе прыходзіла адна толькі Вера, Вера Васільеўна, як звала яе Алена. Таму што Вера Васільеўна была некалі настаўніца, а настаўнікаў прывыкаюць так зваць.

Вера Васільеўна дрэнна бачыла нават у сваіх акулерах з тоўстым шклом, таму здавалася разгубленаю і бездапаможнаю, як вінаватаю ўсё роўна. Яна была старэйшая за Алену, але называла — зноў жа, мабыць, гэта настаўніцкая прывычка — Аленай Міхайлаўнай. Яна так і не выйшла замуж, пражыла ўсё жыццё адна, вучыла чужых дзяцей, і яны толькі часам заязджалі ў госці, і тады Вера Васільеўна расказвала, хвалілася ўсім Федзькам, які цяпер інжынерам на заводзе, хвалілася, як хваляцца сваім дзіцем. І калі слухала гэта Алена, ёй шкада рабілася Веру Васільеўну.

Перад вайною Вера Васільеўна кончыла настаўніцкае вучылішча, перажыла вайну ў вёсцы, а пасля вайны там жа і настаўнічала, пакуль не перабралася ў райцэнтр. Тут яна дарабіла да пенсіі, тут яна і дажывае адзінока свой век — радні ў яе амаль не асталося, толькі на радзіме, гаварыла, жыве яшчэ старэйшая сястра.

Вера Васільеўна вучыла Пятра і радавалася яму гэтак жа, як і Алена.

Цяпер яны абедзве чакалі, пакуль прыедзе Пятро. З тым, што ён прыедзе, нібы звязвалася нейкае спадзяванне, хаця невядома, на што можна было і трэба было спадзявацца.

Яе прывялі назаўтра раніцаю ў штаб атрада, пасля таго як яна перапаўзла па лёдзе рэчку з малым і цэлую ноч блудзіла ў балоце. Яна ўжо перастала баяцца, бо здавалася, што жаху не будзе канца. Самае страшнае, што яна ўжо палохалася ў сваіх — у кожным цяпер здаваўся ёй той дзядзька, які хацеў, каб яна кінула, утаніла дзіця. Потым ёй здавалася, што і Сцяпан хацеў застрэліць яе. Яна пазнала яго і бачыла, што ён пазнаў яе і таму са злосці хацеў застрэліць. Як пачалі біць з танкаў па рэчцы, яна пабегла, каб уцячы і ад яго. Бог ведае як змагла яна выбрацца з балота — ужо не чула ні рук, ні ног, ні цела, і самае страшнае, здавалася, што і малое, якое яна затульвала кажушком, таксама зледзянела. Яна нікому не аддавала малога, ніхто не мог адабраць яго ў яе. Яе так пад рукі і прывялі ў хату, дзе быў штаб атрада.

Яна не паверыла вачам — за сталом, прываліўшыся плячамі да сцяны, у расшпіленым кажушку спаў Іван. Ёй здалося, што твар у яго чорны — можа, так падаў цень ад лямпы. Але і праз многа гадоў, калі яна ўспамінае, памятае, што твар у яго быў чорны, праваліліся глыбока вочы.

Ардынарац паварушыў яго за плячо, ён цяжка падняў голаў, паглядзеў невідушчымі вачамі, чаго яго будзяць, хрыпла прагаварыў:

— Данытаць і далажыць.

Ёй здалося, што зямля перакруцілася, і яна паляцела ў нейкую прорву, нема закрычала.

Ачнулася яна раніцаю ў цёплай пасцелі, спалохана лопнула рукою поруч — цёплы пакуначак з дзіцем быў поруч.

Ля ложка сядзеў Іван. Твар яго быў змучаны, але ўжо не чорны.

— Дзе ж ты была? Як ты? — Яна не магла нічога сказаць, толькі заплакала, гледзячы на мужа і тулячы да сябе дзіця, быццам і цяпер нехта хацеў адабраць яго ў яе.

— Госпадзі, Іван, што я перажыла! Каб ты ведаў, што я перажыла!

Яна абхваціла яго за шыю, прытуліла да сябе і плакала. Ён маўчаў. Яна адпусціла яго, і ён, здаецца, з палёгкаю выпрастаўся.

— Будзеш тут. Цябе дагледзяць. У мяне трэць атрада асталося і амаль няма патронаў. Блакада... У лесе бабы і дзеці.

Яна здагадалася — ён зараз пойдзе. Яна думала, што ўсё кончылася, але толькі цяпер зразумела, што ён пойдзе і яна астанеца зноў адна.

— Я цябе знайду сам пасля блакады. Ты тут нічога не бойся.

Ён устаў, ссутула і згорблена. Яна глядзела на яго і цяпер толькі бачыла, які ён стары, намнога старэйшы за яе. І яшчэ падумала, што ён непрыгожы, што ён, як воран, ссутулены і што яна не любіць, нават ненавідзіць яго. Але цяпер яна нічога не баіцца, сама выжыве, уратуе малога.

Муж выйшаў з хаты, не азірнуўся. Яна не заплакала.

Яна прастудзілася і доўга яшчэ кашляла пасля тае блакады і тае ночы ў балоце. Сын застаўся жывы, здаровы, і яна радавалася гэтаму. Недзе праз тыдзень на яе прыехалі на падводзе і забралі ў лес, казалі, што так загадаў камандзір, бо блакада кончылася.

Ён ляжаў у зямлянцы, не прыходзіў у сябе. Калі яна зайшла, нават не паверылася, што бачыла яго чорнага, як асмалка. Здалося, што яе прывезлі да мёртвага. Ён быў жывы, паранены, сцёк крывёю, але жывы. Павярнуў голаў на яе голас і паспрабаваў усміхнуцца.

Яна тады не адыходзіла ад яго некалькі сутак, пакуль не пайшло на праўку. З лагера, дзе хаваліся людзі, яму насілі малако. Ёй казалі, што ён вадзіў немцаў вакол мірных лагераў кругавым боем. Калі атрад выбілі больш чым напалавіну, ён, каб не дапусціць карнікаў да жанчын і дзяцей, забраў у атрад старых і трынаццаці-чатырнаццацігадовых хлапчукоў, але бой не спыніўся...

Калі пачаў праўляцца, Іван напросіў, каб яна прынесла наказала яму малога, і яна не ведае чаму, але заплакала — ад жалю да яго, да сябе самое, да

свайго маленькага дзіцяці. Канчалася вайна, прайшла апошняя блакада. Яна яшчэ не ведала гэтага...

А як вайна пачыналася для яе?

Яны выйшлі паглядзець на акружэнцаў. Тыя пілі ля калодзежа. Іх было сем чалавек, маладых, з вінтоўкамі, з гранатамі. Дзівіла, што яны не хаваюцца, не просяць пераадзецца, а спакойна, усё роўна як знарок, каб на іх паглядзелі, не спяшаліся. Не спяшалі да іх і людзі — зводдаль прыглядаліся. Першыя ўсё ж падступіліся да акружэнцаў маладзейшыя, спачатку хлопчкі, а потым і яны, дзяўчаты.

— Ну што, беленькая, сваіх не пазнаеш? — чамусьці ў яе першае папытаў той, чарнявы, ладны, які — а гэта лёгка было пазнаць — быў у іх за камандзіра.

— Хто ведае цяпер, дзе свае, а дзе чужыя. А вы ж надта смелыя. Тут немцы ўчора былі.

Ёй чамусьці захацелася гаварыць з гэтым чарнявым, які так звысоку паглядзеў і на яе, і на старэйшых, якія пазіралі з двароў на акружэнцаў і не выходзілі. Перад гэтым толькі праехаліся па вёсках немцы і прачыталі свой суровы загад пра камуністаў.

— Ведаем. Сёння не даедуць, — ён усміхнуўся. — Сёння моста цераз рэчку няма. Як цябе завуць?

Яна адказала, але чамусьці не так, як звычайна звалі яе — Алена, Аленка, а назвалася на гарадскі лад — Лена.

— А я, Алена, як гавораць, рускі Іван. Іван Яновіч. Старшына свэрхсрочнае службы.

Ён ступіў да яе:

— А цяпер, Алена, вядзі мяне дадому, я з бацькам тваім пагаварыць хачу. Пагарэлец, са мною, — кінуў ён салдатам, і на яго загад адазваўся пажылы ўжо чалавек.

— Бацькі ў мяне, Іван, няма, — паспрабавала яна працівіцца ўжо на хаду.

— То маці ёсць. А ў нас, дзеўка, часу мала, — упэўнена растлумачыў ёй Іван.

Яна ўлавіла на сабе той яго позірк, якім глядзяць хлопцы на дзяўчат і які яна пачынала разумець, збянтэжылася, заспяшалася дадому.

Дзед быў на дварэ. Ён коратка паздароўкаўся з Іванам, як цераз сілу. І ёй чамусьці быццам і няёмка стала з-за яго.

— У нас, дзядзька, да вас патрэба невялікая — есці нам гляньце чаго. Не бойцеся, калі што, то скажаце, што мы сілаю ўзялі, мы ж з вінтоўкамі. Ну, і не ў аднаго толькі вас мы гэтак папросім.

Іван, здавалася Алене, усё злосна насміхаўся. Дзед нічога не сказаў — пайшоў у хату.

— А ты, Алена, так, прыглядайся... Хто тут што рабіць будзе. Хто за немцам, хто не... Мы з табою размінацца не будзем, калі нас ужо звяло.

Ён падміргнуў ёй, і ў яе тады аж затрапятала сэрца — і з-за яго просьбы, і з-за таго, што нутром адчула — нейкая страшная праўда ёсць у яго словах.

— Я аб'яўлюся. Калі хто будзе да цябе — так і скажы: той самы чарнявы камандзір заедзе, пагамоніць!

Ён падміргнуў, яна пачырванела, не знайшлася, што і сказаць. Моўчкі, быццам гэтак толькі і трэба было, стаяў, слухаў іх Пагарэлец. Ён моўчкі забраў у дзеда закручаную ў чыстую анучку ежу, кіўнуў галавою, падзякаваў.

— Да сустрэчы, — кінуў Яновіч і па-начальніцку першы пайшоў з двара.

Яна разгублена глядзела ўслед, але як толькі яны выйшлі за вароты, дзед улупіў ёй добрага кухталя:

— Сунешся ўсюды наперад, маць тваю!..

Яновіч спраўдзіў сваё — прыехаў у самы зазімак, вечарам. Ужо тады хадзіла чутка пра партызан. Яшчэ ўлетку яны біліся з немцамі цэлага паўдня і напалілі машын, набілі салдат.

Ён быў усё гэтакі ж скоры, насмешлівы і нецярыплівы — усё павінна было рабіцца па яго, не інакш. Пакуль гатавалі вячэру, ён адвёў яе на кухню, распытаўся пра людзей у вёсцы — хто да каго. І ў яе аж замірала сэрца — не ведала, што і гаварыць, усе людзі як людзі быццам...

Потым ён пачаў наязджаць часцей. І ўжо аставаўся з ёю ў сенцах падоўгу, і менш распытваўся, а больш ухажорыў, як і свае хлопцы на вячорках, а потым прывучыў і цалавацца.

Дзед папярэдзіў:

— Ты вот што з гэтым Іванам па цёмных кутках... А то прыстроіць — і шукай ветру ў полі.

Больш ніякага толку ад вашага шу-шу-шу не будзе!
Яму цяпер мора па калена, ён камандзір там.

Дзед амаль не памыліўся: зімою вечарам, калі пачалі вьчэраць, Іван пасля першае чаркі коратка сказаў:

— Жаніцца мне трэба, дзед, з вашаю Ленаю.
Баба аж успляснула рукамі, загаласіла:

— А горачка, ці ж я табе не гаварыла!..

— Маўчы! — абсек яе дзед. — Ты вот што, Іван, там, у лесе, камандуй...

— А я не камандую, я гавару. Я з лесу сюды не наезджуся, у мяне там атрад... Ды і тут ужэ не адзін чалавек ведае, хто ў вас бывае... За гэта, калі што, па галоўцы нікога не паглядзяць.

— Я цябе сюды не зваў хадзіць.

— Зваў ці не зваў, не будзем пра гэта. Ты не думай, што так вайна скоро кончыцца, што такой маладой дадуць адседзецца. Ты, дзед, падумай. А можа, ты ёю ад немцаў прыкрыцца хочаш? Што яна ад Саветаў пастрадала? Што бацька яе вораг народа? Ты, дзед, глядзі мне!

Іван устаў з-за стала, наліў яшчэ сабе ў шклянку, стоячы выпіў, кіўнуў:

— Пайшлі, Пагарэлец.

З парога непрыкметна чортам падміргнуў Алене.

Прыехаў дзён праз дзесяць. Зноў вьчэралі, зноў ён сватаў Алену, але не так злосна, угаворваў, што там ёй будзе спакайней у лесе.

А пасля... І цяпер яшчэ расказваюць, мабыць, у вёсцы, як напалі на іхнюю хату паліцэйскія. Кінулі пад акно гранату. Пасыпалася шкло. Стрэлілі разоў некалькі.

Іван, мацюкаючыся на старых, ускінуў на Алену свой паўшубак, вывалак на двор паўз хлявы, паўз вішняк, да каня. У яе аж замірала сэрца...

Там, у лесе, яны і пажаніліся. Ёй быў семнаццаць год.

Потым, цераз усё жыццё, яна колькі разоў пыталася: ці праўда былі тых паліцаі, хто кінуў пад акно гранату? Ён толькі злавацца пачынаў, нават пад старасць.

А «паліцаяў» тых, ні жывых, ні мёртвых, ніхто тады ў вёсцы так і не бачыў. Сапраўдныя паліцаі

прыехалі цераз паўтара года, калі ў яе ўжо было ў лесе дзіця, і забралі старых за тое, што яна жонка партызанскага камандзіра. Так іх і расстралялі пад Грэзкам у ямах...

Ні сама Алена, ні Вера Васільеўна не ўпільнавалі, калі прыехаў Пятро. Ды яны і не чакалі, што ён так пад'едзе — на белаі машыне. Нечакана белаі, чыстай здалася машына на колішняй вуліцы, а цяпер будаўнічай пляцоўцы, якая зусім раскісла ад расталага восеньскага снегу. Не было дзе нават чамаданы паставіць, і шафёр адышоўся метраў за дзесяць, дзе ляжалі нечыя старыя варотцы, і паставіў на іх.

Алена бачыла з акна, як пыхнула дымам машына, забуксавала коламі і выхвацілася, выехала на тупчэйшае. Алена не магла знайсці сваіх гумавых ботаў. А сын тым часам шырока ступаў цераз гразь дадому.

Маці сустрэла яго на парозе, басанож, заплакала, прытуліўшыся да яго плашча, і ён лёгка ўнёс яе ў хату.

Пакуль ён вярнуўся на двор па чамаданы, Алена шчасліва выцірала слёзы і ўгледзела боты, успомніла, што, чакаючы сына, знарок ставіла іх ля дзвярэй.

Вячэралі ўтраіх: прыйшла ў госці Вера Васільеўна. Удзвюх яны нарабілі дранікаў, Вера Васільеўна прынесла рыжыкаў, якіх ёй прывёз яе былы вучань, цяпер ляснічы. Яна ўсё называла Яновічу прозвішча, якое яму нічога не гаварыла. Ён ківаў галавою, што памятае, а як жа...

Ён адзеўся, выйшаў, каб паглядзець дом, але вакол было гэтулькі гразі, што ён спыніўся. Раптам здалося, што дом іхні і быў такі ж самы — стары, а вакол пуста, шэра, няўтульна. Там, дзе аставалася светлая вуліца, на якой свежа і суха пахлі трэскі, расла трава, там стаяла і другая хата — прасторная, светлая. Там быў ён, зусім яшчэ малы, там была яго маці, маладзенькая...

З санаторыя Яновіч пазваніў, і яго сустрэў сакратар райкома. З ім яны паабедалі ў рэстаранчыку, з ім Яновіч дамовіўся, што пра пераезд маці тут паклапоцяцца хлопцы, каб не турбавацца яму. Заўтра зранку тая ж самая сакратарская «Волга» пад'едзе сюды, на былую Травяную вуліцу, каб забраць Яновіча і за-

везці дадому, у свой гарадок — цераз дзень трэба быць на рабоце.

Пра тое, што ад'язджае заўтра, ён нічога не сказаў пакуль што маці — каб не псаваць ёй радасці.

— Пятро, а ты ведаеш, нас з Аленай Міхайлаўнай на адной пляцоўцы паселяць у доме... Гэта проста радасць. І таму, што мае вучні пра мяне помняць. Я іх пазабывала, а яны помняць.

Вера Васільеўна блізарука і шчасліва глядзела на Яновіча.

— Вядома ж, вядома.

— Ой, а фужэры мы забылі працерці!

Яновіч ведаў, што Веру Васільеўну паселяць побач з маці: пра гэта таксама клапаціўся ён.

На стол маці паставіла бутэльку гарэлкі, збянтэжана сказала:

— Цяпер жа ўсе мужчыны яе п'юць. А мне цяпер частаваць іх трэба, калі што зрабіць.

І паглядзела на яго, як папыталася.

— І я п'ю. А з рыжыкамі — гэтак рэдка каму і сніцца выпіць.

Гаворачы гэта, Яновіч дастаў прывезенае з сабою з поўдня віно:

— А гэта вам... Каб мне больш гарэлкі было.

Ён і праўда выпіў са смакам і нейкаю палёгкаю, хоць гарэлку ўжо добры дзесятак гадоў абыходзіў, бярог здароўе.

Ён неяк няўтульна адчуваў сябе перад маці — за тое, што адна яна ў гэтым доме, на пустцы, а ў яго толькі дачка і жонка на цэлую кватэру. І яшчэ нібы крыўдзіла яго, што маці гаварыла і хадзіла, стараючыся дагадзіць, і гарэлку трымае для нейкага слесара і электрыка. Гэта яго маці, Яновіча.

— А я, Пятро, ні разу на поўдні не была. Ты была, Алена? Не. І я не... А ўжэ перад самаю маёй пенсіяй, калі са школы пайшла, мае старшакласнікі пачалі ездзіць на поўдзень. Мода цяпер, мабыць.

Вера Васільеўна паглядзела на Яновіча, нібы пыталася — як яно там, тое мора, той поўдзень?

— Нічога, тыдняў два першых — нічога, пакуль адлежышся, а потым... Тады ўжэ пачынаеш успамінаць, што ў нас не горш, лепш.

— Я не пра цябе. Такім людзям, як ты, трэба і падлячыцца... Я пра маладых. Мода, усё мода. Як

мы былі маладымі, у нас сама ў модзе была работа. І адзявацца лішне саромеліся, і гуляць лішне не гулялі. Так вот і пражылі.

Яновіч угледзеў, што Вера Васільеўна па-старэчаму ап'янела ад яго віна — заружавеліся шчокі, нібы на сон, стаміліся вочы.

— Пасля вайны... Як фронт прайшоў, жылі ў нас афіцэры. Два тыдні. Равесніца мая гуляла з імі, песні пад гітару спявала. А я баялася, бо ведама, што і людзі, і вучні потым пра настаўніцу скажуць. І нарадзіла мая Надзя пасля тых гуляў хлопчыка. І байструком яго звалі, і танкістам. Усе тады гаварылі, што я разумная. Я радавалася. Той хлопчык так і рос. І вырас. А цяпер ужо з таго танкіста генерал вырас. Я адна ў сваёй хаце вечарам як успомню пра гэта, плакаць мне, старой, хочацца...

Вера Васільеўна вінавата выцерла слёзы. Яновічава маці не ўмешвалася ў гаворку. Яна глядзела на сына шчаслівымі вачыма і не хацела, каб ёй заміналі.

— Ты лепш, Пятро, нам пра сваю работу раскажы. Раён жа ваш вялікі, перадавы.

— Што гаварыць? Маці ведае, якая гэта работа, па бацьку ведае. Ні дня, ні ночы, ні выхаднога, ні прахаднога... Раённыя будні, як гаворыцца. Хаця скоро, мабыць, мне ў сталіцу. Такі варыянт ужэ пракручваецца. Але тады тое і будзе. А работа?.. Прыходзіць да мяне дзядзька, кажа, зайцаў у полі браканьеры б'юць. У раёне бульба не кончана, буракі толькі пачынаюцца... Ну, што зробіш, прыняў я яго. Чалавек верыў, што памагу, калі ехаў к нам... Ага, во чаму я яго і ўспомніў. Ён, мама, вас ведае. Бацьку ведаў, вас ведае, здаецца, яшчэ з партызанкі. Худы такі, рослы, лёгкі яшчэ стары, здаецца, з Альховых Крыніц.

— Не Сцёпка часам Дзямідчыкаў?

— Правільна. Сцяпанавіч. Сцяпан Сцяпанавіч.

— Вой, Алена, гэта той! — Вера Васільеўна ўспляснула рукамі.— Пятро, гэта ж першая любоў яе!

— Каб ты прапала, Вера! Якая там любоў, з вечарынкі, можа, разоў колькі мяне правёў...

— Не хлусі, Алена, сама гаварыла, што з ім першым цалавалася!

— Во, бач, сыноч, як старым бабам віно даваць? І за шалдаціка хоць зараз замуж ісці.

Яновіч бачыў, што маці і збянтэжылася, і расхвалявалася — то перакладала на сталае хлеб, то перастаўляла чарку, то ўзялася накладваць яму на талерку рыжыкаў.

— Як ён?

— Ну, здаровы яшчэ мужчына. Як салдат, у ботах, гімнасцёрцы, куртка на ім. Ну, а так...

Яновіч спрабаваў успомніць твар таго чалавека, але не мог. Запомніў яго адзежу, сумку запомніў, а твар цяпер успомніць не мог.

Маці тым часам памкнулася наліць Яновічу, ён апярэдзіў яе, наліў сам.

— Выпі, сыноч, за яго здароўе! Помніш, я табе расказвала, як у блакаду адна асталася, пакуль бацька з атрадам там... Тады, як хацелі цябе ў мяне адабраць, каб крыкам немцаў не навёў. Гэта ён не даў. Каб не перагнаў тады на другі бераг перад сабою... А мне, дурной, са страху здалося, што і ён мяне са злосці забіць хоча. Ты прыедзеш, найдзі яго, сыноч, прывет ад мяне перадай. Я некалі Івана прасіла, але той злаваўся. Як прыеду да цябе ў госці, разам да яго з'ездзім. Перад смерцю гляну тыя мясціны, дзе жыла некалі. На магілу матчыну схаджу. Пі, сыноч.

Пасля вячэры Яновіч, як і прывык, уключыў тэлевізар, каб глядзець праграму «Час». А потым правёў Веру Васільеўну, якая ўсё адмаўлялася — бо многа гразі, яна ліхтарык бярэ з сабою. Ён правёў яе і калі ішоў дадому, ужо без ліхтарыка, знарок не надта выбіраў дарогу — не праходзіла адчуванне нейкае незразумелае вінаватасці.

Спаць яму маці паслала на тым самым нікеляваным ложку.

Маці яшчэ тупала па хаце, прыбірала на кухні, калі здарожаны за дзень, здабрэлы ад вячэры і чаркі Яновіч заснуў моцным, здаровым сном натомленага чалавека.

Алена не магла зразу заснуць — ад таго, можа, што ператамілася і перахвалявалася за дзень. Цяпер, ноччу, у цішыні, усё здавалася, што ніяк нельга ўмясціць у адно яе жыццё тое, як пераязджалі яны з горада, перад вайною яшчэ, нібы ўцякалі. Тады

толькі пачыналася яе дзявоцтва, а потым і вайна... І ўсё... Як і не было дзявоцтва, і жыцця не было. Прамінула, змазалася. Так, пакуль сына гадала, пакуль яе Яновіч яшчэ ў фрэнчы красаваўся... А потым то з аднаго месца яго перасунулі, то з другога. Ніяк не мог пераламаць сябе, агледзецца. Усё думаў, што ён адзін пуп зямлі, што яму ўсё дазволена. Так і кончыў дырэктарам базару — усё ж пры ўладзе, як сам любіў гаварыць. Але ні сяброў, ні павагі не асталася і з-за натуры яго, і з-за чаркі лішняе... Яе так на работу і не пусціў, спачатку з-за свайго вялікага гонару, потым з непатрэбнае рэўнасці да яе маладосці, а потым яго глядзец ужо трэба было. Так што асталіся ўдваіх, і апошнія гады ўжо маўчаў, нічога не гаварыў, калі яна несла на базар кветкі, нават памагаў даглядаць іх. Усё баяўся, што яго ведаюць у наваколлі, баявога камандзіра, як ён на базар выйдзе. Сцерлася і яго жыццё, і яе пры ім сцерлася. Сын, яе сын, які спаў у сваім пакоі, здаваўся нейкім далёкім — яна таго больш памятала і любіла, малога. Цяпер у яго сваё жыццё, якое, можа, яна і не разумее.

Дзіўна, як многа прайшло з таго дня, калі вёз іх з мацераю дзед з паўстанка на падводзе, якая непрывычна моцна пахла дзёгцем, як горка, бы па нябожчыку, плакала маці, клялася, што Міхась яе не вінаваты. Дзед маўчаў, толькі сурова абзываўся:

— Каб не вінаваты быў, то не засудзілі б. Чаму ж ён зараней угаварыў цябе разысціся з ім?

— Ён баяўся, што і нас з Аленкаю...

— Значыць, было чаго баяцца. Но-о! — дзед шмаргануў за лейчыну. Загрукалі колы. Паўз дарогу, прыпыленая мяккім, як мучным, пылам, стаяла цыкорыя, ляжаў падарожнік, з жыта блакітна выступалі валошкі... Калі пад'язджалі да вёскі, дзед сурова папярэдзіў: — Ты пра гэту нацдэмаўшчыну каб нікому ні слова, ні паўслова! Скажы, што кінуў цябе твой Міхась... Так і скажы, а то заключаюць і тут цябе.

Але ўтаіць, што бацька засуджаны, не ўдалося. Ратавала маці тое, што развод быў узяты да яго арышту. Але за два гады яна быццам звяла і сканала ціхая, як свечачка дагарэла.

Цяпер, калі ўспамінае бацьку, здаецца, што бацьчыць яго аднекуль здалёку. Ён прыйшоў з універсітэ-

та, стомлена і радасна хваліцца, як добра прачыталася лекцыя па гісторыі. Ён і помніцца такім далёкім і радасным, і пасля гэтага яна адразу ж бачыць сябе, якую б не пазнаў той малады бацька, бо ніякае сувязі не асталася паміж імі і ёю. І калі яе Яновіч дабіўся — яму муляла вельмі, каб у жонкі была «чыстая» біяграфія, — што ёй прыслалі паперу аб рэабілітацыі бацькі, яна не адчула ні радасці, ні палёгкі, толькі боль, які яе заўсёды мучыў, калі ўспамінала пра бацьку.

З гэтым болем Алена і заснула, і прысніўся ёй нечакана светлы сон, а можа, і не сон, а ўспамін прыплыў у трывожным сне — яна здагадвалася, што сын паедзе заўтра, і ёй хацелася не заспаць, устаць раней, каб больш паглядзець на яго.

Ішлі яны ўдваіх дарогаю. Яна ў тры белыя ручаінкі цякла, выбітая конскімі капытамі і коламі падвод. З аднаго боку зелена і густа стаяла жыта, а з другога боку слалася пад белым месяцам канюшына. Сцяпан дзяржаў яе за руку, і рука яго была мазолістая і цвёрдая. Яна сама гладзіла пальцамі яго руку і адчувала, як хвалюецца і бянтэжыцца ён. І ад гэтага пачынала хвалявацца сама.

У вёсцы быў чуцен яшчэ гармонік, не кончылася вечарынка. Што заўтра будуць гаварыць пра іх? Адно — што праводзіў яе Сцёпка пасля вечарынкі, другое — што яны сёння не дачакаліся, пакуль і вечарынка кончыцца, пайшлі.

За паваротам дарогі адкрыўся стары, раскіданы млын, запруда перад ім, купчастыя, старыя, з ніцым голлем, вербы. Не, ні ён яе, ні яна яго не павяла, яны разам пайшлі да вярбы. Яна плячамі скрозь сукеначку адчувала, якая цёплая і парэпаная кара, яна сама хацела цалаваць яго і каб ён цалаваў яе яшчэ мацней і балюча, каб не пакідалі яе яго няўмелыя, але ўжо бессаромныя рукі, яна хацела і яшчэ нечага, і цалавала, і задыхалася, і прасілася: «Міленькі Сцёпачка-а-а!.. Не трэба... Міленькі!» І сама цалавала яго, і не працівілася яго рукам.

І раптам цераз плячо яго ўгледзела, як адтуль, з-за павароту, з-за жыта выехаў на белай машыне яе Пятрок. Цяперашні, дарослы, у плашчы, і аж замерла ад страху і сораму...

З гэтым Алена і прачнулася. Ціха і цёмна было ў хаце. Начаваў апошнюю ноч у родным доме яе сын. А сон які сасніла! Сцёпка яе ўсяго разы са тры і правёў з вечарынкi і адзін раз толькі і пацалаваў. І то яна ўпіралася яму рукамі ў грудзі — бо гэтак зайшлося, застукала сэрца, затуманіла ў галаве.

А потым была вайна. Саладзейшага, шчаслівейшага пацалунку яна так і не зведала ў жыцці. Можа, і другое было б у яе жыццё, другое, не сцерлася б так ні маладосць, ні сталасць.

Алена не адчувала, што плача.

Цераз дзень пасля гасцявання ў маці Яновіч на рабоце распісаў паперы, якія сабраліся, пакуль яго не было, а таксама распісаўся на праекце пастановы бюро з вымоваю начальніку сельгасупраўлення Цыганкову пасля прадстаўлення суда. Пра той выпадак у полі, калі забілі чалавека, ён чуў ужо. Нават крыху і шкода было разваротлівага маладога шафёра Цыганкова. Ён глядзеў машыну лепш, чым іхнія сакратарскія шафёры. Хто б мог падумаць, што з ім можа быць такое?

Паглядзеў на каляндар, дзе звычайна было запісана, што трэба зрабіць тэрмінова. Пакуль што такіх запісаў не было. Успомніў просьбу маці пра таго Сцяпана з Альховых Крыніц і запісаў на календары. Але прозвішча Сцяпана не мог успомніць.

На ўсякі выпадак пагартаў каляндар назад, але там ніякага запісу не было. Зняў трубку і пазваніў Дзярэчу.

— Дзень добры. Яновіч звоніць. Слухай, я прысылаў табе восенню чалавека, ён па тваёй епархіі са скаргаю ў мяне быў. З Альховых Крыніц.

— Дзень добры, Пётр Іванавіч. З вяртаннем вас. Помню. Дзямідчык Сцяпан. Былы брыгадзёр, якога выжыў старшыня. Я вам дакладваў тады, што нумар машыны не сышоўся, не было ў нас у раёне такога нумара...

— Добра. А як ён цяпер, ты не бачыў яго?

— А вы хіба не чулі? Гэта ж шафёр Цыганкова яго застрэліў.

Дзярэча змоўк. Маўчаў і Яновіч, паволі паклаў трубку.

Недзе здалёку з памяці выплыла, што той жа Цыганкоў прыходзіў скардзіцца на старшыню «Інтэрнацыянала» за тое, што ён не толькі дабівае калгас, але, як феадал, разганяе і вопытных брыгадзіраў. Ці не пра гэтага Дзямідчыка і тады была гаворка? Ён збіраўся тады выклікаць старшыню «Інтэрнацыянала»... Нейкая тэрміновая работа перашкодзіла. Хаця з Прымачакам пытанне вырашана. Яму ўжо падшукалі пасаду тут, у каранціннай службе, а сам «Інтэрнацыянал» з новага года далучаецца да больш моцнае «Радзімы»...

Позірк упаў на запіс у календары. Раптам падумалася: а што і як ён скажа маці пра смерць гэтага Дзямідчыка?

Сакратарка прыадчыніла дзверы, каб запытацца, ці можна пускаць у кабінет інструктара, але ўбачыла, што сакратар стаіць пры акне, апусціўшы голаў. Ён не азірнуўся, толькі махнуў рукою, і сакратарка хуценька зачыніла за сабою дзверы.

За акном сутонела, і пачынаў паціху церусіцца на прамёрзлую зямлю чысты снег.

XVI

На рунь бралася раса. Сонца ўжо схавалася, але стаяла веснавая светлата на небе і не цямнела. Далей ад поля, на пляцах, засаджаных бульбаю, цеплавата шарэлася зямля. Над ёю ў прыцемку, нібыта белыя аблокі, стаялі сады. Ужо асыпаліся, вялі раннія далікатныя пялёсткі вішань, парадзела на цвет белая груша, а яблыні сама цвілі — святкавалі такую надзіва раннюю і надзіва цёплую вясну.

Пахла зялёнаю рунню, зямлёю, вечарам, садам — пахла Юр'ем. Недзе з другога канца вёскі слаба быў чуцен гармонік, а бліжэй, дзе таксама сабраліся сваім зборам — суседскім гуртам, — смяяліся дзіцячыя галасы.

На руні былі разасланы льняныя настольнікі, на якіх былі расстаўлены бутэлькі і раскладзена закусць — сала, каўбасы, цыбуля, вараныя яйкі. Тут жа стаяла поўнае вядро ўжо крыху падкіслага бярозавага соку, і на ўшыку вісела конаўка.

Першую чарку ўжо выпілі. Гаварылі між сабою жанкі, гудзелі, як у бубен, адзін да аднаго мужчыны, але яшчэ не закручвалі самакруткі.

Сцяпан прыглядаўся да іх і прыслухоўваўся да мужчынскае гаворкі — пра тое, што вясна наказвае на ўраджай, пра тое, што добра цвітуць сады і нішто не перашкаджае ім — ні замаразкі, ні дажджы. Сцяпану бацька таксама даў паспытаць са сваёй шклянкі самагонкі. Яна была смярдзючая і нясмачная, але Сцяпан выпіў яе — вясною ён сам, як сеялі бульбу, араў пляц, а летам збіраўся з бацькам разам стаць у касу. Яго радавала, што ён, як дарослы, выпівае разам з мужчынамі на росу. Гарэлка туманіла голаў, яму здавалася, што сама лепш было б астацца тут, у полі, спаць на руні цэлую ноч, і сюды б наплываў ружовы хмель вясновага саду.

Сцяпан не пачуў, як да яго падкраўся Васька і кінуў за каўнер рубашкі жабку. Сцяпан аж перасмыкнуў плячыма ад нечаканага холаду, ад лапак, якія драгнулі яго на спіне, вытрас жабку з-пад рубашкі.

— Зябу з'еў! Зябу з'еў! — радасна заскакаў Васька і здагадаўся даць дзёру.

Сцяпан падхваціўся ўслед. Мякка слалася пад нагамі рунь, студзіла і лашчыла ступакі. Было радасна бегчы па руні, пакуль дагнаў брата, прайшла на яго злосць. Са шчанячаю радасцю ён папхнуў брата, наваліўся сам, пачаў качаць яго па руні.

Васька адчуў, што тумака не будзе, весела, аж захліпаўся, звінеў на ўсё поле:

— Мамацка, Сцёпка слакоцаца!

І толькі пасля таго як бацька дакорліва і добра спыніў: «Што ты, Сцёпа, як малы саўсім, выкачаеце ж усё жыта», — толькі пасля гэтага Сцяпан вярнуўся да гурту, несучы на руках браціка, які даверліва прыціх і прытуліўся да Сцяпана.

Тады, на той расе, маці і спявала песню. Нечаму самы блізкі, самы радасны ўспамін пра маці быў гэты. Можа, таму, што побач з ёю быў бацька і падспеўваў, можа, таму, што да Сцяпана прытуліўся і прыціх збродлівы і непаседлівы Васька...

Светлыя матчыны валасы былі роўна вычасаны, на ёй вышываная сарочка з кароткім рукавом. І бацька таксама ў вышыванцы, падпяразанай тоненькім паяском. І сабе сарочку, і бацьку вышывала

сама маці адным узорам. У бацькі чорны ад загару з вясны твар, толькі бела пабліскваюць зубы.

Ой чыё ж то жыта,
Чые то пакосы,
Чыя то дзяўчына
Распусціла косы?

Косы распусціла,
Плечы заслانیла,
Да крыніцы выйшла
Сустракаці міла.

Любы мой свякрѣўка,
Любая свякрыца,
То з маёй любові
Працякла крыніца.

Песня гэтая снілася яму ў партызанах. Снілася маці, сніўся бацька, сніўся брацік Васька, якога ён нясе на руках на свежай руні, снілася яго цёплае і даверлівае цельца. Сніцца пачало ад таго, як цераз сувязных пераказалі, што сям'ю яго расстралялі, а хату спалілі. Ён баяўся класціся спаць, хадзіў цэлыя ночы па лагеры і спяваў сам сабе мацерыну песню. У атрадзе баяліся, што ён звар'яцеў, і схавалі яго аўтамат.

Праз тыдзень Жогла, тады камандзір падрыўное групы, забраў яго на заданне. Аперацыя не ўдалася — пакуль падышоў цягнік, нямецкі патруль ублытаўся ў шнур і ўзарваў зарад. На гэтую пору наскочыла патрульная дрызіна. Усчалася перастрэлка. Сцяпан адбіўся ад групы, калі адыходзілі да лесу. Цэлую ноч ён валок на сабе параненага Жоглу.

На світанні, знясілены, з набеглымі крывёю вачыма ад натугі, ён вывалак Жоглу да дальняга партызанскага дазору і ці то заснуў, ці страціў прытомнасць ад знямогі, бо ачнуўся толькі ў лагеры.

З таго дня Сцяпан перастаў хадзіць начамі па лагеры.

Цяпер у памяці плыў той Юрай, той пах зямлі, такі востры і свежы, светлы твар маці, яе песня ў два галасы з бацькам, ад якое адтавала сэрца, адыходзіў некуды халодны партызанскі лагер, стогны параненага Жоглы... Над усім гэтым, над усім яго жыццём плыла песня маці, і Сцяпан толькі слухаў яе...

А вы дакарайце,
Толькі не журыце,
Ціха ўспамінайце
Васілечкі ў жыце.

Песня абарвалася на апошнім слове, і адразу ж нейкая страшная сіла падняла Сцяпана некуды ўгору, у самае неба, і перад ім адкрылася тая самая страшная белая летняя ноч, ён пачуў, як шархаюць па бульбоўніку боты, як грэе яму ў ногі летняя зямля. Ён вось-вось мог пазнаць тых, што студзілі яму спіну халоднымі стваламі вінтовак. І ўжо пад саламянаю страхою ён угледзеў маці з распачна заломленымі рукамі, учарнелы ад гора бацькаў твар, вялікія ад нямога жалю брацікавы вочы... Ён сніў, як расстрэльвалі яго сям'ю... і яго самога.

З дзікім крыкам Сцяпан завярнуўся да тых, хто трымаў вінтоўкі, і ад гэтага раптам перакулілася, упала ўніз неба з белаю поўняю на дне, і ён паляцеў уніз, ад цёплага мяккага бульбоўніку ў белую глыбіню, на самае дно, застываючы ў ільдзіну...

Паміраў Сцяпан тры дні. У палаце, застаўленай прыборамі, у цішыні і белізне, нават у сваёй перадсмяротнай бледнасці, ён здаваўся чужым тут, нейкім чорным, як корч. Ён ні разу не расплюшчыў вачэй, не сказаў ніводнага слова, не паварухнуўся нават, нібы доўга і ўпарта плыла ягоная душа тою, не пазнанаю нікім паласою ўздоўж смерці і жыцця, ад цяперашняга свайго веку туды, дзе быў пачатак, а перад пачаткам пустата небыцця. Ён і памёр, так і не ачнуўшыся. Толькі па твары яго за гэтыя дні, як па кнізе, можна было прачытаць і задумёнасць, і ціхую радасць, і боль, і злосць, і адчай, і крыўду... А перад тым, як сканаў, нейкаю дзіцячаю пяшчотнасцю спачатку асвятлюўся ягоны твар, потым з вачэй скацілася па буйной, як боб, слязіне, і ён ціха, але жахліва ўскрыкнуў, напружыўся, нібы хацеў ад нечага вырвацца, і заціх.

Ганна не адыходзіла ўсе дні ад яго, не далася нават, каб падмяніў сын. Яна яшчэ нейкі час прыглядалася да заціхлага Сцяпана, уздыхнула, закрыла яму вочы і пагладзіла па твары. На медсястру, якая ўбегла і пачала мацаць пульс, слаба махнула ру-

кою — адыдзіся. Сядзела пры Сцяпану датуль, пакуль не прыйшоў доктар і санітары. Яны сталі ў парозе. Доктар падышоў, абняў за плечы, сказаў адно толькі слова:

— Памёр.

Ганна ўстала, строга паглядзела на яго:

— Я знаю. Яго даўно ўжо пахавалі, дома, у полі сваім.

І пайшла да дзвярэй. Спынілася, сказала сыну:

— Павязём дадому. Там, дзе яго журавель лятае...

Доктар і медсястра пераглянуліся, сын таксама збянтэжыўся і трывожна глянуў на маці.

Яна, не чакаючы нікога і нічога, пайшла па калідоры прэч.

* * *

Пахавалі Сцяпана Дзямідчыка на сваіх могілках. Хавалі з музыкаю, на падушачках неслі ордэны і медалі. Над труною гаварылі прамовы. Стаялі ў ганаровым каравуле піянеры.

На другі год сын паставіў на магіле помнік з ружовага мармуру і срабрыстую белую агароджу.

Ганна першы год пасля смерці мужа нікуды не паехала. Цэлымі днямі паролася дома. Вясною і восенню часта выходзіла начамі на двор, прыслухоўвалася да таго, як высока ляцяць і крычаць пералётныя чароды. Пачалі пагаворваць, што яна звіхнулася. Але потым і Жогла сказаў, што бачыў, як вясною над могілкамі кружыўся і крычаў адзінокі журавель.

Ганну на другі год, як пералежала зіму з запаленнем лёгкіх, забраў да сябе ў горад сын. Хату прадаў калгасу.

Жогла даслужыўся да пенсіі, распаўнеў і далучыўся да мужчынскае кампаніі, якая штодня завітвала да магазіна, п'янеў, мармытаў, што смерць Сцяпана так не сыдзе ўсім — недарэмна ж вясною і восенню кружыць усё тут адзінокі журавель.

— Дурань ты такі, як і твой Сцёпка быў! С... я хацеў на таго жураўля! Каму пара паміраць прыйдзе, той і паміраць будзе, — не мог сцярпець яму Антось. Ён і пасля смерці не любіў Сцяпана.

Антось, як і раней, бярог здароўе, выседжваў са сваёй Вераю на лаўцы перад хатаю. Але памёр

у вёсцы першы ўслед за Сцяпанам, у адходжым месцы, ад інсульту.

Пасля гэтага перасталі смяцца з Жоглы, бо і на помніку, які паставіў сын на магіле, праступіў лёгкі абрыс лятучага жураўля. Кляліся людзі, што, як ставілі помнік, на ім нічога не было. Сёй-той пагаворваў, што гэта Жоглава работа. Але легенда пайшла па наваколлі, і многія пачынаюць паўтараць, што чуюць вясною і восенню над палямі кліч Апошняга Жураўля...

З могілак, адвяхоркамі, калі нізка апускаецца сонца і выцягваюцца доўгія цені, відаць, як чырванаваты вечаровы водсвет, нібы на лоб, кладзецца на вялікі камень Чортавых Жорнаў, што цяпер, як і спрадвеку, ляжыць на ўзгорку над усім наваколлем. Далей, як на далоні, вывіваецца ручаёк алешніку ў крыніцах — бабровая дарога, — у якім хораша і ўтульна ляжыць азерца, хаця ўжо там пахадзілі і нешта памералі меліяратары. За крыніцамі даверліва прыпадае да зямлі вёска, а за ёй устае лес. Нягледзячы на ўсе санітарныя высечкі, ён набірае сваю цёмную высокую сілу, якая пачынае ўжо гаманіць з небам. А яно над палямі вечнае і халоднае, часам пяшчотнае, а найчасцей ціха і родна зажуранае. І з усім гэтым, вечным, што было і будзе на зямлі, зліваецца неабдымнае поле. Восенню, калі яно чыстае і прасторнае, аблямавана на даляглядзе кусцістаю зялёнаю рунню, захінута ціхім туманком, далёкае ворыва на небакраі раптам пачынае ўставаць на цябе крылом шэрага жураўля, і хто скажа тады, што з неба і сапраўды не чуцен вечны жураўліны кліч?

ПРАКЛЯТАЯ ЛЮБОЎ

1

Ваўкі беглі наўскід, маладыя, прыгожыя, лёгкія ў сваёй дужасці. Яны быццам і не спяшалі. Ян здзіўлена глядзеў на іх. Бліскуча ільснілася шэрць. Ваўкі нібы слаліся над халаднавата-засіненым некранутым снегам, толькі з-пад лап лёгенька ўзвіваўся снежавы пылок. Ваўкоў было многа, цэлая зграя.

Адкуль гэтак раптам узяліся яны?

Ян прыспешыў хаду. Снег засыпаўся ў боты. З глухаватым адчаем Ян паглядзеў наперад. За полем густа і насуплена ўставаў лес, над ім зеляне-лася стылае неба. Ва ўсім гэтым, снежным і марозным, было ўжо нешта вясновае, і яно востра пахла жыццём і маладосцю.

Ян паставіў у аўтамат поўны дыск, памацаў у кішэні кажущка гранату. Але холад, які шархнуў па скуры, калі ўгледзеў ваўкоў, не прайшоў: вельмі ж упэўнена, няспешна ішлі яны.

Ён заспяшаў падбегам, таксама малады і дужы. Ён выходзіў цэлы з сутычак не з такімі звярамі, якія мелі салдацкую трэніроўку і аўтаматы. Таму ў гэтых лясных звярах было быццам нешта знаёмае, нават свойскае.

Ян адчуў, як пацёк па брывах пот, а да лесу аставалася яшчэ далекавата. Сіняе і некранутае ляжала перад ім снежавое поле, роўна наўскід беглі па ім напярэсцікі ваўкі... Неспадзявана Ян адчуў, што ўсё гэта нібы бачыць збоку: ваўкоў, і поле, і лес, і самога сябе. Адсюль, збоку і зверху, ён разумеў, што ваўкам не пераняць і не дагнаць яго, пакуль не рухне сам у гэтай халоднай пагоні альбо не выдыхнуцца звяры.

А яны не спяшаліся, яны разлічылі сваю сілу надоўга. У яго пачынала рабіцца гарачым у горле

ледзяное вечаровае паветра. Ян задыхаўся і ненавідзеў іх, іхнюю драпежную прыгажосць і ўпэўненасць. Рашэнне прыйшло імгненна. Ён спыніўся, завярнуўся да пагоні, падняў аўтамат, гатовы спыніць яе раз і назаўсёды...

Кулеш дыхаў часта і цяжка, адчуваў нават холад на спіне. Ён ведаў, што сасніў сон, але вачэй не расплюшчыў, усё роўна як спадзяваўся, што ўбачыць яшчэ яго канец. Кулеш не баяўся і не верыў у правідную сілу сноў. Яны сніліся яму рэдка, як і звычайна чалавеку, які робіць цяжкую работу і якому за ноч трэба выспацца. Пасля сну Ян мог успомніць здарэнне, з якога вырастаў сон у сваім страшным, недарэчным альбо камічным увасабленні.

Кулеш думаў пра тое, што ніколі ў жыцці не бачыў зблізку ваўкоў, гэтак, каб разгледзець на іх кожную шарсцінку. У час вайны іх многа развялося ў лесе, але ў памяці нічога не асталася пра ваўкоў. Можа, таму, што на іх тады не звярталі ўвагі, не да іх было. Адкуль жа ў памяці і бліскучая шэрсць, касцістая пярэдняя лапа, жаўтлявы клык?

Тая, забітая пасля вайны ля аўчарні ваўчыца была худая, са злямчанай шэрсцю, у якую набілася ваўчкоў.

Кулеш нарэшце з палёгкай успомніў змярканне, снег, адвячоркавую цішыню, у якой коратка пстрыкнуў пастаўлены ў аўтамат новы дыск: ён тады ішоў у штаб на Бялібар. Густа пераліваліся трысняговыя мяцёлкі на балоце, і не было ніякіх ваўкоў. Ён радаваўся, што хутка будзе цёплая хата. Яму было пятнаццаць год, і ў памяці астаўся толькі слабы водгук тае маладое, радаснае сілы.

А першы раз у жыцці ваўка Кулеш бачыў дзіцем. Яны з бацькам ехалі з лесу. Вялікі шэры воўк выйшаў з-за кустоў і стаў на пагорку непадалёк ад дарогі. Бацька схапіў сякеру, кінуўся да ваўка, каб спалохаць яго. Ён нават закрычаў «дзяржы воўка». Але воўк не падтуліў хвост, не кінуўся наўцёкі, а паволі, быццам нехаця, завярнуўся да бацькі, і той не адважыўся ні бегчы далей, ні крычаць больш. Воўк счакаў якую хвіліну, лена саскочыў убок за кусты і знік гэтак жа нечакана, як і з'явіўся.

Каб зусім адкаснуцца ад таго воўчага загоны, Кулеш павёў вачыма па пакоі, у якім стаяў шарава-

ты, як схаладалы верабей, летні ранішні прыцемак. З прачыненага акна павявала халадком. Ціха стаяла за акном рабінка, ацяжэлая ад зажаўцелых гронак.

У сенцах, чутно, тупала жонка. Прывезла ад дачкі стракатыя, на абцасіку хатнія тапачкі. Тут, у хаце, здавалася, што жонка бегае па сенцах, таўкучы пятамі ў падлогу. Кулеш ведаў, што гэта абазначае — жонка спяшае, занята неадкладнай і важнай работай. Яшчэ гэтым кавалерыйскім тупатам паказвала, што ў хаце ніхто ёй не ўказ і што захоча, тое і зробіць. Усё знаёма, прывычна, і Куляшу здавалася, што нібы і не з ім гэта ўсё робицца, а з некім другім, у другой хаце, а ён глядзіць на ўсё гэта на маўклівым тэлевізійным экране.

Спектакль пачаўся яшчэ з учарашняга дня, у абед.

— Трэба было прывезці Ленку... Вунь дзяцей колькі навезлі,— пачала сама Мар'я.

— Канешне,— згадзіўся Кулеш, яму і самому захацелася, каб прывезлі ўнучку. Захацелася звадзіць у майстэрню, паказаць гарадскому дзіцяці трактар і камбайн, які бачыла, можа, толькі ў тэлевізары.

— Дык Веры ж не даюць водпуску, на зіму ў іх.

— Вялікая ж ужо, пяць гадоў...

— Ага, чужое дзіця. Мала што даччыно,— Мар'я павысіла голас.— Будзе, як той бабе з Гразаўка, што сын на судзе запатрабуе, каб у турму пасадылі.

Кулеш ледзь не закашляўся. Страшны мінулагагодні выпадак у акрузе ведалі ўсе: старая навязала калодзеж посцілкай, каб прывезеныя з горада ўнукі не ўкінуліся. А тыя якраз і ўзлезлі на гэту посцілку, падскоквалі, пакуль не шамнулі ўніз. І ніхто нічога не пачуў і не заўважыў.

— Кінь пра дурное,— глуха азваўся ён у адказ і адчуў, што патухла радасць, якая нарадзілася ад уяўлення, як пойдзе з унучкай за руку. І адклаў лыжку.

Маці моўчкі прыняла амаль поўную міску і нічога не сказала, паставіла на стол катлеты. Яна заўсёды вось гэтак маўкліва з'яўлялася калі трэба і не гаварыла ні слова. Худзенькая, маленькая ад старасці, яна з дня ў дзень ставіла на стол сняданне, абед, вячэру. І ўсё ў час, усё было ў яе заўсёды гатова, нібы рабілася само сабой.

— Табе даць катлеты, ці кілбаса адвараная ёсць у мяне? — спыталася яна ў Мар'і. Чакала адказу, стаяла побач з рослай, раздабрэлай і моцнай целам нявесткай з па-гарадскому падкручанымі і падчасанымі валасамі. Мар'я рабіла прычоску ў цырульні, калі бывала ў дачкі, і потым спала ў касынцы, каб тая прычоска даўжэй захоўвалася. Яна яшчэ выдумала апошнім часам, што ў яе гастрит, вазіла з горада мінеральную ваду, якая толькі траплялася ў продажы, і патрабавала, каб маці ёй гатавала толькі варанае.

— А чорцяга знае!

Кулеш усміхнуўся: жонка любіла пад'есці і на гульні ў дыету ў яе цярпення хапала ненадоўга.

— Давайце катлеты... Яны свежыя?

— Свежыя.

— Ленка і там прастудзілася... У цябе грошы ёсць?

— Я ж табе аддаў усю палучку.

— Палучка ў цябе!

Мар'я злавалася заўсёды, калі не ставала грошай. Іх не хапала і цяпер, хаця і кватэру дачцэ пабудавалі. А ў саміх расход невялікі — усё сваё з'есці, адзежы напакаваны аж дзве шафы. У гэтых шафах многа пахована і яго механізатарскага заробку, і яе, пакуль працавала даяркай. Тады пра грошы пытанне не ўзнікала, што хацелася, тое купляла. Цяпер, мабыць, напакоўвалі маці і дачка адзеннем шафы там, у гарадской кватэры, пакуль Мар'я тыднямі сядзела ў горадзе. Кулеш спачатку спрабаваў спыняць жонку, але кожны раз гэта канчалася сваркай. Мар'я на ўсю вёску паляравала, што ён дурань, што яна з ім век мучыцца і што не патрэбны ёй яго смярдзючыя мазутам грошы, яна сама на сябе зарабіла, паклала здароўе на кароўніку!.. Тады на вёсцы гаварылі: «Во ў Куляша зноў Мар'я бегае, чуеш, як рыкае?»

Каб спыніць пасмешышча і не было брыдка перад маці, Кулеш усе грошы, якія яшчэ аставаліся, перавёў на сынаву кніжку.

На Мар'ю і на яе выбрыкі перастаў звяртаць увагу.

Мар'я «забаставала», месяцы са два праседзела ў дачкі. Потым вярнулася, на першым часе прыціхла,

сядзела на лаўцы і расказвала жанкам пра гарадское жыццё, пра сваіх новых знаёмых, пра тое, як хадзіла ў кіно і ў тэатры. Дачка жыве якраз у тым раёне, дзе дамы для начальства. Відаць, ад гэтай блізкасці да людзей вялікіх і вучоных сама Мар'я пачала цаляць па-руску, найчасцей устаўляла «панімаеш?», не заўважала, што яно выгаворвалася як звычайнае вясковае «памаш».

Увайшла маці, запыталася:

— Ты не спіш? Устань хіба, падвязі да аўтобуса, а то бегае, позніцца ўжо.

— Нечага ездзіць. Дома лепш пасядзела б, работы хватаете...

Кулеш ведаў, што маці цяжка цягнуць работу па гаспадарцы. У яе гады ўжо сядзець трэба склаўшы рукі, а яна ўсё пыніць і сына, і нявестку.

— Мама, а дзе мая касыначка, тая, што я прывезла з сабой?

У сваіх шафах, з клункамі, з хусткамі і хустачкамі Мар'я не разбіралася. Маці павінна была памятаць, што і дзе пакладзена.

Кулеш устаў, адзеўся, спаласнуў твар, выйшаў у гараж, надзеў куфайку, павёў на двор матацыкл, завёў яго, адчыніў вароты і чакаў, пакуль з хаты, напудраная і надушаная, з сумкай, звязанай за ручкі нейкім паяском, вырвалася жонка, уселася ў каляску, зірнула на гадзіннік.

Маці выйшла на ганак і стаяла на прыступках.

Калі выехалі за вёску, з узгорка ўгледзелі, што на прыпынку ля цэнтральнай сядзібы ўжо стаіць аўтобус. Па дарозе да вёскі ішла жанчына, якая прыехала першым рэйсам. Мар'я заварушылася, зноў паглядзела на гадзіннік, нават не звярнула ўвагі на жанчыну.

Кулеш заўважыў, што жанчына незнаёмая, прыбавіў хуткасці, пад'ехаў к аўтобусу, калі шафёр ужо завёў матор.

Едучы назад, Кулеш прытармазіў ля жанчыны: сумку яна несла цяжкую. Адзета жанчына была ў шэранькі касцюм, на нагах басаножкі, русыя валасы сабраны і заколаты заколкай. Жанчына здзіўлена зірнула на Куляша, нечакана такімі знаёмымі блакітнымі вачыма, што ён сумеўся.

— Давай падвязу,— прапанаваў ён і не мог успомніць жанчыну.— Вы да каго?

— Да Варвары Русакевіч.

Кулеш здзіўлена запытаўся:

— Наташа?

— Не, Галя. Сястра...

— А-а, ну правільна...

Правільна, Наташа яго равесніца, а гэтая жанчына маладзейшая. І з твару падобная на маці. Наташа больш на бацьку падобная была, крышку скуластая, а ў гэтае твар драбнейшы.

— Сядайце. Сумку ўдоўж пастаўце.

Жанчына нязграбна забралася ў каляску, абцягвала на каленях спадніцу. Кулеш нагнуўся, прыкрыў жанчыну брызентавым фартухом.

— Не гэтак дзьмуць будзе.

Жанчына кінула галавой. Ён не мог успомніць яе. Была недзе там далёка маленькая дзяўчынка, Наташына сястра, у беленькай, з сінімі гарошачкамі сукеначцы. Больш нічога не асталося ў памяці.

Кулеш вёз жанчыну да хаты Русакевічаў. Старая Варвара памерла ўжо гады са два таму. Цяпер Кулеш успамінаў, што хату яна завяшчала братавай дачцэ, якая жыла недзе ў Сібіры, куды выслалі Русакевіча. Пра завяшчанне гаварылі, калі калгас хацеў аддаць хату новай прыезджай сям'і. Але таму і не аддаў, што трэба было шукаць гаспадароў.

Хутка дзічэе чалавечае жыллё пасля таго, як не стала гаспадара, даволі моцная і не такая малая хата Русакевічаў нібы паменшала і прысела ў зараснік крапівы, дзядоў, якія ўзяліся расці на двары, пад платамі. Перакасіліся моцныя яшчэ варотцы, пахіліўся, скрывіўся плот. А вытаптаная за многія дзесяцігоддзі сцяжынка ад парога да хлявоў густа зарасла спарышнікамі. Як бельмы на вачах, у вокнах віселі пашарэлыя фіранкі.

Жанчына вылезла з каляскі, стаяла, глядзела на хату. На твары ў яе прамільгнуў не то спалох, не то разгубленасць. Яна не пазнавала, старалася і не магла ўспомніць хату, у якой некалі жыла.

Кулеш падумаў, што жанчыне, мабыць, страшна адной уваходзіць у хату, дзе сыра, пахне цвіллю, цяжкім пограбавым духам, як і звычайна ў даўно не абпаленай, зачыненай будыніне.

Усё ж жанчына спыталася:

— А ключ у каго?

— Ключ? У Валодзі, дзе ж яшчэ,— Кулеш кіўнуў на суседнюю хату. Той даглядаў сад і абіраў яблыкі, на пляцы сеяў траву.

Жанчына няўпэўнена ўзялася даставаць сумку. Куляшу кінуліся ў вочы яе невясковыя, нерабочыя рукі з доўгімі далікатнымі пальцамі.

— Як жа ты ў пустой хаце? Паехалі да нас, прыйдзеш з мацерай маёй, прыбярэш тут, каб можна зайсці было.

— Няёмка неяк,— жанчына адказала няўпэўнена. Ёй не хацелася аставацца адной.

— Садзіся. Я помню бацьку твайго...

Кулеш не дагаварыў, таму што ўспомніў яе сястру.

Маці выйшла на ганак, калі ён заехаў на двор, прыглядалася да жанчыны.

— Не пазнаяце, мама? Русакевічава дачка, тая, што ў Сібіры жыла.

Галя павіталася.

— Гара з гарою не сходзіцца, а чалавек з чалавекам... Гэта меншая? Якраз як Тоня, маці.

Маці глядзела на Галю і некуды далей, бачыла тое, што не мог убачыць ні Кулеш, ні Галя.

— Мы з мацерай тваёй аднагодкі, разам гадаваліся. Вот колькі я ўсё жыву. Пайшлі ў хату, снедаць гатова. Табе ж, Ян, і на работу пара...

Калі Кулеш прыехаў на абед, Галі ў хаце ўжо не было.

— Схадзіла я з ёй, ключ у Валодзі ўзялі... Парадак там наводзіць. Перасушвае ўсё, прыбірае, мые. Калі Варвара памерла, а газ у балоне дасюль стаяў... Пліту запаліла. У Варвары ж усё асталася. І пасуда, усё. З малых год усяго нагледзелася. Яна ж маленькая была, як забралі настаўніка? — маці распавядала. Яна любіла сядзець за сталом, пакуль сын еў.

— Маленькая,— пацвердзіў Кулеш, зноў падумаў пра Наташу. Маці нібы зразумела яго думкі.

— Адна асталася. Бацькі памерлі, і старэйшая сястра прапала. Недзе ў экспедыцыі, з геолагамі хадзіла і не вярнулася. А сама нажылася таксама. Як на каго Бог, на таго і людзі. Ты хіба пасля работы

вазьмі касу, пайдзі скасі бур'ян там на двары. І жэрдку вазьмі, галкі, мабыць, гняздо ў коміне звiлі.

— Надоўга яна?

— Насаўсім, казала. Кантэйнер сюды адправіла з дабром. Месца ёй сказалі дактары памяняць. А там нікога не асталася. Пенсію яна палучае ўжо. Чалавека, як адзін астаецца, вядзе дадому.

Пасля работы Кулеш узяў касу, жэрдку з убітым на канцы цвіком, пайшоў да хаты Русакевіча.

Галя здымала з платоў і заносіла ў хату перасушаныя коўдры, прасціны. Куляшу яна ўсміхнулася збянтэжана.

— Навязалася вам на голаў.

У спартыўным касцюме, з касынкай на галаве, завязанай на патыліцы, яна здавалася намнога маладзейшай. Ад работы твар заружавеўся.

Касіў Кулеш весела, стараўся як ніжэй падразаць зелле. Касу не шкадаваў. Адчуваў, што Галя глядзіць на яго. Дзіўна, але сам сабе ён здаваўся маладым, дужым.

Галя сапраўды пазірала на паджарага, жылістага Куляша, на яго чорныя ад загару рукі на касе. Ён напамінаў нечым бацьку, гэткага ж рухавага, цягавітага і ў старасці, нават у апошнія гады, калі хварэў, аставаўся ўсё гэтакі ж падцягнуты, з густымі белымі валасамі. Падсекла яго гібель Наташы. Не зламала, не скруціла ўсё жыццё, два арышты, лагеры, а потым і ссылка. А смерць Наташы зламала. Пасля яе смерці часта пачаў нудзіцца па дому. Домам ён называў Стараселле, усё расказваў пра вёску і шкадаваў, што не сабраўся і не з'ездзіў на радзіму. Галя тады не думала, што і яе жыццё павернецца так, што яна прыедзе сюды.

Пасля таго як Кулеш выцягнуў з коміна звітае галкамі гняздо, запаліла ў печы, запрасіла яго ў хату на чай. За дзень яна многае ўспела. Нават схадзіла на канавы, прынесла аеру. І цяпер у праветранай хаце свежа і прыемна пахла прывялым аерам, ад гэтага паху хата здавалася абжытай. Схадзіла Галя і ў магазін, закупіла не толькі прадуктаў. Да чаю, заваранага на мяце, выставіла бутэльку каньяку, збянтэжана наліла Яну і сабе.

— Ну, Галя, гэта ўжо не трэба было...

— Яно ж так заведзена. Дзякуй вам, а то прыехала і не ведаю, куды ісці. Дзякуй вам і цётцы Любе.

— То хай табе добра живеца на новым месцы. Каб дабро было ў гэтых сценах.

Галя толькі губы памачыла. Кулеш з гаворкі ўжо ведаў, што Галя кончыла педвучылішча, рабіла ў школе. Што цяпер, пасля хваробы, атрымоўвае пенсію, адносна і не малую, з улікам усіх паўночных надбавак. І тут збіраецца дзе-небудзь уладкавацца. У горадзе было б, можа, зручней, але ў горадзе ёй жыць не рэкамендуець.

Спахапійся Кулеш, калі пайшло на змярканне, заспяшаў дадому. Выходзячы, паспрабаваў зачыніць за сабой дзверы хаты. Яны не зачыняліся.

— Трэба падняць, правіслі. Зайду як-небудзь...

— Дзякуй вам!

— Прыходзь да нас гуляць. Мацеры пагаварыць з кім будзе,— запрасіў ён Галю, адчуваў сябе не толькі старэйшым, а і гаспадаром, у якога госцю павінна быць добра.

Галя прыходзіла на першым часе пагуляць, пагаварыць з маці. Кулеш падрамантаваў дзверы, потым дапамог узяць машыну і прывезці са Слуцка са станцыі кантэйнер з рэчамі. Дапамог дагаварыцца з будаўнікамі, якіх Галя наняла пафарбаваць шалёўку на хаце, плот. Непрыкметна, але даволі хутка занядбаная хата ажыла не толькі звонку, але і ўсярэдзіне. Галя наклеіла новыя шпалеры, белай фарбай асвяжыла столь, вокны, купіла новыя люстры, паставіла ў хаце перагародкі. Адразу за дзвярыма атрымалася невялікая кухня, далей прасторны пакой з тэлевізарам, сталом, таршэрам у кутку. Ля сцяны стаяла паліца з кнігамі (усё гэта Галя прывезла з сабой), а трэці пакой служыў спальняй.

Парадак і чысціня не кідаліся ў вочы, не лезлі напаказ і не заміналі, а стваралі ўтульнасць. Кулеш потым здагадаўся, што святочна і ўтульна здавалася яшчэ і ад таго, што ў хаце не было лішніх рэчаў, не захламленая яна. Не заўважаў ён і таго, што з гэтай чысціні і ўтульнасці не спяшае дадому, знаходзіць, што дапамагчы трэба. Пакуль усё нечакана не перамянілася і прыходзіць у гэту хату пад зялёным клёнам ён пачаў зусім інакш.

Сонна і ціха заходзіў досвітак у вокны хаты. Ад вуліцы перад хатай разложыста стаяў клён з аднаго боку і ніцая бяроза з другога. У ёй, у дупле, ніжэй рала, жыла шпачыная сям'я. Прысады былі непадцярэбленыя, гародчык ад вуліцы зарос густымі бэзавымі кустамі, пад якімі ўлетку раскашавалі, хаваючыся ў гарачыні і выкупваючыся ў пяску, куры. Двор урос мураўкаю. Хата яшчэ моцная, пасляваенная, ашалаваная і пафарбаваная, з верандай. Па двары да хлява былі выкладзены з цэментавых плітак сцяжынкі. Вароты зробленыя з дошак, не модная цяпер жалезная брама. І ў самой хаце справа, як увойдзеш з сянец, бялелася печ, паміж ёй і перагародкай у другую палавіну стаяў стары шырокі драўляны ложак. У кухню выходзіла дзверцамі грубка, якой зімой абагравалі чыстую палавіну хаты. Ад грубкі да коміна ішла бляшаная труба. Перад ёй на тоўстым дроце вісела лёгкая паркалёвая занавеска, якая закрывала запечны закутак. З левага боку ад дзвярэй вісела на круку, убітым у сцяну, вядро з вадой, сучасная туалетная полачка з люстрам, пад якой на перакладзінцы вісеў вышываны ручнік. Пад палічкай шафка на посуд. На ёй збанкі, прыкрытыя ручніком. У другім кутку, на покуці, стол, стары, свае работы, паточаны ўжо шашалем, з паабдзіранымі катовымі кіпцюрамі ножкамі. Над сталом, на покуці, за фіраначкамі старая, у пачарнелых рамках ікона. Тут жа над сталом старыя ходзікі з паржавелаю гірай-шышачкай. Ды і сам цыферблат, на якім былі намалёваны вясёлыя таўсматыя мядзведзікі ў лесе, таксама, як воспай, пабіла ржою.

У чыстую палавіну хаты — філёнчатая фанерная дзверы. За імі з аднаго боку шафа, з другога грубка, два нікеляваныя пасляваенныя ложка паўз сцяну. У прасценку між вокан ад вуліцы — старамодная канапа з высокай спінкай і круглымі качалкамі. У куце стаяў круглы стол, на ім тэлевізар. На покуці фіранак не было. У срабрыста афарбаванай рамачцы замест іконы вісеў партрэт маладога, стройнага кавалерыста ў поўнай форме, з шабляй. Партрэт быў павялічаны са старога здымка.

Ля сцяны ад двара, пад люстрам, стаяла нажная швейная машына, на ёй маленькая настольная лям-

па-«грыбок». За гэтым самадзейным столікам сядзеў і сам гаспадар. Коротка астрыжаны густы сівы вожык валасоў, двое акулераў на носе, звязаных ніткай. Ён пісаў у вялікай канторскай кнізе, мачаў пяро ў белую фаянсавую чарніліцу, з якой паглядала на пісьменніка хітрая сабачая мордачка.

У такт пісьму парыпвала старое «венскае» крэсла. Мужчына кончыў пісаць, паклаў ручку пяром на чарніліцу, адкінуўся да спінкі крэсла. Яно стомлена рыпнула. Мужчына заплюшчыў вочы, зняў акулеры і паклаў іх вобмацкам на столік, пацёр пальцамі пераноссе.

Ён кожнае раніцы стамляўся ў гэту пару, калі ранішняя шэрань быццам хаваецца ад блізкага ранішняга святла ў прысады, у закуткі. Яна адступае далей, за вёску, у лагчыны, туды, дзе на небакраі няроўна зубяцца, як замкавыя сцены, лясы. Лясы адышлі адсюль, пакінулі людзям поле. Мужчына памятае яшчэ і тут, сярод палёў, астраўкі лесу.

Ён нібы аглядае і палі, і малады лес. Пасля вайны на гэтай зямлі амаль усюды маладыя лясы, як і людзі, большасць пасляваенныя ўжо. Недзе за гэтым полем, за гэтымі лясамі пачынаецца яго жыццё. Гэты пачатак такі далёкі, што зараз і не верыцца, што гэтулькі можа быць сабрана і ўвабрана ў памяць, у адно чалавечае жыццё. І што чалавек можа гэтулькі вытрываць, выжыць, жыць.

Цяпер, на старасць, ён не мог спаць раніцай, уставаў далёка да свету.

— Во, зноў сядзіць, сава старая! Яшчэ скінешся спрасонку, пісацель!

Антон сцэпануўся. Старая прачыніла дзверы з кухні ў чыстую палавіну.

Яе кожны раз прыпірала якраз у тую часіну, калі здавалася, што ён вось-вось звяжа ў адно ўсё ў сваім жыцці, усё стане на сваё месца, усё ён зразумее, тое, найвышэйшае, з-за чаго гэтулькі жыў і перажыў. І не толькі ён, людзі, усе людзі. І зноў, як ад чорта, ад яго шарахалася гэтая ісціна.

— Чаго маўчыш? Мо памёр ужо?

— Завялася, сячкарня мікалаеўская!

Антон ведаў, што спакою яму больш не будзе.

— Вот абы-што робіць. І час мае. А кол свінчо адарвала — тыдзень прыбіць не можа. Трэба ж дзяцініцца на старасць — пісацелюм захацеў стаць.

Жонка яхідна ўсміхалася бяззубым ротам. Малая, усохлая ад старасці бабка з блакітнымі, быццам выгаралымі ад летняга сонца ў палях вачыма, яна ведала як і ўмела падпячы мужа.

— Цьфу, нарыца! Ужо не молішся, цэлую раніцу радзіва слухаеш, а ў пустой галаве нічога не астаецца. Чула, што летапіс трэба пісаць, бо ўжэ мала такіх, як я, асталася, хто ўсё бачыў і перажыў...

Старая пасміхалася, ківала галавой.

— Дык ты, можа, і сцішкі ўжэ пішаш? Як Андрэйка. Можа, і купацца будзеш бегаць голы на рэчку? Вот каб людзям расказаў!

— Ну ты ў мяне дабрэшашся!

Антон пагрозліва ўстаў, і старая на ўсякі выпадак падалася бліжэй да дзвярэй, прымірэнча загаварыла:

— Вот ужэ распанеў, і слова яму не скажы!

Антон не слухаў яе. Загарнуў кнігу, закруціў у кавалак газеты ручку, узяў чарніліцу і ўсё паставіў у ніжнюю шуфляду ў шафе, замкнуў ключыкам дзверцы.

Ён баяўся, што старая не ўтрывае і ляпне каму пра ягоную пісаніну, тады не дадуць праходу. Зробяць Андрэйкам, які ад старасці сапраўды пачаў прыдумляць вершыкі, праўда, разабрацца, што ён мармыча, было цяжка, але ж прыдумляў і сам сабе гаварыў. Ад старасці ён і ранішняй гімнастыкай пачаў займацца, наглядзеўся на сына, раніцаю бег да рэчкі, купаўся голы, аж да самых замаразкаў. Антону, ветэрану, старшыні калгаснай рэўкамісіі, чалавеку грамадскаму, толькі і не хапала такога падрыву аўтарытэту. Старая не магла зразумець яго. Яна, акрамя градаў, хлява і печы, нічога не бачыла. Дзяцей гадала, выгадала, у вайну зберагла, гэта праўда. Але ж да тых жанчын, якія былі, якіх ён ведаў, ён...

Антон зачыніў за сабой варотцы. На вуліцы было намнога святлей, чым у хаце. Пасвятлела неба там, дзе павінна ўзысці сонца. Зямля не ўспела астудзіцца за ноч, ад яе цяплела паветра, прапахлае ўжо спелай збажыной. Ці, можа, гэтае хлебнае цяпло ішло ад палеткаў, як ад угрэтай хлебнай печы. Палеткі акружалі вёску, і калі глядзець на вёску здалёку, то яна здавалася са сваімі прысадамі нейкім невялікім зялёным астраўком у жоўтым разліве. Вышэй вёскі бяле-

лі шыферным дахам пабудовы цэнтральнай сядзібы — майстэрні, гаражы, сушылка, кантора. Цэнтральная займала і вышэйшае месца — Курганішча. Тут і праўда некалі былі курганы, а на іх рос бярэзнік, які пасеклі ў першую нямецкую вайну на траншэі і бліндажы. Курганы пакрысе параскопвалі, бралі каменне на паграбы. Потым іх зраўняла цэнтральная сядзіба, а вялікі курган, які высіўся над усім наваколлем, раскапалі і насыпалі новую дарогу да вёскі.

Антон паволі ішоў вуліцай, удыхаў пах бярозавага лісту, прысад, травы, якая макрэлася лёгкай расой. На нейкае імгненне прыпыніўся ля Жыгаравай хаты. Не новай, але прасторнай, намнога лепшай за яго, дагледжанай, з агародамі і высока падцярэбленымі бярозамі — каб менш падала ценю на агарод. Старыя бярэзіны былі падобныя да бабуль, на якіх надзелі кароценькія, як дзяўчаткам, спаднічкі.

Як ні ішло, як ні мянялася, ні круціла віхрам жыццё: і калектывізацыя, і вайна, і партызанка, — не разыходзіліся на далёка Кіршчэневы і Жыгаравы дарогі. Але кожная ішла ў свой бок.

Новы пасёлак пачалі будаваць за вёскай, на ўзгорку. Спачатку паставілі каробку двухпавярховага, на два пад'езды доміка і воданпорную вежу пры ім. Потым адумаліся, пачалі ставіць цагляныя домікі з гаражамі і хлёўчукамі, з прысадамі, з агародам пры доміку. Цяпер гоняць вуліцу двухпавярховых, кожны па-свойму зроблены. Катэджамі завуць. За вёскай некалі ішла вузкакалейка — ад Слуцка да ваеннага гарадка. Цяпер яна зарасла травой, горбілася сямтам над полем, бялелася кветкамі крываўніку і жаўцела суквеццямі піжмы. Антон яшчэ хлопцам у калёсах вазіў пясок сыпаць гэтую дарогу. Ад гэтага ўспаміну Антон толькі ўсміхнуўся. Ад усяго таго, што было, астаўся цяпер лёгкі смутак. Ён, актывіст, камсамалец, тады гэтак улопаўся ў простую дзеўку, што адабраў у Жыгара і ажаніўся, хаця яна так і не стала ні актывісткай, ні памочніцай яму. Ён тады любіў яе і думаў, што гэта самае галоўнае, што зможа зрабіць усё, што хоча ў жыцці. Ад гэтай згадкі, быццам ад сонечнага праменьчыка, які зазірнуў праз густую лістоту, адчулася нейкае лёгкае цяпло і святло, і Антон нават заплюшчыў вочы. Калі

расплюшчыў іх, то наткнуўся позіркам на ссутуленую Жыгараву постаць.

Жыгар прыпасваў карову на старым вераўчаным пастронку, які быў прывязаны за ашыйнік, пашыты са старой паясніцы, — ад здзіву. У куфайцы, у кірзавых ботах, ён не бачыў Антона, стаяў плячыма да яго — карчукаваты, здаровы. Зусім не падобны на бацьку. Антон успомніў старога Жыгара, крываногенькага, беллага з твару, затурканага работай і голадам. Ён увесь час пакашліваў сухім кароткім кашлем. Ён, стары Жыгар, рабіў яму, Антону, і свайму Хведарку дудачкі з гусінага пяра. Антон быў ужо большы, памятае тую вясну. Са старым Жыгарам яны пасвілі кароў па першай маладой траве. Стары быў слабы ад голаду і кашляў часцей, чым звычайна.

— Думаю, гэтага году ў мяне сама мала пудоў шаснаццаць груш будзе. Як ніколі, хораша груша старая зацвіла.

Антону хацелася есці, і грушы яму бачыліся сухімі, не нейкія там цуды, а кішэня сушаных салодкіх груш, каб наесціся ўволю.

— Я і вам мяшкоў колькі дам. Насушыце, зімой узвар зварыце, як мёд, салодкі...

На восень з тых шаснаццаці пудоў і самому Жыгару нават і каша не было — пустацветам адцвіла груша. На старасць Антону ўсё часцей нечаму пачала ўспамінацца гаворка пра тыя грушы. А пасля ўспаміналася, як ён, Антон, камсамалец, хадзіў з наганам і шкадаваў, што стары Жыгар не бачыць, які ён начальнік.

Жыгар, нібыта Кіршчэнеў позірк укалоў яго, хуценька азірнуўся. Да старасці ён не развучыўся чырванець, калі рабіў шкоду якую-небудзь і яго хто заспяваў у ёй. Чырванеў, але ўсё роўна рабіў, усё жыццё. І цяпер ён шмаргануў за вяроўку карову, якая мяла канюшыну ўздоўж дарогі на полі. Велікаватая зашмальцаваная куфайка была на Жыгару нібы з чужога пляча.

Карова не разумела тонкіх намёкаў гаспадара і не хацела падымаць галаву з канюшыны. Жыгару нічога не асталася, як прытварыцца, нібыта і ён толькі цяпер прыкмеціў, што карова ў шкодзе.

— Куды гэта ўбілася, чортава мяса! Не хватала, каб апушыла!

Кірсчэню не хацелася нават і падыходзіць, вітацца, не тое што глядзець на гэтыя Жыгаравы хітрыкі, якімі ён жыў усё жыццё. Прыклаў нейкага зелля да нагі, каб не пайсці ў армію, і нага і цяпер не магла загаіцца, адкрылася язва. Так і жыў па суседству ў Антона, нібы чорны цень. А некалі раслі разам, потым і дзеці ж разам у школу хадзілі, гуляць адзін да аднаго бегалі, і там, пагаворваюць, што і ў горадзе яны цяпер сустракаюцца.

Антон завярнуўся, каб выйсці да новых домікаў, прайсці па вуліцы і вярнуцца дадому.

3

Галя прагнулася раптоўна. Спачатку ёй здалося, што сасніла нешта страшнае, таму і прахапілася са сну. На першым часе разгубілася — дзе гэта яна? Запаліла настольную лямпу, з палёгкай уздыхнула. Патушыла святло. Дзіўна, чым больш абжывала цётчыну хату, тым усё больш нешта трывожыла душу. Ні з таго ні з сяго раптам хваляй накочвала трывога, хаця ўсё атрымлівалася, што лепш і не прыдумаў бы.

Вось і зараз яна прагнулася ад гэтай трывогі. Цішыня стаяла на дварэ, было відно ад месяца, і пахла густа зелянінай і полем. Яна пастаянна адчувала ўсе дні пах збажыны, невядомы ёй дасюль, новы.

І ўспомнілася ноч, гэтакая самая месячная, яшчэ калі жылі ў вёсцы. Апоўначы яна прагнулася і выбегла на двор «да ветру» і нечакана ўбачыла бацьку. Ён стаяў, прытуліўшыся да сцяны, і глядзеў некуды ўдалечыню, у глухую, сонную тайгу. Яна крыху спалохалася, таму паклікала. Бацька здрыгануўся ад нечаканасці, махнуў рукой, каб падышла да яго, паклаў руку на голаў, пагладзіў. Рука яго была гарачая і каструбаватая і лёгенька дрыжала.

— А там у нас дома выйдзеш, як глянеш — жыта, жыта скрозь стаіць! І пахне. Жнівом пахне ўлетку. Здаецца, каб толькі раз удыхнуць, глянуць, і паміраць было б можна!

— Не трэба паміраць! — яна спалохалася: незнаёмы быў бацькаў голас.

Ён усміхнуўся:

— Ну, не буду, не буду. Бяжы, а я пакуру яшчэ.

Галя ўсміхнулася: бацька многа расказваў пра тое, як там прыгожа і добра, «дома». Расказваў пра палі, пра рэчку, пра бярозавы гай. І ёй здавалася, што ён прыдумляе ўсё, казку нейкую. Маці толькі ўздыхала, часам выцірала слязу. Наташа маўчала. Яна канчала школу, хацела вучыцца на геолога, але такіх, як яна, дзяцей «ворага народа», вучыцца не бралі. А яна ўсё роўна збіралася ехаць у горад, пайсці на работу ў геалагаразведку, а потым усё ж вучыцца. І маці плакала па ёй, а бацька толькі цяжка ўздыхаў і курыў самакрутку. Ад яе пальцы ў яго былі жоўтыя.

Далёка асталася тая сібірская вёска, іхні дом. Пераехалі ў горад, потым атрымалі кватэру, пасля таго ўжо, як рэабілітавалі бацьку. Яна паступіла ў тэхнікум. Наташа ўжо была замужам, скончыла інстытут. Наладжвалася жыццё, але пачала хварэць маці. Ціхая, цярплівая, яна не скардзілася і цяпер, моўчкі старалася трываць боль.

Бацька сядзеў пры ёй і вечарам, і ноччу і, каб лягчэй было, гаварыў, успамінаў маладосць. Усё было там, на радзіме, дзе яны некалі былі шчаслівыя, і калі б жылі там, то і цяпер былі б шчаслівыя.

Яна тады не вытрывала аднойчы і сказала:

— Тата, ну дык чаго ж вы не паехалі назад, як рэабілітавалі?

Маці дакорліва зірнула на яе, падняла худую, слабенькую руку — не гавары больш нічога.

А бацька нечакана пабялеў:

— Ты мяне не вучы! Не вучы! Ты хочаш, каб я вярнуўся туды і каб потым мяне зноў бралі? Каб зноў па этапу? І вас зноў следам за мной? Не!

У яго дрыжалі губы, дрыжала рука, якой ён ківаў на дачку, і толькі тады яна ўбачыла, які стары і які ўжо нямоглы і сам бацька, хаця і не разумела, адкуль у яго раптам гэтакі пранізлівы страх. Ён не мог супакоіцца, і маці зноў махнула на яе, і яна здагадалася выйсці з пакоя. Больш пра пераезд пры бацьку яна ніколі не заракалася, калі ён і потым вечарам пачынаў расказваць, якая там рэчка, якія там людзі. Расказваў, быццам казку, і кожны раз у гэтай быліказцы было нешта новае і прывабнае, яе можна было слухаць і нават хацелася ўявіць усё гэта.

Дзіўна, але цяпер, калі ўгледзела тое, пра што гаварыў бацька, яно не здзівіла і не ўразіла яе. Непрывычныя і сапраўды былі гэтыя голыя палявыя абшары з астраўкамі вёсак. Нават на даляглядзе не праступаў, не абазначаўся лес, і палі здаваліся аднастайна сумныя. Не было за вёскай і тае рачулкі, тых кустоў лазняку, таго, пра што расказваў бацька. Ды не было і поплаву, і аселіцы. Рэчку даўно ператварылі ў меліярацыйную канаву. Пры ёй на пасеянай траве, разбітай на ўчасткі, пасвіліся статкі калгасных кароў. Сумны і аднастайны краявід, дзе няма за што зачапіцца воку.

Усё ж яна гараджанка, прывыкла да горада, бо і тая сібiрская вёска амаль забылася ўжо, асталася ўсяго толькі ўспамінам дзяцінства. Тут, мабыць, каб жыць, трэба ведаць людзей. Гэта ў горадзе апыняешся ў натоўпе, дзе ўсе незнаёмыя і дзе здаецца, што ты быццам бы і не адзін, хоць не ведаеш нікога і цябе таксама ніхто не ведае. Тут няма і натоўпу, няма гарадское ілюзіі неадзіноты. Тут трэба ведаць чалавека, каб з ім загаварыць, трэба, каб было пра што загаварыць.

Адзіная пакуль што цётка Люба, да якое яна хадзіла, з якою падоўгу гаварылі. Яна слухала цётку Любу, прыслухоўвалася да яе гаворкі, якой некалі гаварылі між сабой бацька і маці, а часам звярталіся і да іх, дзяцей, успамінала невядомыя словы і пачынала разумець сэнс. Ян стараўся гаварыць з ёй па-руску, каб зразумела яна, але словы гучалі зусім інакш, не па-руску. Галя ўсміхнулася, калі ўспомніла пра Яна. Нечым нагадаў ён бацьку — хударлявасцю, уменнем рабіць усё, за што ні возьмецца, спагадлівасцю.

Спагадлівасць гэтую яна адчула адразу, як толькі ён спыніўся на дарозе, каб падвезці яе. Не шкадаванне, а спагадлівасць, ад якой не ўзнікала пачуцця няёмкасці. І вечарам чакала, што ён прыйдзе, як абяцаў, адрамантаваць дзверы. Не, яны не надта і заміналі, але яна ўсё ж рыхтавалася да яго прыходу — заварыла на травах чай.

Дачніцы з яе не выходзіла, сядзець проста вось так цэлыя дні яна не можа. Ды, мабыць, і незразумела будзе гэтая яе сядня здаровай з выгляду, не зусім старой яшчэ жанчыны. А можа, і сапраўды гэтая

перамена клімату дапамагла, не мучыла хвароба? Тады тым больш нельга сядзець адной цэлыя дні, бо і ад нуды захварэць можна. Трэба ўладкоўвацца на работу, а работа дае не толькі занятак, але і з людзьмі звязе.

Рашэнне гэтае супакоіла, і Галя заснула спакойным і роўным сном, каб раніцай устаць і ехаць у райана.

Назаўтра Галя пайшла на першы рэйс. У будні дзень людзей на прыпынку амаль не было, толькі дзве дзяўчыны і хлопец, які ўвесь час хаўкаў і пацягваўся — не мог прагнуцца. Раніца была спакойная, цёплая, абяцала спякотны і пагодны дзень.

У аўтобусе Галя села на сядзенне побач са старой у сінім вязаным жакеце і белай, у макавую крапінку хустачцы. На каленях старая трымала невялікую жоўтую сумку.

Старая спачатку прыглядалася сваімі жывымі блакітнымі вачыма, а потым не вытрывала, прызналася:

— Вот прыглядаюся і не пазнаю, хто вы. Здаецца ж, усіх са Стараселля ведаю.

На твары ў старое была шчырая і добразычлівая зацікаўленасць і жаданне ведаць.

— Русакевічава, — у той ёй з усмешкай адказала Галя.

— Якога ж гэта Русакевіча?

Старая ўважліва паглядзела на Галю — не ўспамінала.

— Быў такі некалі.

Старая прымоўкла, яшчэ раз паглядзела на Галю, задумалася.

— Дык ці не настаўніка? Варварынага брата? — няўпэўнена запыталася яна. — Вой, галава дзіравая, гэта ж і гаварылі, што ў Варварыну хату дачка яго аднекуль з Сібіру вярнулася. Вой, дак ты ж тады маленькая была, як бацьку твайго забралі. Варвара мне казалася. Як і забіралі Івана, казалася, як пасля маці паехала туды і цябе потым павезла. Варвара баялася, што не даедзеце ў гэтакую далеч. Вот гара з гарою не сходзіцца, а чалавек з чалавекам...

Старая загаварыла ахвотна і не чакала, каб у яе больш што пыталіся — рада была, што ёсць магчымасць пагаварыць.

— Мы з Варвараю аднагодкі. Яе ўжо і няма, а я жыву яшчэ.

— А куды ж гэтак рана?

— Паеду да дачкі ў госці. З унучкам яна малым сядзіць. Казала ёй — прыезджай да мяне на лета. Не хоча. Там у кварціры ў яе і гарачая вада, і халодная. Усе выгоды. І чысціня. Сядзіць там. Завязу ім малачка, яек, агурочак ужо свой ёсць... Цяпер жа труцяць усё ўдабрэннем, а тут свой, на гнаі. А бацька як жа твой, пажыў троха?

— Пажыў. Мог бы і яшчэ.

— А дзе ж ты хочаш, турма, яна здароўя нікому не дадае. Гэта ж яго, Варвара казала, другі раз забралі былі... Многа тады бралі, і цяпер ні чуткі ні дзейкі. Вой, рабілася. Кіршчэня малады, камсамolec, з наганам калікцівізаваў... А як рабілася? Хто на каго злосны — удасць, што кулак, што людзей на работу наймае. І забралі. Але ж пра гэта не скажаш. А сама як жа, на пенсію ўжэ? Там жа раней пенсію даюць?

— На пенсіі.

— Яно і на пенсіі не ўседзіш. Пакуль здаровы чалавек, трэба ж варушыцца. Гэта ж не ў горадзе. У дзярэўні без работы і нуда заесць.

Старая пільна глядзела на Галю сваімі чыстымі вачыма.

Галя ківала галавой. Ад прыпынку да прыпынку аўтобус напаўняўся людзьмі. Жартавалі на заднім сядзенні хлопцы, перагаворваліся між сабой жанчыны, і голас старой уплятаўся ў гэты гоман і дудзенне, на яго ніхто не звяртаў увагі.

За кіламетры два ад горада пачаўся асфальт, і старая заварушылася, каб прайсці да дзвярэй. Тут, у мікрараёне на ўскраіне, жыла яе дачка, якой яна везла свежае малако.

Выйшла Галя ў цэнтры горада, на плошчы. Рай-ана павінен быў быць тут, у будынку выканкома. Плошча невялікая, з помнікам Леніну. Тут жа стаяў і трохпавярховы будынак выканкома, а райком партыі відаць быў цераз вуліцу, меншы, але акуратнейшы двухпавярховы будынак.

На першым паверсе спыталася ў вахцёра, узышла на другі паверх і хутка знайшла патрэбныя дзверы, абабітыя старым дэрмацінам. У маленькай прыём-

най пажылая сакратарка за вялікай пішучай машынкай адказала на прывітанне, кіўнула галавой, што загадчык на месцы, і зноў пачала друкаваць.

Кабінет загадчыка таксама быў невялікі, застаўлены старой, пасляваеннага завозу мэбляй. А таму загадчык, малады хударлявы мужчына студэнцкага выгляду ў акуратным касцюме і пры гальштуку, здаваўся ў ім нечаканым і выпадковым.

Ён устаў з-за стала, адказаў на прывітанне, запрасіў садзіцца да стала.

Галя прысела, дастала з сумачкі, паклала на стол перад загадчыкам дакументы, але ён не спяшаўся глядзець у іх.

— Слухаю вас.

І слухаў уважліва, потым толькі перагарнуў дыплом, працоўную кніжку, падаў назад.

— Наогул, нам настаўнікі пачатковых класаў патрэбныя. І ў васьмігодку ў «Радзіму» патрэбны. Мы падалі заяўку на размеркаванне. Чалавека нам размеркавалі. Вы не засмучайцеся — практыка паказвае, што дзяўчаты і пасля размеркавання да вёскі ўмудраюцца не дабірацца. Адным словам, адпачніце крыху, думаю, што сітуацыя хутка праясніцца. Да нас да гэтага часу выпускніца не аб'явілася, баюся, што і не аб'явіцца. Ага, мне Мяцельскі плакаўся, што ў іх там у садзіку ніводнага чалавека з дыпламам... Знаеце, Галіна Іванаўна, вы зайдзіце да старшыні. Там, па-мойму, у садзіку месца так і пустуе. А з першага верасня ўсё стане на свае месцы.

— Мне зайсці да вас яшчэ раз? — Галя ўстала. Усё правільна гаварыў гэты з выгляду занадта малады загадчык. Ён ёй не адмовіў, даў магчымасць папрацаваць у дзіцячым садзіку, каб прыгледзецца.

— Я запісаў, не забудуся.

Загадчык устаў з-за стала і правёў Галю да дзвярэй.

У горадзе яна пахадзіла па магазінах, купіла прадуктаў, не ўтрымалася ва універмазе, памерала і купіла кофточку — светлую, у буйныя блакітныя валожкі, потым даехала на гарадскім аўтобусе да вакзала.

Бабка, якая ехала раніцай, чакала аўтобуса на прыпынку на выездзе з горада. У сумцы ў яе ляжаў хлеб, батоны. Старая кіўнула Галі як даўняй знаё-

май, падсела да яе на сядзенне і адразу ж загава-рыла:

— Вот свет стаў кручаны! Гэта ж чаму мая сядзіць тут і баіцца да мяне ад'ехаць? Пільнуе свайго. А дзе ж ты ўпільнуеш? Неяк пасля абеду вырвалася, каб на базар глянуць. І якраз жа на яго насунулася. Стаіць з цвяточкамі ў руках, чакае. Мая аж утрупела, прытулілася за вугал. Бачыць, і гэтая яго ідзе. І маладая ж яшчэ, гладкая, накрашаная. На добры лад, маёй трэба было пацікаваць, высачыць іх... А то яна і кінулася, каб морду той паабдзіраць. А тая здаровая, як дала пад дых, дык і свету не ўгледзела. Яшчэ тыдзень чарнякі на твары насіла. А ён завярнуўся і пайшоў. Два дні дадому не показваўся. А як пачала сварыцца на яго, прыгразіў, што скалечыць. І кіне. Вот свет пайшоў!

Старая гаварыла лёгка, усё роўна як спяшалася, каб пра ўсё паспець сказаць, і не зважала, што людзі ў аўтобусе таксама слухаюць. І яе гэтыя лёгкія словы нібы і не даходзілі да Галі, адскоквалі, адляталі, як бурбалкі. І ўсё ж успомнілася сваё жыццё, найперш, здавалася, вось гэтае адчуванне крыўды і знявагі, калі чалавек зразумеў, што ён не патрэбен, што цераз яго пераступілі і што таму другому ягоныя пакуты нічога не гавораць, яны проста не даходзяць да яго, яму ўсё роўна, ці ёсць і будзеш ты на зямлі, ці цябе не стане.

І быццам не сябе, а некага іншага ўгледзела яна там у двухпакаёвачцы, якую ім далі праз пятнаццаць гадоў. Пасля пакой ў бараку яна любіла гэтую маленькую цесную двухпакаёвачку, якую цяпер называюць «хрушчоўкаю», перш за ўсё за цішыню і за тое, што Валодзя раптам перастаў піць, адарваўся ад барачнай кампаніі, якая больш, здаецца, нічога і не ведала, як гуляць у карты і піць «чарніла». Ён і сам нібы пасвятлеў з твару, перафарбоўваў вокны, сам парабіў карнізы на шторы. І аднойчы зусім нечакана прынёс купленыя білеты ў кіно, і яна ледзь не заплакала ад удзячнасці і любові да яго. Запомніліся чамусьці тыя білеты, той паход у кіно, можа, таму, што пачыналася вясна і паветра было чыстае і звонкае, сіняватае нейкае, ім лёгка і чыста дыхалася. І сінява гэтая, ужо густая, заставалася ў небе, калі яны вярталіся, і зоркі былі вялікія і калючыя, і на

гэтую маладосць адзывалася сэрца і пачынала хвалявацца кроў.

Гэта была іх апошняя вясна з Валодзем. Той адвячорак яна памятае, нібыта быў ён учора. Ужо дыхнула першым цяплом зямля, прабілася востра і дружна трава, і зацвіла чаромха. Яна расла ў двары іхняга дома, і таму водар яе праз адчыненыя дзверы на балконе не дурманіў, а наплываў прыемна і соладка.

Яна ставіла вячэру і не заўважала, што Валодзя сядзіць нейкі сцяты, занадта пільна глядзіць за кожным яе рухам і чакае, каб яна хутчэй скончыла мітусіцца.

— Не трэба, Галя. Сядзь,— папрасіў ён крышку глушэйшым, чым звычайна, голасам. І яна прысела на табурэтку, адчувала, як нешта вострае і калючае ўваходзіць знізу ў сэрца, нават не адчуванне было, а ўсяго толькі прадчуванне гэтага тонкага вострага халадку.

— Я сёння пайду ад цябе...

Яна міжволі ўскінулася, каб заплакаць, закрычаць, затрымаць — яна і сама не ведала, што зробіць,— толькі адчула памкненне. І ў той жа час убачыла, як незадаволена перасмыкнуўся яго твар, як злосна ўспыхнулі вочы: яму не трэба было нішто, яму было ўжо ўсё роўна, яго злавала, што яму перашкаджаюць рабіць тое, што ўжо вырашана. Толькі і ўсяго. І яна асела на табурэтку, спасцігаючы ўсім сэрцам тую вялізную глыбіню холаду і адчужэння, у якім яны жылі ўсе гады. І ёй стала страшна. Яна глядзела на яго хударлявы, ужо загарэлы на вясновым сонцы твар з прыгожымі цвёрдымі мужчынскімі губамі, на пасму сівых густых валасоў, што прывычна спадала на лоб, чамусьці думала, што ён молада яшчэ выглядае, і слухала, як ён гаварыў, што пакідае ёй і для дачкі кватэру, што просіць, каб сабрала яго рэчы, ён зойдзе заўтра і забярэ... Яна толькі слаба махнула на яго рукой, і ён з палёгкаю і ўдзячнасцю падняўся і пайшоў.

А яна не памятае, колькі сядзела, і не адчувала, ці ў яе ёсць сэрца, баялася паварушыцца, не тое што ўстаць, і чакала, што ён вернецца, каб дапамагчы ёй. Але звечарэла, і ён не вяртаўся і не папярэдзіў нават дачку, каб прыехала да яе. Яму было ўсё

роўна, ён ужо не думаў, што ёй можа быць дрэнна, для яго яе не існавала. Гэта ўжо пасля яна зразумела, тады толькі адчувала.

Рэчы яму яна не збірала, праз некалькі дзён ён зайшоў сам, падабраў час, калі яна была на рабоце. Узяў толькі ўсё сваё, самае неабходнае, і на трумо ў прыхожай пакінуў ключы.

З таго часу ў яе і пачало балець сэрца. І дактары не маглі даць рады, а яна ведала, што ў сэрца яе ўвайшоў холад і пакуль будзе там, сэрца будзе хварэць. Гэты боль і хваробу не згладзіла і ўнучка, якая нарадзілася, прыемны, мілы клопат. Дачку з зяцем яна прыпісала да сябе. Усё нібы наладзілася, яна ўжо розумам пераконвала сябе, што нічога страшнага не адбылося, што калі не было любові ў сэрцы, то і добра, што разышліся. Але сэрца асталася хворым, прыступы ўсё паўтараліся, ёй аформілі пенсію, дактары настойліва рэкамендавалі памяняць клімат...

— Я заехала да яго бацькоў. Яны паехалі, прасабачылі яго троха, быццам і супакоіўся,— старая ўсё гаварыла, як маленькі жывенькі рэпрадуктарчык у аўтобусе.

Галі падумалася, як проста і лёгка ўсё разводзіла на свае месцы бабулька.

— Дык а ты ж прыехала хату прадаць ці насаўсім?

— Можа, і насаўсім.

— А сям'я як жа? Ты ж яшчэ не старая.

— Сям'я там пабудзе.

Бабулька недаверліва паглядзела на Галю.

— Мне дактары казалі клімат памяняць...

— Вунь яно што! То спяшаць не трэба, агледзішся, а ў нас тут добра жыць. Як будзе здаровіцца, і сям'ю перавязеш. У Сібіры ж там не мёд, а ў нас тут добра, ой добра ў нас тут жыць! І чаго гэтыя маладыя толькі пруцца ў той горад?

Бабулька была гатова гаварыць пра што хочаш.

Аўтобус падыходзіў да прыпынку. Галя ўстала, развіталася са старой, пайшла да дзвярэй. І ўжо калі глядзела ўслед аўтобусу, заўважыла, што старая ўсё глядзіць на яе сваімі вострымі вочкамі, быццам нешта разгадвае.

Ногі гулі ад болю, і Жыгар здаўся, прысеў на ўрослы ў зямлю камень з невялічкім, як ад дзіцячага ступачка, слядком на ім. Камень гэты з «божым слядком» ён памятаў з дзяцінства, калі тут на ўзгорку стаяў вятрак. Тады дзецьмі яны прыходзілі сюды гуляць. Ля млына было цікава, асабліва восенню, калі здараўся завоз. Млын разгуляўся быў потым ужо, пры калгасах, разламаў трыбы. Рамантаваць яго ніхто не браўся, а потым і згарэў ён. Гаварылі, ад маланкі ў навальніцу, а сёй-той пагаворваў, што спаліў яго сам млынар Аляксандр пасля таго, як вывезлі ў Сібір разам з сям'ёй яго сына, Мікалая, які не ўступаў у калгас. Разбіты старасцю і хваробай Аляксандр тады ўжо нікуды не выходзіў з двара.

Потым узгорак раскапалі, бралі з яго пясок сабе на патрэбу людзі, парасцягвалі каменне — валуны парвалі на кавалкі, толькі вось гэтага каменя, які цяпер амаль урос у зямлю, чапаць ніхто не адважыўся.

Цяпер і ямы зараслі зелям і травой, на пустку панадзіліся вывозіць смецце і непатрэбнае ламачча. Звалка большала, і вакол яе Жыгар ужо другі год касіў летам траву на сена карове. Яшчэ выкошваў паўз высахлыя абмялелыя лужкі на полі і паўз дарогі, якіх пакуль што не зааралі ўшчэнт.

Трава высахла, можна было забіраць, але каня не ўдалося ўзяць, і Жыгар толькі падгроб сена ў кучкі. Складзі ў копы — забярэ хто. Калі раздумацца, то і забіраць не было каму, бо так, як ён, сена не здабываў больш ніхто ў вёсцы — абыходзілася тым, што давалі з калгаса. Ды і ён, каб трымаў адну карову, таксама абышоўся б, але і на наступны год меркаваў яшчэ патрымаць цялушку. Не першы год ужо ён даваў сабе слова не трымаць гэтулькі жыўнасці дома, але ўсё не выходзіла. І свіння-мацёра ў яго, мабыць, аднаго асталася ў наваколлі.

Ногі гудзелі ад болю і аж торгаліся. Жыгар думаў, што яшчэ трэба зайсці забраць з прыпаскі карову. Не, усё. Сабраў меншай і на кааператыўную кватэру, і на вяселле. Хопіць. Што толку, што збіраў ён дзвюм старэйшым? З'ехалі ў горад, разжыліся за яго грошы, парабілі сабе там нейкія дачы і цяпер

гады ў рады заедуць калі. І то каб палаяць, што душыцца работай. Але тым не менш бяруць з сабой і сала, і каўбасу, і яблыкі, і агуркі — усё бяруць, поўнымі сумкамі, аж легкавічкі задам ледзь не да зямлі дастаюць. Жыгар ведаў, што любяць заўсёды таго, хто мае, хто мае і можа даць. А таму ўсё жыццё ён рабіў, каб мець, каб не залежаць ні ад кога. І меў. Перажыў і калектывізацыю, і вайну, і пасля вайны! Колькі ўсякага было, а ён аставаўся, бо быў патрэбны. Без яго не абыходзіліся.

Кіршчэня той усё ў начышчаных ботах, у галіфэ пры начальстве подбегам бегаў, у камсамольцы запісаўся яшчэ смаркачом, а наган насіў і камандаваў. І яго, Жыгара, папракаў, а як упаўнаважаны ўжо і пасля вайны прыезджалі, то бег да яго з паперкай, каб выдаў самагонкі. І Жыгар выдаваў. І самагонкі, і закускі яшчэ ад сябе, бо ведаў, што ў Кіршчэні закусіць не надта. А выпіць, хоць і бальшавіком драўся, Кіршчэня любіў і любіць дасюль, прывык толькі чужое піць і чужым закусваць. Цяпер на пенсійныя грошы не надта разгонішся, а рабіць сам самагонку не навучыўся, да гатовае прывык. Бач, як глянуў сённа, што карову ў канюшыну прыпусціў, усё роўна як гэта яго канюшына, а не калгасная, ці ўсё роўна як грошы яму плоцяць за тое, што пільнуе. Цяпер мінулася тая пара, калі ў калгасе трымалі паплаўнічых. Як нічога не мелі, дык усё старажоў больш ставілі, быццам прыбавіцца дабра ад таго, што вартаўнікі ёсць. А цяпер не трэба ні тыя паплаўнічыя, не трэба і вартаўнікі, калі ёсць, то хапае і людзям, і калгасу, і ніхто не лезе, каб красці. Бяруць цяпер, і сам Жыгар калі хочаш і гатовага сена меў бы, колькі душа пажадае. Пад тыя цэнтнеры, што выпісаў у канторы, калі даць трактарысту і кладаўшчыку гарэлкі, поўны хлеў табе навозяць. Вядома, прасованае і цюкаванае сена не раўня сваімі рукамі зробленаму.

Жыгар перасіліў сябе, устаў з каменя і павольна пайшоў, спачатку абапіраючыся на грабільна. Сілу адчуваў у нутры, у плячах, у руках, а вось ногі, ногі не давалі жыць. А запасу жыцця і здароўя ў яго, здавалася, было яшчэ на дваіх. Яму ж не верылася, што гэта ён, той самы смаркаты маленькі Хведарка, галодны і халодны ў хібарцы, дажыве да такіх год,

выбудуецца, выгадуе дзяцей і выведзе ў людзі — што ён той самы Хведарка, які круціўся, тулячыся да старэйшага брата, і намагаўся сцягнуць з яго дзяржку. Але брат моцна трымаў на сабе яе. І ён у ціхім адчаі і з зацятай крыўдай сонны споўз жыватом на прымурак печы, адтуль на палок і па палку — на бацькаў ложак, пад бацькаву цёплую коўдру-падбіванку, адзіную ў хаце. Ёй накрывалі хворага бацьку. Шчаслівы, ён нырнуў у чаканае цяпло і заснуў, нават не адчуўшы яшчэ яго, радуючыся, што апярэдзіў братоў. Ачнуўся ён ад незразумелай недзіцячай трывогі, не ад холаду. Першае, што ўбачыў, — маці, якая сядзела пры ложку ў ранішнім шэрым святле, якое заходзіла ў хату праз акенца. Яна тупа глядзела перад сабой у запечак, дзе спалі дзеці. Яна пачула, што прачнуўся малы, паглядзела на яго, паволі ўстала і пайшла да яго. Яму не хацелася ўставаць, не хацелася на холад у хаце, і ён закрычаў, заплакаў, чапляючыся за бацьку і не чуючы, што той ужо даўно халодны. Маці адарвала яго да сябе, прытуліла і толькі тады загаласіла гэтак тонка і страшна, будзячы ўсіх у хаце, акрамя бацькі, што ён спалохана сціх, прытуліўся да яе...

Выжыў ён, як выжыў гэтакі ж галодны і халодны смаркаты Кіршчэнеў Анцік. Разам жа і сады латашылі, і агароды, усё, што можна было з'есці, і дзе можна толькі дабывалі. У школу разам хадзілі. Праўда, бацька ў Анціка жыў, але дастатку ў хаце ў іх было не болей, чым у іхняй, сіроцкай. Стары Кіршчэня любіў узяць гармонік, любіў пагуляць і выпіць, а на работу ў яго не ставала цярпення, спрыту і часу. Вучобы ні ў аднаго, ні ў другога вялікай не выйшла. Хведар з дванаццаці год узяў на сябе гаспадарку, а Анцік яшчэ павучыўся, а потым якраз і пачаліся камуны, таварыствы, камсамол. У камуне Анціку выдзелілі боты з высокімі халявамі, добрыя, спраўныя боты, і насіў ён іх многа, бо ўзяў на вырост.

І ўсё жыццё Кіршчэня кіраваў такімі, як Хведар. То культурным гаспадаром вучыў быць, то ў калгас запісваў, то аблігацыі пазыкі прымушаў браць, то яблыні ў садзе пералічваў і жыўнасць перапісваў...

А вось цяпер як смарчок стаў, збегаўся, справаваўся за ўсё жыццё, хоць і яшчэ правуецца, але даўно няма тых ботаў і мода на наган прайшла.

Другія людзі нараслі, другое начальства, не тое, што з вайны вярнулася, з партызанаў. Тое яшчэ любіла боты і наганы.

Але вузел адзін на дваіх жыццё завязала не з-за Кіршчэневага начальства. Марыля Змітрачкова завязала вузел. Раслі разам, гулялі разам. Марыля вырасла ў прыгожую дзеўку. Невысокую ростам, але ладную, прыгожую і на работу здатную. Стары Змітрачок умеў трымаць і гаспадарку, і сталярку ведаў і ўмеў рабіць.

Шнуры іхнія яшчэ да калгаса побач былі на палетку, а таму і жалі разам, і касілі. І калі трэба было, то і падмагалі адно аднаму — ці на воз падаць, ці падгрэбці, ці зжаць. Больш таго, Марыля была памочніцай у маці, амаль гаспадыня, і ён ужо ў гаспадарках, лічы, хадзіў. Ды на той час чаму не кінуцца росламу, дужаму кучараваму хлопцу дзяўчыне ў вочы? Была ў іх яшчэ ранейшая, з тае пары, дзе канчаецца дзяцінства і пачынаецца юнацтва, свая невялікая прыгода і невялікая тайна.

Раніцай, пасля навальніцы, якая пачалася звечара, маці адправіла яго раскрыць мэндлікі, каб абветралі, прасохлі снапы. Раніца была сонечная, чыстая, блішчала расою, а там, дзе збягалі па палявой дарозе ручаіны, пад нагамі туга і цвёрда пахрумстваў намыты ручаём пясочак. Мэндлікі ён раскрываў хутка, бачыў, што аперадзіла яго, раней прыйшла, робіць гэтакую ж работу Марылька. Ён усё ж дагнаў яе, і ў канец шнуроў выйшлі разам.

— Каб захацела, то і не дагнаў бы мяне, — Марылька цяжка дыхала, і Хведар зразумеў, што яна старалася, каб ён не дагнаў. Але ж сіла была няроўная.

— То і трэба было захацець, — падражніўся ён.

— Вот другі раз паспрабуем наперагонкі.

— Паспрабуем.

Хведар ішоў крыху прыадстаўшы, бачыў, як заружавелася Марылька ад работы, і нечакана сам для сябе нагнуўся, сарваў з-пад мэндліка густы кусцік мокрых ад дажджу «коцікаў» і пырснуў на яе.

— Вой! — піскнула Марылька і весела кінулася бегчы, а ён даганяць яе. Невядома, чаму Марылька

смялася і ўцякала да недажатага яшчэ шнура жыта, ускочыла ў яго і спынілася, нібы не ведала, што далей рабіць і куды бегчы. На нейкае імгненне Хведар замёр, а потым успомніў, як дурэюць з дзяўчатамі вялікія хлопцы на сене, схапіў і паваліў яе. Яна ўпала лёгка, і пад сарочкаю ён адчуў маленькія і тугія гурбанкі яе грудзей. І ўсё ўспамінаючы тых жа вялікіх хлопцаў, пачаў рабіць тое, што рабілі і яны. І бачыў блізка перад сабою прыадчынены рот, туманныя яе вочы, якія не бачылі яго, чуў кароткае перарывістае Марыльчына дыханне. Яна сама са здзіўленнем прыслухоўвалася да яго рук на сваіх грудзях, і ён не адважыўся ціскаць іх, як ціскалі хлопцы, асцярожна, нібы пазнаваў, правёў далонню і адчуваў, якая каструбаватая далонь і якія пяшчотныя яны пад рукою. Ад гэтай пяшчотнасці не толькі гарэлі, але і пачыналі дрыжаць рукі і яго ўсяго працінала ад дрыжкаў, горача рабілася ў галаве, і ўжо скрозь туман ён бачыў, як не хапае Марыльцы дыхання, як здзіўлена замерла і прыслухоўваецца яна да сябе і як цела яе пачынае адзвацца хваляваннем і гарачынёй. І рука яго міжволі саслізгнула ўніз. І толькі тады Марылька выхапілася са сну, адштурхнула яго і імгненна выскачыла з жыта. Ён таксама памкнуў следам, але не спяшаў даганяць, ды і яна не ўцякала, стаяла і чакала яго і старалася стрымліваць дыханне.

Ён не ведаў, што сказаць, і яна выручыла яго:

— Як малыя, уздумалі жыта таптаць.

— Такі гаспадар, як Кіршчэня, патоптанага не ўгледзіць.

— Усё роўна было б брыдка, каб хто бачыў.

— Не надта мы і патапталі. Можна было і больш.

Ён ужо супакоіўся і расхрабрыўся. Але Марылька не падтрымала яго жарту, строга паглядзела, усё роўна як не разумела, пра што ён гаворыць, і ён больш не ўспамінаў пра гэта.

Але ўжо і потым, калі сустракаў Марыльчын позірк, здавалася, адчуваў, што яна непрыкметна, па-змоўніцку ўсміхаецца яму, і адказваў гэтакай жа ўсмешкай.

А як прыйшла пара хадзіць на вячоркі, ён, на правах усё той жа суседскасці, пачаў праводзіць яе. І гэта быццам само сабой разумелася.

А потым з'явіўся ў сваіх высокіх ботах і пры нагане Кіршчэня. Спачатку ладзіў з камсамольцамі спектаклі, дзе дабівалі недабітых буржуяў і трэслі міраедаў-кулакоў, а потым зачасціў і на вячоркі. Хведару з-за гаспадарчых клопатаў часу не было надта хадзіць на тыя спектаклі ды і на ўсе вечарынкi. Запасу спектакляў і частушак, якіх прывёз Кіршчэня, хапіла яму ненадоўга, з частушак у памяці асталася адна:

Камсамолачка Дарота,
Пойдзем разам ваяваць.
Я страчыць із кулямёта,
Ты патроны падаваць.

Дык вось гэтай «камсамолачцы Дароце», як дражнілі Кіршчэню, і заманулася Марыля. Пачаў ён яе праводзіць, і не на жарт. Хведар цярпеў, а потым перастрэў яго пасля праважанак ля грэблі.

Кіршчэня ішоў пасярод дарогі, цвёрда і бадзёра. Сустрэць нікога ён не чакаў і таму, калі Хведар выступіў насупраць з-за вярбы, спыніўся як укапаны і лапнуўся рукою за кабуру.

— Што ўтрупіў? Гэта я...

— Цяпер бачу, што ты, — голас Анціка быў яшчэ сіплы з перапалоху. І ад таго, што перапалоханы, і, можа, з-за месячнага святла Жыгар раптам убачыў, які ён на самай справе мізэрны і слабы супроць яго. Вазьміся і страсяні добра, дык і душа, як з ката, вытрасецца. І гэтае разуменне надало яму яшчэ большай рашучасці.

— Ты вось што, дзеяцель, забудзь дарогу да Змітрачкоў, а то...

— Што а то? — задзіркаватая натура адразу ж узяла сваё. — Што а то? Біцца са мной хочаш? Не, я з табою біцца не буду. Гэтыя перажыткі мы пераступілі! Цяпер ніхто не дазволіць кулакамі жонак сабе адбіваць. Цяпер жанчыны самі будуць рашаць! Ясна табе? І ты не забывай, што цяпер кулакі караткі! Не забывай, якая ўласць! А то мы табе напамнім. І паглядзім, чым ты дыхаеш!

Ён нават патрос пальцам, і Хведар добра запомніў гэты палец у сябе пад носам, міжволі саступіў з дарогі, і Кіршчэня пайшоў далей, прыпыніўся, азірнуўся:

— Будзе так, як сама Марыля рошыць. А ты не смей мне мяне больш перастраваць на дарозе. З-за

таго, што разам раслі, пашкадую на першы раз. А калі што, то паглядзім, чым ты дыхаеш, запомні, Хведар.

І ён запомніў. Адчуў, што і сама Марыля пачынае абыходзіць яго, усё ж пераймаў, але гаворкі не выходзіла. Пакуль не перастрэў аднойчы на загуменні сам стары Змітрачок. Прапанаваў закурыць.

— Бач, азімыя як аўчына бяруцца. Добры год павінен быць.

— Ага,— адказаў Жыгар.— Добры. Толькі каму будзе гэтае жыта? Ці нам, ці ў калгас ссыплюць.

Змітрачок не адказаў нічога, зацягнуўся сама-садам.

— Возьмецца мароз, трэба будзе пусціць авечак, спасвіць, бо як укіне снегу, выпрае. Зіма цяпер павінна снежная быць. Рабіны многа.

— Спасвіцца рунь...

Хведар не ведаў, пра што болей гаварыць.

Змітрачок зноў зацягнуўся дымам:

— Ты не бяры на мяне крыўды, хлопча. Тут нічога не зробіш. Што ж я, не бачу, што ты гаспадар, а ён пустадомак? І я так думаў, што паберацеся вы з Марыляй... Але ж нанесла яго нячыстая. А цяпер гэтых кулакоў вышукваюць. У цябе гаспадарка, у мяне гаспадарка... А дурню не ўкажаш, падаткне, і канцоў не знойдзеш. Адным словам, забярэ ён Марылю.

Стары Змітрачок нагнуў голаў і пайшоў паўз вішнякі да свайго пляца. Хведар стаяў, глядзеў услед яму і не разумеў, што ўсё скончана, што Марыля не яго. А потым ужо ўзышло пасеянае ў душы старым Змітрачком і насенне страху: а як падаткне, удасць — ніякай управы не знойдзеш?! І гэты страх падагнаў яго потым у калгас, гэты страх прымусіў яго ссутуліць плечы і не надта вытыркацца, хадзіць на работу, адбываць яе.

Ажаніўся ён з рабацяшчай і дужай Корзунавай Волькай, з вялікай сям'і яна пайшла да яго ў хату, рабіць умела, мела сілу, нарадзіла і пагадала яму дзяцей, і цяпер яшчэ цягне, як можа. Дзякуй Богу, грашыць яму няма чаго. Пасля таго камсамольскага вяселля з брычкамі ў Марылі весялосці многа не было. Аж чатыры дзеўкі ўспелі нарадзіць яны з Кіршчэнем. Той усё парадкі наводзіў, арганізоўваў кампаніі. Ездзіў то верхам на коніку, то на брычцы, калі

на чарговае павышэнне выплываў. Адзін год нават на легкавіку быў паездзіў, пакуль недзе ў спажыўкааперацыі падымаў справу. Але ўсё роўна ніжэй каня не апускаўся, і ўжо толькі перад самай вайной вымушаны быў вярнуцца дадому і стаць брыгадзірам. За ўсе гэтыя гады ён быццам і не змяніўся, усё гэтакі ж лёгкі быў, як падмецены, і ўсё некуды спяшаўся, і нешта рабіў, арганізоўваў. Асабліва любіў сустракаць упаўнаважаных. А тыя нібы нюх на яго мелі, ніяк не абміналі. І яшчэ палюбіў сходы праводзіць і гаварыць на іх. Збіраў брыгаду і перад пасяўной, і перад жнівом, і па патрэбе, і без патрэбы. Гаварыў пра важнасць моманту. І слова «таварыш» любіў.

— Таварышы, яравыя, таварышы, азімыя, таварышы, сеяць пара!

Альбо:

— Таварышы, плугі, таварышы, бароны, таварышы, валяюцца за хлявамі...

Гэтак Кіршчэню пачалі перакрыўліваць у вёсцы. Людзі хутка адчуваюць, калі пахіснуўся чалавек. І тады гатовы адпомсціць за ўсе мінулыя балячкі. А таму і не шкадавалі самагонкі, налівалі, хто дзе і як мог, умаслівалі ўладу. І Кіршчэня амаль зусім згубіў той ранейшы начальніцкі бляск, зліняў увесь...

Невядома, чым бы кончыў ён, калі б не вайна. Вайна раскруціла ягонае жыццё па новым крузе. Вядома, чакаць, пакуль прыйдуць немцы і возьмуцца за актывістаў, ён не стаў. Дзяцей поўная хата, а таму ў першы ж дзень сабраўся і падаўся ў Слуцк да ваенкамата, прызвацца ў армію. Прызвацца ён прызваўся, але апынуўся ззаду за фронтам разам з усёй камандай, якая на чале з ваенкамам вымушана была асесці ў лесе. Сёй-той даў цягу дадому, а каму не было як паказвацца, сядзелі, пачалі немцаў палохаць. А потым выйшла так, што натрапіў ён на той атрад, які меў спецыяльнае заданне, і разам з ім пайшоў аж у Заходнюю Беларусь. Гэта пасля вайны ўжо расказваў сам Кіршчэня. А тут Марыля пусціла пагалоску, што на фронт пайшоў. Так усю вайну і думалі, і не чапляліся да сям'і нават паліцаі. Пасля вайны ён зноў пабрыгадзірыў, а потым красаваўся па раёне, страхагентам быў, і баяліся яго, як агню. Карову з хлява мог вывесці, а потым, як скончыўся гэты страх, гадоў з восем пастаршыняваў. Пакуль

старшыняваў, памяняў падрубны ў хаце, прыбудаваў яшчэ кухню і наогул абжыўся, зарабіў добрую пенсію і тут ужо ў калгасе праз нейкага паўгода прыстроіўся на пасаду паплаўнічага, атрымаў каня, дастаў і сядло, толькі ўжо з гарэлкай асцерагаўся, але выступаў на ўсіх сходах і спуску не даваў ні старшыні, нікому з калгаснага кіраўніцтва...

Жыгар выйшаў да кустоў у лужку, дзе была прыпята карова. Яна здалёк угледзела яго, падняла галаву і чакала. Жыгар выцягнуў з зямлі штыр, сабраў у руку ланцуг:

— Ну што, пайшлі, аднаасобніца, — пагладзіў карову за вухам, і яна цяжка пайшла побач з ім. Не выпускае карову ў чараду ён з-за ног. Чараду ўжо не адпасе, не вытрывае. Збіраўся сабаку завесці, навучыць карову пасвіць. Але не сабраўся. Сабаку завядзі, карміць трэба, даглядаць. Цяпер жа не спусціш, каб сам дзе хадзіў пажывіцца, цяпер на прывязі трымаць трэба. А карове, калі на добры лад, то і лепш гэтак. Пашы няма, ходзяць цэлы дзень па голым, як бубен, выгане, ды яшчэ і плату калгас прыдумаў браць за тое, што каровы пасвяцца.

Яшчэ па дарозе Жыгар думаў пра тое, што раніцай трэба ўстаць самому і вынесці малако малакавозу, каб дамовіцца з ім узяць каня і прывезці сена.

Калі Жыгар падыходзіў да дому, насустрач па вуліцы прапыліў старшынёўскі «козлік». Жыгар не чуў, як у машыне, гледзячы на яго побач з каровай, весела засмяяўся старшынёў шафёр.

— Чаго смяешся? — запытаўся Мяцельскі.

— А Жыгар ходзіць ногі растапырыўшы, як і яго карова!

— Каб і ты з яго век парабіў гэтак, як ён, то яшчэ больш раскарэчыўся.

— Дурная работа дурняў любіць!

— А разумных?

— А разумных ніякая не бярэ.

— Чаму?

— За разумных другія робяць. А яны таму і разумныя, што другіх рабіць вучаць.

— А я тады, па-твойму, хто?

— А вы, Сямёнавіч, нармальны.

— Што значыць нармальны?

— Ну, нармальны. Адны вас вучаць, як рабіць, а вы — другіх, нармальны. Пасярэдзіне. А гэта надзежна.

Мяцельскі ўважліва паглядзеў на шафёра.

Вечарэла, і з палёў пахла збажыной, якая даспявала, налівалася, хілілася коласам долу. І было ціха і спакойна, і цішыня заходзіла над зямлёй разам са змярканнем.

5

Мар'я чула, як звінеў у суседнім пакоі будзільнік, як уставала Верка, потым былі чуваць цяжэйшыя зяцевы крокі, потым ужо бацькі будзілі ў садзік Леначку. Ласкава ўгаворвала яе мама, падыходзіў бацька, і праз мінут дзесяць малая прачыналася, разгульвалася, чуўся яе тоненькі вясёлы смех. Яна шлёпала босымі ножкамі да туалета, мылася пад кранам у ваннай. І ўжо не пераставала шчабятаць і смяцца, і голас яе звінеў у кватэры, як званок.

Пасля яны ўтраіх пілі на кухні чай, і Мар'і не чуваць было іхніх галасоў. Затым адзяваліся ў прыхожай, і Валодзя супыняў Ленку:

— Алёна, ціха, бабуля спіць. Ціха!

Мар'я звала ўнучку Ленкай, бо Алёна асацыявалася ў яе з Аленай, той дурной Аленай, якую яна памятала змалку і якую застрэлілі немцы ў час вайны, у першыя дні. Гэтак надарылася, што дурная Алена адна аказалася на вуліцы, калі немцы ўехалі ў вёску. Рабы з твару, худы і высозны немец нешта загергетаў да дурное, памахваючы аўтаматам, які вісеў на грудзях. Алена не зразумела, што ад яе хочуць, а памахванне аўтаматам успрыняла як пагрозу ці знявагу і скруціла, сунула амаль пад нос абедзвюма рукамі адразу чатыры дулі.

Немцы, што асталіся сядзець у машыне, дружна зарагаталі са свайго таварыша, а той страсянуў плячом і коратка пырснуў з аўтамата ў дурную, і тая адразу ж і асела ў вулічны пыл, а пальцы гэтак і асталіся скручаныя ў дулі.

Тым часам успеў выскачыць з двара Жыгар з боханам хлеба на ручніку, пайшоў да немцаў, накульгваючы на хворую нагу, нахіляючы галаву — ішоў і кланяўся.

Тады з кабіны выйшаў другі немец, з нашыўкамі на пагонах, узяў у Жыгара хлеб, перадаў салдатам у кузаў, а вышываны ручнік разгледзеў, акуратна склаў і сунуў у кішэню. Напалоханы, Жыгар усё паказваў на мёртвую Алену і круціў пальцам ля скроні. Немец не зважаў на забітую, паўтараў сваё «гут, гут», два разы паляпаў Жыгара па плячы, потым сеў у машыну, і немцы паехалі. Аказалася, што то была яшчэ не нямецкая ўлада, а проста нейкая армейская машына заблукала ў іхнюю вёску. І таму Жыгару давялося яшчэ раз выносіць немцам хлеб-соль, калі яны прыехалі ўжо з перакладчыкам. За гэты хлеб-соль Жыгар потым усю вайну мусіў разлічвацца з партызанамі: гнаў ім самагонку, падказваў, у каго падсвінак на падыходзе. І самагонка ўратавала яго пасля вайны. Нехта з партызанскіх камандзіраў выдаў Жыгару даведку, што ён з'яўляўся сувязным партызан амаль што з першых дзён вайны. Але нягледзячы на даведку і пасля вайны Жыгар доўга яшчэ адкупляўся самагонкай — калі прыязджалі ўпаўнаважаныя і спыняліся хоць бы ў таго ж Кіршчэні, то пасылаўся ганец па выпіўку да Жыгара.

А пра Алену ў вёсцы толькі і засталася прымаўка: «Дурны, як Алена Кумава».

Таму Мар'я і звала ўнучку Ленкай. Ездзіць Мар'я да дачкі прынаравілася пасля таго, як нарадзілася ўнучка. На першым часе — навучыць, як даглядаць дзіця, а потым, калі Вера пайшла на работу, гадала Ленку — тая, як і ўсе гарадскія дзеці, хварэла ў ясельках. Добра, што ў свой час Мар'я не пашкадавала грошай і дачцэ пабудавала трохпакаёвую кааператыўную кватэру. Цяпер і на кааператыў не ўбіцца, і дзяржаўнае не дачакаешся. На лета ў вёску везці малую Вера не дазваляла — тут, у горадзе, і вада цёплая, і ўсё чыстае, акуратнае.

Мар'я ўстала, падышла да акна. Яно выходзіла на рэчку, на зялёную, парослую вербамі лугавіну. Месца харошае, утульнае, ні вуліцы не чуваць, ні машын. І рэчка, і аселіца — быццам вясковае ўсё. На лугавіне зранку прагульвалі сабак. Такіх сабак Мар'я не бачыла ніколі ў вёсцы: і маленькія кучаравенькія, і вялізныя, валасатыя, і аўчаркі. Да аўчарак узнікала сама сабой павага. І выгульвалі аўчарак

звычайна мужчыны. Нешта саліднае, сур'ёзнае было ў тых, хто выводзіў аўчарак. І цяпер Мар'я прыглядалася, каб угледзець знаёмую постаць Віктара Антонавіча. Яго чорная вастравухая аўчарка гуляла без павадка, ішла за ім і пры ім, слухалася не тое што голасу, але нават позірку. Разумела ўсё.

У двары Віктара Антонавіча звалі ўсе Генералам. Вера гаварыла, што ён самы сапраўдны генерал, на пенсіі. Апынуўся жыць у гэтым ускраінным раёне таму, што пакінуў сваю генеральскую кватэру дачцэ. З імі асталася і жонка. Вечна злосны і п'яны нават ад піва стары Кір'як мацюкаўся і ўсім расказваў, што генерала выжылі з хаты, бо выманілі ўсе грошы, а пенсіі генеральскай па цяперашнім часе і на скрынку каньяку не хопіць. Мар'я не зважала, як, між іншым, і ніхто ў двары не зважаў на тое, што пляце стары, злосны на ўвесь свет і вечна п'яны Кір'як. Пра самога Кір'яка гаварылі, што служыў ён ахоўнікам у лагерах і што пры Хрушчове яго выгналі з арміі за тое, што пабіраўся і краў, праўда, далі пенсію, якую Кір'як і прапіваў. Калі пенсіі не хапала, спрабаваў красці з дому рэчы, і тады зяць біў яго смяротным боем, пасля чаго Кір'яка па тыдню не было відаць у двары альбо на перавернутай скрынцы ля магазіна. Жывучая парода Кір'яка пераносіла ўсё, і праз некаторы час ён з'яўляўся ў велікаватым, добра вынашаным зяцевым касцюме, з радочкам узнагародных калодак на пінжаку спачатку ля пад'езда на лаўцы, а потым перабіраўся і да магазіна і там цікаваў парожнія бутэлькі — піва ў магазіне прадавалася толькі на вынас, і людзі часам выпівалі піва тут жа ля магазіна, а парожнія бутэлькі пакідалі.

Хаця, можа, стары Кір'як і праўду гаварыў — за ўвесь час, колькі Мар'я ні бывала ў дачкі, яна ні разу не бачыла, каб да Віктара Антонавіча хоць хто прыязджаў, каб унукі з'яўляліся. Можа, ён ездзіў адведваць іх? Пра гэта не папытаешся, ды Мар'я не была і знаёмая з гэтым сівавалосым, худым, пастаянна маўклівым чалавекам так, каб распытвацца пра яго жыццё. Проста аднойчы ў магазіне, дзе сабралася вялікая чарга ў касу, Мар'я па вясковай прастаце абазвалася да генерала, які купіў бутэльку малака і палавінку хлеба, прапусціла перад сабой у чаргу.

А па дарозе з магазіна генерал дапамог ёй паднесці сумку з прадуктамі, назваўся Віктарам Антонавічам, а яна Мар'яй Паўлаўнай. Пасля гэтага яны віталіся, перакідваліся словамі пры выпадку пра надвор'е.

І кожную раніцу Мар'я бачыла генерала перад домам — сабаку ён выгульваў у адзін і той жа час, а яна ўставала пасля таго, як Вера з Валодзем ішлі на работу, каб не замінаць ім.

У Мар'і быў свой распарадак на тыя дні, калі яна прыязджала да дачкі. Першы дзень уставала, мылася пад душам, потым снедала на кухні і пачынала прыбіраць у кватэры — уключала пыласос, потым працірала падлогу мокрай анучкай. На другі дзень Мар'я займалася мыццём. Перамывала бялізну, адзенне. Калі гэтая работа ў кватэры была зроблена, прыходзіла чарга магазінаў. Яна ўжо на памяць ведала, што трэба Веры, што Леначцы, што Валодзю. У горадзе даўно нічога проста не куплялася, а «даставалася», то Мар'я з задавальненнем «даставала». Для гэтага яна адпраўлялася к адкрыццю магазінаў па сваім ужо вывучаным і правяраным маршруце. І такім чынам рана ці позна вылоўлівала патрэбную рэч.

Мар'і падабалася гэтая работа. Дзень праходзіў непрыкметна, а там, стоячы ў чэргах, яна даведвалася пра ўсё, што рабілася ў горадзе: і пра тое, што нейкі бандыт забівае дзяўчатак, і пра цэны, якія будуць павышаны, і пра тое, колькі тысяч урвала Пугачова за адзін канцэрт у Палацы спорту, і яшчэ многа чаго...

Усё гэта Мар'я пераказвала ў двары пасля таго, як забірала Леначку з садзіка. Малыя гулялі, а старыя і мацяркі сядзелі і расказвалі пра ўсё на цэлым белым свеце. Таму Мар'я нават усміхалася вечарам, калі Валодзя спяшаў да тэлевізара, каб паглядзець праграму «Час», — яна была ўпэўнена, што пра ўсе самыя галоўныя навіны даведалася зранку, а не цяпер, па тэлебачанні.

Мар'і падабалася прыязджаць да дачкі — і тут яна ўспамінала сваю маці — старую Хоцьчыху, як яе звалі ў вёсцы. Маці лічылася разумнаю і нават мудраю. У вёсцы хто багаты, хто меў пад'есці, той быў і разумным. Цяпер Мар'я гэта ведае. А іх сям'я

ніколі ў галыцьбе не сядзела, ні пры дзеду Хоцьку, ні пасля, а таму мела да сябе і павагу, і нават зайздасць. Дык вось маці і вучыла Мар'ю змалку рабоце — хто не робіць, хто не цягне пад сябе па каліву, той ніколі нічога мець не будзе. Таму і цяпер раніцай — а ўжо ж цэлае жыццё зжыла — Мар'я раптам адчувае, як холадна ад ранішняй расы ў ногі, калі выганяла на пашу гусей, а потым і свіней. Здаецца, што як нарадзілася, дык адразу і пагнала тых гусей на пашу, і астудзілася на ранішнім холадзе. І пячэ ад дубца, якім маці даймала раніцай па лытках — гэта калі не хацела гнаць гусей тых на пашу.

Гэтаксама ў рабоце памятала і бацьку, як уставаў зранку, цэлы дзень не прысядаў дома па гаспадарцы, у калгасе, а вечарам яшчэ плёў на прадажу кашы, палукашкі. Палукашак гэты займаў амаль усю хату, і ад лазовых пукоў пахла прывялаю лазою. Палукашкі мелі попыт, і іх куплялі ў бацькі, ішла жывая капейка.

Бацька ператрываў вайну, убярогся, не пайшоў ні ў партызаны, ні ў паліцыю, але перад самым прыходам нашых ноччу паліцаі паднялі яго з пасцелі і мабілізавалі ў краёвую абарону. Павялі пад вінтоўкай. І маці не змагла нічога ні ў чым дапамагчы. А як прыйшлі чырвоныя, загрэблі ў армію, на фронт. Кажуць, разбірацца не было каму, адправілі ўсіх гэтых «бэкаўцаў» у штрафныя батальёны, і амаль ніхто з іх не вярнуўся назад.

Але і гэта не выбіла з каляіны Мар'іну маці. Яна ведала, што трэба рабіць работу, трымаць гаспадарку і што на гэту гаспадарку, якімі б ні былі жаночыя рукі, трэба мужчына. Толькі вайна і мужчын знішчыла, выпалала.

У гэты час і з'явіўся са шпіталя Янка Куляшоў. У вайну ён партызаніў, адтуль забралі ў армію. Прышоў са шпіталя зялёны з твару, як цень той.

— Дарма што зялёны. Ты на гэта ў мужчыны не глядзі. Мука ў мяне на блінцы ёсць. І скварку спячы асталася сала. Мужчыну трэба пад'есці добра, а тады ўсё пойдзе ладам і парадам. А цёплым блінцом з салам як паснедаеш, цэлы дзень работу рабіць будзеш.

Старая як гаварыла, гэтак і рабіла. Восенню папрасіла Яна разараць бульбу, а потым наняла

хляўчук перакрыць. І блінцоў цёплых не шкадавала, і сала на патэльнію рэзала тоўстымі кавалкамі. І самагонкі падлівала, хаця ядок з Яна на тым часе быў невялікі, піток таксама, але выпіць чарку прывык за партызанку і потым на фронце.

А зімою ён ужо праводзіў Мар'ю з вячорак ці з вечарынкi, і гэта быццам бы само сабой разумелася ў вёсцы, і Мар'і зайздросцілі сяброўкі. Дома Ян акрыяў, сышла з твару нездаровая белізна, пашырэлі, раздаліся плечы. І ў рухах, у гаворцы з'явілася сталая мужчынская няспешнасць. Няспешнасць дужага, упэўненага ў сабе маладога мужчыны. Ды і наогул, тады, пасля вайны, здаецца, непрыгожых мужчын і не было, нават старых, а што там гаварыць пра маладых. Мала іх асталася, а таму кожны быццам бы і навідавоку быў.

Быў вечар другога дня на Вялікдзень. Ранняя тады пачыналася вясна, і на вуліцы амаль не астава-лася снегу. Удзень прыгравала па-вясноваму шчодрое, нават гарачаватае сонца, і дзятва асвойвала вуліцу басанож па падсохлай, прыгрэтай зямлі. Толькі сям-там за платамі ў гародчыках ляжалі пачырванелыя снегавыя плахі — дзе зімой былі самыя вялікія, амаль да страхі, гурбы. З-пад іх сачылася вада, і ад гэтых гародчыкаў павявала холадам.

І вечары ўжо былі не стылыя, а нейкія мяккія, чорныя і глыбокія, як і неба, у якім чыста і вяліка свяціліся зоркі. Яны нібы наблізіліся да зямлі і глядзелі ноччу на яе зблізку.

Мар'я з Янам раней, чым звычайна, прыйшлі з вечарынкi, якую рабілі ў Тодаравых. Можа, таму, што другі дзень запар, ці з-за таго, што гарманіст Вецік пасля ўчарашняй выпіўкі і дзённай пахмелкі не-не ды і кляваў носам у гармонік, танцы не надта ладзіліся. У дадатак да ўсяго нехта з падшыванцаў, якіх не пускалі яшчэ на вечарынку, усё ж умудрыўся і падсыпаў на гліняны дол нацёртае махоркі.

Яны стаялі ў двары, у зацішку пры сцяне. Гэты вечар Мар'я запомніла, нават пах снегу, таго, не-расталага з гародчыка, цёплага, прыгрэтага за дзень бяргвення драўлянае сцяны. Янавы пацалункі хвалявалі. Ёй самой хацелася цалаваць Яна. І яна цалавала яго, адчувала, як увесь ён адклікаецца на яе пацалункі. І гэтаму жаданню, гэтаму хваляванню, здавалася, не было мяжы, не было канца і краю...

Не хацелася вызваляцца з абдымкаў нават пасля таго, як пачула, што маці адчыніла дзверы з хаты, што яна выходзіць на двор. Толькі крыху адхілілася ад Яна і падумала — ну чаго маці не спіцца, спала б ужо.

Маці не выйшла на двор, толькі прачыніла дзверы і сказала:

— Гэта вы на дварэ? То ідзіце ў хату. Вячэра яшчэ на сталае, я не прыбірала.

І пайшла сама назад, пакінула дзверы сянец адчыненымі. Калі Мар'я з Янам зайшлі ў хату, там ужо гарэла лямпа, а маці ставіла на стол шклянкі. Потым дастала з шафкі літровую бутэльку з самагонкай. З прыпечка на стол падала патэльнію з печанай каўбасой, чыгунок з бульбаю, міску з качаном капусты. Схадзіла і прынесла з каморкі халоднага сала.

— Што гэта вы ўздумалі на ноч гледзячы? — запыталася Мар'я.

— Чалавек жа дурны. За работаю свету божага не бачыць. Вот падумала, што і Вялікдзень, а і свята быццам не свята. У нас жа, слава Богу, ёсць што на стол паставіць. А нам усё часу не выстачае. Пасядзець, пагаварыць няма калі. Вот сядзем разам вып'ем, пад'ядзім, як людзі, пагаворым...

Маці не адварнулася, выбірала з шуфлядкі ў шафцы відэльцы. Толькі цяпер Мар'я заўважыла, што маці ў навеішай спадніцы і ў кофце.

Мар'я не любіла самагонку, але маці прымусіла і яе выпіць, а сама выпівала амаль нараўне з Янам і не п'янела. Ян раздабрэў першы, пачаў расказваць пра тое, як яшчэ ў партызанах трапіў у засаду, як паранены ледзьве вырваўся амаль голы на кані і ляцеў па лесе да атрада. Мабыць, ад таго, што захмялела, Мар'я як перад сабой бачыла і чорную асеннюю ноч перад замаразкамі, і гэтакі ж глухі і настылы лес, і чалавека ў белым, што як здань імчаў на кані з аўтаматам. Потым ён яшчэ расказваў пра фронт, пра тое, як ляжаў паранены мінай сярод поля, сцякаў крывёй і ніхто яму не мог дапамагчы, пакуль не сцямнее, а сам не мог зрабіць перавязку. Ляжаў і слухаў, як выцякае разам з крывёй з цела жыццё.

Потым маці незаўважна знікла, і яны забыліся

пра яе, заснуўшую на печы за фіранкаю. Патушылі лямпу, потым перайшлі на Мар'ін ложак...

Прахапілася Мар'я ад таго, што ў хаце нешта перамянілася: ужо зламалася, заманулася на дзень ноч, і над зямлёй незаўважна пасвятлела. І гэтае святло зазірнула ў хату. Яшчэ Мар'я адчула, што ў хаце не спяць, што маці ўжо прачнулася. Яна прыслухалася. У хаце панаваў душнаваты кіслы ранішні дух. Пахла дымам махоркі ад учарашняга Янавага курэння і самагонным духам. Але ўсё гэта выцясняялася свежым паветрам, якое плыло нізам ад крыху прачыненых дзвярэй,— маці, калі выходзіла з хаты, пакінула прачыненыя дзверы. І гэтае свежае паветра і было тым пастароннім, што з'явілася ў начной хаце і пабудзіла Мар'ю. Першым жаданнем было падхапіцца, і Мар'я прыўстала на локці, зірнула на Яна. Той спаў моцна, крыху падвярнуўшы галаву, і белая яго шыя была тонкая і доўгая, як у хлапчука, і сам ён здаваўся нейкім нязграбным, малым на тоўстай і вялікай белаай падушцы. І пахла ад яго перагарам і махоркай. Чамусьці, можа, ад таго, што прачнулася раней, яна раптам адчула сябе намнога старэйшай і мацнейшай за гэтага мужчыну, які ляжаў побач, хоць ён прайшоў партызанку, фронт, ляжаў паўгода паранены ў шпіталях, пабачыў смерці і быў старэйшы за яе нават па гадах. Гэтак тады здалося ёй, можа, таму, што яна была дома, і гэта надавала і ёй упэўненасці і гаспадарскай вартасці. І яшчэ яна падумала, што маці знарок усё падстроіла ім. Чамусьці ад гэтага крыху прыкра стала — і што Ян паддаўся, і што саму яе, як малую, падманулі. Мар'я легла на падушку, глядзела ў столь, ужо спакойна слухала, як грукала ў сенцах карытцамі маці. Ян спрасонку паварушыўся, пацягнуўся рукой, каб прыгарнуць яе, але яна асцярожна і цвёрда адвяла яго руку і крыху пасунулася на край.

Потым фіранка прахілілася, і маці паглядзела на іх, убачыла расплюшчаныя Мар'іны вочы, памкнулася адпусціць фіранку, але адумалася, буднічным голасам сказала:

— Можа, трэба ўставаць, а то перад людзьмі...

— А што перад людзьмі? — Мар'я адчула незнаёмую упэўненасць і спакой.— Што перад людзьмі? Гэта наша дзела...

— Яно ж то так.

— Скора ўстанем,— перапыніла яе Мар'я, завярнулася да Яна, паклала на яго руку, чула, як маці пастаяла ў хаце, відаць, не ведала, што рабіць, потым грукнулі, зачыніліся дзверы ў сенцы. Ян спрасонку пацягнуўся да Мар'і, і яна, спачатку перасільваючы сябе, паддалася яму, адчуваючы нейкую агромністую слодыч, якая захапіла яе ўсю, закружыла гэтак, што знікла ўсё на свеце: і хата, і маці, і нават Ян — усё на гэтым свеце. Потым яна, дзівячыся сама з сябе, вярталася з другога свету, стомленая, спустошаная і светлая, лёгкая, як пушынка. І гэтая светласць і лёгкасць была ва ўсім целе, у кожнай жылачцы, спявала недзе ў душы. І, перапоўненая незнаёмай ёй дасюль радасцю, яна міжволі гладзіла рукой Яна па галаве, і ад гэтага радасць, вяртанне здалёку доўжылася і цешыла.

Потым яна заснула чыстым лёгкім сном, можа, нават і не заснула, а толькі задрамала на некалькі хвілін, але ўсё цела яе заснула, і калі прахапілася, то ўжо не адчувала той першай тамлівай млявасці, наадварот, хацелася нешта рабіць, рухацца.

Яна адзелася, выйшла на двор, дзе ў лад з яе настроем пачыналася чыстая, прыхопленая марозікам і халадком вясновая раніца, прынесла з калодзежа вядро чыстае сцюдзёнае вады і толькі тады напілася з яго, поўнага, звонкага, зачарпнула кубак і падала Яну. Той піў таксама прагна і радасна, памкнуўся ўставаць, але яна перапыніла:

— Паляжы яшчэ. Няма чаго рабіць. Я зараз паснедаць пагляджу.

Яна сама запаліла ў печы, прыбрала са стала ўчарашнюю ежу, прыгатавала снеданне, паклікала Яна, карміла снеданнем, нават наліла чарку пахмяліцца, і калі глядзела, як ён, задаволены сабой, і выпівае, і снедае, не магла пазбавіцца адчування, што яна старэйшая за яго. Ён нічога гэтага не заўважаў, а таму ўся ягоная саліднасць і нетаропкасць здаваліся ні больш ні менш як жаданне хлапчука паўтараць дарослага.

Мар'я правяла яго да варотцаў, не адхілілася, прыняла ягоны пацалунак, а сама думала, куды ж знікла маці.

Тады яна не ведала, што маці, узяўшыся за работу, не адкладвала яе на доўга. Пакуль яны дасы-

палі з Янам, маці пабыла ў Янавай маці, пагаравала, што звёў дзеўку, і кончыла гаворку тым, што і пра вяселле, пакуль пасяўная не пачалася, дамовілася, і пра тое, што Ян пяройдзе жыць да іх у хату, не весці ж маладую жонку ў старэнькую хібарку, а будавацца нанова нашто, калі ёсць добрая і прасторная хата.

Так вырашыла старая Хоцьчыха адразу не адно пытанне, а найпершае — тое, што Мар'я не паедзе адбудоўваць Мінск. Тады сама ехала моладзь адбудоўваць горад, і дзяўчаты ехалі туды, каб уцячы з вёскі. Мар'я сказала пра гэта маці, бо сяброўка яе, Волька, сабралася. Гэта і прымусіла маці як найхутчэй выдаць замуж дачку. Потым яна ўжо хвалілася перад імі, перад Янавай маці:

— Бачу, што дур дзеўцы запаў у голаў. Што яна там нойдзе? Галота, з'есці кавалка хлеба няма. А дзе прытуліцца? Тут жа ў нас усё ёсць. І жаніх тутака, свой. А там на каго нарвецца? Так яно па-мойму і выйшла. А мне што — тут адной гібець, дачку ў свет выправіўшы?..

Мар'я цяпер не раз вярталася ў думках да таго, што маці некалі не пусціла яе ў горад. Як яно там ні было, як ні перабівалася і тая ж Волька Стафанавы, але прыезджала яна пасля адзетая чыста, з нафарбаванымі губамі. Муж яе працаваў прарабам на будаўніцтве, добра зарабляў, кватэру атрымалі. Вольку прыстроіў у сталоўку афіцыянткай. Прыезджалі яны на грузавой машыне, набіралі бульбы, яблык.

Маці ў той час ужо не было — захварэла яна раптоўна, забалеў живот. Сама бульбу капалі, і яна некалькі дзён хадзіла, учарнелая з твару, цярпела, прыкладала да жывата нагрэтую і закручаную ў анучу цагліну. Ян запрог каня ноччу і павёз у бальніцу, калі ўжо тая крычала ад болю і траціла прытомнасць. Казаў, крычала дарогаю гэтак, што ў яго валасы на галаве варушыліся. У дарозе і сканала. Доктары гаварылі, што з-за свае дурасці памерла: грыжу ўпраўляла сама сабе, парвала вантробы, пачалося запаленне.

Янава маці яшчэ некалькі гадоў жыла ў сваёй хацінцы — і Мар'я з Янам трымалі два пляцы і дзве гаспадаркі. Маці перайшла да іх у хату жыць пасля таго, як Ян пайшоў у МТС на курсы, стаў тракта-

рыстам, а потым і камбайнерам. У яе ўжо тады нарадзіўся Павел, і ўпраўляцца і з калгаснай работай, і з малым, і з двума пляцамі не ставала сілы.

Са свекрывёй жыць стала лягчэй, паціху на яе перайшоў увесь клопат пра парадак у хаце і па гаспадарцы. Мар'я тым часам выйшла ва ўдарніцы, і яе славілі нават у раённай газеце і запрашалі ў школу завязваць гальштукі дзеткам, якія ўступалі ў піянеры...

Але ўсё гэта было не тое — цяпер Мар'я ведае, што ўсё не зраўняеш з горадам, з тымі выгодамі, якія там маюць людзі. І цяпер яна ўпэўнена, што каб тады не асталася гібець у вёсцы, то жыла б, як людзі жывуць, як жыве дачка. Таму і цягнула яе цяпер у горад, як магнітам, бо ў вёсцы не асталося ніякага інтарэсу. Некалі іх адтуль не выпускалі, трэба былі рабочыя рукі, а цяпер не надта хто і пільнуе і глядзіць. Як сабе хочаш, калі пайшоў на пенсію. Гэта толькі хіба такія дурныя, як яе Ян, не могуць адкаснуцца ад калгаса і калгаснае работы. Усё ідуць туды на работу, усё нешта хочуць паправіць ці перамяніць, а цяпер на іх ніхто не глядзіць і не зважае, хіба што заткнуць дзірку на рабоце, куды ніхто з маладых ісці не хоча. А тут хоць на старасць гадоў можна паглядзець на жыццё, пабачыць людзей.

І зноў Мар'я адчувала сваю перавагу над Янам, якому гэтага нават не зразумець ніколі, калупаецца там, пры доме, а грошай усё роўна век не было, колькі ні зараблялі.

Мар'я пайшла на кухню заварваць чай. Трэба было збірацца ў горад — Вера заказала ёй басаножкі, учора іх давалі ў ЦУМе.

Дзень пачынаўся ясна, сонечна і абяцаў быць спякотным.

6

У зале было душна, хоць адчынілі ўсе фрамугі. Мяцельскі зручней умасціўся на крэсле, расслабіўся, каб адпачывала цела. Прывычка гэтая была даўняя, яшчэ з таго часу, калі пасля язды верхам альбо ў вазку хацелася аднаго — не варушыцца. Крэсла цяперашняе, мяккае, абабітае тканінай. Гэта не тыя голыя і рыпучыя пасляваенныя. Ды і залы тады

такой не было, і трыбуны з мінералкаю, і людзей намнога менш збіралася. Ды і нарад такіх, зараней запланаваных, з распісанымі на паўдня выступоўцамі не было. Тады найчасцей выклікалі аднаго альбо некалькіх, і не гаварыць давалі, а пыталіся і ставілі задачу.

Мяцельскі не чуў прамоўцаў, ён на памяць ведаў, што гавораць на такіх нарадах. Кожны рапартаваў аб гатоўнасці. І запчастак хапала, і элеватар гатоў прыняць усе машыны са збожжам за адну хвіліну... Дзе ўсё потым дзяецца: і запчасткі, і магутнасці на элеватары? Пасля правяральшчыкі дакладвалі пра гатоўнасць да жніва ў саміх калгасах, называлі прозвішчы старшынь, патрабавалі тэрмінова дарабіць недаробленае, падрыхтавацца да жніва. Хаця які ж то гаспадар, якога падганяць трэба і падказваць? Прозвішча Мяцельскага не называў ніхто, ён быў ужо з рангу тых, каго пахадзя не чапаюць. Гаспадарка яго няхай і не перадавая, але адна з самых стабільных у раёне, са сваім ладам-парадам. Ён меў права лічыць куранят восенню. Права гэтае было заваявана не толькі доўгімі гадамі старшынёўства, ордэнамі, але і трыма партыйнымі вымовамі, а за канюшыну і вызваленнем ад старшынёўскай пасады, праўда, ненадоўга. Яшчэ знаёмствам і сяброўствам на абласным і рэспубліканскім узроўні, салідарнасцю былых партызан, якіх асталіся адзінкі пры ўладзе, але якія ўмелі трымацца сваіх. І набытым вопытам паводзіць сябе з начальствам. Усю гэту крытыку з трыбун ён лічыў непатрэбнай — калі чалавек не гаспадар, то яго не вучыць трэба, а мяняць. Але ён ведаў, што ў жыцці гэтак нельга, як нельга і без нарад, без выступленняў на іх, як, нарэшце, і без гэтай агульнай па раёне каманды зажынаць альбо сеяць, і не толькі пачаць кампанію, але і ўкласціся ў некім прыдуманых тэрміны, своечасова адрапартаваць. Каманда будзе дадзена ў канцы нарады, пасля ўсіх выступленняў, дзе адназначна падкрэслівалася, што сам старшыня павінен усё рашаць, за ўсё адказваць. Мяцельскі прывык ужо, што старшыню нязменна астаецца адно гэта права — за ўсё адказваць. З-за дробязі ён не лез на ражон, па красавацца начальству не замінаў. На ўзлюбках можна знайсці мясціны, каб пусціць камбайны і завезці некалькі машын на элеватар, а там падыдзе да жніва і ўся ніва.

Звычайна Мяцельскі адпачываў на гэтых нарадах, слухаючы другіх, перабіраў у памяці, што яшчэ не дароблена, дзе якія прарэкі падлатаць, каб шумнуць жніво адным дыхам. А цэнтнеры і тоны ён у канцы года пакажа, калі пракоцяцца па раёне пару дадатковых планаў продажу збожжа дзяржаве. Але сёння нешта выбівала яго з каляіны. Яшчэ зранку, калі аб'язджаў калгас, праводзіў нарад, пакуль ехаў у раён. Нічога быццам і не здарылася. Звычайны дзень, нават без дробных непрыемных здарэнняў, без якіх не абыдзешся ў гаспадарцы.

Мяцельскі адчуў на сабе позірк першага і заўважыў, што той паспяшаў адвесці вочы, як толькі зразумеў, што Мяцельскі адчуў ягоны позірк. Мог і не адводзіць, усміхнуцца ці кіўнуць галавой. І Мяцельскі кіўнуў бы: у іх у кожнага каторы ўжо год сваё месца — у аднаго ў прэзідыуме, у другога ў зале. Сам таго не заўважаючы, Мяцельскі заўсёды садзіўся на адно і тое ж крэсла, не ў цэнтры, а збоч, блізка ад праходу, каб бачыць перад сабой залу. Ён не прыкмячаў, што займаў адно, «сваё» месца і што іншыя яго стараліся не займаць. Цяпер падумалася не пра свой узрост, а пра тое, што ўжо гэтак многа першы на сваёй пасадзе. Мяцельскі памятаў яго камсамольскім работнікам, можа, ён і запомніўся тады тым, што быў у касцюме сярод іхніх фрэнчаў і гімнасцёрак. Гэты малады камсамалец потым працаваў загадчыкам аддзела ў райкоме, затым сакратаром, на некалькі гадоў пайшоў у вобласць на павышэнне і адтуль вярнуўся ўжо гаспадаром, першым. Мяцельскаму падумалася, што першаму пара б зноў на павышэнне, бліжэй да сталіцы, на добрую перадапенсійную пасаду, на якой трымаюць яшчэ і пасля пенсіі. Мяцельскі ведаў, якая гэта цяжкая і не заўсёды ўдзячная работа — везці на сабе воз, які называецца раёнам. Але не хацелася замены, новага прывыкання, як і на сваё месца Мяцельскі пакуль што не бачыў чалавека. Ды гэта, здавалася, і не тэрмінова, не самы пільны клопат.

Мяцельскі ці не задрамаў. Ачнуўся ад цішыні, што запанавала ў зале, які ўвесь час прывычна шушукаўся і расказваў анекдоты. Гаварыў першы. Голас у Вячаслава Антонавіча поўны, пастаўлены. У паперкі заглядае між іншым. Ён нібы падсумоўваў

гаворанае, а на самай справе аддаваў свой загад на жніво. Першы некалі ўмеў рабіць доўгія даклады, з асвятленнем палітычнага моманту ў краіне і ў свеце. Але новы час, новыя кадры патрабавалі крыху інакш будаваць нарады, надаваць ім дзелавітасці. І дзелавітасць гэта надавалася большай лаканічнасцю. Каб не паўтараць гаворанае многа гадоў, першы скарачаў за кошт агульных мясцін сваё выступленне, але загад усім службам і ўстановам гучаў канкрэтна і адназначна.

На гэтым нарада скончылася. Ні табе перапынкаў, ні абедаў, ні гаворак кампаніямі. Старшыні селі ў машыны і раз'ехаліся. Мяцельскі ведаў, што маладзейшыя, каму ў адну дарогу, з'язджалі ў лес, размяшчаліся на прыродзе. І яму раптам захацелася піва. Успомнілася тое, халоднае, з бочак, з сапраўдным селядцом, таксама з бочак. Усё гэта было ў райкомаўскім буфэце ў старым драўляным будынку. Піва ён не піў даўно, яшчэ раней кінуў курыць. Як жартавалі маладзейшыя — Мяцельскі свой ліміт на саярку выбраў, на бензін толькі крыху пакінуў.

— Дзень добры, Васіль Сямёнавіч!

— А, Васілевіч!

Мяцельскі паціснуў руку маладому, з раннімі залысінамі, хударляваму мужчыну. Твар у яго загарэлы да чарнаты. Адзеты ён быў у джынсы і блакітную рубашку з закасанымі рукавамі. На руцэ трымаў невялічкую скураную сумачку.

— На зажынкі прыедзеш, упаўнаважаны? — з усмешкай запытаўся Мяцельскі.

— А папробуй не прыедзь. Думаю, і сто грам паставіце.

— Абавязкова. Паехалі, і сёння пасядзім.

— Не, сёння не выйдзе. Ды і вас Касцюк прасіў зайсці. Заўтра ці паслязаўтра заеду.

— Заязджай. Разам глянем, дзе на зажынкі выйсці хачу.

— Можа, трэба што?

— Не, дзякуй Богу, пакуль што не.

Мяцельскаму нічога не трэба было выпрошваць у замацаванага за калгасам адказнага таварыша, як іх цяпер называюць.

— Знаеш, Васілевіч, кідай ты гэту кантору, давай да мяне, — раптам ляпнуў Мяцельскі.

— У вас усе вакансіі занятыя, нават парторга новага далі.

Васілевіч весела засмяяўся.

Мяцельскі пачырванеў ад злосці — парторга яму падсунулі, Васілевіч папярэдзваў.

— Ёсць адна вакансія. На старшыню.

— Ласкавыя душы і так ужо здзекуюцца, што я да вас на стажыроўку прыстроіўся і чакаю, пакуль Мяцельскі загнецца. І да вас дайшло?

— Не, не дайшло. Плюй, не слухай дурняў. А я сур'ёзна.

— Тут на такую гаспадарку, як ваша, во колькі сядзіць у канторах, чакае. А я яшчэ зялён, чужы. Не пусцяць. Трупамі палягуць.

— Пусцяць, калі я захачу.

— Усяму свая пара і свой час, Сямёнавіч.

Васілевіч неяк сурова паглядзеў на Мяцельскага. Той і сам разумеў, што не да месца і не ў пару пачаў гаворку, падаў руку і пайшоў на другі паверх, да кабінета першага.

З гэтым аграномам з упраўлення жыццё звяло Мяцельскага выпадкова некалькі гадоў назад. Васілевіча тады прымацавалі адказным да яго калгаса. Гэта Мяцельскага мала хвалявала, хто будзе прымацаваны і што будзе дакладваць пра яго. А той год яго перад жнівом прыхапіў апендыцыт. За ўсе гады старшынёўства гэта было першае жніво без яго.

Аграном і парторг, які «не адважыўся ісці супроць партыйнай лініі райкома», жніво пачалі дакладна, як загадалі. А замацаваны за калгасам адказны з раёна Васілевіч вярнуў камбайны з поля і не даў жаць недаспелае збожжа. І ўсю ўборку кожны дзень быў зранку ў гаспадарцы. З таго часу ён і астаўся пастаянным «замацаваным» за калгасам Мяцельскага, хаця пад злосць першы і гразіў неаднойчы разагнаць гэты непаслухмяны дуэт.

Мяцельскі зайшоў у прыёмную, кіўнуў галавой сакратарцы. Касцюк яшчэ не вярнуўся ў кабінет, на хаду вырашаў дробныя пытанні, з якімі да яго падыходзілі. На нарадзе можна і з дробным падсунуцца, пры ўсіх не шумне, як адзін на адзін у кабінете.

Мяцельскі не заўважаў, што сёння яму ўвесь дзень хацелася сядзець. Ён не жартаваў і з сакратаркай, не бачыў, што яна ўважліва прыглядалася да

яго. А старшыня думаў пра ўпаўнаважаных, якіх ён шмат перабачыў на сваім вяку. Іх трэба было сустракаць і праводзіць, і не проста праводзіць, але і ўлагодзіць на дарогу. Трапляліся і такія, што ні чорта не петрылі ў гаспадарцы, а лезлі праводзіць «партыйную лінію райкома». Іхняя дапамога канчалася часам выклікам на бюро райкома. Адзін такі, райваенком Брыкаў, патрабаваў ад яго звесткі па тэлефоне — ездзіць у калгас было для яго зашмат гонару. Мяцельскі і далажыў, што ўсе на полі, аруць. А назаўтра тэрмінова ў райком выклікалі. Ваенком далажыў: «В «Родине» все собрались на собрание и орут вместе с председателем, а землю им уполномоченный пахать должен!» Цяпер пра гэта ўспамінаюць старэйшыя, як пра анекдот.

Сакратар лёгка зайшоў у прыёмную, узбуджаны і энергічны. Працягнуў руку Мяцельскаму, адчыніў дзверы, прапусціў у кабінет.

— Сядай, Васіль Сямёнавіч, — паказаў рукой на крэсла, зняў пінжак, павесіў на вешалку ў шафе, расшпіліў рукавы рубашкі, крыху закасаў іх, аслабіў вузел на гальштуку.

Разагрэты выступленнем, ён быў упэўнены, што зараз яму падуладна ўсё, усё ён можа вырашыць.

Зайшла сакратарка з паперкамі ў папцы, прыпынілася ў дзвярах, Касцюк паказаў на край стала. Сакратарка паклала паперы на паказанае месца, выйшла, асцярожна прычыніла за сабой дзверы.

— Што такі мінорны, Васіль Сямёнавіч? Няўвязкі якія?

— Увязаваць будзем тое, што сажном, — паўжартам адказаў Мяцельскі. Не было настрою падыграваць сакратару. Ды і паклікаў ён яго не дзеля таго, каб проста пагаманіць за здорава жывеш.

— Баішся, завалім жніво?

— Чаму завалім? Ніколі не завальвалі. А цяпер ёсць жаць што.

— А што твайго парторга не відно?

— А сёння якраз багамазы наглядную агітацыю прывезлі. Шаснаццаць тысяч дзяруць чортведама за што.

— А ты з тою дапатопнаю разлучыцца не можаш? На агітацыю грошай шкадаваць не трэба.

— Агітацыя — з чалавекам гаварыць, а не карцінкі толькі развешваць!

— Тут да нас на пару дзён дэлегацыя з сацкраін прыязджае. Ёсць меркаванне паказаць ім твой калгас.

— Мой не паказны. Мой рабочы калгас.

— Там кіраўнікі кааператываў. Ім не парад трэба.

Касцюк здзіўлена паглядзеў на Мяцельскага — незразумелая была яго ўпартасць.

— У мяне няма здароўя піць з імі,— буркнуў Мяцельскі.

— Ну няхай парторг і п'е. Здаровы ж у цябе, як бычок. Хоць якая карысць будзе,— Касцюк паспрабаваў перавесці гаворку на жартаўлівы лад.

— З такім горлам ён, дай волю, і калгас прап'е. І не пачастункаў я баюся. Будзь чалавекам, хоць на старасць год збаў мяне ад гэтай паказухі!

Касцюк адчуў, як ад гарачыні пачынала шумець у галаве,— ён не любіў, каб было не па яго. Кінуў кароткі позірк на Мяцельскага — той насупіўся, гатовы стаяць да канца. Касцюк падсунуў да сябе прынесеную сакратаркай папку з паперамі, як мага спакойна сказаў:

— Не гарачыся, Васіль Сямёнавіч, каб было за што.

Мяцельскі стрэліў вачыма на сакратара. Урэшце, сустрэць гэтую дэлегацыю невялікі клопат. Але нейкі чорт сядзеў сёння ў ім і не дазваляў пагадзіцца. Мяцельскі ведаў, што Касцюк можа адступіць, але не забудзе гэтага ніколі. Калі згадзіцца на прапанову, то можна выпрасіць асфальту на пару кіламетраў, каб давесці да ладу гравійку. Ці гэта ад злосці і рэўнасці да маладзейшых калег, якія ахвотна згаджаліся праводзіць у сябе і розныя семінары, і нарады? А пад іх выбіваюць і фонды на тэхніку, і дэпутацкія званні, і машынныя двары парабілі, і пасёлкі пабудававалі, нават кандыдацкія дысертацыі абараняюць. Усё, што такія, як Мяцельскі, гадамі нажывалі сваім мазалём. Зрабілі з іх паказ, няхай там і паказваюць. Хопіць з яго і сельгасакадэміі, якую агораў завочна найбольш з-за таго, каб не псаваць раённую статыстыку.

Касцюк працягнуў руку, узяў з вазачкі аловак. Першая хваля гарачнасці прайшла. Урэшце, якая розніца, дзе сустрэнуць гэтую дэлегацыю. Яго пытанне вырашана, засталася пару фармальнасцей. Па-

сада намесніка міністра не горшае, што можа свяціць раённаму кіраўніку, які засядзеўся. Наверсе будуць рады, калі дэлегацыя трапіць у надзейную, «абкатаную» гаспадарку. Але чаму ён успомніў пра Мяцельскага? Такіх, як ён, большасць. Яны даюць і мяса, і малако, хоць не навідавоку і не грымяць, яны навучыліся жыць і выжываць.

Касцюк кінуў аловак у вазачку, і ён глуха стукнуў аб пластмасавае дно.

— Не хочаш — як хочаш! Калгас справа дабравольная. Я хацеў як лепш.

Сакратар устаў, даў зразумець, што гаворка скончана. Мяцельскі спакойна падаў руку. Касцюк глядзеў услед старшыні і ўпершыню заўважыў, што ў Мяцельскага цяжкая старэчая паходка. І падумаў пра тое, што ён рабіў, кіраваў тут і ведаў: пойдзе адсюль далей, будзе ў горадзе дажываць. А Мяцельскі і калі пачынаў, і цяпер ведае іншае — на месцы будзе да канца, і нават пасля смерці астанецца там, дзе пражыў.

Коротка і патрабавальна зазваніў тэлефон. Касцюк узяў трубку.

— А, дзень добры. Вырашана, будзем прымаць у «Кастрычніку»? Усё ў парадку будзе. Вялікая дэлегацыя? Сем чалавек... Ну, гэта не рэспубліканскі семінар.

Мяцельскі тым часам выйшаў з прыёмнай, спуціўся на першы паверх, выйшаў у невялікі скверык перад райкомам, перайшоў вуліцу да стаянкі машын.

— Здароў, Мяцельскі! Што нос апусціў? Падліў газы першы?

Сухі ішоў насустрач Мяцельскаму і ўсміхаўся, здалёк падаваў руку для прывітання. Прозвішча сваё ён апраўдваў: вастраносы, лысы і тонкі, ён падскокваў, як верабей. Равеснік Мяцельскага, калгас вечны «серадняк», на пясочках. Прывык, што начальства больш крытыкавала, чым хваліла, таму яго і баяўся, перад выклікам хваляваўся і тым, хто выйшаў з начальніцкага кабінета, спачуваў шчыра.

— Здароў, Сухі. Чаго тут скачаш?

— А Свісцёлік мой недзе закруціўся. Во гарыць шкура. Мо дзе ўжэ прадаўшчыцу ў падсобцы шчупае. Каб яго ўжо ажаніць як...

Свайго жулікаватага шафёра Толіка Сухі інакш

і не называў як Свісцёлік. Гэтакі ж шустры, як і яго начальнік, Толік то спазняўся, то некуды спяшаў.

— Мо па «Арбіту» табе паехаў?

— І да цябе дайшло. Апазорыў на старасць на ўвесь раён. Сёння і Касцюк не лае, а смяецца, як сустрэў. Пайшлі ў рэстаран, па бакалу піва вып'ем!..

Сухому не стаялася на месцы. Мяцельскаму таксама захацелася піць, але ісці і слухаць скаргі Сухога на начальства сёння не было жадання. Ды якраз аб'явіўся і Толік, тармазнуў гэтак, што ветрам знесла пыл на старшынь.

— Рызіну новую паставіў, дык трэба жыўцом драць? Дзе быў, курашчуп няшчасны? Я тут стаю, чакаю!..

— Я ў магазін...— прывычна пачаў апраўдвацца Толік, але Сухі яго не слухаў:

— Найдзі ты яму, Мяцельскі, дзе якую стрэмку, каб яйца ўшчаміў. Дык вып'ем?

— Я ж не п'ю.

— Ну, як знаеш. Паехалі, Свісцёлік!

Шафёр падміргнуў Мяцельскаму, узяў з месца рыўком — Сухі любіў, каб яго вазілі з форсам, і за гэта цаніў свайго Свісцёліка, пра якога з ягоным старшынёй па раёне хадзілі і былі, і небыліцы. Апошняя была такая. Вясною Сухі вазіў па калгасе сакратара райкома Ігнатаву, дзябёлую старую дзеўку, якая правярала, як ідзе падрыхтоўка да пасяўной. Захацелася Ігнатавай і ў самую далёкую вёску, дзе адны пенсіянеры асталіся. Пенсіянеркі перабіралі ў капцы на пагорку бульбу. Сухому за час язды з яго хворымі ныркамі было зусім неўмагату, а Ігнатавай захацелася пагаварыць са старымі, распытацца, як живуць. Ад злосці Сухі бубніў на свайго Свісцёліка, што ў машыне не аказалася ніводнай цыгарэты.

Як толькі спыніліся ля капцоў і Ігнатава пайшла да баб, Сухі адразу ж прытуліўся за сваім «козлікам» ля задняга кола. І толькі ўздыхнуў з палёгкай, як машына ўзяла з месца і ён астаўся з бабамі і Ігнатавай сам-насам са сваёй работай, якую ўжо спыніць не мог. Ад разгубленасці і злосці ён не здагадаўся нават адварнуцца, а соваў услед машыне фігу і прыгаворваў:

— Во табе, Свісцёлік, во табе!..

Успамінаючы гэта ў машыне, Мяцельскі засмяўся, і шафёр запытаўся:

— Чаго гэта вы, Сямёнавіч?

— Успомніў, як Свісцёлік Сухому па цыгарэты паехаў... А ці можна дзе халоднага піва выпіць?

— Зробім. На піўзавод закруцімся.

У буфэце было надзіва немнагалюдна. Мяцельскі залпам выпіў палову куфля, адарваўся ад пітва і адчуў у роце толькі горыч. Піць больш не хацелася.

Іван, які за многа гадоў ведаў Мяцельскага, прывык і да яго маўчання, і да гаварлівасці, заўважыў, што сённы старшыня не такі, як звычайна. Занадта ўжо не адводзіў вачэй ад палявой далечыні, ад пшанічных і ячменных палеткаў, між якіх раптам у далінах адкрываліся роўныя сталы затравяных калектараў на былых балотных нізінах. Да дарогі са збажыны вытыркаліся бледныя кветкі валожкі, жаўцеліся вочкамі рамонкі і першымі пяшчотнымі пялёсткамі пачынала зацвітаць кастлявая цыкорыя. Над дарогай стаяў дух збажыны і пылу. Старшыня прагна ўцягваў у сябе гэты водар і, здавалася, смакаваў яго.

Ён крыху ажывіўся, калі прыехалі на свае палі. Вярнуўся аднекуль здалёку, акідаў іх вокам.

На цэнтральнай сядзібе Іван збавіў хуткасць, ведаў, што старшыня хоць на некалькі хвілін павінен забегчы ў кантору.

— Давай дадому, — папрасіў Мяцельскі і быццам апраўдаўся: — Абед, няма нікога ў канторы.

Ля дому Іван спытаўся:

— У колькі прыехаць?

— Прыезджай у чатыры.

Мяцельскі з палёгкай ступіў у вулачку, якая вяла да двара, у шырокі спрадвечны цень ад старога вяза, на хаду зняў пінжак, узяў пад паху. Амаль у два абхваты вяз, расшчэплены маланкай, цяпер выгніў дуплом, у якое і чалавек у рост можа стаць, а тоўстая абалонь трымала раскідзістыя шаты. Суседзі гаварылі Мяцельскаму, што вяз трэба спілаваць, пакуль не рухнуў і не разламаў хату. Гаварылі гадоў з дзесяць, а вяз стаіць, трывае і ў зімовыя, і ў вясновыя буры. Мяцельскі падумаў, што трэба прабіць у дупле дзірку ў зямлю, паставіць арматуру, забетаніраваць, і тады дрэва прастаіць яшчэ столькі, колькі прастаяла. Рукі толькі не даходзілі.

Дома не было нікога. Зайшоў у свой пакойчык, невялікі, адгароджаны дошкамі ад ложкаў, дзе спалі з жонкай. Тут усяго і месцілася канапа, столік і кнігі на паліцы. Пакойчык гэты выгарадзіў сабе, калі вучыўся завочна і трэба было сядзець начамі. І любіў прылегчы ў ім і цяпер адпачыць ці пачытаць.

Адчыніў акно, прыцененае рабінкай, на якой ужо асмужыліся і зацяжэлі гронкі. Нагнуўся зняць чаравікі і адчуў у грудзях пад сэрцам тоненькі, але пякучы боль. І адтуль слабасць расцяклася па ўсім целе. Прыслухоўваючыся да сябе, паволі прылёт на канапу. Ён ведаў гэты боль — асколачак ад нямецкае міны, чорны вузюлок на рэнтгенаўскім здымку. Ён не змяніўся больш чым за сорок гадоў.

Заснуў Мяцельскі незаўважна цяжкім сном, як спіцца на дождж, і прагнуўся а палове чацвёртай — уключыўся ўнутраны старшынёўскі будзільнік, які пакуль што ніколі не даваў збою.

Болю не было, нібы і сасніўся ён. На кухні спаласнуў твар пад кранам, разагрэў абед.

Іван, які прыехаў у чатыры гадзіны, убачыў Мяцельскага гэтакім жа, як і заўсёды, а калі прывёз у кантору, паехаў шукаць інжынера па будаўніцтве, якому Мяцельскі загадаў тэрмінова заняцца ўмацаваннем старога вяза.

7

У жыцці, на нейкім пераломе яго, чалавек як бы заварочвае назад, і нібы галоўным клопатам становіцца яшчэ раз прайсці перажытае. Можа, таму гэтакімі кароткімі на сон робяцца старэчыя ночы. Усё думае, думае чалавек пра тое, што было, і пра тое, што ёсць цяпер,— і сіліцца звязаць усё ў адно, разгадаць вечную загадку жыцця, і, мабыць, не прызнаючыся самому сабе, з сумотаю і болем, што хутка, хутка...

Цётка Люба, як прывычна звалі яе ў вёсцы і цяпер, хоць даўно ўжо прамінуў «цётчын» узрост, прабабчын прыйшоў, уздыхнула, прыслухалася да ціхае начнос хаты. Звечара яна засынала і недзе запаўнач спала моцна, як спіць натомлены чалавек. Каб на маладзейшыя гады, смешна было б сказаць, што нарабілася: работа тае і было, што падаіць

карову, адно свінчо накарміць і яшчэ курам пасыпаць. Ну, папароцца ў градах на агародзе. Бабіна дарога з печы да парога, але і яна ўжо цяжкая.

Старая прыслухалася, і ёй здалося, што хата, складзеная са стрыжнявога дрэва, звініць ціхім званам. Ці гэта ад цішыні званіла ў вушах, але тоненька, хораша.

І гэты звон нечым напамінаў далёкі жаўранкаў спеў над полем, не аднаго, а калі многа іх угары звоніць у паветры. І нешта было ў ім і ад перапёлчынага тамлівага, неспакойнага і палявога перапеву. Як тады, калі яна жала ў Крыніцы дапазна, з Тэкляю, малодшаю сястрой. Ад алешніку, якім ураслі крыніцы, павявала халадком, і жалася лёгка, цёпла клалася ў руку жытнёвая салома, і яны наўзахваткі, адна перад адною, жалі радасна, з тым, што асталіся на ноч, не пайшлі дадому, і што назаўтра будуць наперадзе ўсіх. Але хутка схавалася сонца і зусім сцямнела.

— От каб месяц быў, мы з табою яшчэ б гэтулькі нажалі!

Тэкля выпрасталася, уперла рукі на клубы, пацягнулася, выгнула натруджаную паясніцу. Тоненькая, маладзенькая, дзіця яшчэ, белавалосая, у вышыванай кашулі, з сярпом, які на плячы цьмяна бліснуў. У якім куточку памяці збярогся гэты сястрын здымачак?

— Табе здаецца. А назаўтра не разагнуцца будзе. Лепш прыдрэмлем, ранічкою ўстанем, то, можа, і дажнём да вечара...

Вячэралі на снапах, па кавалачку сала было, квасам запівалі. І неяк адразу ж аціхла Тэкля, разамлела і задрамала на снапах, і яна таксама пачала ўмошчвацца поруч, каб акрыцца адною світкаю. Але ёй здалося, што недзе, над ціхім полем, за мэндлікамі, чуваць нейчыя галасы. Яна наструнілася, прыслухалася. Здалося, што шорхнула пад нагамі ржышча. Яшчэ паслухала, устала, нячутна, як мышка, праслізнула за мэндлік. Моцна тухкала сэрца — пакуль ішла да схованкі, чутно было, што гаварылі хлопцы. Сама не ведаючы, чаму не хаваецца, не прытойваецца, яна перайшла да другога мэндліка. Ну, каб хто з жанок астаўся жаць, а то чаго мужчыны тут ночы будуць? Горача было ў грудзях, мякка

туліліся коцікі да ног. Зайшло сонца, святлела толькі ў тым краі, біла, званіла ў свой званок нястомная перапёлка. І звінела аж у скронях кроў. Нешта вяло і вяло яе далей, далей. І не магла растлумачыць што, не магла спыніцца. І выйшла ў канец поля, да сенажаці, якая пераходзіла ў куп'істае балота, якое цягнула аж да рэчкі.

Звінела перапёлка, паціху супакоілася сэрца, і чамусьці смутна і горка стала, што няма нікога. І ўжо крыўда на долю, на сіроцтва, на беднасць і нават на маці, якая прымушае іх тут начаваць. Стомлена, бо балела ўсё цела, пайшла назад.

Старая Люба прахапілася са сну, быццам нехта пачуў яе мрою і мог падслухаць, што нядобра падумала пра маці.

Божа, і трэба чалавеку памятаць такое да гэтае пары! Даўно няма маці, паўміралі сёстры.

Старая ведала, што ўжо больш спаць не зможа, калі растурбавалася гэтак сярод ночы, уздыхнула. Цяпер лепш, каб настроіць сябе ўспамінаць добрае: тое, як гулялі дзяўчатамі, тыя вяселлі, вячоркі з прасніцамі. І адразу ж у памяці выплыў Антось, у кажушку з аблямоўкаю, з чубам над вачыма, зімняя ноч, месяц, як ён дагнаў яе, паваліў на снег пад піск і рогат дзяўчат і пацалаваў. Зноў нібыта засаромелася памяць, спатыкнулася. Паўвеку прайшло, як зямлю касцьмі парыць, дзяцей трое на яе пакінуў. От каб цяпер падняць яго, паказаць, як жыць. Каб і выпусціў з таго свету, то не пазнаў бы чалавек, дзе ён і куды трапіў, падумаў бы, што ў рай перапхнулі. Старая ўсміхнулася. Але да гэтага раю дажыць было. Дзіва толькі, што з памяці і з душы жыццё гэтае не выбіла памяць пра тыя песні, пра тую маладосць — кароткую, як сонечны зайчык, светлую плямку ў жыцці.

Нечаму, як успамінала пра тое, пачынала кружыцца галава і нешта засціла вочы. Гэтак бывала тады, калі пухла з голаду. Здалося, што і цяпер ляжыць на палку, пад коўдраю-падбіванкаю з кудзелі, ужо злямчанай за зіму. Усё плыве, плыве ўваччу. Плача Ян, тады маленькі яшчэ, галодны. Лучына гарыць. Газоўкі нават не мела. Слаба, як з-пад вады, чула — дзверы грукнулі, павіталіся ў хату:

— Ве-ечар добры! Але ж і лядоўня ў цябе!

Яна нічога не адказала на прывітанне.

— Гэта я гляджу, што цябе нідзе не відно... Дай, думаю, зайду, адведаю. Занядужала, ці што?..

— От ляжу... Як прайду крыху, галава кругам ідзе, ні рукі, ні ногі не служаць.

Суседка прайшла, прысела на ложку.

— Дак ты ж, бадай, пухнуць пачала. Ось яно што! Я бо думаю... Як жа гэта ты з дзецьмі так? Што ж ты рабіць будзеш?

Яна не магла гаварыць, туманілася ў галаве, заплюшчваліся вочы.

Волька яшчэ патапталася, пабожкала.

Калі Люба ачнулася зноў, старэйшая яе, Маня, паліла ў печы. Тут жа тупала Волька, памагала ёй. Пасля яны кармілі яе рэдзенькаю падкалоткаю з мукі, зашчымленаю. І збаночак Волька прынесла.

— Як жа гэта ты з дзецьмі так дапусцілася?! Яны-то нічога, а сама гэтак... А што ж яны без цябе? Прападуць.

— Гэта ж я некалі Хранусісе пяцярк давала, як пашню пазычала. Яна мне яшчэ мяшок вінна. Але вот не аддае. А я і думала. Пайшла, а яна на мяне з вілкамі — вочы выму. І Хранусь з-за стала ўстаў: «Кхэ-кхэ, галубка, пра які ты пяцярк? Не чапіся без толку, каб горшага граху не было, кхэ-кхэ». Плакала я і галасіла, а што ты з праціўным зробіш? Зловіць — заб'е, абязвечыць. Хто ж за мяне заступіцца...

— То хай бы Тэкля твая хоць што перакінула дзецям. Сястра ж, не чужая.

— І ў яе хата дзяўчат.

— Хата-то хата, але ж ён з сякераю, і падзаробіць, і гаспадарку мае. Я-то ёй выгавару. А табе на чорта было гэта будаўніцтва ўсчынаць? Хай бы дзеці падняліся. А то ні каровы, ні таго свінчаці. Як жа ты іх пагадуеш? На чорта тады табе і гэтая хата будзе, што ты сама дзерава з лесу цягнеш...

— Трэба ж неяк агораць, а то гэтая возьме і паваліцца. Памогуць мо і сестрыны, і той жа Змітрык.

Люба выслабанілася з-пад падбіванкі.

— Ты ўжэ паляжы троха і сама еш. Я табе там крыху мукі прынесла і здору скрутчак. Сама троху еш, не толькі дзецям давай. І майму ж праціўнаму нічога не кажы, ты ж яго ведаеш. А ты, Манечка, не

хадзі к нам больш плот на дровы ламаць, бо мой ужэ прыцікаваў, то не хадзі лепш у наш.

Яна паглядзела на старэйшую, на Маню. Дроў таксама не было пад весну, і Маня хадзіла красці дровы альбо ламаць платы.

— Не пайду,— панура буркнула Маня...

Старая Люба ляжала, глядзела ў столь. У вачах усё мітусіўся той чырвоны, на чорным агарку лучыны агеньчык, і ад яго веяла не цяплом, а холадам старое, гнілое хаткі. Яна павяла рукою перад тварам, нібыта здымала, адганяла ад сябе тую здань, якая жыве разам з ёю. І каб зусім адкаснуцца ад усяго, паволі ўстала з ложка, выйшла ў чыстую хату, пастаяла.

Роўна пагрукваў на сцяне вялікі з жоўтым маятнікам гадзіннік, чорным вокам глядзеў з покуці тэлевізар, адблісквалі дзверцы паліраванае шафы.

Падышла да акна, паглядзела цераз вуліцу. За густым бэзам, бярозаю і ліпаю, што нізка вісела веццем над варотцамі, і не відно было Вольчынае хаты. Плот, яшчэ не цяперашні, коланы з круглякоў, ледзьве відзён быў на зеляніне прысадаў. Каторы ўжо год, як памерла Волька, чужыя людзі жывуць у яе хаце.

Старая Люба ўссунула на ногі тапачкі, мяккія, растоптаныя, выйшла на двор, пастаяла на цэментавых прыступках веранды.

На небе ўставала далёкая ранішня яснасць, і неяк зашарэла, запалавела ноч, і зоркі, якія яна бачыла ўжо слабенька, як расінкі, відны былі высока і рэдка. Цяплом павявала зямля. Не астывала яна за ноч, толькі крыху засмучаная расою і халадком дзе на нізінках ці ў зацішных сырых мясцінах. Вільготная свежасць ішла і ад саду, ад густое, лапушыстае канюшыны пад ім.

Старая пастаяла, нібы хацела прыдумаць, што ўзяцца рабіць. Уздумала старая баба, выпаўзла ночы з хаты на двор і стаіць. Карову даіць рана яшчэ.

Яна вярнулася ў веранду, прычыніла за сабою дзверы, зірнула на газавую пліту, на якой стаяла цяперашняя, белая, з накрыўкаю патэльна і гэтакі ж чайнік.

І ўсміхнулася сама з сябе. Спіць спакойна вёска. Кузні і тасе ўжо няма. На тым месцы, дзе яна стаяла,

толькі вялікае каменнае кола ляжыць з дзіркаю ўсярэдзіне, на якім нацягвалі шыны на абады, ды кучка гліны і шлаку там, дзе быў горан. Няма тых кавалёў, што ўмелі рабіць і зубіць сярпы. Думка спатыкнулася на тым, што і жней ужо няма. Цяпер хто пойдзе жаць? Маладзейшыя ніколі не жалі і не ўмеюць. Цяпер у жніво і людзей нідзе не ўбачыш у полі, не гэтак, як некалі. Толькі і відно, як стаяць у полі, нібы горы, гарбатыя камбайны.

Старая памацала кран на балоне — ці закручаны. Адзін клопат у яе — накарміць Яна. Мо ўжо гадоў дваццаць выпраўляе на работу. Мехаізатары цяпер і пааруць, і пасеюць, і пажнуць, і памалоцяць, і звязуць — усё мужчыны, не жанкі. І бульбу пасадзяць, і дагледзяць, ужо і на кароўніках, і на свінарніках на пастаяннай рабоце мужчыны. Ці ж гэта можна цяпер жанкам казаць, што цяжка? Грэх казаць. І дзяцей больш за двух баяцца нарадзіць. Хоць бы дзяцей раджалі, гадавалі, мужчын глядзелі. Жанкі выжылі і ў вайну, а колькі мужчын паклалі там? І цяпер з імі ўсякага бывае, і гарэлка гэтая губіць. Жанкам трэба глядзець мужчын, шанаваць. Яна век пражыла без мужчыны, яна ведае. І была крыўда на Мар'ю, што вось так, яшчэ здаровая баба, села на пенсію, ніякае работы не хоча, і Яна не глядзіць. Сабралася і паехала да Веры, малую даглядае. Сама работа ў вёсцы. Яна, маці, не вечная, колькі ёй за ім глядзець і пыніць яго. А трэба і памыць, і зашыць, што ж гэта ён, як салдат, усё сам і сам. З малых год у рабоце, і касіць, і араць не ў пару пайшоў за плугам. Баялася, што ад нястачы, ад цяжкае работы закажанее, не вырасце... Вырас, падняўся. Яшчэ падлеткам і ў партызанах з вінтоўкаю папахадзіў, а пасля і на фронт трапіў. Пабіты, ледзьве душа ў целе, але жывы вярнуўся...

У тую ноч ёй другі раз сасніўся адзін і той жа сон. Першы раз ён сасніўся перад тым, як яна сабралася і паехала ў партызаны. Сон прыгожа пачынаўся. Раніца сонечная, пасля дожджыку, першая травіца зазеленела. І на вербах цераз грэблю вызубіліся зялёныя лісцікі. Яны дзяўчаткамі яшчэ ішлі гуртам у цэркаў на Вербную нядзелю. І ў ранішнім сонцы, як толькі ўзышлі на горку перад Баслаўцамі, угледзелі: ззяў золатам на сонцы купал. І галоўнае ў сне

было — святочнасць і радасць, нібы пеўчыя з неба спявалі хорам. Потым, калі ўжо зусім падышла да царквы, чамусьці адна засталася Люба. І дзіўна, што нікога не чуваць і не відаць. Як пахаваліся ўсё роўна людзі. Тады яна занепакоена азірнулася навокал — нікога не відаць. А людзі ж не прапалі, людзі толькі нечаму схаваліся. І ў самой царкве нешта змянілася, зблізку не сталася залатога ззяння. І тут яна нечакана ўгледзела вялікі стары кош, які вісеў над дзвярыма ў царкву. З каша тырчала пацямнелая старая салома. У кашы сядзела вялікая рабая курыца, амаль чорная, толькі крапінкі невялічкія беленькія. Нахіліла голаў з прымарожаным грэбенем на адзін бок і глядзела на Любу адным вокам, не міргала. Яна адчула, як пахаладзела спіна, памкнулася адступіць, але ногі не слухаліся. Раптам вяроўка, якой быў падвязаны кош, лопнула, курыца залапацела крыллем, спалохана закрычала, а кош шумнуўся на зямлю, яйкі, якія былі ў ім, гэтакія ж, як і курыца, амаль што чорныя, рассыпаліся, і з іх павыскаквалі і шыбанулі ў розныя бакі маленькія пацучкі.

А над уваходам у царкву, там, дзе толькі што вісеў кош, заззяла срэбным акладам ікона. І гэтак паволі паварочвалася, паварочвалася на залочаным шнурачку, павярнулася да Любы тварам і засвяцілася на сонцы, аж заблішчала ў вочы...

Ад гэтага святла старая Люба прагнулася. Была раніца, пачынала дзень. Другі дзень на Вялікдзень.

Ляжала і дзівілася сама сабе, што наоў сасніла той ваенны сон. Яна яго разгадала тады па-свойму: што не будзе немец, калі паляцела з гнязда чорная курыца, а пацукі разбегліся ва ўсе бакі. Іконка засвяцілася і тварам павярнулася. Гэта быў тады знак, што не запануюць тут чужыя. І яшчэ, што трэба ёй уцякаць ад тых пацукоў, якія разбегліся навокал. Гэтак яна і ў партызанах гаварыла жанкам.

І вось сон гэты сасніўся другі раз, пасля вайны ўжо. Яна ўстала з пасцелі і толькі тады зразумела, адкуль трывога пасялілася ў сэрцы — Ян яшчэ не прыйшоў дадому. Хаця турбавацца не было чаго, не дзіця, ды і ведала, што з Марыяй Хоцькавых ён.

Усё ж устала, памылася, адзелася, падрыхтавалася запаліць у печы і гатаваць снеданне. І ўгледзела, што з вуліцы ў двор ішла старая Хоцьчыха.

Было чутно, як яна асцярожна памацала дзверы ў сенцах, адчыніла іх, потым знайшла клямку дзвярэй у хату, прачыніла іх і спыталася з-за парога:

— Можна ў хату?

— Заходзь, Анця, заходзь,— запрасіла Люба.

— То дзень добры ў хату. Хрыстос уваскрэс!

— Ваісціну васкрэс! — адказала Люба і паказала на лаву за сталом насупроць, каб садзілася.— Нешта ж ты рана да мяне ў госці.

— Яно мо і рана, але рана лепш, чым позна. Я думала спачатку — няхай маладыя, як устануць, самі да цябе прыйдуць. А потым раздумалася — а нашто? Самі мы з табой лепш пагаворым. Дзеўка ж мая спраўная, чаго ім не жаніцца? Ужо ж больш года ходзяцца. Пакуль работа не началася, і вяселле трэба зрабіць. Ці ты супроць?

Што ўсё гэта так, Люба ведала. Ведала, што трэба жаніцца Яну, што дзеўку ён выбраў спраўную, здаровую, рабацяшчую. Нічога благога не скажаш. Толькі чамусьці холадна стала пад сэрцам і сціснулася яно, як і тады, калі там, у партызанах, упершыню ўбачыла яго з вінтоўкай. Ведала, куды едуць, але калі ўбачыла з вінтоўкай, сцялася сэрца, а з воч пацяклі слёзы, усё роўна як забіралі яго ад яе назаўсёды. І цяпер гэтае ж самае адчуванне.

— А ты з імі гаварыла, Анця? — толькі і знайшлася што запытацца.

— А што ж я з імі, мая залатая, гаварыць буду?

Хоцьчыха ўжо аслухалася ў хаце, ямчэй уселася на лаву.

— Я гэтак падумала, мая залатая, калі мы з табою дагаворымся, то і яны не супроць будуць. Я гэтак думаю, што як бы там гола ні было і бедна, але ж пачостку мы ім зробім, хоць невялікую. Ведаю, што вяселле нам не выцягнуць, і цягнуць мы яго не будзем. У цябе падсвіначак ёсць, у мяне старога яшчэ сала хапае. А самагонкі я сама наганю. І зробім у мяне ў хаце. Няхай і людзі будуць, і гармонік пайграе.

Усё правільна гаварыла разумная і хітрая Хоцьчыха, не заікалася, што маладыя ў яе хаце жыць будуць. Ну не ў Любіну ж хату ім лезці. А маці Люба адчувала, што сына ў яе забіраюць, што ў хаце сваёй, якую яна агорвала, астанецца адна і слова не будзе да каго сказаць. Можа, ад гэтага і халадзела сэрца.

— Ну, а работу табе парабіць, вядома ж, і ён паможа, і ўсе разам зробім. Гаспадарку цяпер трымаць трэба, куды ж без яе. Гаспадарка трэба, каб і абжыцца, каб і жыць. А як жа...

Анця яшчэ пасядзела крыху, парасказвала, як яна мяркуе, каб маладым жылося, а потым заспяшалася:

— Пайду, трэба, каб уставалі. Няма чаго, каб усе глядзелі, што Ян раніцай ад нас ідзе.

Маці Люба сядзела за сталом, чакала, пакуль вернецца Ян, і не чула, што па шчоках цякуць слёзы. І ёй успаміналася, як вярнулася яна дадому з партызанаў. Каня ў атрадзе далі ім, нейкага падбітага, заморанага, пакінутага армейскімі абознікамі. І карова іхняя вярталася, ішла назад следам за возам. Душна было, спякотна, і конік быў увесь мокры ад поту і ледзьве цягнуў воз. Гэта пасля ён акрыяў, крыху адкарміўся, адгуляўся і нават плуг цягаў у калгасе.

А ёй хацелася дадому. Каб не Янка побач, здаецца б, кінула і каня, пабегла б паперадзе бягом. Гэтак хацелася дадому. А дарога доўжылася, асабліва апошні кіламетр на Касой дарозе, пакуль з лагчыны падымаліся на ўзгорак і конік прыпыняўся ад знямогі.

Яна падварушвала яго ляйчынай, падахвочвала:

— Но-но, маленькі, но!

А з узгорка вёска адкрылася гэтакай, як і была. Быццам нічога і не змянілася. Высіліся шатамі на былой панскай сядзібе векавыя ліпы, на беразе ў Федзевых чарнелася вялікая шапка буслінага гнязда. І сады тыя ж самыя ў людзей, і вішнік. Як нічога і не было.

Тут, на пагорку, яна спыніла каня, каб аддыхаўся, каб хапіла ў яго сілы дайсці вуліцаю да хаты. І на Яна паглядзела, нават прыкрыкнула, каб крыху зашпіліўся. Нейкую правату сваю і нібы перамогу адчувала яна тады і радасць за тое, што не асталася сядзецц па немцам, што падалася ў партызаны і што цяпер вяртаецца адтуль.

Жанкі выходзілі на вуліцы вітацца. Хто плакаў ад радасці, а хто чамусьці і няёмка сябе адчуваў. А яна рада была ўсім.

А потым угледзела і сваю хату, якая здалася зусім маленькай, урослы зеллем двор. Ушчэнт выламаны і спалены на дровы плот, павыбіваны шыбы

ў вокнах. За гэтыя гады, пакуль яна не была, хата нібыта асела ў зямлю.

Замка, які вешала яна на дзвярах, ад'язджаючы, таксама не было. Дзверы ў хату расчынены насцеж, і з сянец, і з хаты нават у летнюю спякоту патыхнула пахам варыўні, у якую носяць на ноч вуголле. У хаце закураная чорная, як у кузні, столь, сцены. І гола. Толькі на покуці нечакана вялікі стол, ля сцяны ложак, драўляны, роблены яшчэ самім Іванам. Чамусьці яго не разламалі і не спалілі.

Як у тумане выйшла яна з хаты, села на парозе і нічога не бачыла за слязьмі, здавалася, што чарната на свеце, як тая сажа на столі. Ян стаяў на двары пры кані, глядзеў на маці, чамусьці пацягнуў за папругу і зняў з пляча вінтоўку, узяў яе ў рукі, нібы зброя магла дапамагчы.

Яна перасіліла сябе, устала з парога і папрасіла:

— Дай мне з клунка ікону. Яна там, зверху.

Забрала ікону, зайшла ў хату, узлезла на стол і павесіла на покуці.

Калі выйшла на двор, угледзела суседку. Волька цяжка ішла ёй насустрач, абняла, заплакала:

— Нічога, жывая асталася, то і абжывешся. Не ўсё прапала. Я пасуду тваю ўзяла, і радня разабрала тваё дабро. Вернуць людзі дробязь. А зараз пайшлі да мяне, пад'ешце з дарогі. А тады я жанок пазаву і хату пойдзем табе адмыем...

— А яе што, палілі?

— Ніхто не паліў. Самагонку гналі. Гэта Жыгар, мабыць, адчуў, што ты вернешся, забраў апарат, а так ён тут і стаяў. Па чарзе тут бровар рабілі.

Вечарам яны заснулі з Янам у сваёй хаце, на сваім ложку, на матрасе, напханым свежым сенам.

Праз два дні Яну трэба было ісці на зборны пункт, адтуль на фронт, а ёй — пачынаць жыць з нічога. Праўда, начамі пачалі падкідаць, вярталі людзі то сахор, то цэп, то цабэрак, то табурэтку...

Старая схамянулася: з пляца, садам нехта ішоў да хлява. Яна адхіліла рукою гардзіну, прыгледзелася. Ян ішоў, шырока, лёгка, як малады саўсім, прыгнуўся пад нізкую яблыневую галіну, перад хлёўчуком прыпыніўся, азірнуўся, і старая апусціла гардзіну, адхілілася — спалохалася, што ўгледзіць яе.

Бачыла, як зайшоў у хляўчук, дзе спаў летам на

сене. Нашто гэта яму? Стары чалавек, унучку ўжо мае. Што ён сабе думае!

Старая ткнулася ў хату, пастаяла, не ведаючы, што рабіць і чым забавіцца. Аставалася толькі чакаць, пакуль даць карову, выганяць яе на пашу, пасля пабудзіць Яна... І крыху са злосцю думала пра нявестку, што так ёй і трэба, што каб другі, то даўно гэтак бы рабіў.

У роздуме прысела на крэсла ў хаце, паклала рукі на калені і гэтак і сядзела, пакуль першы сонечны праменьчык не прабліскнуў у акно.

Ёй гэтак хацелася ўсё жыццё, каб у хаце было шчасце і лад.

8

Ян памятаў на гэтым месцы толькі падмурак з каменя. Падмурак урос бильнягом, лебядой, дзядамі. Чамусьці зелле любіць бушаваць на былым чалавечым котлішчы. Варта чалавеку толькі пакінуць жытло, як цераз год-два двор зарастае. Над падмуркам улетку мядова цвілі і пахлі на ўсю вёску векавыя ліпы. Мабыць, яшчэ дзяды ці прадзеда пана Чэчкі садзілі гэтыя прысады. Ян ніколі не цікавіўся, але чуў ад маці, што род пана Чэчкі даўні і багаты і апошні збяднелы пан з яго дажываў век у іхнім маёнтачку. Знакаміты пан Чэчка быў яшчэ і тым, што яму выбілі вока. Тут, у лагчыне, за маёнткам у крыніцах. Невядома, на каго нарваўся гэты даволі бяскрыўдны пан, але мужчына патырчакай гэтак папусціў у яго, што трапіў у вока і яно потым выцекла. Пасля гэтага здарэння асталася звязаная з панам Чэчкам у народзе прымаўка: «У цябе напагатове, як у пана Чэчкі». А справа ў тым, што калі той чалавек напаў на пана, то пан стрэліў з нагана, які ён насіў заўсёды з сабою. Але насіў у кішэні загорнутым у хусцінку, і таму, пакуль дастаў і раскруціў, не толькі вока пану можна было выбіць, але і без галавы пакінуць.

Пана Чэчкі пасля рэвалюцыі не чапалі, праўда, гарлапаны накштальт старога Кіршчэні і трох братаў Баласёў, гэтаксама гультаяў і беззямельнікаў, памыкаліся распатрашыць пана. Людзі не далі, і добра зрабілі, бо потым прыйшлі палякі і тым, хто сваіх

паноў патрашыў, крывёй рыгнуць давялося. Аднак пан Чэчка не астаўся чакаць, пакуль скруцяць яму ўсё ж голаў, а падаўся разам з палякамі, і больш пра яго ні слуху ні духу. Нават з немцамі ніхто не вярнуўся з радні пана Чэчкі. А было ў Заселлі, што вярнуўся сын панаў і загадаў людзям знесці ўсё назад, што некалі цягнулі з панскіх пакояў. І неслі, баяліся ўтаіць. Праўда, як прагналі немцаў і гэты самы панскі сын уцёк з імі, зноў прыйшлі і разнеслі, кожны «сваё», нават не пасварыліся.

Дабро з маёнтка пана Чэчкі пакрысе, употайкі расцягнулі. У гаспадарцы ўсё прыгодзіцца мужыку. І разнеслі, не ведалі толькі, што рабіць з кнігамі, іх у пана было многа, гарэлі ў печы яны дрэнна, а таму ляжалі кучамі на падлозе, бо робленыя з дубовага дрэва шафы таксама паразломвалі на дровы, а хто ўмеў сталярыць — на палічкі. Кнігі з панскіх пакояў выкінулі і спалілі на дварэ, калі ў Чэчкавым доме арганізавалася камуна. Цяпер Ян і не ведае, якую назву яна насіла, бо ў народзе і дасюль яе называюць Чэчкавай. У яе з'ехаліся з наваколля тыя, хто не толькі ў тую камуну верыў, але і хто нічога не меў і не надта стараўся рабіць. У адной палавіне жанчыны жылі, у другой мужчыны. На работу строем хадзілі з рэвалюцыйнымі песнямі, вячэралі летам у панскім садзе за адным доўгім сталом, а вечарам ладзілі танцы, і на іх, на гэтыя танцы і спектаклі, збіраліся з усяго наваколля. Лета было ў камунараў вясёлае, першая зіма крыху сумнейшая, бо ўраджай у той год быў не надта, ды і за песнямі, за паходамі з поля на абед і на вячэру не ўсё як след убралі. Тое, што ім выдзелілі на заснаванне камуны, камунары праядалі, а памнажаць набытак нешта ў іх не атрымоўвалася, ды і пры блізкім сумесным жыцці пачалі скоса паглядаць адзін на аднаго мужчыны, а бабы часам адна адну і за валасы хапалі. Хто больш хітрэйшы, той, пакуль не позна, даў з камуны цягу, усё ж якая б ні была, а свая хаціна і надзельчык зямлі надзейней. Самыя загартаваныя пратрымаліся яшчэ амаль з год, а потым зніклі, і пасля іх зноў ад былога панскага маёнтка асталіся толькі абшарпаныя голыя сцены, вытаптаныя здзічэлыя кусты і хлеў з расчыненымі насцеж варотамі.

Хлеў гэты служыў потым калгасу, у ім была калгасная канюшня. Згарэў хлеў у пачатку вайны, пасля таго як па вёсках пайшла чутка, што немцы калгасы не распускаюць і не даюць разбіраць па дамах калгаснае дабро.

У Стараселлі калгас разабралі хутка. Актывіста Кіршчэні не было, ніякае ўлады таксама, немцы ехаць не спяшаліся сваю ўладу ўзаконьваць. Дзяліў калгас Ванька Адасёў, гуляка, забіяка, рослы, гарбаносы малады мужчына. Ян памятае, як сядзеў ён у канторы за старшынёўскім сталом, падпіты, вясёлы, задаволены сваёй уладай:

— Бальшавікі адбальшавічыліся, а чорту лысаму, які прыйдзе з немцам, пакідаць дабро не будзем! Распісвайся, цётка, забірай сваё дабро. І зямлю падзелім, як да калгасаў.

Ванька дзяліў, седзячы са спісам, але спіс складаў не ён сам. Гаварылі, што і рахункавод тут прыклаў руку, і стары Мурзік, які аціраўся пры канторы і быў у праўленні, і Жыгар сваё слова падаткнуў. Яно і відно было, што некаторым і коні лепшыя, і карова, і збруя. І не толькі ім, але і сваякам іхнім.

Маці не пускала Яна на гэтую дзялёжку, і пайшоў ён па сваё дабро, калі наказалі з канторы, каб прыходзіў.

— Ідзі, калі клічуць. Не па сваёй волі. Пабралі людзі, і ты бяры, не правуйся. Што там будзе, бяры і ідзі ціхенька.

Прававацца не надта і направиешся з Ванькам. Калі хто спрабаваў заікнуцца, што яго абдзялілі, Ванька гігікаў, ягонае вока драпежна мружылася, і ён раіў:

— А ты ў сельсавет ідзі і на мяне паскардзіся!

Калгас размялі за тры дні, як і не было яго.

А як пайшлі чуткі, што немцы не чапаюць калгасы, заняліся ў ноч пад навальніцу дымам панская канюшня і панскі дом. Ян добра запомніў гэтую рабінавую ноч. Аж слаліся маланкі на самую зямлю, хацелася прыгнуць галаву і зраўняцца з ёй. Не спалаўся вёска не толькі ад навальніцы. Не спала з-за пажару, які заняўся над былым панскім дворышчам. Усе ведалі, што гарыць, але ніхто не біў у рэльсу, ніхто не бег тушыць. Ні гвалту, ні руху ў вёсцы, быццам вымерла яна. Вецер дзьмуў ад вёскі, і таму не страшна было, што яна зоймецца гарэць. Пад-

пальваў разумны чалавек — усё прымеркаваў. І страшней за самую навальніцу, за маланку было гэтае зарыва, якое высвечвала чорныя нізкія хмары над зямлёй. Цяпер, праз многа гадоў, пасля ўсяго бачанага і перажытага, пасля таго, як нагледзеўся, як гараць запаленыя цэлыя вёскі, Ян усё ж найярчэй памятаў той пажар. У яго свядомасці гэта адклалася як пачатак вайны. Вайна пачалася ў іхнім Стараселлі з таго пажару. Бо і маці, якая хадзіла па двары і малілася, паўтарала: «Вот і да нас вайна дайшла!»

Ванька Адасёў, які гэтак заліхвацка дзяліў калгас, потым хадзіў па вуліцы з белай паліцэйскай павязкай, прыгожы, задаволены формай і тым правам, якое яму далі немцы. Уволю было і пад'есці, і выпіць хапала, і жанчыны любілі яго, а паспрабавала б якая не палюбіць.

Ён п'яны часам пагражаў, што ведае, хто падпілаваў мост цераз рэчку. Падпілаваны мост — гэта яшчэ адна прыкмета пачатку вайны ў іх. Невядома хто за ноч падпілаваў усе сваі ў мосце над вадой. На кані з возам можна праехаць, але ўжо ні машына, ні тым болей танк па гэтым мосце не пройдзе. А з раёна да вёскі дарога да іх была цераз рэчку, цераз гэты мост, бо іншым шляхам кружыць трэба было далёка. Але ж падпілаваным мостам не адгародзішся ад вайны. Дык вось, п'яны Ванька пагражаў, што ён выведзе на чыстую ваду дыверсантаў. І, мабыць, нешта ведаў, бо пасля таго, як у лясах за полем з'явіліся першыя групы акружэнцаў, як пачалі заяўляцца ноччу нават сюды, у палявую вёску, узброеныя людзі і называць сябе партызанамі, Ваньку Адасёва знайшлі застрэленага. У полі паміж Стараселлем і Азярцом, дзе жыла тады самая Ванькава любоў. Прыпільнавалі яго ля крушні і застрэлілі. І запіску пакінулі на грудзях, яго крывёй напісаную: «Смерць предателю трудового народа». Усё было спісана на партызан, якія прыходзілі з лесу. Толькі як на цяперашні розум, то Ян ведае, што п'яны і пакуль што бяскрыўдны паліцай Ванька тым партызанам не замінаў і не патрэбны ім быў. Забілі Ваньку тыя, хто добра ведаў яго дарогі і хто баяўся таго, што той ведае. А ведаў Ванька тых, хто складаў спіскі на падзел калгаса, можа, ведаў і тых, хто мост падпілаваў, і таму не надта немцы наязджалі ў іхнюю палявую вёску, найбольш свае, паліцаі, на падводах і конна.

Пахавалі Ваньку Адасёва немцы з гонарам, людзей сагналі, на могілках месца выбралі на самым узгорачку. Цяпер ад тае магілы амаль і следу не асталася — ніхто яе не даглядаў і не правіў, але месца вакол пуставала — побач з ім людзі не хацелі хаваць родных.

Пра ўсё гэта думаў Кулеш, рамантуючы дзіцячую пляцоўку на былой панскай сядзібе. Работа няхітрая, і рабіў ён яе з задавальненнем. Пазабіваць дзіркі ў драўляным барабане, паставіць лаўкі, паправіць гушкалкі. На дзіцячую пляцоўку зазіралі не толькі садзікавыя дзеткі, але і мясцовыя школьнікі. Ды і пасля таго, як зрабілі гэтую пляцоўку, яе, мабыць, ніхто не рамантаваў. Ян падумаў, што, на добры лад, трэба будзе пасля рамонту выпісаць на складзе фарбы і перад выхаднымі днямі пафарбаваць. Як прыедзе ў госці ўнучка, таксама можна будзе прывесці яе сюды пагуляць, хаця гарадскія дзеці па гэтакіх гульнях не сумуюць.

Адрамантаваць дзіцячую пляцоўку Яна папрасіла Галя. І ён згадзіўся. Пакуль працаваў, дзяцей яна павяла ў сад, каб не заміналі пад рукамі, але ён бачыў, што і з саду яна паглядае на яго.

Хто б гэта думаў, што панскі падмурак згодзіцца на такое — на дзіцячы садзік. Але прыйшоў час, дарос калгас і да свайго дзіцячага садзіка. Паставілі на панскі падмурак фінскі домік, абклалі яго цэглай, і выйшаў цёплы домік для дзяцей. Гаспадара толькі на яго не находзілася, вясковыя бабы ў ім даглядалі дзяцей па-вясковаму: накарміць, выпусціць на вуліцу пагуляць, зноў накарміць, спаць пакласці і бацькам аддаць... А Галя бралася дзяцей вучыць.

Кулеш здалёку ўгледзеў старшынёўскую машыну. Чамусьці падумаў, што з Мяцельскім ён сустракаецца кожны дзень, калі не сустракаецца, то бачыць старшыню. Цікава, як ён умее гэтак ездзіць па калгасе, што ўсюды ўспявае паказацца і пабыць?

Машына спынілася насупраць садзіка, Мяцельскі вылез з машыны і няспешна пайшоў да варотцаў, адтуль напраткі да Куляша.

— Здароў, Ян. Хоць у аднаго рукі дайшлі навесці тут парадак. Я сваім будаўнікам колькі разоў пра гэту пляцоўку напамінаў...

— Напамінаў — не загадваў. Загадаў бы, зрабілі б.

— І гэта праўда.

Мяцельскі ўважліва паглядзеў на Яна, потым туды, далей, дзе гулялі разам з Галяй дзеці. Ян таксама завярнуўся, паглядзеў. Святочна выглядала Галя ў белай кофтачцы і лёгкай яркай спадніцы.

— А яна звонкая яшчэ баба. Пры такой і памаладзець можна, яй-богу! — падміргнуў Куляшу Мяцельскі.

Кулеш заўважыў, як загарэліся прыжмураныя старшынёвы вочы, і адчуў, што чамусьці стала гарача ў шыю: ён і сапраўды адчуваў сябе, што нібыта памаладзеў за апошні час, цела стала лёгкім і настрой светлы. А Галя і праўда здалёк была падобная на дзяўчыну.

— А сястра яе, помніш, прыгажуня была! Мы за ёй бегалі. Ой, бегалі. Гарадская! Ты помніш?

— Чаму ж не! Помню. Я і Галю як угледзеў, папытаўся — Наташа? Гаворыць, Галя.

— Наташа? А я і забыўся, бачыш ты. Ты ж яшчэ зусім смаркач быў, як жа ты помніш?

— А ўжо помню, і што прыгожая была, помню. Можа, таму, што большыя ўсе ў яе паўлюбляліся і аж біліся...

— Біліся, і праўда, — Мяцельскі засмяўся, мабыць, успомніў тыя хлапчукоўскія бойкі з-за прыгожае гараджанкі. — Цяпер і яна, мабыць, старая, гэтакая ж, як і я.

— Загінула яна ў экспедыцыі, там, у Сібіры.

— Во так. Каму на звод, таму і рады няма. Ведаеш, чаму Русакевіч сюды прыехаў? Уцякаў з горада, дзе тады ўсіх вучаных людзей бралі, нацдэмаў. Пакінуў усё, дадому, у вёску схаваўся. Але і тут дастала яго яжовая рука. Без сваіх не абышлося, нехта сігналізаваў... — Мяцельскі на хвіліну звёў бровы, быццам успамінаў таго, хто тады сігналізаваў. — Просьба ў мяне да цябе, Ян.

— А-а, а то я думаю, чаго ты сам сюды з'явіўся. Камбайнера не хапае?

— Выручай, брат.

— Каторае лета ўжо выручаю, Сямёнавіч. Ты што, не верыш, што нельга мне цяжкая работа? Думаеш, дактароў падкупіў? — запытаўся Кулеш.

Ён ведаў, што зноў не хапае камбайнераў, ведаў, што давядзецца зноў яму жаць, як і ў мінулым годзе,

дарма што на пенсіі і дактары забаранілі цяжкую работу. Ведаў гэта і Мяцельскі. Не ведаў толькі, што ў мінулым годзе жаць Кулеш пайшоў з радасцю — і каб падзарабіць, і засумаваў па рабоце. А сёлета не хацелася яму чамусьці.

— Знаеш, калі адмовішся, не пакрыўджуся, але...

— Але прасіць прыехаў. І ведаеш, што не адкажу я табе.

— Знаеш, ведаю. Мы ўсё-такі партызаны.

— А камбайн зноў стары дасі і п'яніцу якога памочнікам.

— Стары. А папробуй забраць у каго навейшы?

— Мог бы па благу і новую машыну даць, а я на ёй зноў бы на ўвесь раён рэкорд паставіў, яшчэ б мне адзін ордэн! — Кулеш засмяўся.

— Ты сур'ёзна рэкорда хочаш?

— Не, Сямёнавіч, я не здзяцінеў яшчэ... Ужо як ні пніся, а свой куток ведаць трэба. Рэкорды ўжо ты з другімі арганізоўвай. Я табе тут не памочнік. Некалі мог — і рэкорд рабілі.

— Рабілі. Знаеш, Ян, а і я цяпер на рэкорд не іду. Вось думаю, каб дажаць, прыбраць з поля. Пра хлеб нечаму думаю, а больш ні пра што. Мабыць, старасць...

— У цябе парторг і тры рэкорды арганізуе. Усе, калі хочаш, жаць будуць, аднаму скідацца. Кожны год новы рэкардсмен будзе!

— Не-е, Ян, на гэта ў мяне совесці не хопіць. Ты ішоў на рэкорд — свае жылы рваў. Значыць, быў рэкорд. І ў мяне азарт быў. А на паказуху я не пайду. На старасць трэба думаць, каб і тое, што за жыццё нажыў, не размяняць, каб людзі не смяліся.

— Ладна, я чалавек вольны. Толькі ты дай каманду сваім будаўнікам, хай пафарбуюць тут усё дзецям.

— Дам я каманду. Слухай, Ян, а ты свае Мар'і не баішся? — І старшыня зноў кінуў у глыбіню сада на Галю.— Ці твая Мар'я ў горадзе замуж выйшла? Як гавораць, жывяце па-сучаснаму, свабоднай сям'ёй.

— Сямёнавіч, сплетніц і без цябе хопіць!

— Не крыўдуй, я толькі табе самому. А знаеш, калі чэсна, то і зайздросчу. Дай Бог на старасць!

Мяцельскі крута завярнуўся і хутка пайшоў да машыны.

Кулеш глядзеў услед яму і адчуваў, што гарачыня ад шыі пайшла аж некуды ў голаў — ці не сказаў Мяцельскі ўслых тое, у чым ён не адважваўся прызнацца самому сабе. Яму прыемна было глядзець на Галю і быць пры ёй, таму і рамантуе гэтую дзіцячую пляцоўку.

Кулеш глядзеў услед старшынёўскай машыне і ўспамінаў другі час і гэтакую ж самую яснасць, якая прыйшла ад Мяцельскага.

...Партызаны прыехалі адвячоркам. Ехалі яны з агародаў, ад лагчыны, парослай алешнікам і лазняком, на конях, трое. Ехалі, амаль не хаваючыся, мабыць, ведалі, што ў вёсцы нікога чужога няма — ні немцаў, ні паліцыі. Роўна, прыгожа ішлі коні, крышку пазвоньвала збруя. Потым нехта з іх заспяваў песню. Ян ніколі больш не чуў гэтае песні. Спяваў партызан нямоцна, і ў песні спявалася пра казака, пра дзяўчыну, пра тое, як яна праводзіла яго, пра тое, што ён загінуў і што ніхто ніколі дзяўчыне пра гэта не раскажа і ніхто яе не суцешыць. Песня была незнаёмая, можа, украінская, але нейкая блізкая, свая.

Ян стаяў, абапёршыся на жэрдкі, якімі быў адгароджаны агарод, і глядзеў на партызан. Яму хацелася ехаць гэтак, як едуць яны, каб у яго была і шабля, і конь з сядлом.

— Здароў, Янка,— павітаўся з ім Мяцельскі. Ён ведаў яго па школе яшчэ. Двое другіх былі пажылыя мужчыны, неяк грузна, цяжка сядзелі на конях. А Васіль лёгкі, малады.— Няма нікога ў вёсцы?

— Няма, слава Богу.

— Гэта добра. Але дабяруцца скора. Усюды дабіраюцца і да вас дабяруцца. Поле тут у вас, дарога ім удзень адкрытая.

Мяцельскі крануў каня шпорай, каб ехаць далей, услед за мужчынамі, якія яго чакалі, але адразу ж нацягнуў павады.

— Пра Маню вашу нічога не чуто?

Пра сястру яны нічога не чулі і не ведалі.

— Не. Ніхто не аб'яўляўся.

— Мужык яе ж райкомавец? Знаеш, што я табе скажу, будуць яны шукаць яго. Добра, калі ўцёк ён і сям'ю схаваў. А так канцы не толькі самому. Так яно, брат, пачынаецца, а што будзе, падумаць страш-

на. Сваіх сволачаў гэтулькі павылазіла! Будуць шукаць яго, дабяруцца і да вас, пойдзеце пад пятлю як сям'я камуністаў. І ні цябе не пашкадуюць, ні мацэру. Што вам траціць? Бярыце манаткі, у воз і давайце да нас у зону. А то паб'юць без суда і следства. А ў нас перажывяце, быць не можа, нас немец не возьме. Скажы, Янка, што гэта я табе гаварыў, а мяне прасіў перадаць мой бацька. Твая маці яго ведае. Ты ёй гэтак і раскажы, як я гаварыў. Усё раскажы. І скажы, што мае бацькі забралі гаспадарку, клункі і паехалі.— Ён узмахнуў нагайкай, і конь лёгка і ахвотна пабег даганяць тых двух коннікаў наперадзе.

Пра тую гаворку Ян расказаў маці. Яна разоў некалькі перапытвала, плакала, а ноччу загадала капаць яму, каб схаваць куфэрак са скарбам. За ноч сабрала клункі, запрэгли каня і паехалі на Старыцу, нібы пагарэльцы жабраваць паехалі. Нават хату не забілі. Усё пакінулі, карову толькі налыгалі, карову маці пакінуць не магла. І за раніцу даехалі да лесу. Адтуль дарога ішла на Старыцу — са Старыцкага лесу прыезджалі партызаны. І ён стаў партызанам, і конь у яго з'явіўся потым, і сядло, шаблі гэтак і не дастаў за ўсю вайну, ды і не патрэбна была яна, шабля, хіба толькі для форсу. Граната ў разведцы надзейней, калі што якое, і аўтамат, і каб патронаў пару дыскаў было заўсёды пры сабе.

А па іх паліцаі прыезджалі. На дзвюх падводах, перавярнулі ўсё ў хаце, у хлявах, узяць нічога не было. Хату не спалілі толькі таму, што ўпрасілі суседзі — занялася б гарэць уся вёска.

Кулеш аж здрыгануўся ад кароткага барабаннага тупату — рыжы хлопчык у белай маечцы з воўкам і зайцам на грудзях ускочыў на адрамантаваны драўляны барабан, з задавальненнем круціў яго і слухаў, як барабан грыміць.

— Ян, пакуль яшчэ не кладуцца яны спаць, папраў ложка гэтаму рыжаму касманаўту. Там, дзе ён, усё грыміць, рвецца, ломіцца!.. — папрасіла Галя.

Малы як пахвалу слухаў тое, што пра яго гавораць. І Ян кіўнуў галавой у знак згоды.

— Што ж, таварышы, пачнём наша рабочае пасяджэнне.

Мяцельскі ўстаў з-за стала.

— Я сабраў вас, таварышы члены ўборачнага штаба, каб яшчэ раз разам са спецыялістамі зняць апошнія пытанні, унесці ўдакладненні ў наш план уборачнае кампаніі. Прапаную такі план работы: я прайдуся па ўсіх асноўных пазіцыях нашага плана. Нам канкрэтна кожны па сваёй епархіі даложыць. Калі што новае, няўвязкі якія... Адным словам, пачнём.

Гаварыў ён стомлена, нібыта надакучыла гаварыць адно і тое ж. Але пільны яго позірк непрыкметна і ўважліва сачыў, хто і як рэагуе на сказанае. Па гэтай рэакцыі ён хацеў зразумець — як там, на самай справе?

— Першае, галоўнае — тэхніка. Камплектацыя, гатоўнасць да выхаду ўсіх звенняў на сённяшні дзень?

— Гатовы хоць сёння, — коратка адказаў інжынер.

— А на пробным выездзе будзе то ў аднаго, то ў другога недарэгулявана, недакручана?

— На тое ён і пробны выезд, каб усё да канца падагнаць. Калі пробны?

— У нядзелю. Будуць з раёна. Памочнікаў падобралі?

— Расстаўлены канчаткова, — адказаў інжынер.

— Каго паставілі да Куляша?

— Жолуда.

— Кулеш згадзіўся?

— Згадзіўся. А што пенсіянеру...

— Ельніцкаму каго?

— Тагановіч з майстэрні...

— Ельніцкаму за тое, што гэты Жолуд яму цягае віно на работу, трэба было і памочнікам пакінуць, — не ўтрымаўся Кіршчэня.

Старшыня не дагаварыў, на нейкую хвіліну прымоўк, гледзячы ў паперу.

Кіршчэня сядзеў чыста паголены, у клятчатой мультановай рубашцы, у афіцэрскіх галіфэ і вынашаных, але да бляску наваксаваных храмавых ботах.

З поўным адчуваннем сваёй годнасці ён прадстаўляў рэўкамісію. І хацеў, каб усе зразумелі, што ад яго пільнага вока нішто не схавецца. Ён быў наперадзе і ўсё бачыў, як і некалі, на коніку, у штанах з леямі, з наганам. На гэтага старога трэба мець жалезныя нервы, каб трываць. У канцы нарады ён возьме слова і ўсім яшчэ дасць рэвалюцыйнага запалу.

— Ну што ж, можа, і добра. У Куляша можна павучыцца. Інструктаж па пажарнай бяспецы?

— Праведзены.

— Пётр Пятровіч, па лініі партыйнай работы?

— Па нашай партыйнай лініі. Пачну па парадку. Сумеснае пасяджэнне партбюро з праўленнем праведзена. Разгледжаны пытанні аб рабочым плане правядзення ўборкі і продажу збожжа дзяржаве. Зацверджаны персанальны склад звенняў і экіпажаў. Апошнія ўдакладненні, якія былі, гэта з памочнікам Тамашову. Мне здаецца, што Жолуду варта пабыць з такім механізатарам. Распрацаваны ўмовы сацыялістычнага спаборніцтва, меры матэрыяльнага і маральнага заахвочвання. Вырашана грашовыя прэміі выдаваць талонамі, якія будуць атавараны грашыма ў канцы года, пры падвядзенні ўсяе ўборачнае кампаніі...

Парторг зрабіў паўзу, каб даць магчымасць ацаніць вынаходніцтва. Круглатвары, лысы, пры гальштуку нават у спякоту, на твары заўсёды задаволенасць сабой — і за тое, што здаровы і малады, і за тое, што ўсё ведае, і правільна рашае, і ўмее гаварыць. Гэтак здавалася Мяцельскаму, ён не любіў парторга за тое, што працаваць той ленаваўся.

— Хм! — не ўтрываў, хмыкнуў Кіршчэня.

Радзюк прымоўк, быццам чакаў, што той нешта скажа, але Кіршчэня прамаўчаў — парторг быў новы чалавек, і ён яго асцерагаўся.

— У кожным уборачна-транспартным атрадзе створаны партыйныя групы, замацаваны палітінфарматыры. Вялікая работа праведзена нашымі народнымі кантралёрамі, думаю, Антон Аляксандравіч тут сам пра гэта раскажа.

Парторг кіўнуў галавою да старога Кіршчэні.

— Праведзена інструктыўна-метадычная нарада ідэалагічнага актыву калгаса, падрыхтавана патрэбная літаратура, зацверджаны план культурна-быта-

вога абслугоўвання. Правялі агляд работы нашых клубаў, бібліятэк, агітбрыгады, іх гатоўнасць абслугоўваць жніво. Падрыхтавана наглядная агітацыя. Як найшырэй будзем разгортваць сацыялістычнае спаборніцтва. Важна, каб забяспечыць апэратыўнае рэагаванне кіраўнікоў служб гаспадаркі на прапановы і заўвагі калгаснікаў. І з паведамленнем аб прынятых мерах, каб кожны камуніст на любым пасту, на любым месцы быў нашым паўнапраўным партыйным прадстаўніком, не даваць ніякага спуску недахопам! Ну, а па выніках, вядома, правядзём вялікі святочны вечар з ушанаваннем пераможцаў жніва гэтага года...

— Таварышы, вы ведаеце, і мне не трэба яшчэ раз гаварыць пра тую важнасць у такой адказнай і жыццёва важнай кампаніі, як жніво, сацыялістычнага спаборніцтва. Арганізуючае, сапраўды творчае сілы. Таму невыпадкова дэвіз нашае сёлетняе кампаніі: «Убраць кожны колас, кожнае зернятка!» Вырашана вынікі спаборніцтва падводзіць штодзённа...

— Давай, Пётр Пятровіч, канкрэтней. Якія канкрэтна прапановы? Гэтыя лічбы мы ведаем, зацвярджалі мерапрыемствы і ўмовы спаборніцтва,— усё ж не стрымаўся, перапыніў парторга Мяцельскі.

— Гм... Патрэбна сканцэнтраваць усю ўвагу ўдзельнікаў працоўнага спаборніцтва на забеспячэнні строгага рытму, апераджальных тэмпаў, дасягнення найвышэйшай прадукцыйнасці.

Радзюк спаважна сеў на сваё месца з годнасцю чалавека, які зрабіў патрэбную і важную справу.

— Мне б хацелася ведаць, ці ўсё мы прадугледзелі, ці нашы мерапрыемствы адпавядаюць надзённым патрэбам, ці няма надуманасці. Вось што галоўнае, каб цяпер можна было падкарэкціраваць. Ліда Пятроўна, у вас як агранома што-небудзь ёсць?

— У мяне ёсць адно пытанне,— Ліда паднялася.— Дзе і калі мы будзем пачынаць выезд?

Яна спынілася, паглядзела на старшыню, быццам чакала ад яго адказу, але ён прамаўчаў.

— Я павінна сказаць, што збожжа на нашых землях яшчэ не гатова да параднага выезду, які запланаваны ў раёне. Нам патрэбен будзе яшчэ з тыдзень, ну дзён з пяць, каб пачаць выбарачна, класці ў валкі...

— У суседзяў папросім загончык — і пачнём,—
Мяцельскі дабрадушна ўсміхнуўся.

Весела засмяўся Радзюк у падтрымку, камсамольская сакратарка, эканамістка. Маўляў, не адна ты такая разумная, усе мы ведаем і бачым, але з раёна запатрабуюць справаздачу, а калі не будзе яе, прыгроззяць, што на бюро быць давядзецца.

— У вас усё?

— Пакуль што ў мяне ўсё. Астатняе будзе, як пачнецца сама работа.

— Так, Ліда Пятроўна правільна сказала — асноўнае будзе, як пачнецца работа,— Мяцельскі зірнуў на яе.— Акрамя аднаго — часу. Тады сапраўды нам не будзе калі збірацца, а практыка паказвае, што, як і звычайна, у працэсе работы пачынае ўзнікаць многа нечаканых пытанняў. А таму трэба яшчэ раз напярэдадні прадумаць усё, прадугледзець, прадбачыць, угадаць усе тыя цяжкасці... Так што давайце, у каго ёсць заўвагі, прапановы. А дзе зрабіць выезд, мы, Ліда, разам з табой пашукаем.

— Ну, мабыць, пара мне, калі ўжо ў нікога і нічога няма.— Кіршчэня паволі ўстаў з-за стала, зняў акуляры, паглядзеў на тых, хто сабраўся, зноў начапіў, зазірнуў у паперку.— Гэтак тут добра пагаварылі, усё роўна як і зжалі ўжэ, і ўпарадкавалі. Толькі асталася прэміі ўручаць і гарэлку выпіваць. От я сядзеў і слухаў усё. Ну як па нотах распісана, і хто куды ступіць павінен, і хто за што, і хто як... Ну, а калі тое будзе чытаць і правяраць, хто, калі і як? Як хлеб пойдзе, дыхнуць ніколі дзядзьку не было, пакуль не прыбярэ. Поле адно, зямля адна, людзі адны, хлеб наш адзін. А мы ўжэ тут будзем глядзець, каб аграном комплексам кіраваў, а Радзюк прыедзе, вынікі за дзень падвядзе, агітатараў прывядзе, ўкруга пасадзіць, палітінфармацыю правядзе. Пачынаючы ад Маркса, базу падвядзе. А што тут грунтаваць, тут поле з хлебам стаіць. Вось на гэты час і ўвесь грунт. Камсамолка будзе канцэрты вазіць. Пачакайце, а колькі ж на аднаго работніка на камбайне, на машыне, на трактары, машыніста на таку гэтых памочнікаў, як мух у вала на рагах? Можа, яны замінаць толькі будуць і надаюцца? Або во тут параспісвана, колькі кожным агрэгатам, у адзін

дзень, колькі дзён патрэбна будзе. Як у класе крэйдаю на дошцы. А дзень ці два вам дажджу ды поля гразкага. Самі ж ведаеце, што не навозішся гэтых агітатараў, што не нарысуеш усяго жніва на паперцы. А рысуем, а распісваем. І ўжо гэтым і справаздачу даём. Ужэ, мабыць, казалі, што добры план, а значыць, і добра падрыхтаваліся, а яно быццам і зжалі. Вось ты агітаваць будзеш, прэміі ўручаць гэтымі талонамі. А чаму талонамі? Баішся, што прап'юць камбайнеры гэтую дзесятку. Во чаму гэта робіш. А, дык ці чэсна ўсё да канца, га? Вось ты ўдахнавіш, раскажаш і пра час, і пра тое, як цяжка. Усё раскажаш, і людзі цябе паслухаюць. Паслухаюць, бо людзі самі разумеюць. Адале машына ў Слуцку на разгрузцы засела — і стаіць камбайн у полі. Або гэты во ланцуг, якога трыццаць сантыметраў на калгас засталася і на базе ў раёне няма, лопне гэты ланцуг — і будзе стаяць камбайн. А ты назаўтра прыйдзі, паагіціруй. Паслухае цябе кожны, але ўжо не паверыць. Няма таго бальшавіцкага запалу, які быў некалі ў нас! Парадку няма!

Кіршчэня прымоўк, пільна паглядзеў на ўсіх, чакаў, каб яму хто запырэчыў. Худы, ссутулены, з кароткім, не па гадах густым сівым вожыкам валасоў, ён нібыта памаладзеў, глядзеў востра. Яму не прырэчылі. Ён не заўважаў, што яму ніколі не прырэчылі, калі ён выступаў і гаварыў. Але ён не адчуваў, што ўсё паўтаралася, як у нейкім зачараваным коле. Праз год тое ж самае будзе, з папраўкаю толькі на дату. І цяпер ён на нейкае імгненне спыніўся, здалося, што ўсё не на самай справе адбываецца, а ўспамінаецца яму. І як сядзіць спакойна, уважліва старшыня, голаў нахіліў так, што Кіршчэня не бачыць яго твару. Маўчыць, нешта ці то піша, ці то малюе на лістку паперы старшыня парткома, лысіна ў яго аж пачырванела ад незадаволенасці. Маладая аграномка слухае, наструнілася. Інжынер спакойна пасміхаецца, як чалавек, якому ўсё гэта — старана. Ён сваё ведае, сваю работу зробіць і з гэтымі планами і паперкамі, і без іх, яны яму калі і не дапамагаюць, то не замінаюць.

— Во тут інжынер пасміхаецца, што ён як бы ні было, а работу зробіць сваю. А ты б не надта разагнаўся, мабыць, каб твой механік з тваімі механізата-

рамі не хадзіў, як курыца з куранятамі. Толькі курыца куранят гарэлкаю не падпойвае... Вы тут з аграномкі пахіхвалі. Я сам па полі паехаў. Праўду яна кажа. Але ёсць каманда. І правільна, парадак павінен быць. Гэта важней за ўсё!

Кіршчэня звярнуўся да старшыні:

— Помніш, як некалі было — паспрабуй не зрабі, калі сказана. А па цяперашніх часах гэтых раённых начальнікаў як хочаш абкруціць можна. А не — гарэлкай вочы заліць...

— Ну, гэта ўжэ, братцы мае, поўная анархія і антыпартыйнасць, — не ўстрымаўся Радзюк.

— Што ты сказаў? Ты яшчэ мяне парцыйнасці вучыць хочаш? Я за яе жыццё аддаў, а ты, за яе хаваючыся, хочаш жывот сабе гадаваць? Пенсію выседзець, у падлакеях ходзячы?

Радзюк знік ад такога павароту, а старшыня яшчэ ніжэй нагнуў голаў, каб не відаць было, што ён усміхаецца.

— Я пра што, — Кіршчэня перавёў дыханне і пачаў выкіроўваць на правераную дарогу. — Трэба нам планаваць разумна, правільна планаваць, але не хавацца за гэтыя планы, не планамі перад людзьмі адчытвацца, а тым, што зроблена. А то мы схаваемся за нашы мерапрыемствы, за іх нас пахваляць. Што было б, каб мы ў партызанах так планавалі і мерапрыемствы пісалі?

— От пайду на пенсію скоро, Антон Аляксандравіч, так і рабіць буду, — Мяцельскі ўсміхнуўся. — А можа, успомніўшы маладосць, і курэй папалохаю.

Мяцельскі заўважыў, як асекся пасля яго слоў і нібы паменшаў і так малы Кіршчэня. Ён не чакаў напамінку пра той куратнік, бо за ўсе гады, якія прайшлі з таго часу, Мяцельскі гэтак нікому нічога і не сказаў. І не таму, што баяўся на першым часе Кіршчэні, калі той быў пры ўладзе ў раёне, а проста памятаў, што абяцаў яму маўчаць, і маўчаў. А сёння не стрымаўся, вывела з сябе гэтае жаданне павучаць і патрабаваць. І каторы ўжо год нязменна адно і тое ж самае гаварыць, прыправіўшы толькі знарок перад гэтым вычитаным з газеты дзеля «важнасці бягучага моманту».

Тады Кіршчэня яшчэ толькі вярнуўся дадому. На фронт яго не прызвалі, таму што ў Заходняй ён астаўся ваяваць з бандамі. А адтуль удалося выкруціцца і вярнуцца дадому. І таму пасаду брыгадзіра ён не мог не заняць.

Восень ужо была. Сухая, добрая восень. Сама нарыхтоўку здавалі. Зранку абозы павінны былі ісці на горад, а таму на такую працавалі ноччу: веялі, чысцілі, рыхтавалі абоз. Кіршчэню як аматару і гадоўнаму спяцу гэтых абозаў Мяцельскі і даручыў работу. У самога справа была неадкладная, а таму, як сцямнела, ён прыладзіў у вішняку апарат і пачаў гнаць самагонку — брага перастойвала, ды і гарэлкі ў хаце не было. За гэтую работаю яго і застаў упаўнаважаны па мянушцы Нос. Быў ён маленькага росту, худы, кірпаты. Ездзіў на гнядым коніку, гэтаксама худым, як і яго гаспадар. Празвалі ўпаўнаважанага Носам за тое, што выпіўку ён, мабыць, чуў за вярсту. І не толькі выпіўку, заходзіў у хату, як вожык, паводзіў сваім носікам — і не памыляўся:

— А і засквараная капуста пасля чаркі добрая штука.

Засквараная капуста сапраўды была ў чыгунку ў печы. А пасля сказанага даводзілася шукаць тую чарку, без якое Нос не мог есці нават і засквараную капусту.

— Стой, што дзелаеш? — скамандаваў Нос Мяцельскаму, калі Мяцельскі прысеў, каб падкласці ў печку дроў.

— Цьфу! Адкуль вы?

— З неба замест Бога. Значыць, не нарыхтоўку рыхтуем, а промысел наладзілі?

— Трэба ж са свежага збожжа.

Мяцельскі наліў у шклянку яшчэ цёплае самагонкі:

— Здыміце пробу!

Носу двойчы паўтараць не трэба было. Шклянку ён аглушыў залпам, закусіў пададзеным салам з агурком.

— А харашо палучаецца ў цябе, таварыш Мяцельскі.— Ён смачна дажоўваў сала і прысеў на бярэцца дроў непадалёку ад печкі.— І сала харошае. А я прагаладаўся.

— Падзяжурце, пайду ў хату, вазьму пад'есці больш чаго.

Мяцельскі схадзіў у хату, прынёс яшчэ і гуркоў, і сала.

— Я, таварыш Мяцельскі, к табе і не планаваў сёння. Ты чалавек надзейны. Ужо хацеў каня паварочваць на горад, але бачу, за рэчкай агеньчык свеціцца. Рашыў, заеду, праверу, што гэта там тлее. Пад'язджаю, пацягнуў носам, панятна стала. А гэта, аказваецца, сам прадсядацель, замест таго каб арганізоўваць работу, такое дзела зацеяў.

Мяцельскі яшчэ наліў у шклянку самагонкі.

Маленькі Нос мог не толькі кубкамі піць гарэлку і не п'янець, але і многа есці, што аж не верылася — куды ў гэткага малога яно ўсё ўлазіць.

— Дык далажы, як у цябе дзялы з нарыхтоўкай? Веюць людзі?

— Павінны веяць. Брыгадзіру сказаў, каб быў там і арганізаваў усё.

— Гэта правільна. Трэба, каб лічны кантроль быў. Тады ніякага ўрадзіцельства не будзе.

У меру таго, як пад'ядаў і выпіваў, Нос станавіўся лагаднейшы і пачынаў хваліць Мяцельскага. Наогул, крыклівы і строгі Нос, гэта потым ужо Мяцельскі ўспамінаў, не даносіў на старшынь, але што службу сваю правіць, любіў паказаць.

— Знаеш, таварыш Мяцельскі, скажы жонцы, хай тут каравул панясе, а мы з табой давай пройдзем, праверым, як людзі работаюць.

У падпітага Носа акрамя ўсяго яшчэ ўзнікла і прага дзейнасці. Мяцельскі ведаў, што адгаворваць яго — марная справа, а таму паклікаў жонку, каб пабыла пры апараце, а сам павёў упаўнаважанага глядзець работу.

Дзверы ў гумно былі прычынены, за імі слабенька свяціў ліхтар. Калі Мяцельскі адчыніў дзверы, то ўбачыў, што падрыхтаваныя мяшкі складзены збоч ад тока, веялка стаяла прыбраная, а вартаўнік, стары Сымон, які прымасціўся на мяшках у кажуху, з месца далажыў Мяцельскаму:

— Усё ў парадку, старшыня.

— Какой тут парадак! Нарыхтоўка ідзе, абозы! Палітычная важнасць моманту!.. Дзе гэты негадзьяй, я з ім разбяруся! Знаеш, што за сабатаж па цяперашніх мерках?

Мяцельскі недагледзеў, і Нос успеў перабраць. Цяпер не мела ніякага сэнсу тлумачыць яму, што на заўтрашнюю адпраўку збожжа прыгатавана дастаткова. Носам ужо кіравала гарэлка і «важнасць палітычнага моманту».

— Ідзём, ты мне пакажаш гэтага сабатажніка, і я лічна з ім разбяруся! Ён мне наладзіць работу ў начную змену!

Калі падышлі да Кіршчэневай хаты, Мяцельскі пагрукаў у дзверы раз-другі, пачуў, як у сенцы выйшлі і Марыля папыталася:

— Гэта ты, Антон?

— Не, гэта я, упаўнаважаны! Дзе ваш муж?

— На таку. Там жа пашню веюць. Там яго шукайце.

Мяцельскі паспеў шмаргануць упаўнаважанага за рукаў, каб ён больш не гаварыў нічога з Кіршчэніхай.

— А дзе ж гэты твой сабатажнік? Мы яго з-пад зямлі павінны дастаць, і ён нам павінен арганізаваць работу!

— Знойдзем, знойдзем.

Мяцельскага пачынала разбіраць злосць і на Кіршчэню, якога не аказалася дома, і на Носа, які возіць яго апоўначы па вуліцы. Мяцельскі чуў ад мужчын, што Кіршчэня падглядвае да маладое і адзінокае Лізы Залескай. Гэтаму ён не верыў, думаў, што пацвяляюцца. Але цяпер вымушаны быў ісці да Лізінай хаты.

У дзверы грукалі некалькі разоў, у хаце ніхто не адзваўся, потым нібы там чуваць была нейкая ціхая валтузня, і пасля ўжо Ліза запыталася сонным голасам:

— Хто там?

— Гэта я,— падаў голас Мяцельскі.— Тут упаўнаважаны прыехаў, брыгадзіра шукаем, а Кіршчэня як скрозь зямлю праваліўся.

— Адкуль я знаю, дзе ваш Кіршчэня,— няўпэўнена і спалохана абазвалася з-за дзвярэй Ліза.

Нос недачуў, што яна сказала, па партызанскай звычцы грукнуў ботам у дзверы, мацюкнуўся:

— Ты нам дзвер адкрой, потым гаварыць будзем! Я гэтага сабатажніка з-пад зямлі дастану!

Дзверы не адчыніліся, але з сянец па жэрдках у хляве нешта зашумела, потым пачуўся трэск і курыны вэрхал у хлевушку, лапаценне крылляў.

Ад нечаканасці аслупянеў Мяцельскі, але падпіты Нос не разгубіўся і тут паказаў прыклад: выхапіў з кабуры наган, кінуўся да хлява з пагрозлівым:

— Рукі ўверх, варышка! Страляць буду!

— Васіль, не страляйце, гэта я, Кіршчэня!

Брыгадзір асцярожна вылез праз дзверы з хлевушка, і ў начным прыцемку Мяцельскаму было відаць, як ён ад нечага гідліва агрэбаецца і абтрэпаецца. Мяцельскі ўявіў, як імчаў Кіршчэня па жэрдках у хляве, каб вышмыгнуць з Лізінай хаты, як падаў разам з прагнілаю страхою ў куратнік і які выгляд у яго зараз. Відаць нічога не было, але свежым курыным памётам ад Кіршчэні патыхала.

Можа, падпарадкауючыся нейкай мужчынскай салідарнасці, ці таму, што сам Кіршчэня прасіўся на паўголаса, Нос таксама злавесна зашыпеў на яго:

— Пад суд падвяду, сабатажніка! Пачаму абоз не гатовіш? Табе таварыш Мяцельскі паручыў, а ты зрываеш заданне. Знаеш, што цяпер за ўрадзіцельства? Падымай людзей і штоб работаў з імі ўсю ноч! А раніцай я праверу абоз!

— Васіль, дык я ж глядзеў у гумне, там бабы нядаўна толькі кончылі...— пачаў Кіршчэня.

— Ты чуў, сабатажнік, што табе сказана? Падымай людзей, а то заўтра будзеш адказваць за ўрадзіцельства!

— Ёсць, таварыш упаўнаважаны,— Кіршчэня крыху аслухаўся і зразумеў, што Нос п'яны. Носа ён таксама ведаў і частаваў яго не адзін раз.

— Мы былі ў гумне, глядзелі. Заўтра сам абоз падрыхтуй! І мы з таварышам упаўнаважаным падыдем.

— Усё зраблю. Толькі ж ты, Васіль, барані бог, нікому!

— А мне што...

— Я цябе прашу!

Кіршчэня жанок не будзіў, абоз яны з Мяцельскім адправілі раніцай. Нос, які далёка за паўночы дапамагаў Мяцельскаму «несці вахту» ля апарата, ледзьве дайшоў да ложка. Кіршчэня раніцай быў дзелавы, рухавы, і, як Мяцельскі ні прынюхваўся, нічым ад яго

не пахла. І толькі калі Кіршчэня запытаўся: «Чаго ты да мяне прынюхваешся?» — Мяцельскі не вытрымаў і зарагатаў.

Любоўныя прыгоды Кіршчэні хутка скончыліся, таму што ён зноў усплыў на хвалю, атрымаў пасаду страхагента, і ўжо цэлы раён быў пад яго ўладаю.

Да канца нарады Кіршчэня праседзеў моўчкі, і Мяцельскі падумаў, што каб у ранейшыя часы, то ён, мабыць, не дараваў бы яму гэтага і сігналізаваў бы туды, куды трэба.

11

У Стараселлі Усцінка першая адважылася на тое, на што не адважыўся ніхто са старэйшых людзей: прадала хату, збыла ўсю гаспадарку і паехала ў горад да свае Марусі. Маруся ўся ўдалася ў маці, якая і звала яе не інакш як «мая прыгажунька». Прыгажуньцы сваёй з малых год Усцінка купляла сукенчкі, завязвала банцікі, вадзіла за сабою на вечарынкi і вучыла спяваць і танцаваць. І ўсім гаварыла: «З мае прыгажуні толькі арцістка і будзе». І Маруся спявала ў пачатковых класах, у школьнай самадзейнасці, потым і ў клубе. Прыгожая, чарнявая, у бацьку з твару і стройная, рослая, як і Усцінка, Маруся ўжо ў чатырнаццаць гадоў выглядала прыгожаю, сталаю дзеўкаю. Пспех у самадзейнасці Маруся мела бяспрэчны, яе нават вазілі на раённыя агляды самадзейнасці. І, вядома ж, знаўцы мастацкай самадзейнасці міма сваіх рук прапусціць дзяўчыну, якой хацелася поспеху і ад жадання якога кружылася галава, не маглі. Але не была б Усцінка хітраю Усцінкаю, каб і з гэтага не знайшла выйсце сабе на выгоду.

Як яно там усё было, ніхто толкам не ведае і не даведаецца, аднак, пакуль ішоў чарговы агляд мастацкай самадзейнасці, пакуль Маруся Усцінчына жыла ў Слуцку ў сваёй цёткі, сама Усцінка некалькі разоў ездзіла туды, кажуць, нават у засадзе сядзела. Гэта злосныя языкі такое гаварылі. А сама Усцінка расказвала, што той рэжысёр гэтак у яе Марыю ўлюбіўся, што ледзь рукі на сябе не наклаў. А таму з-за любві пакінуў і першую жонку з дзіцем, забраў і павёз Марыю з сабою ў сталіцу. І вучыцца ўладкаваў. Усцінка ў горад ездзіла амаль кожны тыдзень.

Спачатку з карзінаю, як і было заведзена спрадвеку ў вёсцы, а потым Марыя сказала, што гэтак павясковаму ездзіць брыдка, і Усцінка купіла сумку. Марыя давучылася, праўда, вялікае артысткі ці спявачкі з яе не выйшла, яна ўладкавалася выкладчыцаю ў вучылішчы.

За гэты час Марыя выгадавалася ў маладую прыгожую жанчыну, якая ведала, чаго варта і што можа яе жаночая прыгажосць. І таму той першы яе лысы і памаўзлівы выпівака ад мастацкае самадзейнасці задаволіць яе ўжо не мог, гэтаксама як і аднапакаёвая кватэрка, якую меў ён пасля разводу з першаю жонкаю.

Марыя падабрала сабе больш перспектыўнага сябра ў жыцці і больш прэстыжнага. Чорнабароды, рослы, дужы, як грэнадзёр, мастак быў і крыху маладзейшы за яе, і ўдачнік, які адразу ж трапіў у лік перспектыўных і таленавітых. А таму меў не толькі майстэрню, але і кватэру, грошы, выхад у вышэйшыя інтэлектуальныя колы. За ім Марыя магла і адзецца як след, каб яшчэ больш падкрэсліць сваю прыгажосць. Яна, вядома ж, стала гарачай аматаркай мастацтва, зычлівай гаспадыняй, якая ўмела сустраць гасцей, забяспечыць мужу ўсе ўмовы для творчай работы. Таму і на рабоце яна толькі лічылася, нейкія сімвалічныя гадзіны ў вучылішчы мела, а ў астатні час дапамагала мужу. Гэтая дапамога, мабыць, забірала занадта сілы і часу, таму, калі нарадзілася дзіця, Марыя забрала да сябе маці, каб дапамагала ёй. Усцінка з радасцю паехала, бо, гасцючы ў дачкі, яна нагледзелася сапраўднага жыцця, як людзі жывуць на радасць сабе. Пра гэта жыццё яна раскажвала суседкам, паказвала свае новыя абновы. Усцінка мела цудоўную якасць — нават з гадамі цяга прыгожа апрацавана і пахваляцца адзеннем у яе не паменшала. Яшчэ будучы маладой, яна не магла дачакацца, купіўшы мацёры, пакуль пашыецца спадніца. Брала кавалак тканіны, абкручвалася, сашпільвала шпількамі і выходзіла на вуліцу, каб паказацца ў абнове. Цяпер, жывучы ў дачкі, Усцінка многаму навучылася, абгаражанілася і таму зрэдку завітвала ў вёску з падфарбаванымі губамі, з завіўкаю, а потым і з нафарбаванымі пазногцямі. І гаварыць цаляла «па-гарадскому», асабліва на па-

чатку гаворкі, а потым забывалася і шпарыла, як і ўсе, «па-дзеравенску».

Па расказах Усцінкі, жыла яна, як сыр у масле, але даходзілі да вёскі і другія чуткі. Прыгожай Марыі спадабалася быць прыгожай і ўсімі любімай. Гэта не магло не дайсці да яе чорнабародага мужа, і ён пачаў адвучваць жонку ад памаўзлівасці зусім не інтэлектуальным, а спрадвечным мужыцкім спосабам. Тут зноў Усцінцы прыгадзілася яе прыродная хітрасць і дальнабачнасць: грошы і за прададзеную хату, і тыя, якія мела ў запасе, Усцінка трымала пры сабе. І таму пасля таго, як у даччыной хаце не стала ладу, стала горача, Усцінка неяк вымудравала, пабудавала сабе асобную кааператыўную кватэрку. І ўжо жывучы збоку, яна мірыла дачку з зяцем, дапамагала гадаваць унука. Марыя з гадамі расплылася, растлусцела, і прыгажосці тае ўжо не стала, а таму свайго багатага раўнівага мужа трымалася і шукаць лепшага не збіралася, хаця не магла і не ўтрываць, каб не падгульнуць.

Але зноў гэта ўсё злыя языкі. «Мая ты галубка, людзям жа не можацца, як другому добра жывецца. Аж не спіцца. У мужыка ж адна радасць — каб у суседа конь здох», — гэтак гаварыла Усцінка, калі ў яе спрабавалі выпытацца, як жыве яе Марыя, ці праўда, што не ладзіцца ў яе жыццё.

Не менш затуманенае, чым цяперашняе гарадское, было і вясковае жыццё Усцінкі. Бог даў ёй высокі рост ад бацькі, але ад маці не даў прыгажосці з твару. Не тое што брыдка яна была, але і не прыгажуня. А прыгажуняй ёй быць хацелася, і жыць хораша хацелася, і адзявацца — усяго хацелася. Ды не разгонішся за бацькавым багаццем, хоць і не бедна жылі, але не да раскошы было ў іхняй хаце. Вось тады і аб'явіўся ў суседнім Стараселлі Тодар Амерыканец. Амерыканец было прозвішча Тодарава, таму што ён падлеткам паехаў з бацькам на зароботкі ў Амерыку і вярнуўся адтуль з багаццем. Да гэтага часу ўсе перакананы, што багацця было навезена многа, не толькі адзенне, а галоўнае — золата. З таго золата хітрая Усцінка мела грошы і да гэтага часу. Людзі гаварылі, хоць золата таго і тых грошай, вядома ж, ніхто не бачыў і не лічыў.

Калі была маладзейшая, Усцінка сама расказвала жанчынам пра сваё замужжа і пра нелюбоў да мужа.

Як толькі першы вечар Амерыканец падбіўся, каб праводзіць з вячорак, не ўпадабаўся Усцінцы. Быў ён маленькага росту, дробненькі, а тварык — як у дзіцяці, а не ў дарослага чалавека, у мужчыны. Але, як і ўсіх маленькіх ростам людзей, цягне знайсці сабе ў пару чалавека высокага росту. Можа, і таму пагнаўся ён на Усцінку, што не надта на яе хлопцы зазіраліся. А дзеўкі маладыя і прыгожыя не па зубах былі Амерыканцу. Бог ведае як, але Амерыканец пачаў ухажорства не на жарты і ў хату ўжо да іх пачаў заходзіць, а потым і сватоў заслаў.

«Сядзяць яны, мая галубка, выпіваюць, з бацькам маім. А бацька рады, што дзеўку з хаты забяруць, ды яшчэ і за багатага пойдзе. Рады бацька Амерыканцу і гарэлцы. І маці рада. А я, пакуль проста ўхажвалі, дык і нічога, а тады, у той вечар, як падумаю, што мне з гэтакім няўдаленькім век жыць, дык аж сэрца заходзіцца. Выбегу я, мая галубка, у сенцы, а паліто яго пры дзвярах амерыканскае вісіць. І гэтак пахне духамі, адтуль прывезенымі. А я тых духоў ніколі і ў руках не трымала. Стану я і тое паліто нюхаю. І сэрца крывёй абліваецца, а як успомню тыя пахі, іду назад у хату», — гэтак потым пад настрой распавяла сяброўкам Усцінка. Гэта ўжо калі за Амерыканцам абжылася, сілу сваю пачула. І духі ўжо ў яе былі, і строі, як ні ў кога ў вёсцы. Тады Усцінка гонар займела, з носам задраным хадзіла. Амерыканец яе, як муравей той, цягнуў работу дома, а Усцінка прынаравілася, як што не даспадобы, абвязаць голаў хустачкай і легчы на ложак паміраць. Зусім немагушчая была, і чым надалей, тым болей. На работу не хадзіла. Калі была камуна, Амерыканец у ёй рахункаводзіў, а Усцінку прыстроіў дзяцей даглядаць камунарскіх. Потым у фельчара яна за медсястру лічылася. У фельчара Марозіка доктар адзін час жыў, узмацнілі такім чынам фельчарскі пункт. Да таго доктара Усцінка сама бегала, падпоіць свайго Амерыканца — і ноччу праз акно.

«Вой, мая ты галубка, хіба ж мой мужчына? Гэта ж адна Капелька», — смяялася потым Усцінка. Калі ў добрым настроі, то клікала яна свайго Тодара — Капелька. А часцей ніяк не называла, проста «ты» альбо Амерыканцам і звала.

А Тодар, разумны чалавек, бачыў усё наскрозь і разумеў. Можа, з-за гэтага і прывучыўся да гарэлкі. Не, не напіваўся ніколі, каб валяцца дзе ці непатрэбнае што рабіць, але піць пачаў памногу, і гэтая гарэлка знутры паціху дачасна і спаліла яго.

Расказвалі суседзі, як Тодар аднойчы падмазваў комін на страсе. Горача было, папрасіў ён Усцінку, каб падала вады напіцца. А яна наліла вады ў бутэльку і шыбанула на страху. І папала па Тодару. Тады ён кулём і скаціўся са страхі. Першае, што трапілася пад руку, была пуга з ядлоўцавым пугаўём. Схапіў ён гэтае пугаўё і пачаў малаціць Усцінку, завалок у хлеў на ток і там лупіў, пакуль ядлоўцавае пугаўё ўшчэнт не расхвастаў. Крычала яна на ўсю вёску, але хто палезе ў чужы двор мірыць. Мо тыдні з два Усцінка не паказвалася з хаты і ляжала плахаю, пакуль адышла.

«Гэта ж, дурная, думала, што маленькі. А мужчынская ж сіла. Як ухапіў, мая галубка, за руку, як павалок! Думала, што заб'е, жывую не выпусціць. Дальбог, каб не збіў ён мяне тады, што на ногі стаць не магла, я б яго зарэзала тады ноччу. Ляжала і думала, каб устаць і зарэзаць, але не магла падняцца. Пасля таго панадзіўся ён мяне біць. А я яму гарэлкі не шкадавала, як нап'ецца, саўецца і спіць, а я што хачу, тое і раблю».

Усцінку клікалі, калі да фельчара збіраліся госці. Спірту выпіць у дактароў хапала, а каб пад'есці, то не асабліва разгонішся. На чарговую пачостку яе паклікалі, галоўны доктар з раёна прыехаў, Курганчык. Сярэдняга росту, кругленькі, дагледжаны. Пасля чаркі-другое загаварыў Курганчык пра сала з кубла, свежанькае. Усцінка і сказала, што прынясе, калі доктар гэтак сала любіць. З хаты выйшла, прыпынілася пры прачыненым акне, а там смяюцца з яе — дурная кабета, сала цягае чарцям лысым. Пастаяла, падумала, аднак сала прынесла, гаспадыні, якая сустрэла яе на кухні, аддала загорнутае ў палатняную анучку, а сама назад, сказала, што Амерыканец яе хваціўся, не можа больш пабыць з гасцямі. А сама пад акно і глядзіць. Марозічыха проста з пакункам — у вялікую палавіну хаты, дзе госці сядзелі. Яны аж у ладкі запляскалі, пра Усцінку і не ўспомніў ніхто. Разгарнула гаспадыня анучку, а там замест кавалка сала цагляна закручана.

Курганчык аж рукамі развёў:

— Пфуй, ды што ж гэта такое?

А Усцінка пад акном слухае і глядзіць, а потым ужо адчыніла дзверы і другі скрутачак на стол паклала.

Балявалі да раніцы пад тое сала. Усцінка яго не пашкадавала, і Курганчык чым больш еў і выпіваў, усё часцей паўтараў:

— Пфуй, якая ж ты, аднак, Усцінка!..— і круціў галавой з адабрэннем. І ягоныя вочкі масляна пазіралі на Усцінку.

Яна тады не правароніла свайго, як бы ненарокам кінула, што ад свайго спрацівелага Амерыканца з'ехала б і папрацавала б у раёне.

Курганчык з тых быў, што прапускаць міма на сваім шляху не любіў, і ў хуткім часе Усцінка аказалася пераведзенай на работу ў раённую бальніцу, хаця не мела ніякай медыцынскай адукацыі.

Там яна кватаравала, раз у тыдзень, а то і радзей, наведвалася да свайго Амерыканца, каб узяць з сабой і таго ж сала, і каўбасы. Гадоў колькі доўжылася медыцынская кар'ера Усцінкі і чыстая работа, пакуль нарэшце жонка Курганчыкава, мабыць, па нечыяй падказцы, не заспела Усцінку разам з мужам у ягоным кабінеце, на тапчанчыку.

Тады ў раённай бальніцы і адбылося няплановае скарачэнне штатаў, і Усцінка ў вёсцы тлумачыла сваё вяртанне: «Дзе ж мне раўняцца з тымі, у мяне ж дзіплома няма!»

Яе Амерыканец выказваў пра жонку іншую думку:

«Гэтая б... без дыплома любой і з дыпломам фору даець!»

Бурнае Усцінчына жыццё скончылася са смерцю Амерыканца. Хочаш не хочаш, а ўся гаспадарка, уся работа асталася на адны рукі, і тыя жаночыя. Ды і Марыя падрасцала ўжо. І ўсю сваю ўвагу і энергію Усцінка пераклочыла на дачку, бо той Бог даў і прыгажосць, і дастатак у доме.

Мар'я толькі вярнулася з паходу па магазінах, не ўспела паабедаць, калі ў дзверы пазванілі. Падышла, адчыніла і не паверыла сваім вачам: перад дзвярыма стаяла Усцінка.

У чорным капялюшыку, чорная спадніца, белая кофточка. На нагах туфелькі, рыдыкюльчык. І губы падфарбаваны, і бровы таксама падведзены.

— Дзень добры, галубка мая! Пазнала мяне?

— Пазнала, як жа! Пазнала,— Мар'я вачам сваім не верыла.— Заходзьце ў хату.

Усцінка лёгка, як мышка, прашмыгнула ў прыхожую, зняла туфелькі, паклала на палічку свой рыдыкюльчык, азірнулася, дзе б узяць пантофлі. Мар'я дала старой даччыны пантофлі, запрасіла ў пакой.

— Вой, галубка мая, нахадзілася зранку, прысяду. Але была тут блізка, дай, думаю, зайду. Я ў Страселлі нядаўна была. Мне там і сказалі, што ты Верцы памагаеш малую гадаваць. Марыя ж мая прыхварэла, а тут на вашай вуліцы доктар жыве, прафесар, з Астраўка. Я яго адрас дастала, прыехала. Трэба, каб паглядзеў ён маю Марыю.

— Адкуль жа вы яго ведаеце?

— Вой, мая галубка, дактароў жа ўсе ведаюць. А ён справядлівы чалавек. Нікому з землякоў не адмовіць, паможа, калі трэба, і ў бальніцу к сабе пакладзе.

Аднак Усцінцы не сядзелася.

— А кварціру ты Верцы добрую пастроіла. Тры пакоі?

— Тры. Пайшлі пакажу,— прапанавала Мар'я, якая ўсё яшчэ не ведала, што рабіць і пра што гаварыць з Усцінкай. А тая адчувала сябе, як рыба ў вадзе, хуценька агледзела кватэру, зазірнула на кухню.

— Вы ж не абедалі, цётка. Давайце паабедаем,— прапанавала Мар'я.

— Давай, мая галубка. На кухні яно і зручней неяк пасядзець і пагаварыць.

Усцінка ела нямнога, але паволі, не спяшалася, і Мар'я, якая згаладала, абагнала яе.

— У горадзе, мая галубка, многа есці цяжка. У горадзе чалавеку лёгкаму трэба быць. Усё на нагах і на нагах. Пачуць усяго — і карысна, і хапае. Гэта некалі ў дзярэўні, дык каб толькі сала кавалак ды хлеба, каб живот напхаць. А цяпер другое дактары гавораць...

— Гэтых дактароў, цётка, не разбярэшся,— абазвалася Мар'я.— Гаварылі, што сала няможна, што

сала шкоднае. А потым, як мяса не стала, дык гавораць, што, наадварот, сала самы карысны прадукт, усё ў ім ёсць, усё гатовае, нават і жаваць не трэба.

— Яно, мая галубка, і дактароў трэба слухаць, але на ўсё свой розум мець. А ты ж як тут живеш? Унучка ў садзік ходзіць?

— Ходзіць. Там з дзецьмі ёй цікавей і весялей.

— І чым жа ты занята?

— А ўсяго хапае. Пакуль у магазіны схаджу, па горадзе праеду, дык і Леначку забіраць трэба ісці.

— Не, мая галубка, гэтак жа і надаець скоры. Я табе падкажу. Трэба тут падругу якую знайсці, па гадах тваіх. Дык і схадзіць разам можна ў кіно паглядзець, у цеатр... У горадзе многа куда схадзіць можна. Гэта я цяпер мала хаджу, гады не тыя, ногі баляць мае зусім. А так я і на танцы хадзіла. У парку танцы тут робяць. Тым, каму за трыццаць, — Усцінка чамусьці засмяялася. — Гэта я, мая галубка, таму смяюся, што толькі гавораць, што танцы тым, каму за трыццаць. А прыходзяць тыя, каму па пяцьдзсят і за пяцьдзсят. І кавалеры гэтаксама прыходзяць. А што ж ты думаеш, хто ўдаўцом астаўся, як без жанчыны дажываць? І жанкі гэтаксама...

— Дык а чаму ж вы нікога не знайшлі, цётка? — Мар'і не спадабалася пасміхоўванне старое.

— Праўду табе скажу, пабаялася. Прыб'ецца які п'яніца, да часу ў магілу ўтопча. Пабаялася. Адной лепш. Вот так схаджу, пагуляю... Калі праўда, дык там знаеш якія кавалеры? З-пад горада пенсіянеры садзяцца на аўтобус і едуць. Дома старой гавораць, што да дзяцей у госці, а самі сюды на танцулькі ходзяць! Дальбог, мая галубка!

Усцінка засмяялася.

— Раскажу табе, мая галубка, са мною было. Як пачаў жаніхацца адзін, адбою не стала. З выгляду яшчэ маладжавы такі, валасы сівыя, поўны рот сваіх зубоў. Гаварыў, што настаўнік, з Крупак. Адзін жыве, дзеці тут у горадзе. Я ўжо была і задумалася. Надта ж спраўны быў, зараза! А раз бачу ў горадзе — ён з бабкаю сваёй ідзе. Яна ў яго тоўстая, як гара, ледзьве плыве. І ўсё нешта яму талкуе. А я тут насустрэч ды і кажу: «Дзень добры, Віця! Ты на танцы сёння прыйдзеш?» Каб ты бачыла, мая галубка, як ён крывёю наліўся, аж лопне твар, здалося.

Ды як мацюкнецца на мяне, ідзі, калі здзяцінела, куды ідзеш!.. Пабаялася я, што кулаком гваздане, а то б сказала яго старой. Пасля таго на танцы не паказваўся. А ты, мая галубка, думаеш. У мяне ў нашым доме знаёмая ёсць, яна туды яшчэ ходзіць, я цябе звяду з ёю. Схадзі паглядзі хоць пад старасць свету.

— Дзякуй, цётка, дзякуй!

Усцінка піла чай, пакрысе адкалуплівала чайнай лыжачкай тарту.

— А як вы мяне знайшлі, цётка? — не вытрымала, папыталася Мар'я.

— А незнарок, мая галубка. У суседкі мае дачка разам з тваёй Веркай працуе. Неяк зайшла гаворка ў іх у хаце. Пачула я, што са Стараселля. Пытаюся, з якога. Як прозвішча. А як была ў вёсцы, папыталася, як твая Верка па мужу пішацца. А тады папрасіла ўжо дачку суседчыну, каб яна ў Веркі твае адрас папыталася. Яна і папыталася. Верка і дала адрас. Але выбрацца ўсё не магла. Гэта што да доктара ехаць, дык я і ўспомніла пра цябе і пра твой адрас...

Усцінка расседзелася, спяшаць ёй нікуды не трэба было, і яна гатова была расказваць Мар'і пра ўсіх вяскоўцаў, якія жывуць у горадзе. Яна аднекуль ведала, хто і як жыве, хто развёўся, у каго колькі дзяцей, чые дзеці пажаніліся, у каго муж п'яніца, у каго жонка гуляшчая...

Мар'і пара было ісці ў садзік забіраць Ленку, і таму яна перапыніла старую:

— Вой, цётка Усціна, па Ленку ісці мне трэба.

— Вот час бяжыць, як вада!

Усцінка паглядзела на свой гадзіннічак на руцэ і хуценька затупала ў прыхожую, абула туфелькі, надзела капялюшык, зазірнула ў трумо, узяла рыдыкюльчык, дастала памаду і лёгенька падмазала губы.

— Пайшлі, я правяду цябе, ды і пайду ўжо на аўтобус. Заеду да Марыі, скажу, на калі з прафесарам дагаварылася.

Усцінка схадзіла разам з Мар'яй да садзіка, пахваліла Леначку, якая яна прыгожая, і на развітанне папрасіла ў Мар'і нумар тэлефона.

— Ведаеш, мая галубка, у жыцці ўсякае бывае. Гара з гарою не сходзяцца, а чалавек з чалавекам... Можа, і табе што спатрэбіцца, то і ты мне пазвані.

Усцінка дастала з рыдыкюльчыка маленькую кніжачку і ручку, запісала туды нумар тэлефона, а на прабітым аўтобусным талоне напісала нумар свайго тэлефона і дала Мар'і.

— Дзякуй табе за пачастунак, галубка мая. Верачцы прывет перадай. А ты, Леначка, здорова расці.

І Усцінка лёгкім крокам патупала па тратуары.

А Мар'я павяла ў двор Леначку. Там ужо збіраліся жанчыны. І ні з таго ні з сяго раптам падумала: а хто ж з іх ходзіць на тыя танцы? І засмялася з самое сябе. Танцы гэта ўжо справа такая. А вось сабаку купіць усё ж трэба. Яна ўжо не першы раз думала пра гэта, але пакуль што не адважвалася сказаць Веры. Калі добры сабака ў хаце, то гэта і варта. Цяпер, калі ў горадзе лазяць у кватэры і сярод белага дня, сабака патрэбен. Яна нават ужо была і на базар раз з'ездзіла, на той, дзе прадаюць жыўнасць. І калі думала пра сабаку, то чамусьці бачылася, як будзе прагульваць яго там, дзе выгульвае сваю аўчарку і генерал. Вось з-за гэтага і не адважвалася загаварыць пра тое, каб купіць сабаку.

Ужо вечарам у хаце, калі вярнулася дадому Вера, Леначка сустрэла яе радасным паведамленнем:

— Мама, мамачка, к нам сёння жывая Шапакляк прыходзіла!

— Якая Шапакляк? Што ты выдумала.

— Сапраўдная Шапакляк! Яна прыходзіла мяне разам з бабуляй з сада забіраць!

— А Госпадзі, гэта ж трэба прыдумаць! — ахнула Мар'я, калі здагадалася, пра што гаворыць малая. І сапраўды, Усцінка была якраз як тая старая з мультыкаў, якіх паказваюць па тэлевізары дзецям.

За вячэраю Мар'я раскажвала пра тое, як да яе з'явілася нечаканая госця і як назвала яе Леначка, і ўсе разам весела смяліся.

12

— Вылазь, дэсант!

Дзверцы «лятучкі» адчыніліся, і шафёр, белабрысы, коратка астрыжаны, насмешліва глядзеў на Лазоўскага, які мяглуевата меркаваў вылезці з машыны, каб не скакаць на зямлю.

— Чаго, Тавот, не спяшаеш памыцца?

Лазоўскі нічога не адказаў. Ён прывык маўчаць на кепікі. Ссутулены, у кірзавых ботах нават у гарачыню, чорны з твару і ад мазуты, ад сонца і ветру, ён не любіў многа гаварыць.

Куляшу падумалася, што Лазоўскі старэйшы за яго на гадоў шэсць, а ён быццам і памятае яго гэткага ж старога і карчукаватага, і вечна — ці на трактары, ці калі ідзе на работу альбо вяртаецца — з зашмальцаванай, прапыленай і прамазучанай палявой сумкай, якой, здавалася, гэтулькі гадоў, колькі і Лазоўскаму. Ён больш звыклы быў за рулём трактара, нават не цяперашняга «беларуса», а таго, першых выпускаў, яшчэ без кабіны.

Кулеш раптам паспрабаваў уявіць сябе гэтакім жа сагнутым, скурчаным ад работы, у быццам адной і той жа шэранькай картовай рубашцы, у картовых штанах у свята і ў будзень. Аддаў замуж дачку, купіў машыну ў падарунак, унукі растуць, а ён усё не можа разагнуцца.

Можа, ад гэтага суседства Куляшу здалося, што ён зусім малады яшчэ, лёгкі. Недзе звінела ў ім маладая, здавалася, і забытая ўжо струна, і можа, ад гэтага апошнім часам ён не адчуваў стомленасці. Кулеш удыхнуў востры пах пылу, які яшчэ не асеў пасля машыны, цёплае вады і балота, недалёкага сасновага бору.

— Ну, мо ссадзіць дзеда? — насмешліва папытаўся ў Лазоўскага Бранавец. Чарнявы, з густымі кудлатымі валасамі, крышку крываногі, ён стаяў на зямлі, як матрос на палубе, і яго чорныя зладзейскія вочы насмешліва глядзелі на Лазоўскага. — Дазарабляўся!.. Кулеш вунь, як выпустачак, нагой падрыгвае.

Лазоўскі цяжка гопнуў ботамі на дарогу і пайшоў следам за механізатарамі, да масткоў, якія дугой выгіналіся да абсаджанага ніцымі вербамі астраўка.

— Пайшлі з намі, Міша, — запрасіў ён шафёра.

— Не, тавоцьцёса самі. Мне яшчэ, можа, прыйдзеца ў Слуцак ехаць.

— Табе вечна некуды ехаць. Скора к Верцы ў евангелісты запішашся! Пайшлі, Васільевіч, заадно і абмыемся трохі!

Бранавец не мог і тут прамаўчаць. Ён хватка, як чапляючыся ўсё роўна нагамі за зямлю, пайшоў наперадзе.

Кулеш, Жэнік — малады круглатвары мужчына ў камбінезоне, новенькім і чыстым, быццам ён і не пры камбайне хадзіў, — і Васілеўскі ішлі паволі, як адпачывалі ўсё роўна.

Зажурана вечарэла. Ля возера павявала няхай і цеплаватым, але халадком, вадзяным духам, а ўся гарачыня і спякота сабралася і стаяла зараз там, над палеткамі, дзе сонца, нібыта нейкая касмічная гаспадыня ў вялікай сваёй печы, даводзіла, дапякала цэлыя палі збожжавых караваяў.

Праз некалькі дзён яны, гэтыя няўключныя, самавітыя людзі, увойдуць туды, у тую летнюю печ, у гарачыню, і тады лета быццам зложыцца ў адзін доўгі і спякотны дзень. Нават за ноч не будзе астываць зямля і цела ад гарачыні. І ночы прапахнуць водарам свежай збажыны, залацістай, не пацямнелай, свежай саломы. Гэты пах будзе перамагаць не толькі ў наваколлі, але нават і ў майстэрні ён будзе ўладарыць над пахам саляркі і мазуту.

Можа, таму зараз адвячорак здаваўся нейкім кароткім зацішкам, кароткім святам вады і сонца.

Кулеш яшчэ пастаяў на мосціку, прытрымліваючыся за жэрдачку-парэнчу, удыхаў пах вады, а мужчыны ўжо раздзяваліся на траве пад вярбой. Лазоўскі скінуў толькі боты і па-салдацку павесіў анучы на халявы, выцягнуўся на траве. Жэнік, круглы і шустры, быў ужо ў адных даўгаватых сямейных трусах, мацаў нагой вадку. Бранавец падпорваў Васілеўскага:

— Чаго ўжо сеў і суслу ўпёр у зубы? Раздзявайся і спаласніся. Трыццаць год мужчыну, а як мохам аброс. Кэх-кэх! Раздзявайся, а то пакупаю, як парсюка, адзетага!

— Ай, толькі гразь размажаш... Фёдаравіч прыедзе, перакусім, тады...

— Тады цябе і не купаючы выкручваць можна будзе! — абазваўся Корзун, які, сагнуўшыся, сцягваў цераз голаў рубашку.

— Хто б абазваўся, а не ты! — агрызнуўся Васілеўскі і ўсміхнуўся з Корзуна — той стаяў, як пабелены. Недарэмна яго дражнілі — Здор.

— Ты са мной пацягаешся? Я паўлітра вып'ю — і не маргну. А цябе ад сто грам у бакі вядзе, як пеўня.

— Паўлітру вып'еш? Зіна цябе і ў хату не пусціць, у вяргінях пад плотам начаваць будзеш!

Васілеўскі скрывіў губы і нехаця пачаў раздзявацца, пазіраючы паўз лясок на бераг возера, нібы чакаў адтуль паратунку.

На возеры не было нават і дробненькае хвалі. Туга пахрумстваў намыты вадой мылец ля самай вады. Адзінокая аблачынка на небе, нібы невялікая белая купіна, нерухома стаяла на адным месцы ў вылінялай васільковай сінечы неба.

Бранавец першы зайшоў у ваду, разганяючы яе санлівы спакой, моцна плюхнуўся і паплыў, коратка ўзмахваючы рукамі. Ад яго не хацеў адставаць і Корзун. Ён далёка ўперад выкідаў свае белыя доўгія рукі.

Жэнік увайшоў у ваду паволі, спаласнуў грудзіну, лёг асцярожна і паплыў уздоўж берага.

Васілеўскі пацепаў плячыма, тупаў на мелкім паўз бераг, як кулік, дакурваў цыгарэту і пазіраў на дарогу.

Лазоўскі таксама ўстаў, раздзеўся, зайшоў у ваду, некалькі разоў прысеў, намачыў голаў і пачаў намываць яе.

Кулеш паплыў таксама паўз бераг «па-сабачы», высока падымаючы над вадой голаў.

— Во дае сабачы брас,— рагатнуў Бранавец, перавярнуўся на спіну,— паказваў і сваю сілу, і свой спрыт. Але яму мала было плаваць спакойна.— Што агінаешся, спаласніся хоць, а то стаіш, як цявіна абвіслая! — дабіраўся ён да Васілеўскага.

Той толькі махнуў рукой. Бранавец не вытрываў, выйшаў на бераг, згроб Васілеўскага папярок тулава, бягом панёс на глыбейшае і шыбануў у ваду. Калі сышліся кругі, Васілеўскі так і не паказаўся з вады. Бранавец спалохана стрыгануў вачыма наўкруга, нібы выбіраў, куды кінуцца ўцякаць, спыніўся вачыма на Лазоўскім і на Куляшу.

— Нырай, асмалак, маць тваю! — крыкнуў на яго Корзун, які з усяе сілы гроб рукамі да таго месца, дзе Бранавец укінуў у ваду Васілеўскага. Але Бранавец толькі пазіраў усё на Лазоўскага і на Куляша, адступіўся да берага.

— Нырай! — яшчэ раз раўнуў на яго Корзун.

І якраз у гэты час за метраў дваццаць паказалася з-пад вады галава Васілеўскага, ён фыркнуў, як кот, і мякка, спакойна паплыў у возера.

— Хопіць, а то дагуляецца,— толькі і знайшоўся сказаць з палёгкай Кулеш. Бранавец першы пайшоў да берага. Ачомаўся крыху, страсянуў галавой:

— Бач, здыхляк, як плавае!..

— А ты, герой, мо і трусы ўжо абмачыў,— не прамінуў Корзун, выходзячы на бераг.

— Я ж не ты, Здор, які не тоне...

Падплыў да берага і Жэнік. Па чарзе шаравалі адзін аднаму спіны, мылі галовы. Потым расчэсваліся, абсыхалі на сонцы.

Васілеўскі ўсё плаваў, потым прыпыніўся, прыслухаўся, нават галава яго прыпаднялася над вадой, і хутка паплыў да берага. Мужчыны таксама пачулі далёкі трэск матацыкла. Бранавец рагатнуў:

— Во падла, гарэлку чуе! Глянь, як грабе!

Яны засмяліся, гледзячы, як спяшае Васілеўскі. Да масткоў тым часам пад'ехаў на матацыкле механік.

Тоўсты, у расшпіленай да пупа клятчатой рубашцы, крыху касалапы, уперавалку з нагі на нагу, у адной руцэ ён нёс накаўную гаспадарчую сумку, другой выціраў узмакрэлы потны лоб.

Сумку паставіў пад вярбой, а сам, на хаду раздзеючыся, зачэкаўся да вады.

— Во дзе дабрыня, хлопцы!

Пот цёк у яго па лысіне, але механіку гэта не замінала спяшаць, гаварыць:

— Давай, Васілеўскі, расцілай газеты, а я паплаваю троха.

Ён смела плюхнуўся ў ваду і лёгка паплыў.

— Бач, які гладкі, як асянчук. Трыбух нагадаваў, хату выбудаваў, машыну купіў і начальнікам стаў.— Бранавец востра кінуў вокам на механіка.

— А табе хто не даваў? Трэба было вячэрнія дзесяць канчаць, а не гарэлку жлукціць і баб шчупаць,— Корзун не даваў яму спуску.

— А маць яго... Хоць пагуляў, а цяпер можна, як каню, у баразну станавіцца і валачы. Або яго навука ў механікі вывела? Во гэтая рыжая карова,— ён кіўнуў на сумку.— Каму толькі не дагаджаў. Цяпер, каб як след мы на жніво выйшлі, грошы і на нас найшоў, на возера прывёз...

— Але ж, падла, аднае гарэлкі набраў. Каб віна, то кожнаму па адной на рыла было б.

Васілеўскі абураўся на механіка па-свойму. Ён разаслаў газету, разрэзаў сала, расклаў пер'е цыбулі, адчыніў дзве кансервавныя бляшанкі, парэзаў буханку хлеба, паставіў дзве шклянкі. Адвінціў пластмасавы бітончык, панюхаў:

— Бярозавы...

— А ты думаў, самагонкі табе,— сцэпануў плячом Бранавец.

Лазоўскі сядзеў, прытуліўшыся плячыма да вярбы. Кулеш прылёг на траву, прыслухоўваўся да цішыні і да сябе самога. Не часта астаецца часу вось так проста паляжаць, даць адпачыць целу і прыслухацца да цішыні.

— Калі будзе гэтак жарыць, то нам толькі ўспявай ухваціць усё з поля,— гаварыў механік, расчэсваючы рэдзенькія валасы, на хаду адзеючыся.— У панядзелак пробны выезд, а там і зажнём...

— Рана нам яшчэ, хіба на ўзгорках дзе,— сказаў Лазоўскі і падсунуўся бліжэй да газет.

— Цябе пытацца не будуць! Дадуць каманду з раёна, каб зажалі, і зажнём, усе дружна, і першыя тоны здадзім, каб не адстаць ад другіх. Наша дзела цехніка. Усё, мы гатовы, праўда, Фёдаравіч? — Бранавец зірнуў на механіка.— Я свайго сёння завяду, і ён, як звер, дзве такія ўборкі адмалоціць...

— Чаму не адмалоціць? Новенькая «Ніва». На новым любы герой пад сябе рваць,— усміхнуўся Жэнік.

— І мой некалі старым стане.

— Не трэба, хлопцы, наперад... Выедзем у поле, там яно сваё пакажа. Давайце за тое, што кончылі мы рамонты.

Механік піў паволі, як смакаваў, і бачыў усіх. Бранавец хвацянуў залпам, зараз, Корзун роўна, за два глыткі, Лазоўскі піў паволі, як ваду, Васілеўскі моршчыўся, але не адымаў стограмоўку ад рота, Кулеш адпіў паўчаркі і паставіў.

Закусвалі моўчкі. Першы насцеражыўся механік, калі пачуў вуркатанне «козлікавага» матора.

— Не, гэта не яго... Гэта аграномка.

— Вельмі ты яго баішся! Не было яго, спраўляўся і ты сам, без інжынера. Гэта цяпер напрыдумлялі,— Корзун мачаў цыбулінай у соль.

— Не, чаго... Ён ведае цехніку, самі бачылі. Я што, калі, як і вы, самавучка, пракцік. Паправіць што, запчасткі прывезці. Ён толькі што хоча, каб у нас, як на заводзе, усё было, як на канвееры. І мы да гэтага не дараслі, непрывычныя, ды і не канвеер у нас.

— Няхай неба цэлафанам завесіць, каб дождж не паліў,— усміхнуўся Бранавец.

— Нічога, пабудзе, абатрэцца, я так рашыў. Мы ўсё роўна тут былі і тут будзем. Ніхто без нас нашу работу не паробіць. А таму лепш не заядацца. Разумны чалавек прыжываецца, а не — далей пойдзе шукаць сваё. А нам з вамі,— механік зноў наліў.

Мужчыны згодна кіўнулі галавой.

— Яно пазней мо так і будзе, а цяпер яшчэ далёка нам да такой работы, як на заводзе.

— Чаму далёка? Бач, пасёлак пастроіць адзін, як гарадскі, знясуць нас усіх на цэнтральную,— падкінуў Корзун Жэніку.

— Ты пра гэтыя неперспектыўныя? — папытаўся механік.

— Дзе тых грошай набярэшся, каб усё ўзяць і перавезці. Ты альбо я кінем усё дагледжанае і паедзем? Усё гэта мо калі і будзе, але яшчэ не пры нас. Праўда, на прадсядацеля жмуць, каб домікі строіў. А ён гне, што трэба ферму здаць, каб грошы былі, а пасля можна будзе і тыя домікі ў пасёлку ставіць.

— Прыжмуць, і будуць ставіць,— гмыкнуў Васілеўскі.

— Ты закусвай, Коля, закусвай,— прапанаваў яму Лазоўскі.

Пасля выпітага Васілеўскі неяк размяк увесь, нібы распоўзся.

— А што ты мне рот затыкаеш?

— Пад'еш, а то ап'янееш,— Жэнік таксама падклаў Васілеўскаму хлеб і сала.

На нейкі час мужчыны прыціхлі. Самы малады з іх, з тых пасляваенных пераросткаў, што не паехалі ў горад, Васілеўскі быў і брыгадзірам. Трое дзяцей. Цяпер механізатар. І співаецца з кожным днём.

— Мне плот трэба было паправіць, а то на агарод абваліцца,— сказаў пра свой клопат Лазоўскі.

— Гаспадар, летам плот правіць,— гмыкнуў Корзун.

— Дзеці па папяроўкі лазяць, паламалі.

— Пасядзі дзень без работы, бо саўсім у корч сагнешся. Думаеш, дзеці твае цябе за твае грошы даглядаць будуць? Здадуць у багадзельню. Бач, Кулеш робіць і робіць, а яго выбранка ўсе яго грошы на анучкі з дачкой як цераз прамую кішку прапусціла. Паехала да дачкі, а ён сам сабе трусы мые.

— Ён хоць сам сабе мые, але з расшпіленымі штанамі, як ты, пры добрай жонцы, не ходзіць,— заступіўся за Куляша Корзун.— Не даюць табе спакою чужыя грошы.

— Хваціць вам, на рамонце згадзела вас слухаць. Во адвячорак які, хоць ты прыляж ды прыдрамі. Маці некалі казалі, усё роўна як і сам Бог прыгрэўся на сонцы,— перапыніў іх Лазоўскі.

Яму яшчэ хацелася сказаць, што як прыйшлі яны з вайны, то не было ні тае выгады з работы, ні таго дастатку, як цяпер, не кажучы ўжо пра заробтак, а яны рабілі. Ды і як рабілі, ад цямна да цямна, ноч прыхватваючы. На спустошанае прыйшлі, з холаду, з голаду. А і цяпер, здаецца, ніхто лепш за іх не робіць, яны яшчэ рабочая сіла. Цяпер за работу і пашана, і грошы, і ордэны, як Куляшу. За вайну не далі, а за работу зарабіў.

Зялёная дубровачка,
Чаму рана зашумела,
Жоўтым лісцікам зажаўцела?

Заспяваў механік ціха, глыбокім, але нейкім вольным, шырокім голасам. Быццам аднекуль звысоку аглядаў ён і поле, і тую далёкую, аж пры небасхіле, дуброву. Здавалася, што і песня сама наплывала з лёгкае спрадвечнае палявое смугі над слуцкімі палеткамі. Услед ім песню падхвацілі Бранавец і Корзун:

Паўз мяне купцы едуць,
Яны з мяне дубцы рэжуць,
На карэнні агні кладуць,
Вышэй верху дымы ідуць...

Кулеш ківаў у такт песні галавой, глядзеў на Лазоўскага, які варушыў губамі, нібы хацеў падспяваць, але не адважваўся ці развучыўся. Жэнік прыжмурана глядзеў удалечыню за возера, на белы будынак калгаснага клуба.

— Ой, ты вярніся, мой войчанька,
Бо ты мяне не дагоніш,
Варанья конікі ўтоміш.
— Ой, коні мае варанья,
Слугі мае маладыя...

Цяпер ужо нібы перагаворваліся два галасы, расказвалі вечную, няхітрую гісторыю чалавечага жыцця. І затухалі згодна нейкай ціхай і светлай журбай.

Зялёная дубровачка,
Чаму рана зажаўцела...

Пасля песні маўчалі, як пасля доўгае дарогі.

Потым Корзун прыслухаўся і сказаў:

— Здаецца, мая ўжо разведала. Гарэлку, як карова воўка, за вярсту чуе.

Па дарозе да возера курэў матацыкл.

— Чорта яна цябе з-за гарэлкі пільнуе! Каб якую даярку не завёз сюды, — падколваў яго Бранавец. — На, чмыхні на дарогу, усё роўна папахваліць цябе сёння.

— Каб мая гэтак, як ведзьма на мятле, лятала, я б яе адмясіў, — пракаменціраваў далей Бранавец і глядзеў, як Корзунава жонка падрулявала да масткоў.

— Ты адно толькі і ведаеш — адмясіць.

Корзун устаў, уссунуў на ногі сандалі.

— Пайду, а то як уварвецца сюды мая алкагольная рэвалюцыя, то будзе і вам!

Жонка тым часам па-мужчынску, рыўком, паставіла матацыкл на падножку, завярнулася да вострава, узяла рукі ў бокі. У чырвоным шлеме, у белай кофтачцы без рукавоў, у караткавай спадніцы і спартыўным трыко — чакала.

Корзун з мосціка, як прэм'ер з трапа, махнуў ёй рукой. У адказ жонка паказала кулак, зняла матацыкл з падножкі.

Ад матацыкла Корзун памахаў мужчынам рукой, сеў на задняе сядзенне, абняў жонку і, мабыць, ціскануў яе за грудзі, бо яна круцянула на яго галавой, і матацыкл паехаў па поплаве на дарогу.

— Во Здор, выбраў сабе, прывёз з-за свету, — не стрываў Антон.

— А чаго? Добрая баба. І яго глядзіць, і ён да яе.

Лазоўскі ўстаў. За ім усталі і ўсе. Механік згроб у сумку астаткі закусі разам з газетамі, забраў бутэлькі.

Бранавец раскатурхаў Васілеўскага, які мірна за-драмаў пры парожняй чарцы, павёў яго да матацыкла і пасадзіў у каляску. Лазоўскі таксама паехаў з механікам. Жэнік і Бранавец пайшлі да свае вёскі, а Кулеш — на сваю сцежку.

Душна, ціха вечарэла, і яшчэ мацней пачынала пахнуць спелай збажыной.

13

— Ну-у, Пярэсты! А, ваўкарэзіна, лянуешся ногі змяніць!

Жыгар дастаў каня дубцом па нагах, і той нехаця затрухаўся бягом. Колы мякка пакаціліся па паплаўной дарозе. Жыгар паправіў касу, якая была запрэжана і ляжала ў возе. Здаецца, лета, цяпло, а зранку ў адным пінжачку і не тое каб халаднавата, але неяк свежа. Як ні гавары, хоць і былое балота, а трымае ў лагчыне вільгаць.

Наводдаль ад дарогі, за электрапастухом, хадзіў калгасны статак. Каб раней, то такую цімафееўку ніхто б не даў каровам таптаць. А цяпер яны пасвіліся па траве ў калена, калі вытоптвалі, пераганялі чараду на суседні калектар, адгароджаны электрапастухом. А на гэтым падсявалі і ўгнаенне, і нават палівалі, каб трава адрасцала. Усё ж пасля меліярацыі на ўробленым людзьмі балоце запасіў на зіму сена і калгас сабе, і людзям хапала, і пашы трымаў вунь якія, што некалі і не сніліся. Ганялі кароў па пустых папарах і хацелі, каб малако давалі.

Пярэсты прабег крыху і зноў перайшоў на свой прывычны роўны ход. Жыгар не падганяў яго, каб не калаціцца ў драбінах, бо поплаў кончыўся і дарога пайшла па цвёрдай зямлі. І адразу ж павеяла цяплом, як ад нагрэтае печы. Жыгар неўзабаве скіраваў каня на вузкую, зарослую піжмай і крываўнікам мяжу, якую невядома нашто пакідалі паміж палеткамі.

Сінія валошкі выйшлі з жыта да сонца. Бярозка абвівала жытнёвыя сцябліны, цягнулася ўгору. З другога боку ад мяжы расла бульба. Ліст на ёй пажаўцеў мясцінамі, а сям-там і высахлі сцябліны.

Жыгар з'ехаў у лагчыну, да невялічкага лужка сярод поля. Жыта вымакла ўвесну, і да лужка можна

было пад'ехаць з возам. Толькі зрэдку тырчалі сямтам жытнёвыя сцяблінкі, праменькія, з пустым коласам. Такія лужкі былі на кожным полі. У іх стаяла цёмная балотная вада, дно было гразкае. У самае спякотнае лета лужкі перасыхалі зусім, і гразь камянела, трэскалася. Цяпер трактарамі, калі аралі восенню, лужкі зворвалі амаль зусім, а некаторыя і зусім заворвалі. На месцы гэтых лужкоў шэра бялеўся глей. І ўсё роўна на ім нічога не расло, бо вымакала вясной. А калі трымалася дажджлівае лета, то зноў пачынала брацца асака, трава. У засуху ж акрамя травы разараныя лужкі пачыналі зарастаць ваўчкамі і драсёнам.

Лужок, да якога прыехаў Жыгар, не араўся ніколі. Ён быў вялікі, у куп'і ў пояс чалавеку. А на купінах высока і густа расла асака. І толькі ў самым цэнтры стаяла вада, маленькая лапінка якой не высыхала нават у самае гарачае лета. Праўда, пакрысе меншаў і гэты лужок. Паўз краі яго, на тупкім, расла доўгая тлустая трава.

Жыгар злез з воза, выпраг каня, прывязаў яго лямчынай за куст, уваткнуў кассё ў зямлю і абудзіў ранішнюю цішыню нязвычайным звонам мянташкі аб касу. І потым узмахнуў касой, адчуў, як яна мякка і напорыста ўвайшла ў траву. Вільготная, мяккая, рэзалася лёгка і густа клалася ў пракос. Такую траву прыемна касіць, гэта не цімафееўка з цвёрдымі, як дрот, сцяблінамі. І пахне тая пакоша не гэтак.

Лёгка і плаўна хадзіла каса, і кошля была прыемная Жыгару, як і ўся сялянская работа. Ён рабіў яе з дзяцінства, ён ведаў, як рабіць яе, толькі не трэба было яго вучыць ці тузаць. А ўвесь век вучылі і тузалі. Усё нехта то зверху, то збоку правіў Жыгару. І ў калгасах, і нават на сваім пляцы. Усё абрэзвалі, усё абагульнялі, карову з хлява выводзілі. Цяпер, на пенсіі, урэшце ён можа рабіць, што хоча, і гэтак, як хоча. Праўда, Кіршчэня сказаў, што за гэтую кошлю на лужках калгас будзе браць грошы. А за што браць грошы? За тое, што Жыгар высушыць траву, дасць сена карове, а потым здасць гэтае малако і яно пойдзе і калгасу ў залік? Ды гэта не бяда, гэта не тое, што было. Гэта не страхагенты, не падаткі, не ўпаўнаважаныя з раёна. Во папассалі яны з Жыгара, асабліва пасля вайны, таго хлеба-солі, які

ён вынес немцам. Усё роўна як ён прыяў тым немцам. Вынес, каб не чапалі, каб не пабілі ці не папалілі ўсіх. Хай сабе і пра сябе думаў, але ж, выходзіла, для ўсіх добра ад таго хлеба-солі было. Партызанам жа памагаў потым усю вайну...

Пад узмахі касы нават і пра тое непрыемнае думалася лёгка. У пракосе ішлося вольна, і Жыгар толькі зрэдку спыняўся, каб падмянціць касу.

Ён гэтак захапіўся кошляю, што не пачуў гук матора і камбайн угледзеў зусім блізка. Камбайн сышоў з дарогі ў жыта і спыніўся.

Жыгар адразу ж пазнаў Куляша. Ды і хто з маладзейшых у гэтакую рань паедзе ў поле. Цяпер хоць і спаборніцтва, і грошы добрыя плоцяць, а ў поле выязджаюць, калі ўжо насохне салома, тады круцяць дапазна. А Кулеш прывык, яшчэ з таго часу, калі ў МТС працаваў. Вось ён пры доме быць не любіць, яму трэба ісці ў людзі, каб з людзьмі. На пенсію пайшоў, а ўсё роўна хоць газаўшчыком прыстроіўся, каб быць на цэнтральнай.

Жыгар уваткнуў касу і пайшоў да Куляша, які ўглядаўся, хто косіць, і невядома, ці пазнаў. Са шпрыцом у руках ён хадзіў каля камбайна, падглядаў яго.

Жыгар ішоў няспешным, гаспадарскім крокам, як чалавек, які таксама не спіць і робіць работу, не тое што іншыя. Але ўсё ж нешта быццам і мулялася, трэба было растлумачыць Куляшу. Спаважная хада надавала ўпэўненасці.

— Дзень добры, Іванавіч! — павітаўся Жыгар, падаў руку.

— Добры дзень, дзядзька Хведар. Вам і на старасць год няма спакою. Цяпер жа ніхто ўжэ не збірае сена пры дарогах.

— Не збіраюць, чакаюць гатовага з калгаса. А я варушуся. Не зраўняеш сена, зробленае самім, і цімафееўку з балота.

— Яно-то не зраўняеш, але з-за клопату, — Кулеш усміхнуўся.

Хударлявы, рослы, у акуратнай чыстай спяцоўцы, ён выглядаў і маладым, і вясёлым нейкім.

— А ты, Ян, на пенсіі як памаладзеў, дальбог! Хоць у сваты цябе!

Жыгар асекся, спахапіўся: з Куляша, мабыць, і так ужо жартуюць з-за гэтае сібірачкі.

— Кажуць, дзядзька, што як хто сябе адчувае, гэтак яно і ёсць — калі маладым, то малады, калі старым — то стары.

— Яно бывае і ў старасці, што на маладое пацягне...

— Ага, а калі зусім на маладзенькае, то і Кажуць, што здзяцінеў чалавек...

У Куляша быў вясёлы настрой, і яму прыемна гаварылася са старым Жыгарам, які ўсё сваё жыццё з дня ў дзень, з цямна да цямна нічога, акрамя работы, мабыць, і не ведаў. Ды і сам Кулеш усё некуды спяшае. І як у прорву тое назараблянае, амаль нічога ад яго не асталася. Радасці і тады не было, часу не ставала на радасць, а ў запас радасці не набіраеш. Цяпер Кулеш ведае гэта, калі жыццё прайшло і назад яго не завернеш.

— А як Павел твой? Ён жа ў цябе начальства...

— Павел у Сібір у камандзіроўку на лета ўсё паехаў.

— І мае раз'ехаліся. Ты яшчэ маладзішся, а я ўжо часам, як скруціць хвароба, аж завыць гатовы сабакам...

— У іх сваё жыццё. Ім там лепш жывецца, і мая Мар'я, бач, задрала голаў і ў горад, як карова ў канюшыну, на старасць год.

— Ты свае Мар'і не знаеш... Яна як панясе, дык панясе, — раптам засмяўся Жыгар.

— Ну, ляйчына як пападзе пад хвост, то панясе. Гэта я ведаю. Гэтага добра з мяне за век хапіла, — Кулеш згадзіўся весела, быццам усё тое было з некім другім.

Жыгар глядзеў, як Кулеш спрытна завіхаецца са шпрыцом.

— Баба, Ян, цёмная сіла, дна гэтай цёмнай сіле і канца няма. Гэта як пашанцуе каму, калі любіць яна каго, то і жыццё зжыве, як песню саспявае чалавек. А як не, то ўсё будзе то не гэтак, то не так, то с'як-напераўскасяк. Альбо і зусім разваліцца. Не, бабская натура нязменная. А так жывеш, жывеш, а ўспомніць і няма чаго.

Кулеш паклаў у скрынку з інструментамі шпрыц, паглядзеў на Жыгара і прамаўчаў, падумаў пра нешта сваё.

— А ты хіба адзін, без памочніка? — запытаўся Жыгар, каб перавесці гаворку на другое.

— Жолуда мне далі. Мабыць, перапіўся ўчора, не аб'явіўся пакуль што. Пад абед, калі хочаш, прыйдзе.

— Прападае мужчына з-за гарэлкі. Хоць бы лячыць яго адправілі.

— Туды яго нельга, ён на туберкулёзным уліку.

— Дык ты сёння за дзень і шумнеш гэтае поле? — папытаўся Жыгар.

— Калі мой ветэран не паломіцца, то сажну.

— Як душа мая чула, што трэба браць падводу і травой дадому везці. А то кароў пусцяць, і прапала маё сена.

— Дадому забраць надзейней, — згадзіўся Кулеш і палез у кабінку.

Жыгар паволі пайшоў назад да свайго лужка. А цікава, калі падумаць пра таго ж Куляша і пра дачку Русакевічаву, як яны любяцца? Зусім як маладзенькія? Хаця і ён, Жыгар, тады быў ненамнага маладзейшы, чым Кулеш цяпер. Праўду сказаў Кулеш, што калі не адчуваеш сябе старым, то і не стары. І ён тады не адчуваў сябе старым, пра гэта і не думалася, цела было здаровае і паслухмянае. Усё спраўнае, усё на месцы, а таму пра ўзрост, пра гады і не думалася. Тады яшчэ пляцы не абрэзвалі, па шэсцьдзсят сотак мелі. І тады яшчэ на пляцах сеялі збожжа, часцей жыта, бо хлявы саломаю крылі, і трэба было рамантаваць стрэхі. Сеялі жыта на пляцах на кулі.

І схапіць гэтыя снапы з поля дадому было толькі пасля работы, адвячоркам. Жыгар у той дзень вазіў калгасныя снапы ў гумно і ўжо ехаў у канюшню выпрагаць каня, калі Мар'я Куляшова ад малатарні ішла. Моцная, у лёгенькай, цеснаватай на ёй сукенцы, з касынкай на галаве і з сахаром у руцэ.

— Садзіся, Марыя, падвяза.

— Вы б лепш, дзядзька, каня далі снапы з пляца прывезці.

— Паехалі. Хто ж табе накладзе? Ці я ўжэ гэтакі ўломак.

— Вой, то дзякуй вам! Я думала, сама пакладу, а Паўлік бы падаў.

— Паўлік твой яшчэ малы снапы цягаць.

Жыгар шлегануў каня ляйчынаю па баку. Мар'я сядзела побач з ім на аглабіне, і ён адчуваў цеплыню ад яе цела.

— А твой ударнік жне ўжо недзе?

— Жне. Камбайн яму далі гэтае лета.

— На камбайне хоць заробіць, не тое што мы тут.

— Павінен зарабіць, а так на чорта гэтакая работа, што і дома не стыкаецца.

— І гэта праўда. Пры гаспадарцы мужчына дома патрэбен.

— Усё з-за гэтага зарабатку гонішся...

Мар'я была быццам незадаволена заробкамі мужа. Пачынала ўжо цямнець, але не спала яшчэ дзённая гарачыня. Мар'я лёгка падавала яму на воз снапы, ён глядзеў на яе плечы, на яе рукі, на ўсю яе, налітую спелым жаночым сокам і сілай, і гэта хвалявала яго. Воз наклалі хутка, уціснулі, і калі ўціскалі і Мар'я прытулілася да Жыгара, то плячо яе было надзіва гарачае і мяккае.

Дадому Мар'я пайшла напрасткі, каб адчыніць вароты на двор і прыгатаваць на такую месца, куды скідаць снапы, а Жыгар паехаў наўкруга па дарозе.

Сонца ўжо чырвона села за небасхіл, але цямнела паволі, як і заўсёды ўлетку.

Снапы Жыгар скідаў прама на ток, а Мар'я стараніла. Потым ужо рукамі падаваў з воза, падносіў іх у гумно. Яны не гаварылі больш нічога, Жыгар толькі адчуваў, што хвалюецца ўвесь, і гэтае хваляванне звінела ў паветры. І яно ішло ад Мар'і. Калі яна брала ў яго з рук сноп і выпадкова дакранулася да яго рукі, гарачыня гэтая ашпарыла. І наступным было адчуванне, што яе вялікая і тугая гарачыня абхапіла ўсяго яго. Жыгар ступіў да Мар'і. І потым то быццам знікаў у ёй, то зноў на нейкія імгненні вяртаўся з небыцця. Здавалася, што гэта было доўга-доўга, і пасля асталася светлая пустата і лёгкасць...

Мар'я ляжала нерухома, бялелася ў прыцемку і не саромелася яго. Яна не вярнулася яшчэ са свайго бяспамяцтва.

Жыгар ціха, асцярожна выйшаў з гумна, выехаў з двара. І пакуль ехаў, стоячы ў возе, адчуваў, што не можа супакоіцца, трымціць кожная крывіначка ў яго целе.

Праз дзён колькі Мар'я перастрэла яго ля кузні, павіталася:

— Можа б, мне касу пабілі, дзядзька, а?

Жыгар убачыў, як блішчаць яе вочы, і зноў ад яе голых рук, ад усяго цела пачуў тую самую цеплыню, якую адчуў у той адвячорак. І зноў захвалявалася ўсё цела, затуманілася ў галаве, нібы вочы яе ўцягвалі ў сябе.

— Не, Манечка, не! У мае гады ніхто мне такога не даруе. Ты маладая, табе можна.

— Як ведаеце, дзядзька! — усміхнулася яна.

І не спяшалася пайсці. І потым яшчэ неаднойчы Жыгар лавіў позірк яе вачэй, затуманена бліскучы, які прыцягваў да сябе.

Жыгар роўна махаў касою. Цяпер ён не адчуваў у сабе нават і следу таго хвалявання. Ён і тады, і цяпер думаў пра тое, што Куляшу не пашанцавала з жонкаю. Але так уладкавана ў свеце, што нічога само па сабе не праходзіць і не даруецца. Здавалася, жыццё пражылі Куляшы, а трэба было з Сібіры ехаць сюды Русакевічавай дачцэ... І хутчэй за ўсё абаім ім, ёй і Куляшу, радасці мала будзе.

Жыгар да абеду скасіў і наклаў на воз траву, прывязаў яе вяроўкамі, каб не раскідалася, а Куляшоў камбайн спорна снаваў па полі, і жытнёвая палоска ўвачавідкі меншала і меншала.

14

Голас Усцінкі Мар'я пазнала адразу. Ды і чуваць было добра, быццам побач стаяла Усцінка.

— Вечар добры, мая галубка. Ты думала, што я забылася пра тое, што з табой гаварыла? Дамовілася я з маёй суседкаю, запішы яе тэлефон.

— З якою суседкаю? — не зразумела спачатку Мар'я.

— Ну, з тою, на танцы разам схадзіць.

— Дзякуй, цётка, не трэба. Якія тут танцы? Трэба паехаць дадому, хоць памыць там што, прыбраць.

— Яно трэба, мабыць, табе паехаць. Я Маню Міхаілаву на днях на Камароўцы сустрэла была. Прадаваць яблыкі яна прыезджала. Дык яна мне расказвала, што вярнулася з Сібіры дачка Русакевіча, настаўніка. Таго, што некалі да нас з акадэміі прыехаў. А Кіршчэня выдаў тады нацдэма.

— Адкуль вы ведаеце, цётка? — папыталася Мар'я.

Тое, што вярнулася Русакевічава дачка, яна знала. Свякроў расказвала пра яе вяртанне і пра тое, як памагала ёй.

— Гэта тады ўсе ведалі. А хто ж яшчэ? Ён жа акцівістам быў. Усюды ўрагоў тады арыштоўвалі. І яго арыштавалі. Пра гэта я чула тады, як медсястрою рабіла. І Марозік-фельчар, і Курганчык многае расказвалі пра тое, што рабілася. І пра Кіршчэню. Ён жа быў як каршачок над усімі. Колькі мой Амерыканец яго папагадзіў, папаіў гарэлкаю і кілбаскаю папакарміў! Мая ты галубка, даўно гэта было. А настаўнік — чалавек новы, прыезджы. Дык мне ведаеш што Маня расказала? Надта ж твой Ян шчыруе ля гэтае жанчынкі. Яна маладзёна яшчэ і з выгляду. Ды, Маня казалася, што і ў хаце ў яе ён усё парабіў, і нават у дзіцячым садзіку, дзе яна рабіць асталася, усё паправіў, павыфарбоўваў.

— Вой, вы нагаворыце, цётка! Унукі ў чалавека ўжэ!..

Мар'я адчула, як гарачыня ашынула галаву. А чаму і не, калі маладая. Паміж сабою яны, здаецца, вечна ці рубам адно на аднаго, ці зусім задам.

— Я ж, мая галубка, нічога не кажу. Табе ж самой відней. Я табе пераказала толькі, што мне Маня сказала. Бабы, яны і нагаварыць усякага могуць.

Мар'і не хацелася больш слухаць Усцінку. «Бач ты, Леначка нутро пачула: і сапраўды Шапакляк чорны», — падумала Мар'я, але ўжо спакою не стала, пачала званіць на работу Веры, каб тая сама забрала з сада Леначку.

У буднія дні на вакзале народу хоць і збіралася многа, але на Слуцк білеты былі, і Мар'я села ў аўтобус адразу ж. Аўтобус мяккі, вялікі, новы, ішоў экспрэсам, і на слуцкім вакзале Мар'і давялося чакаць амаль паўтары гадзіны.

Са Стараселля нікога на аўтобусе не было, толькі дзяўчынкі-школьніцы Кавалёвых ехалі. Ды яшчэ з калгаснага пасёлка. У твар іх Мар'я ведала, але — не болей. Цяпер у калгас наз'язджалася з усяго свету. І яны нікога вясковых не ведаюць, і вясковыя іх не надта.

Мар'і было гэта на руку, не хацелася, каб хто лез з роспытамі ці з расказами. Яна прыстроілася ля акна і не бачыла, як у горадзе, на выездзе, зайшла старая Ясіха.

— Дзень добры, Маня. А я глянула, здаецца, і знаёмы нехта.

Старая не чакала адказу, умасцілася побач з Мар'яй.

— Ты гэта з Мінску едзеш? У каторага ж была? Але што я пытаюся! У дачкі. Сын жа ў цябе старэйшы, у начальстве, яму ўсяго хапае. А маці з-за дачкі хіба спакой будзе?

Старая паправіла пад барадой ражкі хустачкі, і вочкі яе востра і пільна зірнулі на Мар'ю.

— І вам жа не сядзіцца, цётка.

— Не сядзіцца. Дзе ж ты, жывы чалавек, уседзіш. Усё ж хочацца паправіць ці зрабіць, каб лепш было. Сам ужо пра сябе не надта і думаеш.

— А што вам думаць? Кватэру ж пабудаваці, мэблі накупляці. На ўсім гатовым пасадыці.

— А думаеш, усё гэтае гатовае грэе? Мо каб самі зарабілі, самі агоралі, як некалі гаварылі... Што ж ты думаеш, ад лёгкіх грошай дабро вялікае? Ён жа прывучыўся піць, пасля работы не можа каб не хлебнуць дзе. А дзе п'янка, там і на дурное цягне. Цяперашнія ж жанкі не глядзяць, альбы пад руку мужчына папаўся.

— А некалі надта лепшыя былі? Старыя ж разказваюць.

Мар'я ўсміхнулася, паглядзела на старую. Гэта ў яе была мянушка Аборачка. А пайшла з таго, што мужчынам, якія да яе падыходзілі, наказвала: «Як прыйдзеш да сянец, руку прасунь у акенца і пацягни за аборачку». Аборачка тая вяла да замыкла-засаўкі ў дзвярах у сенцах. А сама на тую пару выходзіла ў сенцы спаць, бо ў хаце ад цяжкага духу ў яе галава пачынала балець.

Старая паглядзела на Мар'ю востранькімі вачыма, выгляду не падала, што зразумела, у чый агародчык кінуты камень, і вырашыла аднесці пірагі:

— У цяперашнім свеце верыць цяжка. Вот і на твайго б хіба хто хоць што сказаў? Век бы і не падумаў! А як прыехала гэтая сібірачка, дык ён там у яе і платы ўсе пагарадзіў, пакуль цябе не было! Мала што ў хаце ўсё абрабіў, дык і ў садок следам пайшоў. Яна дзяцей у калгасны садок устроілася даглядаць. Дык і ён ля яе цэлыя дні, тыя дзіцячыя гушкалкі быццам рамантуе. І адрамантаваў, і нават

павыфарбоўваў. Усё роўна як і работы ў старога мужчыны няма больш...

Старая гаварыла моцна, каб чуў увесь аўтобус:

— Я б, на тваім месцы, завязала б ёй на голаў спадніцу і па вуліцы б з крапівою голу прагнала...

— Вот страху вялікага, што памог жанчыне плот загарадзіць. А хіба ж вам ваш Ясь, як усе, хто толькі ні ленаваўся, за вяровачку шморгалі, на голаў спадніцу завязваў? — адбрыла старую Мар'я.

Хлопцы, якія сядзелі ззаду, рагатнулі:

— Во даюць старушкі!

Мар'я не стала чакаць, пакуль старая пачне аскірзацца, бо сварыцца тая ўмела, устала і пайшла бліжэй да дзвярэй. Але злосць бушавала ў грудзях. І з аўтобуса прыпынку Мар'я шыбавала дадому, не пераводзячы духу.

Старая Люба, калі ўгледзела нявестку, па тым, як яна прэ, нібы ласіха, напраткі з аўтобуса па разорцы між бульбоўніку, здагадалася, што да Мар'і дайшлі чуткі.

Мар'я павіталася са свекрывёй, уляцела ў сенцы, выклала з сумкі ў буфет прывезеныя батоны і хлеб, шмарганула нечага ў хату, вярнулася адтуль. Ёй нібы цесна было ў хаце.

— Есці хочаш? У мяне макарона зварана, — прапанавала старая, як быццам нічога і не заўважала.

— Не хачу я есці. А Ян дзе?

— Жне. Ён жа зноў на камбайн пайшоў.

— Жне? А можа, яшчэ і малоціць начамаі?

— Можа, і малоціць. Ты сама ў яго папытай.—

Старая Люба адказвала роўна, спакойна, хоць у самой трымцела нешта ў грудзях.— Ты менш слухай, што чужыя языкі наплятуць.

— Ага, можа, пачакаць, пакуль клунак звяжа і зусім да гэтае к... пяройдзе? Кніжку туды ад мяне, ад дзяцей занясе?

Мар'я не верыла, што ў Яна няма яшчэ аднае ашчаднае кніжкі, на якой ён назбіраў грошай, тых, што не аддаваў ёй.

— Не пляці дурнога. Якія грошы ў яго?

— Дурную з мяне робіце! Не, я так сядзець не буду! Я іх гэтак развяду, што дзесятаму закажуць! Я ім любоў пакажу!

Мар'я яшчэ пакруцілася па хаце, а потым пашыбавала на двор, з двара на вуліцу.

Прадчуваючы нядобрае, старая Люба выйшла на двор, потым у вулачку. Ціха і душна на дварэ. І людзей нідзе не відно, толькі дзіцячыя галасы чуваць. Дзеці гулялі на вуліцы, і нават гарачыня не перашкаджала ім. І раптам гэтую цішыню ўзарваў трубны Мар'ін голас. Старая Люба не магла разабраць слоў, але крык ператварыўся ў гвалт, умяшаліся другія галасы. Крык чуўся з былое панскае сядзібы, ад дзіцячага садзіка. Мар'я дабралася да сваёй саперніцы і, як сава зайца, мабыць, драла яе.

Калі выходзіла з дому, Мар'я яшчэ не ведала, што будзе рабіць. Ногі міжволі самі панеслі да хаты Русакевічаў. І прыглядацца не трэба было: платы і варотцы падрамантаваны, павыкошвана ўсё пустазелле. Мар'я нават ткнулася згарача на двор, але на дзвярах у сенцы вісеў замок. Цераз агароды выйшла на загуменную дарогу і адтуль пакурэла да дзіцячага садзіка.

Час быў пасля абеду. Галя паклала дзяцей спаць, а сама прысела насупраць адчыненага акна ў альтанцы з кнігаю. Змалку яшчэ бацька прывучыў яе чытаць. Было чуваць, як на кухні кухарка Каця і нянечка Волька ціха бразгаюць, мыюць посуд.

Галя ўгледзела жанчыну, мажную, рослую, незнаёмую, якая ад варотцаў заўважыла Галю ў альтанцы і павярнула туды.

— Вот ты якая, курва сібірская! Дак гэта ён мяне высадзіў, а цябе пасадзіў у матацыкл? Чаго вытрашчылася? Я табе бельмы твае бясстыжыя выдзеру! Мала табе тых, што па ўсім свеце скаланула, дак ты і сюды дабралася!

— Ціха, дзяцей пабудзіце! — ступіла ёй насустрач Галя, і ў той жа час твар балюча апякло. Мар'я растапырыла пяцярню і паласнула саперніцу па твары.

— Я з цябе кудлы гэтыя завітыя выдзеру!

Галя закрычала ад болю і ад страху, ад неразумення, што адбываецца, баронячыся, сунула рукамі перад сабой і зноў пачула рык:

— А, курва, дык ты яшчэ пальцамі ў вочы цяляеш! А вот табе! Я цябе голуую ў людзі выпушчу!

Мар'я рванула на саперніцы кофтачку.

У гэты час з будынка выбеглі Каця з Волькаю, кінуліся да разлютаванае Мар'і:

— Што ты робіш? Чалавека скалечыш!

Жанчыны павіслі ў Мар'і на руках. Галя адскочыла ўбок, прыкрываючыся разарванай кофтачкай. Адчувала, як пячэ ў твар, як солана ў роце ад крыві.

— Сюдою, загуменнем, Іванаўна, бяжыце дадому! Дадому бяжыце,— махала на Галю рукой старая Волька.

— Я табе ўсе вокны вымалачу! Я цябе, курва, бягом назад у тваю Сібіру запру!

Мар'я бачыла, як саперніца бокам, нібы спатыкаючыся, ішла загуменнаю дарогаю дадому. Мар'я яшчэ спрабавала вырывацца, але вырывацца ўжо не было чаго. І яна крычала, каб усе ведалі. Крычала ўсё, што магла, каб чулі ўсе. Яна ганьбіла і верыла, што ад гэтае яе ганьбы нікому не адмыцца. У вокны на яе спалохана глядзелі дзеці.

Кулеш заўважыў, што машына, якая адвозіла збожжа, едзе насустрач камбайну, хоць у яго намалочана толькі трэць бункера і ён не падаваў машыне знаку. Машыны звычайна чакалі пры дарозе, пад'язджалі пасля сігналу.

Малады, толькі пасля арміі, шафёр Колік Маталыцкі махнуў Куляшу, каб спыніўся, і, стоячы на падножцы, крыкнуў:

— Дзядзька, едзьце сваю Мар'ю налыгвайце, а то заб'е гэту вашу сібірачку!

Сказанаму Ян паверыў адразу ж, можа, было прадчуванне, што нешта павінна здарыцца, занадта добра і лёгка было яму апошні час,— можа, таму, што Толік гэткага не мог прыдумаць і пажартаваць з ім.

— Садзіся жні,— загадаў Кулеш памочніку, які з-за недахопу «гаручага» быў цвярозы, паслухмяны і сумны.

— Паехалі,— не то загадаў, не то папрасіў ён Маталыцкага.

Мар'я паляравала ўжо на вуліцы ля садзіка. Крыху збоч стаялі Каця з Волькай, наводдаль з веласіпедамі і без іх малеча, якая збеглася на крык.

— А во і малады прыляцеў! Я і табе, як гэтай тваёй, вочы выдзеру!

Мар'я ап'янела ад перамогі, ёй нічога не страшна было, тым больш мужа, які вечна змоўчваў, яна прагла пакараць яшчэ і яго.

— Дзе Іванаўна? — Кулеш нібы не чуў Мар'і і не заўважаў яе.

— Пабегла агародамі дадому! Скрывавіла яна яе ўсю,— спалохана адказала Каця.

— Я і табе вочы выдзеру!

Мар'я пайшла на Куляша.

Ён не памятаў, што ў руках у яго стары прывадны пас, з камбайна. Але рука ведала, што трымае.

Удар цераз плячо сагнуў і апёк Мар'ю. Яна аж прысела, міжволі завярнулася ўцякаць, але другі гэтакі ж бязлітасны, роўна адмераны ўдар зноў прыгнуў яе да зямлі.

Замест крыку з грудзей вырвалася толькі тоненькае:

— Авой-я-ёй!

Яна не ўспявала разагнуцца, прысядала ад кожнага ўдару. І боль, і ўдары не давалі пабегчы, паралізавалі, прыгіналі, здаецца, збівалі з ног.

Кулеш гнаў жонку вуліцай і роўна, раз за разам адмерваў, паўтараючы толькі адно:

— Гэта табе за ўсё!.. Гэта табе за ўсё!.. Гэта табе за ўсё!..

Мар'я хісталася перад ім, як п'яная, з боку ў бок, запляталіся ногі, і з грудзей вылятала толькі скуголістае «авой-я-ёй!».

Першая апамяталася старая Волька.

— А божачкі, што ж гэта нарабілася? Колік, бяжы забяры яго, а то заб'е, дальбог, заб'е!

Маталыцкі дагнаў Куляша, згроб ззаду ў абдымкі. Кулеш не вырываўся, толькі паўтарыў услед жонцы, якая скуголіла і ўкосікі ішла па вуліцы:

— Гэта табе за ўсё!..

І паслухмяна пайшоў з Маталыцкім да машыны. Толькі ля камбайна зноў агледзеўся, што пас трымае ў руцэ, гідліва адкінуў яго ўбок, моўчкі падняўся ў кабінку.

І да самага канца дня не разгінаўся, жаў люта, без перапынку.

Мар'я дайшла дадому, як п'яная, скуголіла і толькі прыгаворвала:

— Забіў, жыўцом забіў!

Старую Любу яна нібы і не заўважала, снавала па хаце, збірала сумку. Люба папыталася:

— Куды ж гэта ты? Хоць абмыйся.

— Не буду мыцца. Паеду да дзяцей! Хай бачаць, да чаго бацька іхні дажыўся. Паеду!

Аднак у той дзень да Веры яна не даехала. У аўтобусе крыху аслухалася, адышла і ў Слуцку зайшла да Шуры Грышкавай, з якой некалі сядзелі на адной парце. Там выказала ўсю сваю крыўду, выплакалася і, каб правучыць Куляша, пайшла ў міліцыю, адтуль у бальніцу, зняла даведку пра пабоі. У суд падаваць не адважылася, ды і Шура адгаварыла. А ў райком напісала і медыцынскую даведку прыклала.

Ідучы з работы, ужо зусім у прыцемкі, Кулеш з загуменнае дарогі, азіраючыся, зайшоў да Галі ў двор. У хаце не было святла, адчынены варотцы на вуліцу. Кулеш прайшоў па двары. Ён адчуваў, што яна не спіць, што павінна чуць, як ён ходзіць. Потым падышоў, узяўся за клямку. Дзверы былі замкнуты з сярэдзіны на засаўку. Ян адпусціў язычок, і ў начной цішыні коратка металічна грукнула клямка. І больш ні шолаху, ні гуку. Грукаць Ян не адважыўся. Чаго грукаць і што гаварыць? Ён і сам не ведаў. Стаяў пасярод двара, нібы на нешта спадзяваўся. Падумалася, што Галя ўсё ж пакліча яго. Яна не паклікала. Ён выйшаў на вуліцу, зачыніў за сабой варотцы, зашчапіў іх.

Дома ў хаце гарэла святло. Ісці ў хату не хацелася. Прысеў на лавачцы на двары і адчуў, які стомлены, які стары, як баліць усё цела. Не хацелася нават пальцам паварушыць. Здалося, што ён стары-стары, жыве невядома колькі. Не хватала яшчэ на ноч жончынага ляманту і крыку.

А яна, мабыць, пачула, грукнулi дзверы з сянец, прачыніліся дзверы з веранды.

— Ідзі вячэраць, Ян,— паклікала маці, як і звычайна.

— А дзе яна?

— Паехала ўпрочкі.

— Слава Богу! Што яна з Галяй зрабіла?

— Жанкі казалі, твар кіпцюрамі абадрала, коф-тачку парвала. От дажылася я на старасць год да

сараматы! От дажылася! Трэба ж табе, старому чалавеку!..

Старая Люба выцерла ражком хустачкі вочы.
— Ідзі вячэраць. Заўтра на работу.

Па-старэчы цяжка Ян устаў, доўга мыў рукі пад кранам, потым вячэраў. Жаваў сілком і не адчуваў ніякага смаку. І не мог зразумець — да чаго гэта ён дажыўся.

15

— Васіль Сямёнавіч, чэпэ,— Радзюк увайшоў у кабінет і забыў зачыніць за сабой дзверы.

— Што такое? Што здарылася?

Па тым, які рашучы быў партыйны сакратар, Мяцельскі паверыў, што нешта здарылася і сапраўды.

— Вось. З рэзалюцыяй. Тэрмінова разабрацца і строга пакараць.

Радзюк падаў змацаваныя скрэпкай паперы.

Пісьмо Мар'я пісала не адна, з памочнікамі. У ім было і пра тое, які некалі добры чалавек быў Кулеш, і пра тое, як ён глядзеў дзяцей, жонку, пакуль гэтая — тут Мар'я абзывала саперніцу ўсякімі словамі — звяла чалавека. А цяпер жонка вымушана жыць не ў сваёй хаце, больш у дачкі ў горадзе. Камуніст дакаціўся да таго, што ўжо пры людзях, на вуліцы, ледзь не забіў яе насмерць. Таму партыя павінна разабрацца і паставіць яго на сваё месца. Да заявы прыкладалася медыцынская даведка.

У верхнім вугалку хуткім і акуратным почыркам сакратара райкома была напісана рэзалюцыя: «Тэрмінова разабрацца, строга пакараць і паведаміць». І подпіс: «Ігнатава».

Мяцельскі адкінуў ад сябе паперы:

— Знайшоў мне чэпэ! Я думаў, на таку што ці ў полі. Каб большага чэпэ ў нас не было.

— Я думаю, што створым камісію,— пачаў Радзюк, і Мяцельскі ўзарваўся: — Якую яшчэ камісію! Уборка: жніво ідзе! А тут мужык жонку адлупіў. Яе, на добры лад, даўно трэба было правучыць. Ты гэтага не знаеш, я знаю, усе знаюць. А з чым разабрацца? У Куляша, можа, ужо, таго, і моцы няма што-небудзь бабе зрабіць.

— Як?

— А гэтак, як на старасць бывае.

— Дык што нам, яго на камісію адпраўляць?

— Адпраў.

— Няма ж такіх камісій...

— Затое спяцоў пісаць рэзалюцыі і выконваць хапае! Ладна, збірай партыйнае бюро. І без усякіх мне там раследаванняў і камісій. Другім пытаннем стаў гэтае, асабістае. А першае — аб ходзе жніва.

— Зразумела, Васіль Сямёнавіч, — Радзюк упарта паглядзеў на Мяцельскага, і ягонае «зразумела» мела свой сэнс. Але Мяцельскі прытварыўся, што не адчуў гэтага, апусціў вочы ў паперы і не падняў галавы, пакуль парторг не выйшаў з кабінета.

Пасля абеду і на мехдвары, і ў канторы ўжо вісела аб'ява пра пасяджэнне партыйнага бюро. Першым стаяла пытанне аб ходзе ўборкі. Другім — асабістая справа камуніста Куляша І. І. На падрыхтоўку дадзена было толькі два дні. Радзюк умеў выконваць загады.

Партбюро праходзіла тут жа, у агітпакоі на мехдвары. Радзюк сядзеў за сталом, выкладваў і роўнымі стосікамі раскладваў перад сабой прынесеныя паперы. Мяцельскага ён таксама запрасіў садзіцца побач, але старшыня адмовіўся. Ён сеў на прывычнае месца ў кутку. Адсюль добра відаць былі і сакратар, і ўсе члены бюро.

— Тады, Марына, сядай ты да стала. Думаю, таварышы, ніхто не будзе супраць, каб сёння сакратаром папрацавала Марына? — Радзюк гаварыў прывычнае і не адрываўся ад папер.

Амаль усе пратаколы пісала настаўніца, якая прадстаўляла ў партыйным бюро мясцовую інтэлігенцыю. Пісаць пратакол — яе асноўная функцыя ў партбюро. Почырк настаўніцкі, акуратны і разборлівы, запісанае ёю лёгка перадрукоўваць машыністцы.

Сюды ж за стол сеў і Кіршчэня, які запазніўся. Увогуле, ён амаль заўсёды прыходзіў на некалькі хвілін пазней, і для яго аставалася месца толькі за сталом, у прэзідыуме.

— Якія будуць прапановы? Пачнём пасяджэнне. Амаль усе члены партыйнага бюро ў зборы, двух няма па прычынах уважлівых. — Радзюк глядзеў у паперку: нібы і гэтыя словы вычтваў адтуль.

— Тройка за сталом. Можна,— кінуў жарт інжынер.

Радзюк жарту не пачуў:

— На павестцы дня ў нас два пытанні. Акрамя гэтага, у мяне ёсць яшчэ невялікая інфармацыя для членаў бюро. Каб не трымаць нашых спецыялістаў, думаю, дадзім адразу ім слова для інфармацыі, абмяняемся думкамі. А тады пяройдзем да другога пытання толькі складам партбюро. Згода? Згода.

Мяцельскі дастаў з кішэні стары, зацёрты і пакамечаны блакноцік, па прывычцы крэсліў у ім ручкай. Тое, што гаварылася на партыйным бюро, ён ведаў на памяць. І лічбы памятаў амаль усе. Цяпер нібы правяраў сваю памяць. Гэтак жа няўважліва слухалі выступоўцаў астатнія члены партыйнага бюро, не вытрымлівалі, пачыналі перагаворвацца паміж сабой. Калі дудзенне набірала моц, Радзюк стукаў алоўкам па сталае, каб усталяваць цішыню і парадак. Нарэшце адзін такі недахоп знайшлі — страву са сталоўкі давозілі на поле халоднаю. З-за гэтага было выказана дружнае абурэнне і знойдзена прычына. Аказалася, што пацёк тэрмас і замест таго, каб запаяць яго, нічога лепшага не прыдумалі, як вазіць ежу ў звычайным бітоне з-пад малака. Аднак пытанне абмяркоўвалі сур'ёзна, у гэтым убачылі непавагу да тых, хто цэлы дзень жне.

Мяцельскі прыжмураным вокам аглядаў членаў партбюро, пакуль не сустрэўся позіркам з Куляшом, які ў чыстай клятчатой рубашцы сядзеў у другім кутку і ледзь прыкметна ўсміхаўся. Мяцельскі кіўнуў Куляшу галавой і не вытрымаў:

— У мяне ёсць прапановы авансам — у пакаранне даручыць Куляшу запаяць гэты тэрмас.

Члены партбюро засмяліся. І Радзюк, які разумеў ці адчуваў, што адбываецца нейкі розыгрыш, рашыў яго спыніць.

— Таварышы, не будзем ператвараць наша паседжанне ў вячоркі. Калі няма пытанняў па першым пытанні, то будзем закрываць яго.

— Пытанні-то ёсць,— азваўся каваль Фёдар.— Але ад таго, што тут языком часаць будзем, іх не паменшае. Ночы летам кароткія, а заўтра ў нас ва ўсіх работа.

— Значыць, канчаем з першым пытаннем. Думаю, што ў пратаколе запішам: лічыць абавязкам

кожнага камуніста дапамагаць жніву, удзельнічаць у ім. Мы з Марынай тут сфарміруем. Згода? Тады, таварышы, не члены бюро, можаце быць свабодны.

Радзюк пачакаў, пакуль выйшлі людзі, адкашляўся, акінуў усіх позіркам:

— Гм, другое пытанне, скажу прама, непрыемнае. Яно адрывае нас ад асноўнай работы, але прайсці міма мы не можам. І нам не дазваляць.

Радзюк цяпер адчуваў сябе намнога ўпэўненей, чым тады, калі гаворка ішла пра ўборку. Ён узяў у рукі паперу, зірнуў на членаў бюро.

— Мы атрымалі перасланую да нас з райкома скаргу аб недастойных паводзінах нашага таварыша Куляша Івана Іванавіча. З вашага дазволу, я вам яе зачытаю.

Радзюк адкашляўся, гатовы чытаць.

— А пра што? З-за таго, што Мар'ю адлізгаў? — запытаўся зноў каваль Фёдар.— Дык мы і так усё ведаем.

— Я ўжо сказаў, гаворка ідзе аб амаральных паводзінах камуніста,— пачаў Радзюк.— Рэзалюцыя сакратара райкома дакладная і адназначная — разабрацца і строга пакараць.

— Разбірацца-то мы будзем,— не здаваўся каваль.— Але нашто нам усю тую брыдоту, што там напісана, слухаць?

— Пётр Пятровіч, лепш, мне здаецца, перакажыце членам бюро сутнасць заявы. Урэшце, каму цікава, пасля бюро можа астацца і пачытаць. А так час ідзе,— падтрымаў каваль Мяцельскі.

Ён бачыў, як сцяўся ў сваім куце Кулеш, як варухнуліся ў яго на сківіцах жаўлакі.

— Я магу і так. Сутнасць пісьма жонкі Куляша на імя першага сакратара райкома ў тым... Гм... Ну, тут пра тое, як ён сапсаваў ёй жыццё, тут пра грошы... быццам грошай не дае... гм... Ага, вось тут яна піша, што таварыш Кулеш завязаў любоў з Русакевіч Галінай Іванаўнай, якая пераехала да нас нядаўна і працуе ў дзіцячым садзіку...

— Го, Ян, дык ты маладзец, калі яшчэ гэтак можаш! — каваль Фёдар весела рагатнуў.— Яго пашчырыць за гэта трэба!

— Не перабівайце мяне, калі ласка, таварыш Сыцька. Значыць, такія паводзіны, такое сужыцель-

ства разбэшчвае моладзь, наогул людзей і не адпавядае нашай маралі...

— Ты глядзі, як Мар'я ў горадзе падкавалася!

— Таварышы! Не паважаеце сябе, паважайце мяне!

Радзюк пакрыўдзіўся.

— Не адпавядае нашай маралі. А цяпер пра тое, да чаго дайшло... гм... сярод бела дня, на вуліцы, біў люта, каб забіць. Гм, і асталася жывая толькі таму, што людзі ўратавалі. І зноў пра прыклад камуніста. І да ўсяго — даведка медыцынская аб пабоях. Вось так, а вы спрабуеце перавесці ўсё на жарты. Хто хоча выказацца?

Усе прыціхлі. Нікому першаму гаварыць не хацелася, і тады цішыню перапыніла Марына:

— Дык, можа, паслухаем самога Івана Іванавіча. Тут чулі, што пра яго гаварылася, цяпер паслухаем, што скажа ён сам. Праўда гэта ці няпраўда?

Кулеш паволі ўстаў.

— Скажыце, Іван Іванавіч, можа, тут што не так? Можа, гэта няпраўда? — прыйшоў яму на дапамогу Радзюк, як прыходзіць вучню на дапамогу настаўнік, які зараней упэўнены, што той не ведае ўрок.

— Мне гаварыць быццам і няма пра што. Набіў жонку, пры людзях. І моцна набіў. А астатняе? Больш нічога не было. Ды што павінна быць? Дапамог чалавеку, які вярнуўся дадому? Век адзін аднаму дапамагалі. І ўдовам таксама.

— Не трэба блытаць, Ян. Дачцэ ворага народа дапамог, — сурова перапыніў Куляша з-за стала Кіршчэня.

— Яна ворагам не была. Я дзіцем яе маленькім помню. А бацьку яе, Антон Аляксандравіч, рэабілітавалі. Можа, добра, што ён не вярнуўся...

— А ты не зарывайся, Ян, не зарывайся! Мы яшчэ рашаць з табой будзем! — прыкрыкнуў на яго Кіршчэня.

— Я не зарываюся. Адно скажу, што ні ў чым не каюся. І вінаваты за адно, што на канец жыцця да ўсяго гэтага дажыўся. За гэта я вінаваты. Толькі тут я сам сабе суддзя...

— Пакуль ты камуніст, партыя табе суддзя, — зноў паправіў Куляша Кіршчэня.

— Таварышы, давайце дадзім дагаварыць Івану Іванавічу, — умяшаўся Радзюк. — Як я зразумеў, вы

не каецца за тое, што білі жонку. Каецца толькі, што пры людзях гэта рабілі. Гэта не адпавядае, Іван Іванавіч, ні нашай маралі, ні кодэксу будаўніка камунізму. А ў астатнім вы ад усяго адмаўляецеся? Правільна я вас зразумеў?

— А вы што ж і праўда думаеце, што мы гэтакую любоў вытваралі, як у тэлевізары цяпер паказваюць ці ў кіно? — Кулеш павёў вачыма па членах партыйнага бюро.— Бог нас ад гэтага мілаваў. А вы думайце, што хочаце, і разбірайце, як хочаце! Усё!

Кулеш сеў. Мяцельскі бачыў, як ён пабялеў з твару. Гэтая бледнасць абмаладзіла яго стары твар. І ў сваёй рашучасці, у зазлаванасці ён напамніў таго маладзенькага Куляша, які забег да іх у шпітальны шалаш.

Мяцельскі тады пайшоў ужо на папраўку. Ён нават спрабаваў уставаць і ступіць некалькі крокаў з кастылём. Кастыль яму выразалі з дубка, цяжкі, але і моцны. Адзін сук зручна было ўзяць пад паху, за другі трымацца рукой.

Зранку далятала да шпіталя духавая музыка. Іграў партызанскі духавы аркестр. Некаму з начальства прыйшла гэтакая думка ў голаў. Тэрмінова з усіх атрадаў сабралі музыкантаў, знайшлі ў насельніцтва трубы, і сёння аркестр іграў савецкія песні і маршы. У лесе на паляне, на ўзгорку, была падрыхтавана драўляная трыбуна. Яе абклалі дзёрнам, аздобілі дзеразой. Адсюль меліся выступаць прамойцы, пасля прайсці ля яе парадам партызаны. Усё гэта рыхтавалася ў гонар свята Кастрычніка.

Мяцельскі запамніў гэта добра таму, што ім, тым, хто ляжаў у шпітальных шалашах, хацелася ўдзельнічаць у святкаванні, бачыць яго. Такое больш наўрад ці будзе.

А дзень пачынаўся чысты, звонкі, па-асенням ужо і халаднаваты, але сонечны, а таму ласкавы.

Трывога адчулася пасля таго, як паўз шпіталь з кухні рушылі ўзброеныя партызаны. Адтуль, з кухні, зранку павявала будучым святочным абедам. Цяпер адтуль прашалясцела трывожнае кароткае слова «немцы!».

І, быццам у доказ гэтага, ударылі першыя гарматныя стрэлы, потым мінамётныя. Стралялі густа, не шкадавалі ні снарадаў, ні мін. І выбухі чуліся не ў глыбіні лесу, а недзе на яго далёкіх узлесках. Пасля артабстрэлу даляцела вінтовачна-кулямётная страляніна. Завязваўся цяжкі, памятны многім партызанам бой.

Па буданах прайшоўся начальнік шпіталя, кульгавы стары доктар, з маленькай сівенькай бародкай. Ён строга даваў каманды медсёстрам праверыць і зрабіць занаву перавязкі ўсім цяжкапараненым. Тым, хто мог трымаць зброю, загадвалася быць напалатове і па камандзе заняць абарону.

Праз некалькі гадзін зноў загрымелі артылерыйскія стрэлы, потым пачуўся кулямётны агонь, а праз яго прарваўся і страшны гул танкавых матораў.

У шпіталь прывезлі першых траіх параненых. Адзін быў моцна скалечаны выбухам міны, увесь забінтаваны, і скрозь бінты чуліся толькі глухія, слабыя стогны, другому адарвала руку, і ён ляжаў без прытомнасці ад вялікай страты крыві. Трэцяму куля трапіла ў нагу вышэй калена, але костка ўцалела. Ён расказваў, што немцы атакуюць з двух напрамкаў, хочуць адрэзаць дарогу ў глыб лесу. Абодва атрады трымаюць абарону на ўзлеску. Танкавы дэсант не ўдаўся — падбілі цяжкі танк і адзін лёгкі, таксама два браневікі.

— Люта ідуць. Пяхоты не шкадуюць. Атака за атакай, — незнаёмы Мяцельскаму чорны, як цыган, партызан з суседняга атрада моршчыўся ад болю і ніяк не мог зручна пакласці сваю параненую нагу. — Мы ўжо сем атак адбілі. Раз у контратаку падымаліся. Яшчэ доўгі бой будзе. Рэгулярныя часці кінулі з эшалона.

Пасля абеду абознікі пачалі запрагаць коней і вымошчваць сенам вазы.

Вось тады Мяцельскі і ўбачыў Куляша. Той прыляцеў у шпіталь конна, узрушаны, разагрэты боем, перадаў начальніку шпіталя загад камбрыга.

Ён ужо завярнуў каня, каб ляцець далей сваёй дарогай, калі Мяцельскі паклікаў яго.

— А, ты тут, Васіль? — папытаўся ён. — Я і забыўся!

— Як там?

— Пруць! Атака за атакай. П'яныя!

— Нашы як?

— Даём прыкурыць! — нахіліўся з каня і паведаміў: — Камандзіра з Варашылава забілі — у контратаку хадзілі.

— Дадзержымся дацямна?

— Дадзержымся! — Ян быў малады і ўпэўнены ў тым, што пачуў ад старэйшых людзей. Але трывога, якая пачулася ў голасе Мяцельскага, затрымала яго. — Ты не бойся, Васіль. Усё нармальна будзе. Я сюды яшчэ заскочу.

Недзе ў чатыры гадзіны, пасля таго як пакармілі недавараным мясам, раненых пасадзілі на падводы і рушылі ў глыб лесу. На ўзлеску яшчэ чуўся бой.

Партызаны адышлі з пазіцый, як сцямнела, бо трымаць больш бой з рэгулярным войскам не было чым — кончыліся боепрыпасы. Кулеш дагнаў тады шпітальны абоз, знайшоў Васіля. Мяцельскі зразумеў, што ён знарок шукаў яго ў тым абозе, і ад гэтага спакайней рабілася на душы. Невядома яшчэ было, чым і якім боем стрэне іх наступны дзень.

Але назаўтра той жа радасны Кулеш прынёс у шпіталь і другую навіну: раніцаю фашысты рушылі да чыгуначнай станцыі.

У гэты дзень партызаны хавалі тых, хто загінуў...

— Не, забі мяне, не бачу, за што тут вымову пісаць, — не здаваўся каваль Фёдар. — За тое, што Янава жонка патрывожыла сваім пісьмом райкомаўскае начальства?

— Таварышы, яшчэ раз тлумачу. Справа ідзе аб маральным абліччы камуніста. Напомню вам, што сказаў у сваім нядаўнім выступленні Леанід Ільіч пра чысціню нашых радоў. Калі справа трапіць у раённую камісію, там дабавяць. Але тады ўжо і нас будуць разбіраць, — гнуў сваю лінію Радзюк.

— І правільна зробіць, калі дабавяць! Калі дабавяць яму і нам. Мы не павінны быць беспрынцыпнымі і бяззубымі! Калі не хочам, каб з нас хіхікалі, то трэба, каб нас баяліся. Каб адчувалі строгасць. Сёння камуніст бегае памагаць былой нацдэмаўцы, заўтра ён публічна жонку б'е... Да чаго ж мы даедзем! Строгая вымова з занясеннем — і за гэтакую літасць няхай Кулеш нам падзякуе. Гэта я вам гавару, стары камуніст, — Кіршчэня ўстаў і гаварыў стоячы, побач з Радзюком.

Засяроджана пасопвала носам, пісала пратакол Марына. Маўчалі і астатнія члены бюро. Яны прывыклі галасаваць гэтак, як галасуе начальства, а таму чакалі, пакуль вырашыцца пытанне. Пакуль не скажуць, як галасаваць. Мяцельскі заўважыў нават, што яшчэ адзін прадстаўнік, ужо ад механізатарскага корпуса, шафёр Пратасеня, настойліва змагаўся са сном. Вейкі ў яго пачыналі зліпацца, але ён расплюшчваў вочы, хоць галава ўпарта хілілася набок. І Мяцельскі падумаў, што Пратасеню заўтра на работу, на работу і даяркам, і свінаркам, а яны зараз таксама тут і таксама змагаюцца са сном.

Кулеш сядзеў моўчкі, ужо нібы і спакойны, раўнадушны. І толькі па тым, як сурова ягоныя вочы глядзелі ў адно месца, Мяцельскі зразумеў, што думае Кулеш пра іншае і што ён можа не вытрываць болей ад гэтае гаварыльні, узарвецца, тады сапраўды трэба будзе заводзіць персанальную справу.

— Вось што я скажу вам, таварышы. Калі спусцілі нам зверху пісьмо, то спагоняць і адказ. На мой бы розум, дастаткова было б нам абмежавацца абмеркаваннем паводзін Куляша на партыйным бюро. Нашто забягаць наперад, караць, каб застрахавацца. Нам трэба закрыць пытанне. І мы яго закрываем. Вось мая прапанова. І ніякіх строгіх, ніякіх з запісам.

— Партызанская дружба, Васіль, не для таго, каб займацца пакрывацельствам адзін аднаго. Партыйная прынцыповасць павінна быць вышэй. А таму я настойваю на строгай вымове з занясеннем ва ўліковую картку. І за фармуліроўку — за амаральныя паводзіны, якія ганьбяць імя камуніста, — не даў дагаварыць Мяцельскаму Кіршчэня.

— Гэтак мы зноў адзін аднаго раскулачваць пачнём, — абазваўся нападўголеса каваль Фёдар, але Кіршчэня не дачуў, што той сказаў.

— Таварыш Сыцька, думайце, пра што гаворыце і дзе гаворыце! — перапыніў яго Радзюк. — Таварышы, думкі членаў бюро разышліся. Адна прапанова самая крутая, другая — абмежавацца ў пакаранне толькі нашым сённяшнім абмеркаваннем. Давайце не будзем траціць свой час і прымем трэцюю прапанову — аб'явіць проста вымову з фармуліроўкай «за паводзіны ў сям'і, якія не адпавядаюць статусу камуніста». Мы ўжо і так нагаварыліся. Хто за маю, за апошняю прапанову, прашу падняць рукі.

Радзюк першы падняў руку, і тады, як па камандзе, паднялі рукі і астатнія члены партбюро. Канчаткова прагнуўся ад дрымоты Пратасеня і ўслед за адной рукой ледзь не падняў і другую.

Мяцельскі не падымаў руку. Кіршчэня быў гатовы прагаласаваць супраць, але Радзюк рашыў падвесці рысу:

— Пераважная большасць. Галасаваць болей няма сэнсу.

— А я супраць,— заявіў Кіршчэня.

— Прашу прабачэння, Марына, запішы, што адзін супраць. Ці яшчэ ёсць хто супраць? Няма. Тады рашэнне прымаецца. Дзякуй вам, таварышы. На гэтым пасяджэнне партыйнага бюро аб'яўляецца зачыненым.

Мяцельскі не заўважыў, як знік з памяшкання Кулеш. Выйшаў на двор, але і там яго нідзе не было. Не было і на дарозе.

Кулеш пастараўся выйсці першым, бо ведаў з таго часу, калі і сам некалі быў членам партбюро, што тут, за дзвярыма, тыя, што абмяркоўвалі, пачнуць выказваць спачуванні. І тады акажацца, што ўсе добрыя, ніхто не хацеў ніякага пакарання, наадварот. Думаў, як добра, што Галя хоць не партыйная і не стаяла на ўліку, а то і яе вось гэтаксама б «разбіралі». Кулеш не любіў гэтага слова, бо ведаў з дзяцінства, што разбіраюць толькі кармляка, гэтак гаварылі бацькі. І яшчэ Куляшу падумалася, што, мабыць, доля яго такая — усё быццам між іншым у жыцці, нібы ты і не маеш значэння для таго, што сам робіш. Вось гэтак партызанка забрала маладосць, мімаходзь замёў у свой вір фронт, а потым круціла, як тую салому ў малатарні, усё жыццё калгасная работа. Аднаўляліся, узбуйняліся, дзяцей у людзі выпіхалі, чаго толькі ні рабілі, нават камунізм будавалі,— а ўсё для нечага іншага, лепшага, толькі не для цябе самога. Цяпер, калі падараваў лёс тое, чаму душа зарадавалася, узялі і «разабралі». Разбор пакінулі замест усяго, каб ведаў сваё месца і не сунуўся куды не след. А заўтра ідзі і жні з цямна да цямна, бо тыя, хто разбіраюць, самі жаць не будуць. Яны не ўмеюць, не хочуць, а таму цябе з работы не выпуцяць...

Можа, ад гэтых думак глухой здавалася летняя ноч, нібы прапалі з яе гукі і пахі. Пра гэта Кулеш яшчэ думаў, калі засынаў на сене і яблык з яблыні, быццам назнарок, гопнуўся на шыферны дах і заскакаў долу.

16

Пасля бюро не спяшаліся раз'язджацца. Мужчыны закурвалі, гаварылі. Кіршчэня любіў таксама пастаяць з імі, пагаварыць і сказаць тое, што не сказаў. Але сённа не было гэтага жадання. Стараючыся быць непрыкметным, ён узяў свой маторны веласіпед і не заводзіў яго, каб не трашчаў маторчык, павёў у руках па дарозе дадому.

Зорная, ціхая ноч. Пахла жытам, валошкаю. Чуваць было, як ля канторы ляпалі дзверцы машын — ад'язджалі дадому галоўныя спецыялісты. Кіршчэня прыпыніўся, пастаяў, пакуль праляцелі машыны, абдаўшы яго пылам.

Кіршчэня радаваўся начы. Калі б не ноч, то, здавалася б, усе бачылі яго сённяшнюю ганьбу. Ён быў перакананы, што яго слухаюць і баяцца. Аказваецца, не. Перасталі ўжо баяцца, калі Мяцельскі адважыўся напамніць і пра той колішні куратнік. Маўчаў, пакуль Кіршчэня быў пры ўладзе ў раёне, маўчаў, бо ведаў, што да яго, а не да каго другога заязджаў і начальнік міліцыі, а то і не адзін, а з упаўнаважаным камітэта, якога ўсе баяліся. Ніхто гэтага ўпаўнаважанага не называў па прозвішчы, але ўсе ведалі, адкуль ён. Калі прыязджалі з начальнікам міліцыі ўдвух, то начальнік за рулём, а ўпаўнаважаны ў калясцы. Тады начальнік міліцыі пісаў запіску да Жыгара, і Кіршчэня браў аброчную торбу, ішоў, як сувязны. Жыгар разгортваў запіску і з торбай знікаў з хаты. Вяртаўся і падаваў яе Кіршчэню напакаванай. У торбе кожны раз была пяцілітровая бутля з самагонкай. Яшчэ кавалак сала, а то нават і каўбаса. Кіршчэня аднойчы не вытрываў, разгарнуў паперку і прачытаў запіску. Алоўкам там было напісана: «Жыгар, выдай довольствие в установленном порядке» і подпіс. Потым, колькі Кіршчэня ні зазіраў у запіскі, усё паўтаралася слова ў слова. Пасля таго як Жыгар сустрэў немцаў хлебам-соллю, не даваць

ён не мог. Даваў партызанам, вытаргаваў у іх даведку, што з'яўляўся сувязным, але ўсё роўна органаў баяўся. Тады не асмельваўся абзывацца: «І я гэтакі ж партызан, як і вы». Гэта цяпер, калі павыдавалі партызанскія пасведчанні, і Жыгару таксама выдалі, калі паўручалі юбілейныя медалі, і ён пачаў абзывацца. А ў той час сядзеў, падціснуўшы хвост, і баяўся, каб па яго не прыехалі.

І Мяцельскі тады шаўковы быў, не цапаўся, наадварот, частаваў і Кіршчэню разам з упаўнаважанымі.

Кіршчэня не заўважыў, што ад шпаркай хады і ад піхання свайго маторнага «козліка» ўпацеў. Спыніўся, дастаў з кішэні штаноў спецыяльна пакладзеную туды сённа чыстую насоўку, выцер лоб і патыліцу, аддыхаўся.

Свяціліся вокны ў катэджах у новым калгасным пасёлку, на цэнтральнай сядзібе, не гэтак ярка з засені прысад высвечваліся вокны вёскі. Спакой панаваў у прыродзе. Кіршчэня ніколі не быў ні паляўнічым, ні рыбаком. Ён і кароў не любіў пасвіць, а таму глядзець на тое, што навокал, у яго ніколі не ўзнікала патрэбы. Дзень быў для таго, каб рабіць сваю дзённую работу, ноч для таго, каб адпачываць, дрэвы раслі таму, што яны дрэвы, трава — таму, што яе трэба было касіць і нарабіць з яе сена, збожжа — каб намалаціць з яго хлеба... Цяпер толькі, у старасці, ён часам нібы спатыкаўся, пачынаў заўважаць, якое нечакана густое і зорнае неба бывае ў жніво і як часта падаюць з неба зоркі, пакідаючы за сабой імклівыя росчыркі. Ці дзівіўся туману, які зранку густа наплываў, затопліваў усё навокал, а пад сонцам нечакана хутка распаўзаўся кудлатымі лахманамі. І не разумеў, навошта заўважае і навошта трэба яму гэтае заўважанне. І зараз ён не доўга любавалася ноччу, разagnaў веласіпед, і той роўна і напорыста затрашчаў маторчыкам.

Аднак крыўда не дала Кіршчэню спаць спакойна ноч. Перажылі б Мяцельскія з яго, ведалі б тое, што ведае ён, не хапіла б у іх гэткай смеласці. Дарма, што не прыезджаюць упаўнаважаныя цяпер, як прыезджалі раней.

Кіршчэня і ў ложку доўга варочаўся з боку на бок, урэшце вымушаны быў устаць, сесці за свой пісьмовы стол, раскрыць канторскую кнігу і пачаць

пісаць. Пяро пісала адно, а ў галаве паўставалі тыя малюнкi, пра якія ён усё ж не адважваўся да канца ні напісаць, ні нават расказаць. У душы нешта стыла, і пераступіць цераз невядома кім, але навек пазначанае «нельга» ён не мог і зараз, праз многа гадоў, калі, мабыць, тых упаўнаважаных, што памятаў ён, і на свеце няма. І час іншы. Але не верыў стары Кіршчэня, што не можа быць таго, каб пільнае вока не глядзела і не прыкмячала ўсяго, што робіцца навокал. Ёсць нагляд за ўсімі, без гэтага проста нельга.

І чамусьці нагляд гэты паўставаў у вобразе Беразоўскага. Нічога адметнага і страшнага ў тым Беразоўскім не было. Крыху вышэй сярэдняга росту, вочы блакітныя, і валасы светлыя, кучаравыя, нейкія нават жаночыя. І скуранка на ім звычайная, крыху вынашаная, планшэтка заўсёды з сабою. І наган у кабуры. І ўсміхаўся гэты Беразоўскі, што аж ямачкі на шчоках абазначаліся. Але раптам нешта магло змяніцца ў яго абліччы. Блакітныя вочы страчвалі свой лёгкі колер, рабіліся вадзяністымі і страшэнна бяздоннымі. Мароз па скуры праходзіў ад гэтага позірку. Кіршчэня на сабе адчуваў. Смерць раптам выглядала з тых вачэй.

Упершыню гэты смяротны холад Кіршчэня адчуў, калі толькі пазнаёміўся з Беразоўскім. Да вайны яшчэ. Пасля адной з нарад сакратар райкома неяк сказаў Кіршчэню:

— Ты зайдзі пасля да мяне. З табою адзін чалавек пагаварыць хоча.

Кіршчэню падалося, што і ў словах сакратара райкома прамільгнула нешта далёкае ад уладнасці і ўпэўненасці.

Вось тады ў кабінет да сакратара і ўвайшоў прыгожы кучаравы малады мужчына з ямачкамі на шчоках, калі ўсміхаўся, падаў Кіршчэню руку, паціснуў і сказаў:

— А я чуў, чуў пра вас, таварыш Кіршчэня.

І тое, што ён чуў, ужо абазначала пахвалу. Хаця што ён чуў, бог ведае.

Беразоўскі зірнуў на сакратара райкома, і той паслухмяна ўстаў са свайго месца.

— Ну, вы тут пагаварыце, у мяне справа ёсць, — сказаў ён і выйшаў з кабінета.

Беразоўскі прысеў насупраць Кіршчэні, глядзеў на яго, усміхаўся:

— Думаю, што мы з вамі будзем няблага працаваць, таварыш Кіршчэня. Вы чалавек мясцовы, людзей ведаеце. У нашай рабоце апора на такіх людзей абавязковая. Інакш мы будзем як без рук. Вы ведаеце, у які час жывём, калі ўнутраны вораг, як гад, паказвае сваё джала з кожнае шчыліны. А за ім стаіць усясветная буржуазія, якая хоча знішчыць нас. Яе агенты нябачна распаўзліся па ўсёй краіне. І мы з вамі, таварыш Кіршчэня, адсячом гэтыя шчупальцы!

Беразоўскі рубануў рукой паветра. Шчокі яго заружавеліся, а за блакітнай фіраначкай вачэй адкрылася страшная, бяздонная смяротная пустата.

— Вядома,— згадзіўся Кіршчэня.— Але сярод нашых людзей такіх яўных...

— Яўныя нам не страшныя! Страшны замаскаваныя! Страшны эмісары...

— У нас быццам бы...

— Вы не спяшайце, таварыш Кіршчэня. Вы падумайце. Мы павінны кожнага бацьць. І таго, хто прытаіўся.

— Я разумею,— Кіршчэня не мог здагадацца, што мае на ўвазе Беразоўскі.

— А як у вас працуе Пратасевіч Зінаіда? — раптам спытаўся ён.

— Добра працуе. Звеннявая, стаханаўка.

— Да, таварыш Кіршчэня. А тады, як вырашылі выслаць іх як кулакоў, вы прысутнічалі? Вы галасавалі?

— Аднагалосна вырашылі.

Кіршчэня памятаў тое пасяджэнне. Тады ўпаўнаважаным было сказана, што не менш чатырох сямей трэба раскулачыць. Кіршчэня не памятаў, хто назваў першы і мнагадзетную сям'ю Пратасевіча. Хіба за тое толькі, што ён быў майстар на ўсе рукі, і каваў, і сталярыў, і плотнічаў, і печы клаў. Зарабляў, гаспадарку таксама трымаў. Але ж і астатнія не багацейшыя былі за Пратасевіча.

— А калі падумаць, таварыш Кіршчэня, якое дзела выходзіць? Сям'ю Пратасевіча вярнулі з Сібіры. Значыць, несправядлівасць была зроблена. Зна-

чыць, некаму трэба было, каб у людзей узнікла крыўда на савецкую ўладу. Вось што гэта ўсё значыць!

Беразоўскі глядзеў на Кіршчэню, і на шчоках у яго былі ўсмішлівыя ямачкі. Яго, мабыць, задаволіла, што напалохаў Кіршчэню. Ён не дэманстраваў свае ўсясільнасці, але цешыўся ёй.

Гэта Кіршчэня потым ужо зразумеў, калі часта сустракаўся з Беразоўскім. З кожным ён пачынаў гаворку гэтак, каб чалавек спалохаўся. І калі атрымліваў задавальненне, Беразоўскі адыходзіў, рабіўся вясёлым і кампанейскім. І, мабыць, дрэнна было таму, хто адважваўся не спалохацца. Таго Беразоўскі запамінаў і спуску не даваў.

— Гэта здаецца, што быццам нічога і не здарылася, а на самай справе адбылося ўрадзіцельства.

— Ну, сям'ю ж вярнулі, а самога Пратасевіча не. Там астаўся.

— Гэта другое пытанне, таварыш Кіршчэня. Вышэйшых кампетэнцый. Яны разбяруцца. А мы з вамі павінны на сваім месцы... Я на днях заеду да вас, паталкуем, — паабяцаў Беразоўскі, раптоўна ўстаў, падаў на развітанне руку і рашучым крокам выйшаў з кабінета.

Нейкі час Кіршчэня сядзеў і не ведаў — што гэта ўсё абазначае. Ачнуўся толькі, калі зайшоў у кабінет сакратар райкома. Ён уважліва паглядзеў на яго і запытаўся:

— Пра мяне распытваўся?

— Не, што вы!

Сакратар райкома ўважліва і недаверліва паглядзеў на Кіршчэню, паківаў галавой.

— Не пра вас, я праўду гавару. Толкам і не разабраўся, што ён ад мяне хацеў.

— Што хацеў, тое возьме, не сумнявайся. Дык, гаворыш, не пра мяне рэч была?

— Не.

Сакратар яшчэ раз пільна паглядзеў на Кіршчэню, і тады яму здалося, што ўздыхнуў сакратар з палёгкай. Нязвыкла клапацліва правёў да дзвярэй, паціснуў на развітанне руку.

Гэтую цень павагі ад раённага кіраўніцтва Кіршчэня адчуваў і потым, увесь час. Сам той толькі факт, што Беразоўскі лічыў яго за свайго чалавека,

падымаў Кіршчэню, надаваў яму сілу і значнасць, якое не мелі іншыя.

Сакратар райкома недарэмна турбаваўся, таму што недзе праз паўгода яго раптам не стала, куды і што — невядома, паведамлілі толькі, што вораг народа.

Беразоўскі любіў наязджаць нечакана і чамусьці адвячоркам. І заўсёды Кіршчэнева разгубленасць ад нечаканага з'яўлення таксама прыносіла Беразоўскаму задавальненне, маўляў, мне кожны крок кожнага чалавека вядомы. У гасцях Беразоўскі размяшчаўся грунтоўна, не спяшаўся. Першае, ён пачынаў з гутаркі, з патрабаванняў ацаніць абстаноўку на канкрэтны дзень у вёсцы. Слухаў і дэманстраваў свой недавер да сказанага. Потым працягваў гаворку ў час вячэры. За вячэраю, пасля чаркі, Беразоўскі дабрэў, ружавеў і многае гатовы быў дараваць. Есці ён любіў, здавалася, куды тая страва ў яго ўмяшчаецца. Потым ужо Кіршчэня зразумеў, што страху няма, калі Беразоўскі альбо папракае, альбо падазравае. Страшней, калі прамільгне ў яго гаворцы чалавек быццам і мімаходзь.

Вось гэтак мімаходзь успомніў ён у гаворцы з Кіршчэнем Русакевіча, які прыехаў тады настаўнічаць да іх у вёску:

— Гаворыш, таварыш Кіршчэня, нічога за ім падазронага?

— Не. І слова лішняга не пачуеш, і актыўны...

— Гэта добра. Значыць, перавыхаваўся.

— А чаго яму перавыхоўвацца?

— Там у сталіцы контррэвалюцыя голаў падняла. Гаворыш, тут ён ніжэй травы, цішэй вады?

— Нідзе не чуцён і не відзён.

— Гэта, калі трэба, і пацвердзіш.

На тым гаворка і кончылася пра Русакевіча. А потым ноччу яго не стала. Як і звычайна, «варанок» прыехаў. Надвячоркам. Сама за стол сям'я села. Зайшлі тры чалавекі ў скуранках. Загадалі, каб збіраўся. Больш нічога не тлумачылі. Збольшага вобшук зрабілі. І ў Кіршчэні ніхто ніякага пацвярджэння пра паводзіны настаўніка не пытаўся. І Беразоўскі не ўспомніў пра Русакевіча. Нібы і не адбыло-

ся нічога і ён, Беразоўскі, пра гэта нічога не ведае, ніякага дачынення не мае.

Вось гэтак жа мімаходзь вярнуўся Беразоўскі і да сям'і Пратасевічаў, да Зіны. Баба жылы рвала, трэба было чатырох хлопцаў гадаваць адной. Дачка памерла, калі Зіна вярталася дадому з Сібіры. У вагоне памерла, і яна прывезла дачку мёртвую, на сваіх могілках пахавала.

Дык вось, Беразоўскі зноў неяк мімаходзь пацікавіўся жыццём сям'і Пратасевіча.

— Гэта добра, што яна стаханаўкай стала. Але не забывай, таварыш Кіршчэня, што гэта яна тады напісала скаргу, што яе мужа несправядліва раскулачылі. Знала, куды напісаць, куды адпраўляць. Выходзіць, тут рашэнне было няправільна прынятае... Пад сумненне пастаўлена. Гэта добра, што яна стаханаўка, добра, што дзяцей падгадвала.

І неўзабаве не стала Зіны Пратасевічавай. Ноччу прыехалі па яе, каб ніхто не бачыў, ноччу павезлі, і больш ніякага гуку.

Часам, прагнуўшыся ноччу і слухаючы, як смачна спіць, пахропвае Беразоўскі, а пасля выпіўкі ён пахропваў, Кіршчэня думаў, што гэтак аднойчы ноччу і па яго прыйдзе машына, забярэ, і ніхто не будзе ведаць, куды забралі. А гэты Беразоўскі будзе вячэраць у таго ж Жыгара ці каго іншага, піць самагонку, пасопваць ноччу на ўсю хату.

Беразоўскі не знік і не прапаў нават за вайну. Ён ішоў за Кіршчэнем, як прыстаўлены да яго. Кіршчэня аж утрупее, калі ўпершыню ўгледзеў яго пасля вайны ўжо, калі ўсё тое даваеннае, здавалася, асталося недзе далёка-далёка ззаду. І нічога адтуль вярнуцца не можа.

Вечарэла. Сама ранняя вясна, першая зеляніна толькі праклюнулася. І прыпар пайшоў ад зямлі. Чысціня і ў паветры, і на зямлі. У гэты надвячорак і спыніўся ля Кіршчэневых варот трафейны матацыкл з каляскай. Начальніку міліцыі Кіршчэня не здзівіўся. Але першы на двор зайшоў не начальнік, а Беразоўскі. Вайна, здалося, нічуць не змяніла яго: гэтакія ж кучаравыя русыя валасы, толькі ўжо потым, у хаце, прыгледзеўся Кіршчэня, што пасівелі яны. І маршчын больш на твары стала. Але гэта толькі зблізку. А на дварэ ён здаўся гэтакім жа

самым, бо і тая ж сумачка-планшэтакка, і наган на баку. Толькі ямачак на шчоках не стала, калі ўсміхнуўся, падаючы руку Кіршчэню:

— Добры вечар, таварыш Кіршчэня. Вы думалі, што нашы дарогі з вамі разышліся?

Беразоўскі ўсміхаўся, а Кіршчэня чамусьці падумаў: «Браць прыехалі».

— Ну, што стаіш, я не з таго свету. Я жывы, таварыш Кіршчэня. Працаваць будзем разам. Запрашай у хату.

І Беразоўскі пачаў зноў заязджаць да Кіршчэні, калі быў «па справах» на раёне. Ён таксама партызаніў, узначальваў асобы аддзел. Цяпер працягвае ранейшую работу. За вайну ён навучыўся піць. І толькі калі напіваўся, у вачах з'яўлялася тая самая шкляная пустата і холад, тая смяротная прорва. Кіршчэня не ўтрываў, пахваліўся, што ў партызанах ён таксама быў пры асобым аддзеле, а потым пакінуты ў Заходняй Беларусі для барацьбы з бандытамі.

На гэта Беразоўскі спакойна сказаў:

— Ведаю, таварыш Кіршчэня, чым вы займаліся ў вайну. І пасля.

І ён паляпаў па сваёй сумачцы-планшэце, якая вісела на баку.

Усё было ў Беразоўскім тое ж самае, але нешта і не тое, чым далей, тым усё больш і больш адчуваў Кіршчэня, што знікае ў яго страх да Беразоўскага.

І аднойчы ён пераступіў цераз тую мяжу, цераз якую б раней пераступіць не адважыўся. Той вечар Беразоўскі піў больш, чым звычайна, і гаварыў таксама намнога болей.

— Я табе скажу, таварыш Кіршчэня. Я пры асобым аддзеле не проста быў. Я ўсю гэтую свалату фільтраваў. Усіх падонкаў, паліцаяў. І тых, хто ім прыслужваў. У мяне ўся агентура была. Я ўсіх іх бачыў. Камандзір мне давяраў. Я правая рука ў яго быў. Мы прымалі з ім рашэнне. З гэтым так, а з гэтым так. І таму выжылі, што літасці не зналі. Цвёрдасць была. Камандзір, ён таксама толк ведаў. Мы на востраве базіраваліся. І штаб брыгады там. Дарога да нас па кладках у балоце ішла. Дык вось, прыйдзе сувязны, мы яго сустракаем. Усё як належыць. А на кладкі я звычайна праводзіў. Нікому не даручалі. Адзін стрэл у патыліцу. Шпок — і дзядзька пайшоў

у багну. І сто працэнтаў гарантыі, што ніхто не выдасць. Сто працэнтаў! Раніцаю, у тумане, шпок, і ўсё. Ты мяне разумееш, таварыш Кіршчэня?

— Чаму ж не разумець, разумею. Але ў нас такога не было.

— Адкуль табе ведаць, прастата! Той, каму трэба ведаць, той і ведаў. Такая наша работа. Сёння ты шпокнуў, і ніхто не ведае, заўтра цябе шпокнуць. І таксама ніхто не будзе ведаць. Нічога ты не знаеш, таварыш Кіршчэня!

Беразоўскі махнуў рукой, паволі зняў папругу з наганам, потым сцягнуў з пляча планшэтку:

— Закрый на ноч у сейф. І галавой мне адказваеш!

Ён ужо зусім ап'янеў, глядзеў асалавельмі вачыма, як паклаў зброю і планшэтку Кіршчэня ў шафу, замкнуў ключыкам, адабральна кіўнуў галавой.

А ноччу, калі ўпаўнаважаны спаў, Кіршчэня адчыніў шафу, дастаў планшэтку. Ужо з планшэткаю ў руках пракраўся ў сенцы, там вобмацкам знайшоў ліхтар, запаліў святло. Таму, што ўбачыў, нельга было нават паверыць. Спачатку ён не мог зразумець, што абазначаюць прозвішчы, акуратна напісаныя папарна, злучаныя паміж сабою стрэлачкаю. Спачатку прозвішча старшыні сельсавета, потым старшыні калгаса, дырэктара школы і далей, далей. Прозвішчы ахвяр і тых, хто павінен быў на іх данесці. Ён, Кіршчэня, павінен быў данесці на старшыню калгаса, а потым Жыгар на яго, на Кіршчэню. Ён тады ўглядаўся ў спіс, стараўся запомніць прозвішчы, хто першы, хто на каго. І гэтаму страшнаму ланцугу прозвішчаў не было канца.

Як гадзюку, нёс Кіршчэня назад у шафу планшэтку са школьным сшыткам у касую лінейку. Але паіў і карміў ён Беразоўскага да таго часу, пакуль той раптоўна не знік, як праваліўся скрозь зямлю. Перастаў прыязджаць, не стала ў раёне.

Кіршчэня глядзеў на роўна пісаныя радкі ў сваёй канцылярскай кнізе. Не, не адважвалася рука пакідаць на старонках паперы тое, што ведаў пра арышт Русакевіча, пра Зіну Пратасевічаву, не адважвалася рука запісаць і пра тое, як ноччу глядзеў ён планшэтку

Беразоўскага, якія там бачыў прозвішчы. Дарэмна асмялеў Мяцельскі, не паказвалі яму яшчэ абсмажаную варону. Беразоўскія памянліся, а тыя вучнёўскія сшыткі не прапалі. Падай сігнал, і ўсё стане на свае месцы. Вернуцца назад альбо знойдуцца другія беразоўскія. Улада не любіць, калі з ёй пачынаюць занадта братацца.

Яшчэ Кіршчэня думаў, што дарэмна Беразоўскі пахваляўся, быццам ведае ўсё пра яго. Не ведаў ён, як удалося Кіршчэню вярнуцца цэлым з Заходняй Беларусі, не быць застрэленым бандаю. Выпрасіў там ён дазвол даведацца, што і як з сям'ёй. А як прыехаў дадому, больш туды не вярнуўся, адсюль знаёмае начальства дало туды паведамленне, што ён пакінуты тут на партыйнай рабоце. Ды і нікому не любіў хваліцца пра гэта Кіршчэня, толькі яго старая ябеда ведае пра тое, як ён ратаваў сваю шкуру і як адкупляўся спіртам і салам. Спірт браў на суседнім спірт-заводзіку. І амаль кожны раз, як ехаў у раён, вёз. І яго гадоў колькі даілі, не выпускалі з вёскі, трымалі брыгадзірам. Быццам бы каб не трапіўся непатрэбнаму чалавеку на вока.

Але гэта ведаў толькі ён, Кіршчэня, больш ніхто не ведаў, і нават папера не ўведае, перад якой ён рашыў спавядацца перад смерцю. Сповідзі не атрымлівалася. Ды нічога, ён прымусіць яшчэ лічыцца з сабой. Ён возьмецца і праверыць, як паказваюць у калгасе ўраджайнасць. Яны яшчэ не ведаюць старога Кіршчэню. З ім лепш не звязвацца, пірагі ён умее аднесці.

Гэтак думаў Антон Аляксандравіч у начной цішыні, пачынаючы засынаць над летапісам свайго жыцця, актыўнага з самай маладосці і да глыбокае старасці.

— Ну, сава старая, чаго свет бесталку паліш ноччу? Вот скінешся на падлогу! Ідзі ўжо спаць укладайся, Леў Талстой!

Старая, мабыць, ужо выпалася і таму не змоўчала, назіраючы, як Кіршчэня змагаецца са сном.

Кіршчэня аж сцэпануўся, хуценька загарнуў сваю канцылярскую кнігу, мацюкнуўся на старую і пайшоў класціся спаць. Ён быў гатовы раскруціць рэйд праверкі якасці правядзення ўборачнай работы ў калгасе.

Кулеш прагнуўся досвіта, як і звычайна. Толькі засвятлелася шэранню шчыліна ў хлеўчуку, дзе ён спаў летам на сене. Уставаць не хацелася, няўтульная гэтая шэрая часіна. Яшчэ не прагнуліся ні дрэвы, ні трава, не адчулі ранішняга абуджэння. Усё жывое чакала першага сонечнага праменьчыка, самога сонца з-за небакраю. У гэтую пару прырода глядзіць на ранняга чалавека хмура і незадаволена, яна, як і раструханая пасля сну жанчына, не любіць, каб яе бачылі гэткаю.

Кулеш ляжаў і чакаў, пакуль абзавуцца ў садзе птушкі, пакуль пачне пасвітваць, як у трубачку, вялікая жоўтая і ніколі не бачаная птушка івалга.

Знаёмым, глухім болем балела галава. Як і тады, калі яго паклалі ў шпіталь, пасля чаго далі інваліднасць і дачасна адпусцілі на пенсію. І ныла параненае сцягно. Боль у ім жыў пастаянна, толькі не прачынаўся, не замінаў. І калі пачынала балець ад тае даўняе кантузіі галава, ажываў, выпываў і боль у сцягне. Гэта падарунак на ўсё жыццё ад нямецкіх мінамётчыкаў, якія білі густым загародным агнём па невяліччай вышыні, парослай на вяршыні кустамі барбарысу, шыпшыны. Ніжэй на схілах бялеўся рэдзенькі, патаптаны, пераараны выбухамі ячмень, які мясцінамі гарэў слабенькім і амаль нябачным нізенькім полымем.

Калі пачынаўся боль, да Куляша назойліва вяртаўся адзін і той жа сон-успамін. У ім пераплялося і тое, што было, і тое, што мроілася. За партызаншчыну ён нагледзеўся і намнога страшнейшага. Бачыў і людзей, жыўцом спаленых, і дзяцей, якіх парвалі нямецкія аўчаркі. Сабакі рвалі дзяцей на вачах у бацькоў, а калі тыя не вытрывалі і пайшлі на карнікаў, яны пастралілі ўсіх. Адну роту тых карнікаў з аўчаркамі яны адагналі. І ні потым у партызанах, ні на фронце ён не бачыў такога лютага бою. Два партызанскія атрады з бакоў пайшлі на карнікаў. Білі ўрукапашную, усіх да аднаго. Дасюль Кулеш не забыўся тую жудасную і страшную асалоду, калі бег з нажом у руцэ.

А не пакідаў у спакоі Куляша, здавалася б, дзённы эпизод ужо з франтавога, кароткага жыцця.

Чамусьці іх паднялі атакаваць удзень, пасля абеду. Атакавалі яны з узлеску невялікага бярозавага гаю.

Немцы толькі зачапіліся за вышыні, паспелі збольшага ўсяго акапацца. Можа, і трэба было атакаваць з-за нейкае вялікае тактыкі. А можа, быў прасты разлік на авось, спадзеючыся, што немцы не паспелі замацавацца як след.

З вышыні ўлупілі густа — і з кулямётаў, і з мінамётаў. У гэтым шалёным трэску Кулеш бег і не чуў ніякай каманды, пакуль не апынуўся ў чорнай і смярдзючай ад выбуху варонцы. У галаве тоненька гудзела, яна была цяжкая. І страляніна сціхла. Толькі час ад часу світалі міны, нібыта накручвалі на верацяно і выцягвалі з цябе жылы. Выбухі чуліся тады там, дзе была пазіцыя іхняга батальёна.

Кулеш асцярожна выглянуў з варонкі. Вакол поле, голае поле, перакапанае выбухамі, з цэламі мёртвых салдат, якія толькі што гэтак жа, як і Кулеш, беглі ў атаку. Ім было ўжо ўсё аднолькава, а ён жывы. Што, калі немцы возьмуць і пойдучь у атаку? І першае жаданне — падхапіцца і дабегчы да сваіх. Але за час партызанкі Кулеш прывык перш, чым куды вылазіць, лішні раз паглядзець. Ён гатовы быў падхапіцца, каб бегчы, і ўбачыў, як воддаль з варонкі выскачыў салдат, пабег прыгнуўшыся. І спатыкнуўся праз некалькі крокаў, зрэзаны кулямётнай чаргой. Падаў ён, павярнуўшыся бокам да немцаў. А з вышыні кулямёт радасна сек яго, шкуматаў кулямі ўжо ляжачага. Ад разрыўных куль на зямлі ўскоквалі маленькія кусцікі выбухаў.

Дарогі з гэтае варонкі Куляшу не было. Дакладней, была адна — на той свет.

А сонца нібы застыла, вісела над зямлёй навек на адным месцы. У сне здавалася, што сонца высвечвае ўсё дашчэнт у гэтым полі, высвечвае забітых, высвечвае яго ў варонцы, і немцам ён відзён, яны пазнаюць, што жывы, калі хоць паспрабуе паварушыцца.

Ніколі гэткага доўгага і гнятлівага дня не было ў яго жыцці, ніколі яму гэтак не хацелася, каб хутчэй сцямнела.

Дзіўна было, але і праз многа гадоў гэты пакутлівы сон-трызненне цягнуўся па часе гэтулькі, колькі і астатак таго дня. Сон не адступаўся, мучыў цэлыя

ночы напралёт. І прачынаўся Кулеш у распачным адчаі, бо калі сцямнела, калі можна было бегчы да сваіх, ён выпаўз да краю варонкі, прыпадняўся на руках, каб бегчы, і з жахам адчуў, што падае, правальваецца ў чарнату — у яго не валодала левая нага.

Гэтак канчаўся сон. А тады ён дачакаўся цемры, дабраўся да сваіх. Нагу яму разбіла ў другім баі.

Кулеш павярнуўся на бок, успомнілася пасяджэнне партыйнага бюро. Усе адзін за адным прайшлі перад вачыма. Не спагнанне турбавала, а тое, як і што гаварыў кожны. Кулеш ведаў, што калі скарга напісана ў райком, то спагнанне павінна быць. І вымова есці не просіць. На павышэнне яму ісці не трэба, як гавораць у арміі, менш за ўзвод не дадуць, далей за Кушку не пашлюць. Хаця цяпер могуць паслаць і далей, адкуль і голаў на плячах не прынясеш. Яму ўжо гэта не пагражала. Пенсію ў яго ніхто не адбярэ. І дарэмна ён траціць здароўе на камбайне. На добры лад, трэба было не паказваць моду. Але ж хацелася і зарабіць. Хаця што толку з таго, што пайшоў на трактарыста, што зарабляў увесь век? Аказваецца, шчасце не заробіш. Шчасце быццам ад Бога, альбо ўдаецца яно, альбо не. Гэта як каму пашанцуе. Кожны нешчаслівы сам па сабе. Кіршчэня таксама няшчасны, што не слухаюць яго і што цяпер ніхто ніякіх мер ні да кога не прымае.

Устаў Кулеш пазней, чым звычайна, і калі ішоў на работу, у задуменнасці не пачуў, як дагнаў яго старшынёўскі «козлік». Толькі калі машына на ціхім хаду пакацілася амаль побач, заўважыў яе.

Мяцельскі адчыніў дзверцы, павітаўся:

— Садзіся, падвяза.

Кулеш сеў у машыну. Было такое ўражанне, што старшыня знарок падпільнаваў яго.

— Як Жолуд у цябе? — запытаўся ён пра Куляшовага памочніка.

— Як і заўсёды. Калі не дабудзе нічога выпіць, то робіць. Нудна толькі яму тады.

— Ну і што, заперці мне яго ў элтэпэ? — запытаўся Мяцельскі. І сам адказаў: — Заперці не праблема. Рука не падымаецца.

— Хоць бы так палячыць.

— Не ідзе так лячыцца. Я з ім гаварыў не раз. Абяцае і не ідзе.

— А хто захоча, каб запісалі цябе алкаголікам? Так усё жыццё ім хадзіць і будзе.

Кулеш адчуваў, што са старшынёй яны пераліваюць з пустога ў парожняе. Пра бяду Жолуда было ўсё вядома і аднаму, і другому.

Памаўчалі. Машына пад'ехала да канторы. Мяцельскі вылез, пачакаў, пакуль выйдзе Кулеш, і тады сказаў шафёру:

— Пачакай мяне тут. На двор я пашком прайдуся.

Кулеш зразумеў, што Мяцельскі хоча пагаварыць з ім адзін на адзін. Спачатку ішлі моўчкі, потым Мяцельскі, не абарочваючыся, сказаў:

— Я быў проціў гэтага разбору. Не да яго. Жніво пакуль...

— Раней, можа, і лепш. Плёткі сціхнуць, — адказаў Кулеш. — А разбіраць усё роўна б разбіралі. Калі прыслалі, то вам адчытацца трэба.

— А на добры лад, што разбіраць? Чаму мы цябе павінны разбіраць? Я сядзеў і думаў. Мяне колькі разбіралі — таксама таму, што трэба было разбіраць, што трэба было даваць адказ. А што ў цябе разбіраць? Жыццё пражыта, дзеці дарослыя. І што ты зрабіў? Вось што ты зрабіў? Фармуліровачкі знайшлі: за недастойныя паводзіны камуніста ў сям'і. Чортведама, што падумаць можна! І хто цябе павінен разбіраць? Цябе, які жыццё ўгробіў за ўсё тое, што сёння ёсць. З хлапчукоўства ў партызанах, фронт, раненне, і ўсё жыццё, як конь у баразне, — даваў, даваў, выконваў, выконваў! І ніхто дзякуй не сказаў і не скажа!

Кулеш прыадстаў на крок, але Мяцельскі гэтага не заўважаў, узмахваў рукой у такт крокам і гаварыў далей:

— Я цябе за што разбіраць буду? Я б цябе разабраў, калі на добры лад, за тое, што распусціў жонку, не павучыў яе за тое, што цябе не глядзела. Але і гэта тваё дзела. Ні адно партбюро яшчэ шчасця ў сям'ю не вярнула. А мы разбіраем! Ох, як мы разбіраем! А хто разбірае? Якое права мае разбіраць цябе Радзюк? Ён хоць з дзесятую долю твайго зра-

біў? Сваю прынцыповасць Кіршчэня паказвае? А ён усё жыццё толькі паказваў і вучыў. Усіх вучыў. І раскулачваў. Устаноўка была — і раскулачваў. Адчытацца трэба было. Ён і тады вучыў падпарадкавацца, калі з-за кукурузы канюшыну аралі. І тады паўтараў, што такая ўстаноўка ёсць!.. Ён цяпер патрабуе табе строгай вымовы! Курашчуп стары. Няхай бы ўстаў і раскажаў, як пры мне, ад бабы ўцякаючы, у куратнік праваліўся.

— І ты ж, Сямёнавіч, галасаваў, — насмешліва абазваўся Кулеш.

— Я рукі не падымаў. Трэба было глядзець лепш. І не бяры ты ўсяго гэтага да сэрца, вось што я табе сказаць хачу! Плюнь і разатры, як гаворыцца!

— А я плюнуў. Чаго ты гэтак гарачышся?

— Не знаю. Надаела.

— Асунуўся неяк ты апошнім часам, — сказаў Кулеш. Ён толькі цяпер заўважыў, як пастарэў за апошні час Мяцельскі.

— Ведаеш, усё яно ідзе, як і заведзена. Чалавек да ўсяго прывыкае. Але ж чалавек і спадзяецца. Верыцца яму, што некалі ж кончыцца ўся гэта непатрэбшчына. Кончыцца, і ты як чалавек будзеш. Я, старшыня, буду як старшыня рабіць, бо ведаю, што раблю. Калі не буду ведаць, у цябе, у другога папытаюся, у тых, каму веру. І не трэба мне ні гэтыя Кіршчэні, ні гэтыя Радзюкі! У мяне ж таксама білет у кішэні, і не горшы, а лепшы за іхнія. А падобна на тое, што не дачакаюся. Заварушыўся мой асколак. Абазваўся, даў званок.

— Паехаць трэба падлячыцца.

— Адажнёмся, тады паеду, паляжу ў шпіталі. Хаця ніякі шпіталь чалавеку ўжо не верне здароўя. А ты, Ян, не бяры да галавы, чэсна табе гавару.

— Я не вымову бяру, Васіль. Ты пра мяне гаварыў. І я пра цябе тое ж магу сказаць. Як нарадзіўся, адно і знаў, што рабіць. Гэта і шчасце, і радасць, і ўсё, больш нічога ў нас не было. Ведаеш, і робім. І сем'і ж не горшыя, усё як у людзей быццам было. А потым, як троху абжыліся, глядзі, як пакруцілася ўсё. Дзяцей пры нас няма. Самі ж іх у людзі вывелі. І мой навучыўся, каб хораша і весела жыць, і твае. І нават Мар'я ўспомніла пад старасць, што гэта я ёй жыццё сапсаваў. Бачыш ты, каб не я, то і яна

б некалі разам з дзяўчатамі Мінск адбудоўваць паехала б, і цяпер бы жыла, як людзі, а то ўгробіла жыццё. Едзе, глядзіць, як другія живуць. Пакуль за механізатарства грошы ішлі, не ўспамінала, цяпер успомніла, што я не той. Мы з ёю, як ажаніліся, у тое вяселле, пад раніцу спаць пайшлі. Маладажоны, у каморцы нам паслалі на ложку. Умасціліся мы. А як прыгрэлася яна, задам да мяне адварнулася і засапла. Не разумеў я, што гэта знак на ўсё жыццё наша. Можа б, так яно ўсё і сышло, каб не гэтая Галя. І не думаў бы я ні пра што, і з тым бы і жыў, што маю. А вось на старасць адкрылася, што ў жыцці яшчэ радасць бывае і шчасце не выдумалі людзі... Дык і за гэтае празарэнне згнюсілі.

— Можа, яно і лепш, Ян, што кончылася... А што далей было б?

— Нічога не было б. Што ўжо можа быць?

— Да, не ажэнішся другі раз пры жывой жонцы, пры дарослых дзецях, у адной вёсцы.

— Яно ў нас так і выходзіць, што куды ні кінь, то вечны клін. А Галі як? Ехала дадому, адкуль яе і бацьку жыўцом вырвалі і выкінулі. Расказвала яна мне, як ён і на старасць аж плакаў, гэтак хацеў, каб хоць адным вокам на сваю зямлю зірнуць. Прыехала, а ёй тут па мордзе. Вот і ўся любоў, і ўся радасць на той зямлі.

— Мужыка век за яго зямлю па мордзе, за тое, што яе любіў. Таўклі, пакуль ён ад яе не адварнуўся, а яго ўсё роўна яшчэ таўкуць, па прывычцы,— абазваўся Мяцельскі.— Вот так мы і паспавядаліся адзін перад адным. А то я гляджу, ты нейкі як учарнелы. Думаў, на мяне крыўду маеш. Плюнь, не бяры да душы.

— Галава зноў балець пачынае,— прызнаўся Кулеш.

— Дык, можа, пару дзён перадыхні? Гэты п'яніца вытрывае, пажне.

— Ды не, Васіль, буду жаць. Кончым жніво, разам лячыцца паедзем.

— Угу, паедзем, якраз тыя ездакі,— усміхнуўся Мяцельскі, падаў руку.— Не бяры ўсяго да галавы.

Кулеш кіўнуў на развітанне, пастаяў яшчэ, пакуль Мяцельскі па-старэчы цяжка ішоў па дарозе назад да канторы. І нечаму ўспомніўся той ваенны

надвячорак, тыя партызаны на конях, лёгкі, малады сярод іх Васіль. І тое вечаровае сонца, і свежы пах з аселіцы, і песня. І здалося, што гэта зусім нядаўна, зусім побач, зусім блізка.

— Ну, хопіць стаяць на дарозе, пайшлі, — вярнуў да рэальнасці Куляша голас Бранаўца. — Сёння пагодка будзе, жыманём за дзень!

— Жыманём, — згадзіўся Кулеш. Бранавец ішоў на першае месца ў жніве па калгасе.

Больш крыху адступіў, не адчуваўся, пакуль рыхтаваў камбайн. І зусім лягчэй стала, калі выехаў за вароты двара, паціху паплыла цяжкая машына, пагойдваючы жаткаю над дарогай. Час у запасе быў, і ехаў Кулеш не спяшаючыся. З кабіны добра відаць навокал. Пшанічны палетак стаяў нескрануты, і цяпер, у ранішнім няяркім сонцы, ён здаваўся падрумяненым у вялікай печы. Pole чыстае, не ўрослае зеллем, і таму не набірала за ноч вільготнасці.

Камбайн з роўнаю, напорыстаю натугаю прыняў у сябе збожжавую масу, загуў натруджана, цяжка і пайшоў, пайшоў. Сыпанула з-пад шнэка ў бункер першае зерне.

І здалося Куляшу, што гэта не зараз адбываецца, а ўспамінае толькі ён. І тое, як ехаў на камбайне па дарозе, і як зайшоў у палетак, і як пачаў жаць. Ён пазнаваў нават і калоссе, і нават тыя невялічкія камяні, якія ён заўважаў на полі і паспяваў прыўзняць жатку, — усё пазнавалася, усё ўспаміналася. Затым ва ўспаміне ўсё нібы пачало змазвацца, неяк распаўзаліся, растварыліся сцябліны, каласы, і поле пакрысе ператварылася ў суцэльную мяккую карычневую імглу, якая пашарэла, закруцілася, нахлынула на Куляша. І апошняе, што толькі ён здзіўлена падумаў: «Адкуль раптам гэтакі густы туман паплыў на поле?» І не паспеў нічога зрабіць.

Камбайн няўпэўнена пайшоў па полі, не спыняўся, нібы выбіраў дарогу. Астатнія камбайнеры, якія яшчэ толькі ехалі па дарозе, здзіўлена глядзелі, што Кулеш жне наўскасяк поля. Але як убачылі, што камбайн выйшаў з пшаніцы, валюхнуўся ў невялікай канаўцы і ўпёрся жаткаю ў падсыпаную, высакава-тую дарогу, здагадаліся, што здарылася бяда.

Калі Ельніцкі першы дабег, ускочыў у кабіну, то ўгледзеў, што Кулеш ляжыць грудзмі на рулі і што ў яго мёртвы твар.

З кабіны Куляша дасталі асцярожна, паклалі ў цяні на зямлю і не ведалі, што рабіць. На худой старэчай шыі ледзь прыкметна торгалася жылка, супакойвала, што чалавек пакуль яшчэ жывы.

Яшчэ доўга стаяў, удавіўшыся зямлёй, камбайн, ляжаў пад ім Кулеш. Камбайнеры не адважыліся варушыць яго, машыну адправілі, каб выклікалі на поле «хуткую дапамогу» і прывезлі фельчара.

Фельчарка таксама нічога не магла вызначыць і нічога не стала рабіць, толькі паслухала пульс, сэрца. Пакуль прыехала «хуткая дапамога», у полі ўжо былі і інжынер, і аграномка, і Мяцельскі. Доктар з «хуткай» паглядзеў Куляша, развёў рукамі і загадаў асцярожна пакласці ў машыну.

Толькі тады Мяцельскі падышоў да яго, крануў за рукаў белага халата:

— Скажы ў бальніцы, што ў яго кантузія. Яшчэ з вайны. Апошнім часам галава ў яго пабольвала. Таму няхай не спяшаюць, не мітусяцца. Яму, можа, адпачыць трэба, каб адпусціла.

«Хуткая» асцярожна паплыла па дарозе, пачалі раз'язджацца машыны, і камбайны заступілі ў постаць.

Апошнім з поля паехаў Мяцельскі, нібы хацеў пераканацца, што жніво не спынілася, ідзе сваім ходам. Ужо ў машыне сказаў шафёру:

— Вот Кулеш і аджыў сваё,— і, нібы апраўдваючыся, дадаў: — Сёння сказаў мне, што галава пабольвае. Адпачыць не захацеў.

— Жывы чалавек пра жывое думае,— абазваўся Іван.— Усё ж утаптала яго Мар'я, хоць і цягавіты ён чалавек.

— На кожнага, Іван, ёсць свая Мар'я. А ўтаптала жыццё, яно ўсіх нас утопча. Толькі крыху раней ці пазней. Адвязі ты мяне, Іван, дадому, прылегчы мне нешта хочацца,— папрасіў Мяцельскі шафёра і ўжо маўчаў усю дарогу, толькі думаў пра сваё і ківаў галавой.

Той белы туман, які раптоўна абрынуўся на Яна на полі, не разганяўся ветрам, не расплываўся. Плыў над ім зверху. Ян ляжаў, нібы на дне, а туман, як

вада, плыў над ім, па ягоным твары. Ян нічога не мог угледзець скрозь ягоную густую плынь. Першым жаданнем было ўсхапіцца на ногі, каб падняцца пад гэтым туманам, каб вырвацца з гэтай белай імглы. Але Яна асцярожна прытрымалі за плечы жаночыя рукі, не далі ўстаць.

— Ляжыце, ляжыце, вам пакуль што рана ўставаць.

Голас зусім незнаёмы. І пахі таксама. Не полем пахне.

— Дзе я?

— У бальніцы.

— Што са мною?

— Мабыць, у вас забалела галава.

— Сястра! Я нічога не бачу. У мяне ў вачах толькі белы туман!

Ян зразумеў, што гэты туман над ім назаўсёды. Ён аслеп.

— Я аслеп! — паўтарыў ён у распачы сваю здагадку.

— Не, не бойцеся. Гэта пройдзе. Доктар гаворыць, што гэта пройдзе!

Сястра гаварыла завучаныя словы, а Кулеш зноў раптоўна адчуў, як усяму яму стала гарача, як апускаецца ён некуды ўніз, ніжэй за туман. Слых яго ўлавіў, як затупалі абцасікі медсястры, як яна некага ўстрыожана клікала... А потым ён убачыў сонечны дзень.

Гэтакія дні бываюць у канцы жніўня і на пачатку верасня. Пуста ў палях, і нечым не летнім, нейкім журботным восеньскім напамінкам ляжаць прыбраныя палі. Але яшчэ многа зялёнага лісця, сонца, цяпла, і яно такое шчодрое, што верыцца ў працяг лета.

Павел усё ж прымусіў, угаварыў яго пайсці на паляванне на качак. І ён згадзіўся, выбраў вераснёўскі пагодны адвячорак, дастаў старую аднаствольную куркоўку, знайшоў чатыры патроны да яе і павёў сына да рэчкі, на старыцы.

Павел ідзе побач, худы, да грудзей толькі бацьку. І вочы яго косяцца на стрэльбу. Яму хочацца пранесці яе, і Кулеш здымае з пляча, перадае сыну стрэль-

бу. Яна ледзь не дастае прыкладам да зямлі, але Павел рады.

Канчаецца палявая дарога, ад даліны, ад поплаву павявае пахам травы, нагрэтых на сонцы лазовых кустоў, аеру. Сын прыадстаў крыху, ідзе справа збоку. Кулеш адчувае, што пачынае хвалявацца, што і яго самога міжволі забірае паляўнічы азарт, хоць ён і ведае, што качкі павінны ўжо зляцець з тых мясцін, дзе вывеліся, на вялікую ваду, на азёры. І тым не меней ён аж скаланаецца ўвесь, калі з крыкам падхопліваецца на крыло, імклівым зігзагам узвіваецца ўгору з куп'я бакас. Стрэліць, вядома, не ўспявае і чуе, як сын шэпча: «Страляй! Страляй!..»

Акрамя бакаса, больш ні на што ім не пашанцавала, і сын засмучаны, хаця Кулеш даў яму два разы стрэліць. Цяпер у Паўла пабольвае ад прыклада плячук, гудзе ў вушах. Ён радасны, што не прамазаў, трапіў у лапуховы ліст, і ад таго асталіся толькі дробныя кавалачкі. Усё ж не хапае сапраўднае дзікае качкі, па якой бы яны стралялі.

І ў гэты час ад алешніку роўна, не хаваючыся, ляцяць дзве птушкі. Ляцяць крыху далекавата, упэўнена і спакойна. Кулеш ускідае стрэльбу, страляе і бачыць, як адна з птушак камячком падае ў траву.

Сын не спускае позірку з таго месца, куды ўпала птушка, бяжыць, абганяе Куляша.

Дзікі голуб, горлінка, нават не ўцякае ад іх, сядзіць, прыпаўшы на перабітае крыло, і круглае яго вока здзіўлена і балюча глядзіць на людзей.

— Горлінка, — гаворыць Кулеш і адчувае, як прыкра самому, што не стрымаўся, што страляў. Навошта ім гэтая прыгожая лясная птушка. Галубы гэтыя любяць сядзець на вяршынях дрэў на ўсходзе і на заходзе сонца. Стройныя, быццам вытачаныя, нерухомыя.

Кулеш нагінаецца, бярэ ў рукі птушку. Крыло само цэлае, але шрацінка папала ў цэла пад ім, і таму крылом птушка не можа варухнуць. На зямлі яна прападзе.

— А мы забяром яе дадому! Хай жыве ў нас!

Павел па-дзіцячы рады, што ў яго будзе жывая цацка, свой дзікі голуб.

Дадому ён бяжыць амаль што падбегам перад бацькам, задаволены і шчаслівы, што ёсць здабыча. Кулеш скіроўвае на агароды, каб зайсці на двор непрыкметна для людзей.

Чамусьці гэты выпадак, гэты паход з сынам успомніўся Куляшу зараз. Можа, і не было ў іх больш магчымасці пабыць вось так разам. Пахадзіць па траве на аселіцы, адпачываць пад лазовым кустом. Увесь час Кулеш быў на рабоце. МТС брала сваё, жыць даводзілася не дома, і Павел вырас сам па сабе, вывучыўся, стаў вялікім чалавекам, цяпер зрэдку яго ў госці прывозіць шафёр. Цяпер у сына з бацькам ужо няма часу. Прыедзе на ноч, пераначуе, па чарцы вып'юць, а назаўтра назад у горад.

Кулеш здагадаўся, што ўспамін той пра падраненага дзікага галубка выплыў у памяці ад жадання пабачыць, пачуць побач сына.

Ён зноў вярнуўся да свядомасці. На гэты раз белая імгла ў вачах ужо спалохала не гэтак. Ён ляжаў і прыслухоўваўся да пахаў, да гукаў. І прывыкаў глядзець у белы туман.

Маці Люба сварылася тады на яго з-за падстрэленага галубка:

— Дзіця магло пацешыцца. А ты, стары чалавек, узяў падстрэліў птушку. Куды ж цяпер яе?

Ян маўчаў, гаварыць не было чаго.

Пасяліўся дзікі голуб жыць на двары, пад перавернутай скрынкой. Баба Люба ставіла пад скрынку ваду, сыпала зерне. Першыя дні голуб сіратліва сядзеў у кутку скрынкі, пазіраў сваім кругленькім, тужлівым і, здавалася, збалелым вокам.

Аднойчы Кулеш пачуў, як ён спалохана трапечацца і б'ецца ў сваёй схованцы. Ян выглянуў з хлява на двор. На скрынцы сядзела кошка, прасоўвала лапу ў шчыліну і спрабавала загрэбці голуба кіпцюрамі. Давялося яму пазабіваць шчыліны, каб кот не мог прасунуць лапу і каб не палохаў птушку.

Пакрысе голуб ажыў, пачаў кляваць зерне, піць ваду. І калі аднойчы Паўлік прыпадняў скрынку, ён вылез з-пад яе і ўзляцеў на яблыню.

— Дальбо, узляцеў! — зарадавалася старая Люба.

— А як мы яго назад зловім? — Паўліку не хацелася разлучацца з птушкай.

— Назад ты яго не зловіш. Паляціць ён сваіх шукаць. Пара ім у чароды збірацца і адлятаць.

Але не адляцеў дзікі голуб, якому давалося пабыць пры чалавеку. Назаўтра Кулеш заўважыў, што прыгожая, нібы вытачаная, птушка сядзіць на каньку іхняе хаты пры коміне. Потым зляцела ўніз і пачала кляваць зерне, якое асталася на тым месцы, дзе зусім нядаўна была яе няволя, дзе ляжала перавернутая цяжкая скрынка.

— Што ж ён сабе думае? Калі не адляціць, прападзе ж зімой,— бедавала маці.

А Паўлік падсыпаў круп, і голуб прылятаў карміцца, злятаў з даху на плот, з плота на зямлю і пагаспадарску разгульваў па двары.

— Што значыць жывое пры чалавеку! Прыгрэлі, пакармілі — ён і прывык, і жыць ужо тут гатовы,— гаварыла старая.

Скончылася ўсё звычайна і нечакана проста. Мабыць, як і павінна было скончыцца рана ці позна. Кошка ўсё ж прыцікавала новага гаспадара, схапіла і знікла з ім за кустамі агрэсту ў садзе.

Кулеш заўсёды, калі пачынаў думаць пра сына, успамінаў таго голуба. Успамінаў цяпер. Яму хацелася, каб сын прыехаў, пасядзеў побач, пагаварыў з ім. Ён ведаў, што сын прыедзе не хутка, пасля таго як скончыцца камандзіроўка. Але яму хацелася, каб прыехаў сын. Гэтак жа, як і калісьці сыну пайсці з ім на паляванне.

Кулеш пакрысе прывык да белага туману ў сваіх вачах, ён не гэтак палохаў, як на першым часе. Ды і дактары суцяшалі, што пакрысе зрок павінен вярнуцца. Ён ім верыў і не верыў, але чалавек заўсёды спадзяецца на лепшае. І гэтак спадзяванне цешыла душу.

Потым Куляша накіравалі ў абласную бальніцу, і амаль праз месяц ён заўважыў, што з белага туману

пачынаюць пакрысе выступаць абрысы пакоя, мэблі. Людзі спачатку ўзнікалі аднекуль здалёку, нібы ў маскхалаты апранутыя.

У бальніцы Куляша адведала Вера. Мар'я паехала і жыла ў вёсцы. Трымаць гаспадарку адна старая маці не магла. Вера і прывезла Куляша дадому пасля выпіскі.

19

Надзіва залатая і пагодная, як падарунак людзям, стаяла восень. Прайшло крыху дажджоў, але не зацяжных — кароткіх і спорных, нават з громам і маланкамі, далёкімі, быццам сполахі. Не верылася, што канец верасня. Трымалі лісце дрэвы, толькі сям-там зажаўцелася яно, ды загарэліся рабінавыя гронкі, незаўважна абляцеў ліст, і рабіны красаваліся, як раскошныя чырвоныя вогнішчы. Людзі спяшаліся рабіць работу, пакуль суха, пакуль надвор'е. Скончылася, адшумела жніво, пасялі азімыя, канчалі выбіраць бульбу.

Пад канец жніва ноччу, седзячы над сваёй канторскай кнігай, раптоўна памёр стары Антон Кіршчэня. Кіршчэніха пачула, як грукнуў ён, упаў з крэсла, пакуль уключыла святло, падбегла, ужо і душа адышла. Перад гэтым Кіршчэня цэлыя дні не ссядаў са свайго маторнага веласіпеда, трашчаў і на полі ля машын, і на цэнтральнай ля вагаў. Пагаворвалі, што пераможна са сваімі запіскамі ён хадзіў у кабінет да Мяцельскага, і ў бухгалтэрыі было чуваць, што гаворка там адбылася цяжкая, бо стары вылецеў з кабінета, азіраючыся на дзверы, а Мяцельскі пажаліўся галоўбуху, што Кіршчэня некалі людзей раскулачваў, а цяпер за калгас узяўся. Кіршчэня хадзіў жаліцца на старшыню да Радзюка. Парторгу ён паказаў лічбы, з якіх вынікала, што ўраджайнасць знарок заніжаецца. Радзюк ведаў, дзеля чаго — каб вывесці канчатковы вынік пасля, калі з калгаса павытрэсваюць усе дадатковыя планы пастаўкі. Радзюк уважліва выслухаў Кіршчэню і здагадаўся, што гэта, мабыць, не без яго ласкі мінулы год у калгас прыехала камісія, «знайшла» два лішнія капцы буракоў і тры з бульбаю. Мяцельскага разбіралі на бюро,

а «лішняе» забралі ў лік дадатковага плана нарыхто-
вак, які быў спущаны на раён.

Хавалі Кіршчэню як аднаго са старэйшых каму-
ністаў урачыста. З раёна прывезлі палкавую духавую
музыку. Развітальнае слова гаварыў нядаўна выбра-
ны новы сакратар райкома. А ў сувязі з тым, што
прыехаў сам першы сакратар, разам з ім прысутнічаў
і цэлы цуг машын і людзей. Таму жалобны стол
рабілі за кошт калгаса, сталы стаялі ў хаце, у сенцах
і нават на двары.

Слоў гаварылі многа, спачатку прадстаўнікі раё-
на, потым калгаса, потым сельсавета. Адгаварылі
яны недзе надвячоркам і ўслед за машынай сакрата-
ра райкома пачалі раз'язджацца. Свае, сябры і сусе-
дзі ці, як гаворыцца, сябры па працы, сядзелі да-
цямна і ўрэшце заспявалі песню.

Пасля таго як адсеяліся ўслед за жнівом, лёг
у шпіталь для ветэранаў вайны Мяцельскі. Яго замя-
ніў парторг Радзюк. Ён адчуваў сябе паўнапраўным
пераемнікам, прынамсі, хацеў, каб усе гэта адчулі
і зразумелі.

Галя Русакевіч пасля дзікае сцэны, якую ёй нала-
дзіла Мар'я, з'ехала ў райцэнтр, наняла на ўскраіне
горада кватэру, уладкавалася працаваць у дзіцячы
садзік. На выхадныя дні прыязджала ў сваю хату,
зрабіла на восень грады, перакапала з гноем. Да
Куляшоў не заходзіла і старалася не сустрэцца
з Янам.

Пра ўсё гэта расказвала Куляшу маці, калі ён
вярнуўся з бальніцы. У яго было ўжо шмат вольнага
часу, і ён падоўгу сядзеў з маці на лаўцы альбо як
мог дапамагаў ёй па гаспадарцы.

Да Куляша, пакуль ляжаў у абласной бальніцы,
праз дзень прыходзіла дачка з мужам і малой
Леначкай. Мар'я таксама адведвала яго, і нават чу-
ваць было яму, як першы раз плаксіва шморгала
носам.

Зусім зрок у Куляша не аднавіўся. Бачыць-то ён
пачаў бачыць, але дрэнна, як скрозь слюду, якую
некалі замест шкла ставілі ў кабінах трактароў.
І нібы адразу ўсяго паменшала навокал разам са
святлом. Міжволі ён навучыўся не спяшаць. Спяшаць
яму дактары забаранілі, забаранілі і любую, акрамя
самай лёгкай, работу.

Жывы чалавек да ўсяго прывыкае, і Ян таксама прывык. Гэта ўсё ж лепш, чым зусім аслепнуць. Жонка крыху пабыла ў вёсцы і зноў зачасціла ў горад да дачкі. Дадому вярталася наездамі, каб памыць, прыбраць крыху і пасядзец з жанчынамі. Перад імі яна нават хвалілася: «А што, я дурная, каб, век зжыўшы з чалавекам, чорту лысаму ў зубы аддаваць яго? Як ні кажы, гэта ж не адной жыць».

Але ва ўсёй размеранасці новага жыцця прыходзіла незразумела чаго раптам вострае, пякучае адчуванне тугі і адзіноты. І тады хацелася некуды ісці, далёка, у свет. І Кулеш пачынаў думаць пра сына. У яго ўсё ж быў сын, быў нейкі працяг у тую далечыню, куды ён не можа дайсці сам.

Кулеш паціху выходзіў у сад, ішоў разораю між град за пляцы, туды, дзе на мяжы прысядзібных участкаў і калгаснага поля раслі дзве старыя яліны. Адну з іх разбіла маланка, а другая высілася і здалёк, адкуль ні едзеш, была відаць. Цёмная, кашлатая, яна як дзіўная вежа ўзвышалася над наваколлем. Ад яліны пахла сухою ігліцаю, смалою і нейкаю прахалодаю нават у гэтую восеньскую цяплынь.

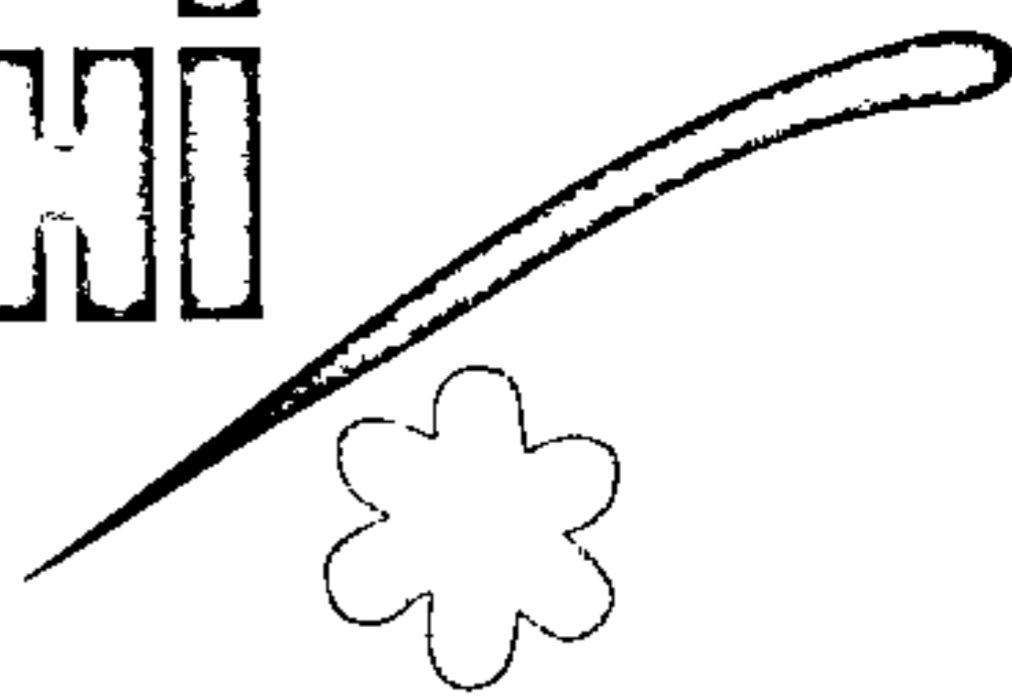
Кулеш садзіўся на ўжо ўрослы ў зямлю, сцягнуты некалі з поля пад елку камень і гадзінамі праседжваў на ім. Поле зааралі на зіму, і яно, сухое, роўнае, шарэла ўваччу. Тады Кулеш заплюшчваў вочы — і паўставала зелень аселіцы, кусцістая, прыхопленая марозікам рунь, залацісты, бліскучы колер саломы!.. Расплюшчваў вочы — шэрань уставала перад вачыма. Заплюшчваў вочы — і пахамі, кветкамі, галасамі адзывалася дзяцінства, за ім усё жыццё з яго гэтакімі простымі і гэтакімі цяжкімі клопатамі скрозь войны і ліхалецце, са сваімі невялікімі і скупымі радасцямі. Абкрадзенае, абдзеленае, але яго жывое жыццё. А чаму сталася гэтак, што замест святла пад канец жыцця — пустая шэрань перааранага поля? І яго спакутаванай і вечнай маці — аслеплы сын, якога трэба даглядаць. Кулеш думаў, што калі б ажаніўся з такой, як Галя, яна б даглядала яго. І чамусьці верылася, што не было б гэтай шэрані і слепаты. Навошта пракляў Бог і маці, і яго любіць гэтую зямлю, усё аддаць ёй, каб атрымаць толькі шэрань,

якая бясконца, ад якой не ўратавацца тым, што заплюшчыш вочы?

Успаміны і гэтыя нязвыклыя, невядомыя дасюль думкі бянтэжылі душу, вялі Куляша да яліны, да ўрослага ў зямлю каменя. Без гэтага ён не мог. І кожнага дня намагаўся, глядзеў туды, дзе над шэранню ворыва абазначалася рэдзенькімі маладымі прысадамі дарога ад цэнтральнай сядзібы да вёскі. І калі асабліва пільна ўглядаўся, то бачыў на дарозе чалавека, мужчыну па хадзе. І тады Кулеш пазнаваў, што гэта Павел, сын, прыехаў на аўтобусе, ідзе дадому. Калі змахваў слязу, якая набягала на вочы, зноў бачыў толькі шэрае, нібы тая ваўчыная аблога, што гнала яго, маладога, пустое асенняе ворыва, якому няма канца-краю.

1989

Апавяданні

АСЕННЯ ХАЛАДЫ

У канцы лістапада, пасля зацяжных дажджоў, паціснулі маразы: дні стаялі сонечныя, халодныя і прасторныя, і начамі нават зрэдку патрэсквалі калы ў плоце.

Надвячоркам у сераду Віктар Пераход на засланных чыстаю посцілкаю калёсах прывёз з бальніцы сваю Вольку — Волечку, як гаварылі па-вясковаму, — якая нарадзіла блізнят — двух хлопцаў. І вечарам паштальёнка Таня, гарбаценькая, у парыжэлай і выцертай плюшовачцы, прынесла Віктару тэлеграму ад старэйшага сына Паўла, які працаваў у Літве на пракладцы газаводу, — прыязджае на тры дні перад адпраўкаю ў армію.

— Што ж мы, Віцік, рабіць будзем? Трэба ж людзей сабраць, выправіны хлопцу зрабіць, адведкі і радзіны ладзіць... Я ж яшчэ слаба...

— Хто яго ведае. Не прападом. Паеду заўтра цяля дастану. Васіль зарэзаць паможа, а Стэфка з цёткаю Ганнаю згатуюць. Хай заадно і адведкі, і радзіны, і выправіны...

— Трэба было б у цёткі Ганны папытацца, а то мо не так што...

— Папытаюся.

— Каб жа не горш, як у людзей. Ты ж, як наказваць будзе, да цёткі Антосіхі зайдзі, не забудзься!

— Яна ж нікуды ўжэ не ходзіць. Агата ёй у печы паліць.

— Усядно зайдзі. Ніхто яе ніколі не абмінаў.

У пятніцу пасля абеду старая Антосіха злезла з печы, патупала ў сенцы, адчыніла зялёны, абабіты паржавелым жалезам па вуглах куфар, дастала чорную сацінавую спадніцу, белы фартух з фалдамі знізу, мультановую ў клетачкі сарочку і чорную

ў кволую валошку паўз беражкі хустачку — усё самае лепшае яе ўбранне, акрамя, вядома, асобна загорнутага, якое прыгатавана на смерць. Там і новенькія балеткі, і мацера абабіць труну, і палатно, каб было на чым апусціць дамавіну ў дол, і грошы, каб і крупнік было за што зрабіць, і памінкі. Няма чаго Агаце траціцца.

Яна і так штодня ходзіць паліць Антосісе ў печы, варыць страву, прыносіць малако. А забіраць сабе пенсію, якую плоціць старой калгас, не хоча, мо таму, што і ў яе жыццё склалася, як у Антосіхі: Агацін гаспадар прапаў на фронце без вестак, і яна пасля вайны ўсё чакала, спадзявалася, пастарэла і засталася адна.

Рабіла Агата даяркаю, была ўвішная: паспявала і ў калгасе і дома, а вечарамі да яе сыходзіліся старыя — чытаць «святых кнігі», — гэта пасля таго як у суседнім мястэчку зачынілі царкву, перарабілі яе пад клуб. Антосіха, пакуль уздужала, таксама хадзіла да Агаты — пасядзець з людзьмі, пагаманіць.

Антосіха пайшла ў мыцельнік, старанна ўмылася, пераапранулася, завязала хустачку, зазірнула ў вялікі кавалак тоўстага, крыху паабдзіранага люстэрка, які ляжаў на сталі і быў роўна пакрыты пылам.

Яна ўспомніла, што не прынесла і не ўскінула на печ, каб пагрэўся, кажушок і хустку-канаплянку.

Антосіха зусім не чакала, не думала, што Пераходы запросіць яе на бяседу, — яна была захварэла, не спадзявалася нават, што і ачуняе. Антосіха і не збіралася спачатку ісці да Пераходаў, але пацягнула да людзей, з якімі яна пражыла ўвесь свой век і якія паважалі і шанавалі яе, захацелася паглядзець на Волечку — мо больш і не давядзецца, — якую некалі кахаў яе Пятрок.

Волечка не забывалася пра Антосіху, запрасіла і на тое сваё пасляваеннае вяселле, беднае і пачастункамі і весялосцю, — вяселлі тады рабіліся без музыкі, так сабе, бяседа.

Выбралася ісці Антосіха ўжо ў прыцемкі, калі пачалі заманліва цёпла свяціцца вокны, запальвацца далёкія, калючыя зоркі ў небе; і зноў шумеў у голым голлі вязаў і ліп няўмольны асенні вецер, які быў прыціх, калі сама заходзіла сонца, а цяпер шумеў і шумеў, шаптаў па вуліцы, падмёрзлай і пабялелай,

закручваў калючым пылам і зноў падвываў у вершалінах, і больш нічога не было чуваць, было пуста і глуха, і лёгкі Антосішын кій гулка стукаў па падмёрзлай сцяжынцы.

Вокны Пераходаў свяціліся нясцерпна белым святлом — мабыць, укруцілі на вечар лямпачку-«двухсотку»; яшчэ з вуліцы было чуваць, як шумела застолле — паспелі ўжо госці разоў па колькі ўзяць чарку, і тая прыцішанасць, якая спачатку пануе за сталамі, прайшла. Цяпер кожны што-небудзь меўся сказаць суседу, гаварылі наперабой, а самыя нецярплівыя падлівалі сабе яшчэ ў шклянкі.

Антосіха пашоргала нагамі, як выцірала, па вялікім пляскатым камені, што ляжаў перад дзвярыма ў сенцы, намацала рукою клямку, прыадчыніла дзверы і, прытрымліваючыся рукою за вушак, цяжка пераступіла цераз парог у сенцы, прысланіла ў куток свой кіёк, агледзелася.

Хатнія дзверы былі прыадчынены. Было відаць, што і на кухні стаяў стол, бадай, вялікая сабралася бяседа. На кухні садзіліся, хто зусім запазніўся і мужчыны, якія любілі выпіць, — а там, у хаце, жонкі не далі б. На кухні ім разгарненне.

Колькі Антосіха памятае, гэтак на кожнай бядзе, і выпівакі заўсёды амаль адны і тыя ж. Іх і называюць «мыцельнікамі».

Стэфка, суседка Пераходаў, тоўстая, як печ, баба гадоў пад пяцьдзсят, надзіва рухавая і гаманкая, выбегла з хаты з парожнімі талеркамі ў руках. Яна як ніхто спраўна можа разнесці па вёсцы любую плётку, але яшчэ спраўней умее прыгатаваць на стол, арганізаваць і павесці бядеду, а таму без яе не абыходзіцца на вёсцы ні адно застолле.

— А мы ўжэ думалі, што вы і не прыйдзеце, бабка! Добры вечар! Заходзьце ж у хату! За стол садзецеся! Волька, а Волька! Ідзі сюды! — паклікала Стэфка і цяжка, але маладжава патупала ў каморку.

Волька, якая выйшла на кліч, абняла старую, пацалавала.

— Пайшлі ў хату, маці! Чаго ж вы тут стаіце?

Волечка памагла Антосісе распрануцца, паклала на ложка кажуюшок. Яна была яшчэ бледная з твару і нейкая ж вельмі тоненькая і слабенькая ў прасторнай, з гузікамі наскрозь сукенцы, з заплаканымі вачыма, пад якімі было сіне.

— Ты ж яшчэ не абмацавалася, галубка, а столькі клопату. Пачакай жа, пакажы мне спачатку тваіх хлопцаў, а тады і за стол павядзеш,— папрасіла Антосіха.

Волька памагла старой узлезці на палок, дзе стаяла прыкрытая байкаваю коўдраю калясачка. Антосіха дрэнна бачыла ў прыцемку аднолькава кволя, чырвоныя тварыкі спавітых немаўлят, у якіх самая пільная работа — спаць, смачна і соладка, прычмокваць кволенькімі вуснамі, пацягвацца, каб расці. Антосіха нагнулася, перахрысціла малых:

— Хай іх Бог беражэ і добрую долю дае!

Яна паклала малым у ногі невялічкі пакуначак у пажаўцелай газеце.

— Троха паркаліку малым. Ім жа трэба.

У чыстай палавіне хаты, як толькі ўвайшла Антосіха, заціхлі і потым нястройна і дружна загудзелі ў адказ: «Вечар добры!» І з гасцей ніхто не спадзяваўся, што прыйдзе Антосіха, якая, здаецца, і сама не памятала, колькі пражыла і перажыла, справядлівая перад Богам і людзьмі, працавітая і зычлівая.

Нехта з маладзейшых аслабаніў ёй месца за сталом.

— А я ўжэ і паміраць была сабралася, ды пачула, што вы ўсе разам сышліся, пра мяне не забыліся, дзякуй вам! І баялася, што не дайду, але пайшла, каб і малых благаславіць, і большанькаму шчасця пажадаць, і ўсю бяседу не крыўдаваць!

Антосіха пакланілася і прысела на ўслон, змахнула слязу — расчулілася, што гэтак яе сустрэлі,— ўсміхнулася прыветна і вінавата:

— Хай яна спрахне, гэтая старасць! Старое, як малое.

Аглянулася на Волечку, якая села побач і ўсхліпвала.

— А ты, галубка мая, чаго гэтак зажурылася? Ці ты дзеткам маленькім не рада, ці большанькі тым укрыўдаваў, што гэтакі высокі ды харошы вырас?

Антосіха ўстала, падняла дрыжачаю рукою кілішак.

— Не плач, не горніся, галубка! Хай твае дзеткі гадуюцца, як кветкі, і людзям на радасць, і табе на ўцеху, каб інжынерамі сталі і бацькоў сваіх не забывалі! І твой большанькі каб шчыра служыў, іх

бараніў ды генералам быў! А і я з вамі за гэта вып'ю, мо не ўп'юся і з ног не звалюся, а як уп'юся, то і яшчэ піць і вас пацяшаць застануся!

Усе выпілі і адразу ж загаманілі, бязладна і шумна, і забыліся пра старую і пра тое, што чакалі яе слова. І, можа, толькі назаўтра і на цвярозую голаў пахваляць яго, але ўсё роўна наўрад ці хто здагадаецца, што благаславіла яна ў думках усіх, хто сабраўся за гасцінным сталом, усіх, каму яшчэ дай Бог колькі жыць, тупаць па зямлі і ўвесну, і ў халодную восень і бачыць, як пад вокнамі спачатку асмужацца рабінавыя гронкі, а потым зачырванеюцца, і на іх будзе ляжаць пасля першае ночы белы і лёгкі, як уздых, першы снег. Колькі год глядзела на рабіну пад сваім акном! А сёлетні год яна не зацвіла і цяпер стаіць сухая і мёртвая, з пакінутым старым птушыным гняздом у некалі густой кучаравай вершалінцы.

— Дзякуй вам, мама! Век бы вам з намі жыць, і добра было б, — ціха прагаварыла Волька, якая дагэтуль усё ўцірала слёзы.

— Няма як ужэ, галубка, але да вясны я пачакаю, бо ў мароз намучацца людзі, пакуль прытулак выкапаюць і хату навек збудуюць. Увесну да Бога пайду, пры сонейку, нядзелькаю, каб людзям замінку не рабіць.

Антосіха гаварыла і глядзела на Волечку чыстымі вачыма і думала, што была б яна ёй нявесткаю, гадаваліся б унукі і не было б гэтае адзінокае доўгае старасці, пустэчы і непрыветнасці ў хаце.

А жанкі тым часам, ціха і пяшчотна, як здалёк, зацягнулі такую знаёмую старой з даўніх дзявоцкіх гадоў песню, пад якую так добра і плакалася ў невясёлую хвіліну, і радавалася, а цяпер спакойна і хораша ўспаміналася:

— Сягоння тут, а заўтра ўеду,

Будзеш, міла, прыпадаці да маёго следу.

— Я й не прыпадала, й прыпадаць не буду,

Я й не гаравала, й гараваць не буду.

...Гаспадар Антосіхі памёр пасля мікалаеўскае вайны — прастудзіўся ў акопах, захварэў, паўтара года пралежаў у Слуцкім шпіталі, а з паўгода дома, але так і не акрыяў. Ад яго ў Антосіхі засталіся два хлопцы, старэйшы Андрэй, а маладзейшы Пятрок.

З горам папалам яна пракідалася з дзецьмі, хоць і пухла з голаду і зімою хадзіла ламаць плот на

дровы — не было на чым ды і каму прывезці на зіму паліва. Ужо потым, як пачаліся калгасы, яна абмацавалася, зажыла, як людзі, і зусім уздыхнула, калі стаў трактарыстам яе Андрэй — зайздрасны на работу, троха ваўчукаваты, усё роўна як злосны на ўсіх за няшчаснае дзяцінства.

Рабіў ён як мог, і дастатак у хаце быў дай бог кожнаму. А потым узрос і Пятрок, астаўся пасля школы ў брыгадзе. Быў ён тонкі, высокі, кучаравы і вясёлы, спраўна іграў на гармоніку, любіўся з Волечкаю Апанасаваю — і на выправінах яго ў армію Волечка сядзела побач...

А праз нейкі год пачалася вайна. Андрэй так і застаўся пры доме. Убіраў ураджай, а потым дзяліў калгас, хоць Антосіха і сварылася за гэта. Выдзеліў ён сабе каня, карову з цялушкаю, адгадаваў бараду, гнаў і прадаваў у Грэзку самагонку, а потым узяўся быў вазіць лес на новую хату, але так і не навазіў: пачалі чапляцца паліцаі, наязджаць штовечара. Андрэй спачатку паіў іх, а потым схаўрусаваўся, пачаў напівацца і сам.

Адале і з'ехаў з імі разам, праз тыдзень вярнуўся дадому п'яны, са звязанымі ў посцілку кажухамі і вырабленымі аўчынамі. І з таго разу пачаў цягаць дадому і мацэру, і боты, і адзежу — і ўсё хаваў у патайной яме, што выкапаў у каморцы пад падлогаю.

Потым пайшлі чуткі пра партызан: былі наляцелі пад Асаўцом на паліцаяў, зрабілі ля Буды засаду і забілі раённага каменданта. Хадзіла пагалоска, што і ў іхнюю вёску яны разоў колькі заязджалі, хоць і была яна далёка ад лесу, у полі.

Перад Вялікаднем нехта ноччу ціхенька пастукаў у акно. Антосіха падумала, што гэта Андрэй, — і ён, як пайшла гаворка пра партызан, пачаў дадому наведвацца ўпотаікі. Яна адамкнула сенцы і скоранька шмыгнула ў хату, запаліла газоўку і ўбачыла кульгавага на правую нагу, у чорнай бравэрцы і шапцы-аблавушцы мужчыну.

І толькі як павярнуў ён да святла свой худы зарослы твар з насцярожанымі вачыма, пазнала яна свайго Петрака, захліпнулася ад плачу і ўпала на калені, прытулілася тварам да сынавых ног...

Пасля Пятрок пачаў прыязджаць дадому часцей, пакідаў каня на агародах у алешніку. Здаралася, з'язджаліся з Андрэем, сядзелі за сталом, елі — адзін з міскі, другі проста з чыгунка — і сварыліся. Адзін зваў у паліцаі, другі — у партызаны, а Антосіха тупала па двары — каб не наехалі немцы ці партызаны, — то бегла ў хату: баялася, што перастралююцца. Потым хадзіла кругом гумна, куды яны ішлі спаць, — адзін у адным кутку, другі — у другім. І ў гумне яны сварыліся, а яна хадзіла наўкруга будыніны, упрошвала не сварыцца — барані божа хто пачуе!

У пачатку зімы Пятрок прыехаў у санях, забраў усё нацяганае Андрэем дабро і завёз у лес, сваім.

А недзе праз месяц, пасля лютаўскае ночы са снегам і цяжкімі падвывамі ветру, Грышкава Ганька, якая хадзіла ў Грэзак да сястры, з аглядкаю закіравала ў Антосішын двор.

— Пятрок жа твой, Антосіха, на Бранавіцкіх у кусціках ляжыць замецены! І конь наўкруга ходзіць, мордаю штурхае!

У Антосіхі абвяла сэрца: вечарам Андрэй прыехаў з хаўруснікам сваім, Міхневічам, маленькім рыжанькім чалавечкам, у якога вечна былі чырвонымі і слязіліся вочы. Міхневіч да вайны рабіў з Андрэем у МТС, ездзіў на няўдаленькім, маленькім трактары з вялікімі коламі, на якіх былі вострыя жалезныя шпоры. У яго была вялікая сям'я і гарбаценькая сварлівая жонка, Міхневіч першы пайшоў у паліцыю і, казалі, сам страляў начамі людзей...

У сварку братоў ён не ўмешваўся, піў самагонку і толькі нядобра зыркаў вачыма на Петрака, — была і яго доля ў тых анучах, што хаваў Андрэй.

...Прыцемкамі Антосіха выйшла за хлеў, доўга тупала паўз сцяну, пакуль абмацала рыдлёўкаю пад снегам саначкі, адкапала іх, схадзіла ў хату, апранула кажушок і цярэспаля пакіравала да Бранавіцкіх. Яшчэ да калгаса там быў хутар, а цяпер толькі ляжалі тры вялікія камені-валуны і разрасліся кусты крушыны, барбарысу і каліны.

Яна здалёк убачыла каня, які таптаўся, асядланы, на адным месцы.

Пятрок сядзеў у снезе плячыма да калючага барбарысавага куста, без шапкі, з белым снегам на галаве і на твары, які не раставаў, не сцякаў кропелькамі вады.

Аўтамат так і вісеў на грудзях, і на ім ляжала адна рука, а ў другой быў повад аброці. Усё роўна як прысеў ён адпачыць, і толькі снег не раставаў на твары.

Яна не памятае, як усцягнула цяжкае сынава цела на саначкі, дзе ўзялася сіла дацягнуць іх па снежавым полі да хаты. І калі спынялася адпачыць, бачыла, як спакойна, бы маленькі, сядзіць яе Пятрок, толькі ногі цягнуцца па снезе і пакідаюць два глыбокія пісягі ды мёртвая рука не выпускае повад, і конь паслухмяна ідзе следам і дрыжыць ад холаду...

Вечарам яна запаліла ў печы, паставіла грэцца ваду, каб абмыць сынава цела, хоць і не ведала, як зможа адна, як будзе хаваць.

Яна не пачула, як увайшлі ў хату ўтрох мужчыны, не памятае, як старэйшы асцярожна павёў і пасадзіў яе на лаву на покуці пад абразамі. Яна сядзела, паклаўшы счэпленыя рукі перад сабою на калені, глядзела, як прыбіралі яе сына, як загарнулі ў посцілку і некуды панеслі.

Высокі мужчына ў белым кажушку падышоў, абняў яе за плечы:

— Не плач, мамаша, мы за нашага Пецьку...

Яна нічога не сказала і ўжо не плакала, не ішла зачыняць расчыненыя насцеж дзверы ў сенцы, з якіх цягнула холадам, толькі ўздыхала і маўчала, як зямля...

Прышла яго міла, кітайку адкрыла,

Правай ручкай абняла дый загаласіла:

— Ці ж ты, мілы, упіўся, што з каня зваліўся?

— Я, міла, не ўпіўся, з каня не зваліўся.

Я па табе, маладзенькай, сільна зажурыўся...

Антосіха адчула, што ў галаве замітусілася, — у хаце было душна, ды і змарылася яна, пакуль прыйшла, пасядзела. Яшчэ, чаго добрага, упадзе ў вобмарак, сапсуе ўсю бяседу. Яна паціху ўстала з-за стала, неўзаветку выйшла ў сенцы.

Апранула настылы кажушок, непаслухмянымі нязграбнымі рукамі доўга зашпіляла гузікі, завязвала хустку, забрала кіёк і выйшла на двор, у начную цемру, дзе ўсё гудзеў і гудзеў вецер; пакуль разгледзелася, вобмацкам ступала наперад, тулілася бліжэй да плота і думала пра Вольку, пра яе дзяцей, пра сваю сіратлівую хату.

...Андрэя засудзілі пасля вайны на дваццаць год. Цяпер ён адбыў сваё, вярнуўся, жыве ў Слуцку, ездзіць па вёсках, закупляе свіней,— як ён адважыўся ездзіць па людзях, якіх некалі абіраў? Ён быў прыехаў і да Антосіхі з жонкаю, сухенькаю невясёлаю жанчынкаю, і з хлопчыкам, сваім сынам.

Прыехаў на машыне з высокімі драбінамі па бартах — каб вазіць свіней.

Быў па-летняму цёплы надвячорак, чуць парны, як часта на самым пачатку лета, калі яшчэ і вільготная свежая зямля, і зеляніна светлая і пяшчотная, і пахне маладым росным жытам, свежаю раллёю.

Яна з агародчыка ўбачыла, як ішоў Андрэй з вуліцы — у белай кашулі, выціраў хусцінкаю лоб і лысіну,— а ўжо следам ішла жонка, трымаючы малога за руку, ішла боязна і асцярожна, і Антосісе стала шкода яе.

Антосіха спачатку стаяла разгубленая, як утрапёная, а потым спахапілася, зашыбавала цераз двор да дзвярэй, зачыніла іх за сабою, моцна шахнула замыклом, крыху пастаяла ў сенцах, увайшла ў хату, бачыла, як Андрэй усё ж прайшоў да парога, патаптаўся, узяўся за клямку — было чуваць, як бразнуў язычок,— сышоў з усходцаў, стаяў на двары, азіраўся наўкруга і ўсё выціраў хусцінкаю твар і галаву, а потым па-старэчы цяжка, крыху касалапа, пайшоў да варотцаў, дзе ўсё яшчэ збянтэжана стаяла жонка...

Больш Андрэй не прыязджаў, быў прыслаў дваццаць рублёў, але яна адправіла назад, адправіла потым яшчэ два разы, і ён перастаў прысылаць.

Вокны хат ужо не свяціліся.

У цемнаце ночы ішла адзінокая старая жанчына і ўспамінала маленькія чырвоныя тварыкі немаўлят, людзей, якія не забыліся пра яе, шанавалі і любілі. І каб гэта ўдзень, то можна было б убачыць добрую, зычлівую і крыху сумную ўсмешку на яе твары і скупыя слёзы, што цяклі па маршчынках,— можа, ад сібернага ветру, які ўвесь час дзьмуў ёй насустрач і наперакор якому яна ішла з вечною, як жыццё, мацярынскаю дабратаю.

СОНЕЧНЫ СНЕГ

(Зімовая згадка)

Брату Лёню

Была пара зіхатлівых сонечных дзён, высокага неба і да слёз іскрыстага снегу ў палях. У такія дні здавалася цёмна ў хаце, калі ўвойдзеш з двара, і хацелася зноў выйсці пад гэтае шчодрое сонца, пяшчотнае неба, якое трывожыць душу кволым прадчуваннем вясны, што так няскора і далёка, бо толькі пачатак лютага, бо яшчэ будзе бясконца гусці густы, ліхі вецер, будзе нізкае каламутнае неба і мяцеліцы, мяцеліцы ў страшным сваёй пустэчаю полі, а там няўтульна і адзінока адчуваеш сябе, і страшна ад магільнай цішыні, якая тоіць у сабе незразумелую глухую трывогу чалавека, калі ён адзінокі, калі зрушылася шчаслівая душэўная раўнавага; і нават як угледзіш такі прыветны і цёплы агеньчык ускрайняй вясковай хаты з абмеценымі снегавым пылам вокнамі і сценамі, усё роўна не заспакоішся, нават у прыветным хатнім цяпле. Усё будзеш як сярод поля, усё не будзе спасу ад трывожных думак...

Але пакуль што было светла, добра і шчасліва — гэтак, як бывае рэдка, бо колькі б ні прайшло часу, раптам сярод неспакою ўспомніцца гэты момант, і ты здзівішся — ці і праўда было такое свята? І нібы прысядзеш у цёмнай хаце ля адчыненых дзверцаў печкі, ад полымя ў якой хістаюцца на падлозе і сценах чырвоныя водсветы, і не ўтрымаешся, каб не працягнуць насустрач рукі.

Пашанцавала і мне на некалькі дзён такога свята чысціні і паўнаты душы.

І ў адзін з гэтых дзён з вуліцы, парыпваючы сыпкім марозным снегам, — я, здаецца, усёю сваёй істотаю адчуваў, як рыпіць снег, — да акна падышоў мой дзядзька, стукнуў у шыбіну, усміхнуўся чырвоным ад марозу тварам, кіўнуў галавою, і я зразумеў па руху вуснаў:

— Пойдзеш?

Ён шчасліва ўсміхнуўся майму адказу і паспешна затупаў па вуліцы, у бітых валёнках, у ватных штанах і шапцы з хромавым, ужо парэпаным чорным верхам, вушы якой завязаны на патыліцы, з сахаром на плячы.

І пакуль я апрануўся, дастаў з-за шафы стрэльбу і выбег на двор, ён ужо ішоў па вуліцы, трымаючы на сырамятным павадку вялікага, з чорнаю спіною і паджарымі бакамі ганчака, які нецярпліва павіскваў ад прадчування свежага, такога пахучага і дурманячага звярынага следу.

— Успеем да вечара падняць што?

— Павінны. Я аднаго прыгледзеў, з поля сённа зайшоў у хвойнік. Завернем, глянем.

— А як вы з работы?

— Накідаў паследнія сані гною. Павезлі хлопцы. Душа мая чуе, што сённа так не будзем!..

Ужо крыху прахалодней у полі, чым удзень, і ледзь прыкметна гусцее блакіт неба, і не так балюча слепіць вочы снег, але ён яшчэ не такі, як вечарам, калі схваецца за небакраем напружана чырвонае сонца і там, дзе яно зайшло, вісіць вузкая марозна-шэрая палоска, а над ёй спачатку чырвань, а потым светлая празрыстасць, якая будзе доўгадоўга, нават пасля таго, як патухнуць вясковыя вокны і высвеціць ваўсю лупаты месяц.

У лесе гэтак жа ціха, як і ў полі, толькі зрэдку цінькне сініца, і здаецца, як з галінак, на якіх скача неспакойная птушка, сыплецца лёгенькі снежавы пыл. Настыла, струнка выцягнуты сосны, нібыта ўслухоўваюцца і ўглядаюцца ў высокае неба, — насцярожаныя нечаканаю сонечнаю ласкаю, баяцца падману; калі падзьме вецер, заківаюць вяршалінамі, зашумяць — ведалі мы такую долю! — і будуць варушыць шырокімі плячыма, абтрасаць ліпкі цяжкі снег, пакуль не знясіляцца, не скорацца прыгнутыя снегам галіны; і будуць нявесела стаяць сосны, засмучаныя і ціхія, і ўжо потым, як прыгрэе сапраўднае веснавое сонца, саслізне па ігліцы снег, паволі выпрастаюцца галіны і будуць слухаць, як цяжка і пышка падае долу снег — нібы па ўсім лесе пойдучь затоеныя ўздыхі палёгкі.

Сабака, які адразу ж прапаў у лесе, коратка, як ад удару, віскнуў зусім побач — ці не з-пад самага носа грабянуў снег шырокімі «лапцямі» заяц, ужо даўно насцярожаны, — і пайшоў горача і часта яхаць, і далёка, з канца ў канец па лесе загуло раскацістае рэха, і па вузенькай сцежцы, пад узгорак, насустрач нам змільгаў цёплы спуджаны камячок,

поўны жыцця, у якім і сонца, і свежы марозны снег, і такія смачныя тонкія дубцы яблынь у вясковых садах, а на аселіцы, на былым калгасным агародзе, у кучках замеценага снегам націння, замёрзлы лісток бурачніку ці нават і забыты людзьмі бурачок! І столькі жадання, сілы, спрыту, каб вырвацца, уцячы ад гэтага злоснага, страшнага голасу і доўга яшчэ шчасліва імчаць пералескам, полем, прысесці, паслухаць, як калоціцца сэрца! Але нешта моцнае, цяжкае ўдарыла насустрач...

І ўжо нязвыкла лежачы на баку, бачыў ён, як бег да яго чалавек, адчуў, як моцна ўзяўся за пярэднія лапы, яшчэ таргануўся ўсім целам, каб вырвацца, і цяжка павіс уніз доўгімі, нядаўна яшчэ такімі лёгкімі і быстрымі нагамі. Паволі выкаціліся і кругла застылі жоўтыя, як арэхі, вочы... Яму ўжо было ўсё роўна, што чалавек накінуў пятлю на пярэднія лапы, закруціў другую і прыцягнуў іх да шыі, закінуў за плечы паслухмяна мяккае, выцягнутае цела, і па доўгім жалабку вуха выцекла і ярка капнула на снег кропелька крыві.

— Гатоў! Ты бачыў, які харашун! Ах, Туз, маладзец, Туз!

Сабака абыякава паглядзеў на гаспадара і спакойна, незадаволена пайшоў уперад, — яму нецікава і непатрэбна было гэта мяккае, падатлівае і мёртвае цела звярка, яму трэба было задыхацца ад лютасці, імчаць па гарачым потным следзе, разблытваць петлі, адшукваць «скідкі», каб гнаць, гнаць, гнаць!..

— Ну, то мо пройдзем туды, у малады лес? Яшчэ ж да вечара!.. Стой! Бі!

Цецерукі залопалі крыллем адзін за адным уздоўж квартальнай прасекі — з распушчанымі хвастамі, цяжкія і чорныя, як патэльні. І добра, што ні аднаму з іх не ляжаць на снезе, раскінуўшы чорныя з белымі акенцамі крылы, не глядзець здзіўленымі застылымі вачыма з-пад аксамітна-кывавых серпікаў-брывей!

І зноў гучна азваўся сабака, і дзядзька трушком пабег наперад па прасецы са стрэльбаю напагатове, прытуліўся да сасёнкі і напружана ўглядаўся то ў адзін, то ў другі бок па сцежцы — а раптам выскачыць шарак на шчыльны, утаптаны нагамі снег, каб

«скінуцца» за ядлоўцавы куст і заблытаць сляды. О, як ён любіць такія штукі! Адкуль жа ведаць, што гэтыя хады даўно разгаданы!.. І ўсё, такое патаемнае і хітрае, бачыцца як на далоні і здаецца смешным і найўным, усё роўна што дзіцячыя хаткі з пяску, якія змые лёгкая, пакуль што далёкая хваля вялікага і ўпэўненага ў сабе мора.

Усё бліжэй, бліжэй голас ганчака, зусім побач, нябачны ў ельнічку, праходзіць звярок, а за ім і сабака, і ўжо кружаць далёка, яшчэ больш разагрэтыя і зацятыя, і цяжка разагнуцца — зацяклі ногі, баліць спіна і анямелі, памерзлі рукі.

Хочацца закурыць.

Звечарэла. Неба тугое і цёмнае, і на вяршыні маладое елачкі вяліка, зялёна свеціцца ранняя адзінокая зорка; паветра па-веснавому марознае, якое хочацца ўдыхаць на поўныя грудзі: у ім няўлоўны водар і чуць прыадталага ля дрэвавых ствалоў снегу, і хвоі, і бярозавага вецця; самыя вяршыні бяроз яшчэ асветлены сонцам, і белая кара мякка, пяшчотна ружовіцца, а снег, такі бела-калючы ўдзень, адсвечвае тугою, глыбокаю сінечаю неба.

На вузкай лясной сцежцы цёмна і зацята-глуха, і ад гэтае глухаты неяк не па сабе сярод кашлатых ялін, пад сагнутымі, як аркі, над сцежкаю бярозкамі, за якія чапляюцца ствалы стрэльбы; і недзе ў душы варушыцца патаемнае жаданне вярнуцца назад, на прасеку, ісці шпарка, каб пахрумствала пад нагамі, паціхеньку пасвітваць...

— Ай-яй-яй! Ту-у-з! Ту-у-з!

Звонка разнёсся па лесе дзядзькаў голас. Ён стаіць, прыслухоўваецца, аглядаецца на шоргат крокаў.

— А, гэта ты! Добра, што падышоў: пойдзем напрасткі на Горацкую дарогу. Чорт яго дазавецца! У поле пайшоў — не дажджэшся. От здуравалі, што не выбеглі на другую дарогу! Быў бы заяц наш!

Дзядзька зноў услухоўваецца ў ледзь чутны адгалосак гону, удыхае на поўныя грудзі. Яму радасна ад марознасці, свежасці, ён усміхаецца і зноў звонка гукае:

— Ай-яй-яй! — і стаіць, слухае, як звонка і молада блудзіць па лесе яго голас, знімае з пляча стрэльбу і страляе ўгару.

— Пайшлі. Захоча — дагоніць! Але ж пакуль не здаволіцца — не кіне. Ногі толькі парэжа: на ноч цалік узяўся. Такая зараза!

Дзядзька ідзе наперадзе, няўключна і, здаецца, няспешна.

Узышоў месяц, і ад маладога, пасаджанага радамі хвойніку на бледным снезе — цёмныя цені.

На дарозе, па адзін бок якой поле, а з другога лес, ціха і пустэльна, толькі недзе далёка пафырквае конь і парыпваюць гужы, шкляна адсвечваюць слізкія сляды палазоў на дарозе. Ваўсю свеціць месяц, зоркі яркія і па-веснавому буйныя; поле пад месяцам не такое прасторнае, і, як удзень, ніжэйшым здаецца неба і бліжэйшым небакрай. Снег не слепіць вочы, а свеціцца адзінокімі крупінкамі, у месячным сумным святле ў полі кожны снежны ўзгорачак бачыцца здаля, няўлоўна, мякка адценены...

У вёсцы цішыня, і толькі ярка і спакойна высвечваюць вокны.

— Ну, то дабранач, нябожа!

Дзядзька яшчэ пастаяў, прыслухаўся да ночы, нібы хацеў пачуць аднекуль з-за лесу голас ганчака, потым пайшоў, і было чуваць, як парыпваў далёка на вуліцы снег у яго пад нагамі, потым грукнулі дзверы — і зноў стала ціха.

...І калі засыналася, бачылася сонечнае поле, адзінокая ранняя зорка і ружовы водсвет заходзячага сонца на бярозавых ствалах. Апошнім адчуваннем быў глухі шум — па бляшаным даху саслізнуў долу падмёрзлы ноччу снег, што быў па-веснавому крыху растаў за дзень.

1969

ІСЦІ ДОЎГА...

Старшына звыштэрміновай службы Юра Спіцын ведаў, што не скоро выберацца дадому з гэтага скрозь прамоклага, адсырэлага лесу, беднага, разбрынялага ад вільгаці суглінкавага поля, удоўж і ўпоперак парэзанага глыбокімі каляінамі.

І вясна зацягнулася, хоць пачыналася ранне і цёпла: скоро сышоў з поля снег, наплылі вільготныя цёплыя туманы, млявая, добрая прыцішанасць ахіляла зямлю, і яна запахла моцна, хоць і не зусім адпусцілася. Холад не саступіў свайго — задажджыла, потым лёг ненадоўга мокры снег, і коцікі на вярбе, якія намякнуліся паказацца на свет, прытаіліся, чакалі цяпла, дасюль такога ласкавага і шчодрага сонца. Тады густа дыміўся ў яловым гушчары злеглы, па-чарнелы снег, і здавалася, што заплыў туды і застаўся назаўсёды густы восеньскі туман. Пакрысе, неўпрыкмет выгарнуліся коцікі, і да вербалозу пацягнулі раннія пчолы...

Старшына ўжо шостую вясну запар сустракаў на палігоне, а ў войску семнаццаты год; пабыў і камандзірам гаспадарчага ўзвода, і старшыной роты, і загадчыкам склада, але нідзе па столькі год не затрымліваўся на адным месцы і нідзе так не ляжала да сэрца работа, як гэтая, на бранядроме, начальнікам якога ён быў прызначаны. Ці то пастарэў і не хацелася лішне турбавацца, ці з гадамі працнулася балючая памяць сэрца — ніколі не забывае яно той дол, па якім упершыню ступілі твае ногі! А тут гэтакі ж малады сасоннічак, дробны беразняк, невялічкая дуброва і бедная лесавая зямля, пасыпаная ігліцаю, пакрытая невялічкім, сухім, нібы лішайнік, мохам, пад якім у дажджлівую восень хаваюцца жаўтавата-зялёныя, як кветкі, зялёнкі.

І не толькі работа трымала Спіцына неадлучна на палігоне: можна вырвацца дадому на дзень, на суткі, толькі захацець трэба, але якраз і не было гэтага хацэння.

А ехаць ёсць куды: сын, жонка, кватэра. Гэта не прыватныя пакойчыкі з пажайцелымі шпалерамі, керагазамі на кухні, сабачым холадам узімку, калі сынаў ложка акрываў кажухом. Не было тады ні рэчаў, ні гарнітураў, ні вялікага акладу... і доўгіх камандзіровак, і не любіў ездзіць далёка, надоўга.

Пасля абеду зацерусіўся ласкавы дождж, і здавалася — убачыш, як на галінках бяроз расхінуцца пупышкі, засвеціцца маладая зеляніна, а раніцою, калі ад дажджу застанецца толькі вільготная смуга, падые насустрач сонцу цяжкую галоўку сон баравы.

З-за дажджу не ішла работа на бранядроме. Цішыня ў каманднай вежы, дзе на першым паверсе ў двух вучэбных класах спала, радая перадышцы, палігонная каманда.

Трэці клас заняты пад лабаранцкую. Стол, старая тахта, невядома адкуль узятая Юравым папярэднікам, паўз сцены на падлозе бухты электрычнага кабелю, скрынкі з цвікамі, інструментамі, бляшанкі з фарбаю...

Юра прылёг на тахту, выключыў старэнькі «АРЗ», заплюшчыў вочы.

...Ціха і адзінока, як у старым доме, дзе ніхто даўно не жыў. І дом прывык да цішыні, прапах вільгаццю, пылам... Ды і Юра не вайсковец, а брыгадзір электрыкаў, якія вядуць лінію па лесе, ставяць чыстыя смаловыя слупы, цягнуць дрот, живуць у закінутай сярод лесу хаціне. Скончыліся крукі і ізаляттары, хлопцы пайшлі ў вёску, за восем кіламетраў, а ён застаўся адзін, бо трэба будзе прыняць гэтыя крукі і ізаляттары, хоць невядома, калі іх прывязуць... І ён зайздросціць хлопцам, быццам пайшлі яны па шчасце...

Тады ён не думаў, што застанеца ў войску, толькі пачыналася жыццё, і ў сэрцы жыла светлая і трывожная радасць. А цяпер спакойна, роўна спываюць у небыццё дні, нібы сагнаў даўно смагу, а ўсё цягнеш сцюдзёную да ламаты ў зубах крынічную ваду.

Некалі гэтак, як лабаранцкая, пах стары драўляны дом, дзе яны жылі перад тым, як атрымаць кватэру. Ля самага парога старыя яблыні і вішні, пад якімі ніхто не ўскопваў зямлю на грады, сад зарос ніколі не кошанаю травою, у якой густа ўзяўся дзьмухавец, цвіў цэлае лета сонечнымі кветкамі, потым бялеўся круглымі лёгкімі галоўкамі. Сярожа, малы зусім, нязграбны, як мядзведзік, тупаў да бацькі: адзеты ў беленькі касцюмчык, ён здаваўся гэткім жа чыстым і лёгкім на зялёнай зямлі, як дзьмухавец. Сыну было шчасліва ад неспазнанага свету травы і дрэў, бацьку — ад блізкіх і чыстых вачэй сына, у якія не заплылі і не застылі ценем ні крыўда, ні здзек, ні жорсткасць. І ў Юры балела сэрца за гэту чыстую душу, на якую столькі нарыхтавана ў жыцці, і яму

здавалася, што, калі не будзе яго побач, нешта страшнае здарыцца з сынам — і ніхто, акрамя яго, не дапаможа малому!..

Юра ўстаў з тахты, накінуў на плечы шынель. Не зашпіліўся, закурыў; быццам са злосці, штурхнуў і моцна зачыніў за сабою дзверы, холадна сугуліўся, гулка стукаючы ботамі па зваранай з арматурных пругоў лесвіцы; падняўся на другі паверх, пастаяў на тэрасе, паглядзеў на флагшток, дзе трэба замяніць лямпачку ў чырвоным ліхтары. Азірнуўся навокал — знаёмы сасоннік, засмучаны і вільготны за дажджом і туманам, поле... На «змейцы» не гараць сігнальныя ліхтары, але ж не пойдзеш у дождж капаць, шукаць, дзе той разрыў.

Паволі, нібы лічыў прыступкі, сышоў уніз; у лабаранцай агледзеўся навокал, спатыкнуўся позіркам на акуратна пагабляваных рэчках — з іх трэба было зрабіць шаблоны рознай даўжыні: на тры, пяць, на сем метраў. І нібы была гэта самая неадкладная работа, і ніхто, акрамя яго самога, не мог зрабіць бы яе, выцягнуў рэйкі на сярэдзіну пакойчыка, няспешна размячаў алоўкам, а калі скончыў — адчыніў бляшанку з чырвонаю фарбаю, размяшаў яе, выстругаў нажом трэсачку і акуратна выводзіў на рэйках лічбы. За гэтаю спакойнаю, няспешнаю работаю ішоў час, заціхла трывога...

— Можна, таварыш старшына?

Кухар, высокі, худы салдат у пачарнелай ад дажджу фуфаечцы, якая, мабыць, наскрозь прамокла, пакуль хадзіў ад вежы да паднавесніка з паходнаю кухняю, стаяў на парозе з пустою каструляй у руцэ.

— Вада скончылася, таварыш старшына.

— Ты што? А людзей чым карміць будзеш?

— Не, на вячэру хопіць, я заліў у катлы. На раніцу трэба.

— На раніцу не бяда. Скажы Мустафаеву, хай заводзіць машыну.

І ўжо спяшаўся, быццам Мустафаеў мог паехаць без яго; радаваўся і думаў, што добра якраз падышло, можна заехаць дадому, пабыць з сынам, застацца...

Выклікаў сяржанта і загадаў прыняць камандаванне да заўтра, да ранку.

Дарогаю ўсміхаўся сам сабе, і не з таго, што

Мустафаеў, калі машына ледзь узбіралася на пагоркі, прыцмокваў, падштурхваў рукамі ў баранку, нібы падбадзёрваў каня...

Яшчэ пабыў ля качагаркі, пакуль Мустафаеў наліў палову цыстэрны — поўную не давезці, — памог зачыніць люкі і пайшоў скора; прыпыніўся толькі ля дзвярэй кватэры, аддыхаўся, пазваніў, і па тым, як лёгка пратупалі да дзвярэй, здагадаўся, што дома толькі сын.

— Татка!

Юра падняў малога на рукі і настылаю шурпатаю шчакою адчуў, якая цёплая сынава шчака і які ён увесь кволы. Сын заварушыўся, каб вызваліцца, і Юра апусціў яго долу.

— Ты мне што прынёс?

Сын глядзеў у вочы сур'ёзна, нібы гэта самае важнае.

— А колькі двоек зарабіў?

— Не!

— Кулямётную стужку.

— Праўда?

— Праўда.

І сын працягнуў руку, чакаў, пакуль Юра даставаў стужку з кішэні, і са стужкаю адразу знік у пакоі — прымераць перад люстэркам, як будзе ляжаць яна на грудзях крыж-накрыж, нібы ў маракоў.

— А дзе мама, Сярожа?

— У іх педсавет сёння... А калі ты мне веласіпед паправіш?

— Сёння і папраўлю. Зараз.

Тая радасць, якая пачалася на палігоне, калі кухар сказаў, што трэба ехаць па ваду, свяцілася ў душы, і ўсё на свеце было проста і лёгка.

— Я вазьму ліхтарык, пасвячу.

— А мы сюды прынясём, у хату.

— У хату? А мама... Дыван жа...

— Пакуль я прынясу, ты на дыван газет насцялі. Давай.

Юра схадзіў у падвал, узяў сынаў веласіпед, спіцы, якія яшчэ зімою купіў і дасюль не сабраўся пераспіцаваць кола.

Старыя спіцы ён перакусваў пласкагубцамі, устаўляў новыя, нацягваў па першаму разу слабей,

а калі замяніў усе, прайшоўся яшчэ раз, падцягнуў так, як павінна быць,— рука ў яго трэніраваная на такую работу, і пасля не трэба «выганяць васьмёрку». Ён спяшаўся скончыць работу, пакуль вернецца Валя, каб потым памыцца і глядзець тэлевізар, пасля разам вячэраць, згодна і спакойна, каб не прапала радасць у душы, пра якую чамусьці з гадамі забываюцца людзі і гавораць, што сталі сур'ёзныя, дарослыя...

Сын засяроджана пасопваў побач, набіваў непаслукхмяныя гільзы ў стужку, час ад часу адкідваў з ілба даўгаваты чубок.

— Тата, а ў цябе наган ёсць?

— Ёсць.

— А чаму ты яго не бярэш дадому?

— Ён мне не трэба.

— А я, як вырасту, буду насіць наган.

— Нашто?

— Страляць зайцоў.

Сярожа падперазаўся стужкаю, перакінуў канцы на плечы, каб стужка перакрыжоўвалася на грудзях. Для поўнага шчасця яму не хапала толькі сапраўднага нагана.

— Раненыя зайцы, сын, плачуць, як дзеці.

— Плачуць?

Сінія сынавы вочы глязелі недаверліва, чуць таргануліся вусны, як і некалі, даўно, калі ў тры гадкі запомніў сын, што ходзіць коця па балоце, што памарозіў ён лапкі. Тады малому да слёз шкада было свайго рыжага ката, які не начуе ў хаце, а ходзіць па балоце...

— Я ўсё роўна буду насіць наган.

Сын нахіліў галаву і глянуў на бацьку спадылба.

Юра нічога не сказаў, падпілоўваў напілкам канцы спіц, якія тырчалі вышэй гаечак, і не пачуў, калі ўвайшла Валя, разувалася.

— Што вы нарабілі!

Яна стаяла на парозе ў зялёным шарсцяным гарнітуры, хударлявая, маладая, са свежым ад халоднага ветру тварам. Юра паглядзеў на яе знізу ўверх, і яна не адчула ягонага позірку, ківала галавою: веласіпед, пакрышка, камера, іржа.

— Нічога, маці, перажывём.

Юра абняў жонку за ногі.

— Тут жа табе не палігон...

Валя вызвалілася, адышла да парога.

— Канчайце і самі прыбірайце.

Яна чуць усміхнулася вуснамі — калі ўсмешка была шчырая, на шчоках азначаліся ямачкі.

Сярожа, пакуль маці гаварыла з бацькам, насцярожана прыціх ля трумо, скруціў стужку і засунуў за канапу, абтрос на грудзях рубашачку.

— Тата, пайшли, у падвале кончым. Я пасвячу.

— Усё, сын, зараз гатова.

— І надумаліся вы гразь дзе трэсці... — дабрадушна буркнула Валя, зайшла зноў у пакой, на хаду зашпільваючы халацік.

— А ты гэта чыстую рубашачку так выквацаў!

Сярожа не паспеў адступіцца, і тонкія пальцы моцна трымалі за чуб.

— Не мог другую надзець? Колькі разоў табе гаварыць! А заўтра пойдзеш, каб мяне людзі абгаворвалі? Я ж за табою не настаю, не намыюся!

Сярожа раптам ірвануўся так, што, мабыць, на вачах ад болю выступілі слёзы. Валя памкнулася следам, спатыкнулася на пакрышку.

— Панакідаў тут!..

Ляпнулі дзверы, і ўніз па лесвіцы лёгенька зату-палі.

— От дзіцянё праціўнае! Куртку на табурэтку кладзе, каб уцячы.

Юра прамаўчаў, толькі тоненькі гарачы струменьчык закрывавіў у грудзях, як тады, калі сыну было два гадкі, ён гуляў вакол бацькі, кружыўся. Юра толькі падумаў, што сын упадзе, стукнецца аб стол, — і не паспеў ступіць крок, як малы ўпаў. У Юры апала сэрца, калі ён падхапіў яго на рукі, живога, сцятага ад болю і крыку, які ніяк не мог вырвацца з грудзей. З тонкай, глыбока рассечанай ранкі амаль ля самага віска пацякла кроў. У Юры тады калаціліся рукі, пакуль абмазваў ранку ёдам, прысыпаў стрэптацыдам, прыклеіваў пластыр, каб стуліць ранку і каб потым не засталася рубца. І пасля, калі ён думаў, што нейкага паўсантыметра б... Нават цяпер Юра выцер рукою лоб, нібы на ім выступіў халодны пот.

Валя грукала на кухні посудам, яшчэ гразіла на сына.

Юра паспешна зманціраваў кола, сабраў ключы, узяў раму і пайшоў на двор.

Сын чакаў яго ў пад'ездзе. У расшпіленай балонневай куртачцы, без шапкі, чуць ссутуліўшыся, паглядзеў на бацьку вінавата і скоса, быццам няёмка адчуваў сябе за ўсё, што было ў хаце.

— Ты не мерзні, ідзі дадому...

— Не, мне не холадна. Я пасвячу.

— Вы без мяне так часта ваюеце?

— Не... Мама скоро забудзе.

І зноў у сынавым голасе — здалося — былі засмучэнне і няёмкасць.

Сын свяціў, пакуль Юра ставіў кола ў раму, нацягваў ланцуг, і ў скупым святле Сярожаў твар здаваўся яшчэ худзейшы, тоненькія пальцы стылі на ліхтарыку.

Юра не вытрываў, узяў сынаву руку — скура ля пазногцяў пазадзіралася, а на вялікім пальцы пачырванела.

— Скура пазадзіралася, нарываць яшчэ будзе.

— Не, так было ўжо.

— Халоднаю вадою трэба прыкласці. Худы ты, сын, як верабей зімою.

Юра пагладзіў сына па галаве.

Калі яны вярнуліся ў кватэру, Валя яшчэ марудзіла на кухні, не выйшла, нічога не сказала на Сярожу. І яны ўдвух мыліся ў ваннай. Потым уключылі тэлевізар; Юра лязом ад брытвы зрэзваў на сынавых пальцах скуру, якая пазадзіралася. Сын сядзеў побач, сцішаны і цёплы, як кацянё, і забыўся на тую нядаўнюю крыўду, а бацьку было добра ад сынавай даверлівасці...

— Стужку я схаваю ў падвале...

— Забылася маці на тваю стужку...

— Не-е. Выкіне, як угледзіць. Ты мне дай свой ключ ад падвала.

— Дома ж ёсць.

— Мне твой трэба.

— Каб браць веласіпед, калі захочацца?

Сын не адказаў, толькі ўздыхнуў і не стаў прасіць больш ключа — усё роўна бацька здагадаўся на што і не дасць.

— Дам табе ключ. Толькі позна не гуляй і слухай маці.

Сярожа недаверліва паглядзеў на бацьку — ведаў, што ключа не будзе, толькі адгаворка.

— Хваціць вам там шушукацца, есці ідзіце.

— На кухні будзем?

— Ты ж, можа, дадому прыехаў, а не ў госці. На дыван наляпаеце.

За невялікім кухонным столікам, які стаяў у кутку, з аднаго боку прымасціліся Юра з Сярожам. Валя жартам пагразіла:

— Прысебрыўся ўжэ? Будзеш вытвараць абышто, то дам!

Малы толькі ўсміхнуўся.

Не ўстаючы з табурэткі-трыножкі, Валя дастала з буфета адкаркаваную бутэльку віна, чаркі.

На невялікім далікатным твары толькі крыху болей стала маршчынак, а вочы гэтакія ж, як і ў дзяўчыны некалі, чыстыя, сінія, і глядзелі роўна і спакойна і на Юру, і на талерку з кілбасою...

— Знаеш, бацька, сустрэла сёння я Лену.

Юра не абазваўся: калі «бацька», то нешта трэба будзе даставаць, купляць. А Лену, з якой некалі яшчэ на прыватнай кватэры жылі па суседству, ён недалюбліваў — высокая і худая, як выжла, яна, здавалася, не глядзіць, а нешта выглядае, вывіжоўвае.

— Яна трохпакаёвую адхапіла ў горадзе. Разадзетая, хоць і худэрбіна, як і была.

— Ад скнарасці ўсохла, — абазваўся Юра.

Ён глядзеў, як сын спяшаўся есці, і падумаў, што пасля сьнедання малы, мабыць, так нічым і не пажывіўся — прабегаў з хлопцамі, рабіў урокі, каб не папаала ад маці. І ў Юры зноў зашчымела ў грудзях ад беззваротнасці тых дзён, у якія ён не бачыць сына...

Сярожка ўстаў з-за стала, стоячы выпіў кампот.

— Тата, я на тваім ложку лягу.

— Лажыся.

— Слухай жа: у яе знаёмыя ў магазіне. Дыван можа запраста дастаць. У аўторак трэба пад'ехаць.

— Чай ёсць?

— На пліце. Налі сам.

— Нашто нам дыван, адзін ёсць.

— Есці ж не просіць. А дзе ты, як трэба, дастанеш? Лянуешся паварушыцца? Каб сама пр'ехала! Не мужчына, а...

Сінія вочы глядзелі холадна, і, каб быць добрым, трэба ехаць па дыван...

Юра не дапіў чай, выйшаў на лесвічную пляцоўку, закурыў, падышоў да акна, працёр запацелае шкло, быццам нешта можна ўбачыць у густой чарнаце...

Калі вярнуўся ў кватэру, сын заснуў ужо на яго ложку, прыадкрыў рот, нібы ўсміхаўся, і сон быў моцны і шчаслівы. Коўдра спаўзла долу, худзенькія плечы агаліліся. Сын часта раскрываецца спрасонку і, мабыць, мерзне начамі — Валя спіць моцна.

Юра прынёс два крэслы, прыставіў да ложка, паправіў коўдру, нахіліўся, пацалаваў сына ў шчаку, выйшаў у пярэдні пакой і адчуў, што больш яму няма чаго рабіць дома: падумаў, што Валя зноў будзе настырыцца, каб ехаў па дыван, трэба будзе нешта выдумляць, адгаворвацца, і яна пачне сварыцца...

Юра ўссунуў на ногі боты, апрануў кіцель.

Валя выглянула з кухні. Адзін канец ручніка перакінуты цераз плячо, другім выцірала талерку.

— Ты хіба не астаешся?

Юра заўважыў, як на нейкае імгненне на яе твары горка сышліся маршчынкі да куточкаў губ, разгублена і бездапаможна глянулі вочы, і ён паволі зашпільваў шынель, чакаў, што яна скажа, каб аставаўся, і ён астанецца...

— Табе палявыя хоць заплоцяць ці так сядзіш?

— Заплоцяць. Ну, я пайшоў.

Валя вярнулася на кухню, а ён успомніў недаверлівыя вочы сына, асцярожна паклаў у кішэню балонневай куртачкі ключ ад падвала.

У пад'ездзе пастаяў, закурыў. І адчуў, што ста-міўся, і цела не лёгкае і маладое, і на душы даўня адзінота, да якое пара прывыкнуць, змірыцца, і тады менш будзе гэтых крыўд, як і сонца ў асенні кароткі дзень...

Уздыхнуў, паглядзеў у цемру і падумаў, што ісці трэба многа і доўга.

МІШ

I

Бонусь прачнуўся рана, але не ўставаў. Чуў, як на кухні пынілася Волька. Каб гэта другога дня, то з жончыных рук на падлогу падала б ці накрыўка каструлі, ці алюмініевая місачка. Калі ж Бонусь не абзываўся ў адказ на ўсю гэтую «артылерыю», дзверы ў спальню прачыняліся: «І дакуль ты будзеш вылежвацца? Сонца ўжэ над зямлёю стала! Варыны малыя дзеці ўжэ па вуліцы бегаюць. Стары чалавек, як табе не брыдка!..» Волька вярталася да прыпечка, споведзь вяла і адтуль, пакуль Бонусь не паднімаўся і не ішоў на двор. Клалася спаць Волька ў адну пору з курамі, але і ўставала разам з імі. І не магла цярэць, каб спаў гаспадар, хоць рабіць яму досвета не было чаго.

Сёння Волька пынілася ціха. У спальні на суседнім з Бонусем ложку спалі сын Лёня і зяць Гена. Сын прыехаў учора на апошнім аўтобусе, а зяць яшчэ пазней прыкаціў на матацыкле з каляскаю. Гасцей Бонусь не чакаў, не пісаў, каб прязджалі, бо не было ніякае пільнае работы.

У спальні стаяў кволы прыцемак. Млявае ранішняе сонца мякка прасейвалася скрозь тоненькія занавескі на палакіраваную падлогу. Пры гэтым няяркім сонечным святле, у цішыні добра і радасна адчуваць, што ты жывеш, што ўвесь гэты свет дзеля цябе і што ты здаровы, лёгкі целам.

Ціха, каб не трашчалі спружыны старога матраца, Бонусь устаў, надзеў цёмна-зялёную з тоненькае мацэры рубашку-куртку з вузенькімі пагончыкамі і нагруднаю кішэняю. Будучы ў Слуцку, купіў сабе студэнцкі рабочы касцюм — зручны насіць летам.

Сам Бонусь, высокага росту, крыху сутулаваты, з цёмным загарэлым тварам і сівымі густымі валасамі, здаваўся маладзейшым у гэтым касцюме — не скажаш, што яму за шэсцьдзесят год.

На кухні Бонусь уссунуў на ногі старыя растаптанья сандалеты, выйшаў на ганак.

Сонечна ўстала раніца. Ад расы пацямнела сцяжынка на двары, густа, шызавата легла раса на блакітную фарбу зяцевага матацыкла і на мураўку,

якою туга ўрос двор. Ненадоўга і гэтая раса, і тоненькая намітка туману — пакуль крыху вышэй не ўстала сонца. Дзень будзе гарачы, хоць і пачынаецца ўжо верасень, і нават удзень павявае, ходзіць над зямлёю напорысты вецер.

Мыўся Бонусь ля рукамыніка, прыбітага да плота. Пакрэхтваў, плюхаючы ваду ў твар, — прыемна, казытліва беглі пад рубашкаю кроплі па грудзях і па спіне.

Галіўся на верандзе, паставіўшы на халадзільнік люстэрка. Доўга вадзіў па твары электрабрытваю, якая хавалася ўся ў яго вялікай цёмнай руцэ.

Калі вярнуўся ў хату, жонка не вытрывала, запыталася:

— Куды гэта ты зранку так выхарошваешся?

— А табе ніяк не дагодзіш. Пад'еду да Веціка. Хай после абеду заедзе ў лес. Гуртам зар'аз і забяром усё сена.

— От табе гэта сена! Толькі людзі будуць лішняе языкамі трапаць. Хопіць і таго, што дадуць з калгаса. Хай бы дзеці пагулялі. Схадзілі б у лес, абарвалі якую ягаду.

— Куды ты раўняеш лесавое сена з цімафееўкаю? А яны не падарвуцца за адзін раз у год. Мне ж работу вялікую зрабяць.

— А хто на заправачную за цябе пойдзе?

— Сам заеду, адамкну.

Бонусь вывеў з гаража стары, але дагледжаны «Каўровец». Матацыкл вывеў на вуліцу, там завёў, каб не пабудзіць гасцей.

У шэсцьдзесят гадоў Бонусь пайшоў на пенсію, пакінуў трактар. Пасля згадзіўся быць запраўшчыкам — здаровы мужчына, неяк няёмка было сядзець зусім склаўшы рукі.

На заправачнай Бонусь адамкнуў замкі на цыстэрнах з маслам і негролам, а таксама будку, у якой стаялі дзве заправачныя калонкі, на бензін і на салярку. Паклаў на самаробны, з негаблёваных дошак прамазучаны стол канторскую кнігу-журнал уліку адпушчанага гаручага, каб самі механізатары, хто будзе запраўляцца, запісалі, колькі чаго ўзялі.

Язда ў Бонуса была нядоўгая: Вецік жыў у прымах у Вуглах, невялікай вёсцы кіламетраў за пяць ад цэнтральнае сядзібы. Ён у вялікую навуку не пай-

шоў: кончыў толькі вучылішча, а потым курсы і рабіў у меліяратыўным упраўленні на «беларусу». Меў неблагія грошы, работа воддаль ад начальства — сам сабе гаспадар. Каб чалавек другое натуры, маючы гэтакую машыну ў руках, то нажыўся б. Але Вецік быў не з тых, што ўварві ды падай. Яно мо і так: каб ведалі, што ўрвіцель, то не далі б гэткае волі.

Бонусь ніколі не любіў прасіць помачы ў чужога чалавека, мець ад каго ласку, калі можна абысціся і без яе. А з гэтым сенам не надта і хацелася, каб у вёсцы ведалі, дзе ён касіў. Чужое дабро людзям вочы коле.

Яно можна было і не гнацца на лішняе сена, хапае на карову і таго, што даюць з калгаса. Але ж не зраўняеш калгасную цімафееўку з лесавым, пахучым, як чай, сенам. Ды і невялікі клопат даставаць яго. Гэта пакуль не асушылі балота і не насеялі травы, не было чым кароў карміць. Тады кожны даставаць стараўся наўзахваткі, бо і ржышча з зелям як падзь падалі, каб дзе якую латку ўкасіць. Іржышча тады касіць не давалі — заворвалі, каб гніло ў зямлі, каб лепш яна ўгнойвалася. Цяпер ніхто не забараняе касіць іржышча і ніхто і не косіць яго — хапае сена і калгасу, і людзям з уробленых, дагледжаных лугоў. Цяпер і лесніка пачастуй толькі — і касі, як маеш час. А часу Бонусь меў.

За паўгадзіны Бонусь скружыў у Вуглы і назад на заправачную, пабыў там, пакуль раз'ехаліся машыны і начальства з цэнтральнае, і пакурэў дадому.

II

Госці ўсталі пазнавата. Снедалі за чаркаю, бо спяшаць нікому нікуды не выпадала. Выбраліся ў лес пад полудзень, калі сена добра ўжо абветрала і падсохла. Упраўна падварушылі, перавярнулі яго і пачалі падбіваць у валкі, каб спрытней класці на прычэп.

Сам Бонусь, раздабрэлы пасля ранішняе чаркі, больш пастойваў, абапіраючыся на грабільна і гаворачы, чым рабіў. Ён, пакуль хлопцы канчалі валкаваць, узяўся расцілаць сурвэтку і ставіць полудзень, які ўзялі ў лес.

Пазіраў на сына Лёню, рослага, загарэлага да чарнаты, як негр. Неяк не верылася, што гэты муж-

чына вырас з таго маленькага, бледнага з твару хлопчыка, які насіў картовыя штонікі на адной шлечцы і мацаў за бацькавы кішэні, калі той вяртаўся з работы — ці прывёз зайчыкавага хлеба? Тады і акраец хлеба быў за пачастунак.

І цяпер нешта пераварочваецца ў Бонуса ў грудзях, як успамінае ён тое жыццё, тыя галодныя і халодныя гады, калі трэба было рабіць душу паслухоўваючы, каб толькі хапіла на кавалак хлеба дзецям...

Бонусь таму і пайшоў на курсы ў МТС, сеў на трактар, а потым і на камбайн. Хоць лажыў сілу і здароўе, але зарабляў, нічога не скажаш.

Пакінуў трактар Бонусь пасля таго, як добра ўзяў яго радыкуліт. Два месяцы пралежаў у бальніцы, змогся, наглядзеўся на хворых. Агледзеўся і на самім пражытае, многае перадумаў і дайшоў да таго, што цяпер, калі выбудаваўся, выправіў у жыццё дзяцей, разжыўся — не трэба зайздрасць на лішні заробтак: не стане здароўя — не спажывеш нажытага. Трэба ўмець не толькі зарабіць, а і распарадзіцца дабром.

Бонусь накроіў хлеба, нарэзаў чырвонае цвёрдае паляндрвіцы, сала, наклаў маласольных агуркоў. Да-стаў чаркі, бутэльку гарэлкі і невялікую біклажку хлебнага квасу, які рабіў сам з ячменных праснакоў.

— Усё, хлопцы, усё! Хай ляжыць. Паабедаем і будзем Веціка чакаць.

Лёня ўваткнуў грабільна ў зямлю, першы падышоў да бацькі, сеў у цяньку пад кустом. На плечы яму страката леглі сонечныя плямкі.

Зяць падышоў пазней, сеў на сонцы. Ён ніжэйшага за Лёню росту, незагарэлы, белы целам, як палатно, і таму здаваўся слабейшы, хоць шыршы ў плячах, з вялікімі, цёмнымі ад металу, натруджанымі рукамі.

Бонусь прывык да зяцевае маўклівасці, ведаў, што Гена не вахлак і не маўчун. Калі пад чаркаю і ў настроі — засыпле анекдотамі, песню завядзе. Ды і дарма, што токар, — канчае завочна на інжынера, стаіць у чарзе на машыну. І жонка за ім гора не ведае.

У Лёні толькі што работа чысцейшая: пасля мастацкага вучылішча робіць мастаком-афармляльнікам на заводзе.

Лёня з біклажкі доўга піў квас, потым стомлены адкінуўся на пакошу, як і не адчуў, што яна колецца.

— Гляджу я, бацька, як лес прачысцілі: дзе таўсцейшае — пад сякеру.

— Нарасце лесу. Гэта ж пасляваенны нарос. Некалі тут усё спляжана было. А хто ў лесе не злодзей, той дома не гаспадар. Гэтак некалі старыя людзі гаварылі.

— Цяпер машын столькі, што можна ўсю зямлю спустошыць. Рэчку выразалі, канаваю зрабілі. Усё па парадку рэжам, каб толькі выгаду мець, каб большы кавалак сабе ўварваць.

Лёня прыпадняўся на локаць, узяў чарку, чокнуўся з бацькам і Генам. Гена насмешліва пазіраў на швагра — і як той выпіваў, і як закусваў кавалачкам паляндвіцы.

— Чаму, добра было, як рэчка была. Але ж без сена сядзелі. А цяпер на тым балоце травы нарастае і калгасу, і людзям, — не настойліва, але пераканана запырэчыў Бонусь сыну, як чалавек, які ведае пра гэта лепш за другога, але не хоча настырацца, каб не псаваць таму настрою, бо ад таго, што дакажа ён ці не дакажа сваю правату, нічога не зменіцца.

Ды чаго спрачацца тут, на ўтульнай палянцы, пад чарку? На душы ў Бонуса спакойна, адчуваецца ўпэўненасць у самім сабе, гонар за тое, што не абы-хто ён, што пражыў жыццё добра: вунь як сям'ёю распарадзіўся — усё ладам, сам мае немалую пенсію.

Гена закусваў гарэлку салам з хлебам і агурком, пакуль Лёня гаварыў, хітравата пазіраў на яго. Той заўважыў гэты позірк і не змоўчаў:

— Чаго пасміхаешся? Я праўду гавару: што не ўмеем мы рабіць усё ў меру, прыгожа каб было. Пачнём балота драць — дзяром усё падрад. А можна было і поплаў асушыць, і рэчку пакінуць. На будучае трэба думаць, хоць і даражэй работа абыдзецца.

— Ён у вас, бацька, мяса любіць, але бычкоў шкадуе. Табе дай менш у рот, дык ты ўсё падрад выкарчуеш і высушыш, — быццам пра даўно вядомае, спакойна сказаў Гена, паволі жуючы. Еў ён не спяшаючыся, але са смакам.

— Цынік! Утылітар! Здаровая біялагічная істота. Пад'ела, села ў кватэру з санвузлом, купіць свой легкавічок — і шчасце!

Лёня махнуў рукою і тэатральна адварнуўся.

— Саранча-эстэт. Сядзеш у маю машыну, каб паехаць па грыбкі і палюбавацца на прыроду. А можа, і раней за мяне машыну купіш, каб толькі найшоўся хто мыць і глядзець яе. А ты б толькі сеў і паехаў...

— А чаму не купіць? Ён за сваё рысаванне не менш за цябе бярэ,— рашыў унесці яснасць у сынаву і зяцеву спрэчку Бонусь.

Гена і Лёня разам засмяяліся, зразумеўшы яго захад. Бонусь і сам засмяяўся, здагадаўся, што хлопцы проста з-за няма чаго рабіць паддражнівалі адзін аднаго, і ён са сваім міратворствам трапіў як лапцем у лужыну.

Лёня ўкінуў у рот яшчэ кавалачак паляндвіцы, разаслаў рубашку, прылёг, устаў, заламаў купчастую верхавінку маладое бярэзінкі так, каб цень лажыўся яму на голаў.

Гена выпіў яшчэ чарку, добра пад'еў, напіўся квасу, не паленаваўся, прынёс жмак сена, паслаўся на сонцы, прыкрыў голаў газетаю.

Бонусь дапіў гарэлку, даеў, каб нічога не застава-лася, прайшоў яшчэ, памацаў сена — забірай хоць зараз. Тут, на лесавой палянцы, у лагу, які ўвесну заліваўся вадою, а таму вільгаці ставала ў зямлі і ў самае спякотнае лета, добра расла трава. Ад выпітага Бонусь размяк і таксама паслаўся пад вербалозавым кустом, задрамаў, думаючы, што да-жыў да добрае старасці...

Бонусь прахапіўся ад блізкага лапатання трактар-нага матора. Вецік на трактары выехаў на паляну, заязджаў на дальні канец яе. Ды не так і рана было — сонца ўжо добра пахілілася на вечар. Хлопцы соладка спалі. Лёня аж блішчаў ад поту сваім чор-ным целам, а Гена быў чырвоненькі, як падпечаная ў духу булачка.

Вецік вылез з кабіны, ішоў да бацькі. Невысокага росту, у клятчатой з кароткімі рукавамі навыпуск рубашцы, без шапкі, з рэдзенькім, зачэсаным набок чубком.

— Пад'ём, работнічкі, а то скоро дым пойдзе,— ён злёгка шлёгнуў адламаным на хаду дубцом Гену, а потым і Лёню.— Пад'ём!

Гена падхапіўся хутка, сцёпануў плячыма:

— А чорт! Здароў!

Ён падаў руку Веціку, яшчэ раз азірнуўся на свае плечукі, пакруціў галавою, надзеў рубашку.

— Зліняеш, зліняеш. Так гультаяю і трэба,— па-жартаваў Вецік.

— Зліняць мо не зліняю. З мяне не вельмі злазіць.

Лёня ленавата прыўзняўся на локаць, паглядзеў на брата, падаў руку, каб той дапамог устаць. І, ухапіўшы за руку, лёгка шмаргануў Веціка на сябе, паваліў і прыціснуў да зямлі.

— Пусці, бычок! Выгуляўся, дзіва што. Табе б не памазок у рукі, а да станка ці на трактар.

Вецік устаў, падагнаў мужчын:

— Ну, давайце пачынаць. А то пакуль ускінем, пакуль дома стопчам, то і вечар будзе.

— А тут няма чаго рабіць чатыром! — махнуў рукою Лёня, дастаў з-пад куста біклажку, прагна і доўга піў, перадаў яе Веціку.

Напіўшыся квасу, усе ўчатырох пайшлі да трактара.

Падаваць на прычэп стаў Лёня, вярнуў на сахары па капе. Гена таптаў, Бонусь падгрэбаў следам патрусіны, Вецік дражніў хлопцаў:

— Давай, давай, інтэлігенцыя! Тапчы чужых, каб свае баяліся!

Паклалі сена скоро. І хоць, здавалася, немала яго было, але ўтапталася ў прычэп, толькі чуць вышэй бартоў.

Калі паселі ехаць, Вецік выглянуў з кабіны і папярэдзіў:

— Наверх не вылазь. А то нанясе які чорт участкавага.

— Давай, давай газуй, праведнік! — махнуў рукою Лёня.

Дома Бонусь сам палез таптаць у хлеў, Лёня і Гена падавалі.

Хоць рабілі работу спорна, але пакуль кончылі, на дварэ зрабілася свяжэй, сонца ўжо стала вялікім і чырвоным, стаяла на самым захадзе.

Мыліся на дварэ. Вецік паліваў Лёню і Гену вадою, якая цэлы дзень стаяла ў ночвах на сонцы і стала цёплая, як луг. Гледзячы на маладых, не вытрымаў, раздзеўся да пояса і сам Бонусь, загадаў, каб палівалі яму з вядра на спіну.

Волька, якая ставіла на стале ў верандзе вячэру, выглянула з дзвярэй, пакруціла галавою: «Дзяціняе пад старасць. Дальбог, дзяціняе!»

Гену намазалі плечы кіслым малаком, і пасля ўсе ўчатырох, спакойна гаворачы, сядзелі на лавачцы пры плоце, курылі, чакалі, пакуль за стол.

Адвячорак на дварэ пах цеплынёю, сухім духмяным вераснёўскім сенам.

За сталом пасля чаркі развесяліліся, загаманілі.

Бонусь успомніў, што сёння ў канцавога Адама вяселле, прымусіў адзецца ў свой выхадны касцюм Веціка і сам, ідучы пасярэдзіне, павёў сыноў на танцы.

III

Бонусь ішоў у белай кашулі, з расшпіленым каўняром, у касцюмных, старога пакрою штанах з абшлагамі на калошах — якраз па цяперашняй модзе. Справа ішоў у сетачцы-тэнісцы Лёня, загарэлы, высокі, злева, акуратна адзеты ў касцюм, пры гальштуку, спакойны і паблажліва ўсмяшлівы Гена, бытта гонар рабіў і гэтай вуліцы тым, што ішоў па ёй, і нават тым, з кім поруч ішоў. Вецік, у велікаватых бацькавых штанах і таксама велікаватай белай рубашцы, нібыта саромеўся сваёй несамавітасці і прыадстаў крыху, а потым і прыпыніўся, загаварыў з мужчынамі.

Музыка іграла на вяселлі непрывычная цяпер нават і ў вёсках — духавая. І яна, мяккая, шырокая, затапіла ўсё наваколле ласкавымі і журботнымі гукамі, ад якіх рабілася не толькі весела, але неяк і ўрачыста, светла на душы.

Воддаль ад натоўпу, які сабраўся вакол танцораў, стаяў мужчына ў сандалетах на босую нагу і, выцягнуўшы шыю, уважліва глядзеў на моладзь. Сандалеты старыя, добра ўсохлыя, ногі вялікія, як лыжы.

— Здароў, Міш! Здароў, кажу! — гукнуў Бонусь, але мужчына не пачуў і азірнуўся толькі тады, як Бонусь моцна ляпнуў яго па плячы. Спачатку на твары ў мужчыны прамільгнуў і боль, і раззлавнасць на Бонуса. Але калі ён угледзеў Лёню, усміхнуўся, падаў руку Бонусям:

— Га? Здаровы! Бач, сабраліся гуртам, як у лес красці!

— Нам, дзядзька Міш, красці не трэба. Мы і самі пазычыць можам.

— Дзіва што! Го! Вучоныя людзі!

Вецік падышоў пазней, моўчкі падаў Мішу руку, і той спехам паціснуў яе — Веціка ён бачыў часта, рабілі раней у адным меліяратыўным упраўленні.

Некалі рослы, жылісты мужчына, аднагодак Бонуся, Міш дачасна састарэў, усох неяк. Крыху недачуваў ён пасля фронту, таму і мянушкаю стала скарочанае ягонае імя — так хутчэй можна было паклікаць мужчыну. Меў Міш сілу на чатырох, не менш. Жыў пасля вайны ў старой бацькавай хатцы з падслепаватымі акенцамі і высокімі прызбамі, без падлогі, з невялікаю печкаю, якая муравалася на зіму пасярод хаты. Тады Веціку здавалася, што Мішу цяжка хадзіць у сваёй хатцы, трэба згінацца. Але тым не менш у гэтую нізенькую хатку збіраліся на вечары гуляць у карты мужчыны з усяго канца вёскі. У іншых хатах замінаў такі гурт. А тут не. Можна было і курыць, і гуляць. Гаспадыня, худзенькая, бледная з твару жанчына, не злавалася і не сварылася...

Потым Міш пачаў будавацца. Хату ставіў вялікую, прасторную. Падзарабляць хадзіў да людзей — і касіць, і гліну капаць, і торф рэзаць... Хадзіў туды, дзе трэба была сіла, і не шкадаваў яе. І падарваўся на рабоце, пайшоў на курсы экскаватаршчыкаў, дабудаваўся, але, мабыць, з натугі, пачаў глухнуць і марнець.

Да таго часу павырасталі дзеці і разбрыліся па свеце, стала пустая хата на двух старых людзей, якія жылі толькі на кухні, не стала ўжо каму збірацца на вячоркі, гуляць у карты.

— Дак, Міш, і ў цябе ж дзеці гэтакія, як мае, параслі, — падштурхнуў пад бок мужчыну Бонусь.

— Го? Музыка добра грае, не лянуецца, — ці то недачуў Міш, ці не захацеў гаварыць пра сваіх дзяцей. Хлопец яго даўно недзе бадзяўся па вярбоўках, дачка пайшла правадніцаю на цягнікі і ўжо разоў са тры выходзіла замуж. Сына яе ад першага замужжа гадаваў Міш.

— Мо і барабана не чуеш, пень глухі! — кіўнуў на Міша галавою Бонусь.

Міш задаволена ўсміхаўся.

— Лёня, завініся дадому, бутылку вазьмі і кавалак які хлеба.— Бонусь падміргнуў сыну, і той зразу-меў бацьку.

— Перастаньце! Вам што, рабіць няма чаго? — умяшаўся Вецік.

— Ладна. Чаго ты? — перапыніў яго Гена, які здагадваўся, што стары Бонусь нешта прыдумаў. Яму хацелася паглядзець, што будзе.

— Тваё дзела старана! Не па душы табе — адыдзі! — прыкрыкнуў на сына Бонусь, падагрэты зяцеваю падтрымкаю.

Міш азірнуўся на мужчын, усміхнуўся. Ён выцягнуў худую шыю, прыслухоўваўся да музыкі і чуў, можа, і сапраўды адзін толькі барабан. І ці не ўспамінаў, як некалі на пасляваенных вечарынках, сам яшчэ ў старой, чыста вымытай гімнасцёрцы, вясёлы, падвыпіўшы, іграў на барабане, пазвоньваючы булавою па медных талерках.

Тады Міш любіў яшчэ расказваць, як ён дайшоў у Берлін і як павінен быў падымаць над рэйхстагам сцяг, калі б гэтага не ўдалося зрабіць Кантары і Ягораву. Невядома, праўда тое ці не, але ім, дзецям, слухаць было цікава. Яны тады прыходзілі да Міша стрыгчыся. Ён меў закручаную ў старую чырвоную хустачку трафейную машынку. Колькі хлапчукоўскіх галоў абірычыла тая машынка ў вялікіх, але цёплых мужчынскіх руках!

Праз гэтулькі гадоў забылася многае ў жыцці, а той лёгкі пах машыновага масла, тое цяпло рук не забылася, быццам было зусім нядаўна, і, можа, успомніцца, калі ўжо застанецца табе на свеце некалькі жывых дзён.

Вецік яшчэ здалёк бачыў, як вярнуўся Лёня, як упіраўся, не хацеў ісці Міш, а Бонусь адводзіў яго ўбок, узяўшы пад руку, як дапамагаў бацьку ўгаворваць чалавека Лёня, як пасміхоўваўся Гена.

Вецік паціху пайшоў дахаты, пераадзеўся, завёў трактар і паехаў дадому.

IV

Музыканты не ленаваліся іграць, не рабілі доўгіх перакураў. Танцавала найбольш моладзь, якой многа сабралася на вяселле — папрыязджалі з горада дзеці на выхадныя да бацькоў. А таму і заказвалі най-

больш модныя цяпер танга, шэйкі, казачкі, і ўжо самі музыканты — старэйшым — пачыналі вальс ці дустэп. Да «рускага» яшчэ не дагуляліся, бо не выйшлі з хаты сваты, перавязаныя ручнікамі і добра расчырванелыя ад выпітага і ад гарачыні за сталом.

Міш таксама чакаў сватоў і чакаў «рускага». Ад выпітае гарэлкі пачынала соладка туманіцца ў галаве, лёгенька пазвоньваць у маладыя званочкі. Мішу не ставала «рускага», бо цяперашніх танцаў, у якіх маладыя падскоквалі, як козлікі, ён не ведаў і не прызнаваў. Які ты хват, можна паказаць, толькі танцуючы «рускага».

А таму, як толькі паказаліся сваты на вуліцы, Міш асцярожна, бы падкрадваючыся, падаўся да музыкантаў, стаў ля барабаншчыка, па-свойску ўсміхнуўся яму, падміргнуў, махнуў рукамі: адною быццам стукнуў па талерцы, а другая ўдарыла булавою. Барабаншчык, маленькі, худы, ужо ў гадах мужчына, зразумеў, што ад яго хочуць, нават ахвотна ўстаў, зняў з пальца сырамятную почапку, падаў талерку і булаву.

Міш, пахіснуўшыся, сеў за барабан, спачатку ўдарыў крыху не ў такт, а потым нахіліў голаў, прыслухоўваючыся, пачаў барабаніць у лад, калі і не чуў, як іграе барабан, то па руках сваіх адчуваў, што ўдарае не надта моцна і не ціха. І як наладзіўся барабаніць, ужо не надта прыслухоўваўся, больш цікаваў сватоў.

Але тыя не спяшаліся. Спачатку курылі, нешта моцна і весела гаворачы з гэтакімі ж самымі чырвонымі ад гарачыні вясельнымі жанкамі. І толькі пасля таго, як Міш збарабаніў яшчэ вальса, на круг выйшаў малады мужчына, доўгавалосы, у штанах з расклёшанымі калошамі, п'янавата папрасіў — «рускага»! — няўпэўнена прайшоў па крузе, спыніўся перад сватамі, прытупнуў нагою, раз, другі, развёў рукамі, запрашаючы ў круг. Першаю на яго запрашэнне азвалася тоўстая, як печ, баба, пайшла ўкруга хлопца, нечакана лёгка, зграбна перабіраючы нагамі, як падмеценыя.

От з ёю Міш і мог станцаваць, як гэта танцавалі некалі, у яго маладосці. І каб гэта было яшчэ зухавцей, Міш прыгнуўся, перакінуў на плечы рэмень барабана і з ім, зыбнуўшыся з першага кроку, ірва-

нуў у круг, ужо забыўшыся пра ўсё. Стараючыся, каб прыгажэй выходзіла, ён сіліўся вытупваць нагамі, але яны, і старыя ўжо, і п'янаватыя, не слухалі і смешна тупацелі, стараючыся ўтрымаць гаспадара, каб той не ўпаў.

Але Мішу тым не менш здавалася, што ён плыве, ляціць па крузе, як вецер. Ён ужо не чуў, што там і як там іграла музыка, лупіў па барабане, усміхаўся і гэтак жа шчасліва на ўсе грудзі вухкаў ад асалоды, як балотны бык.

І сваха, і той малады хлопец, што пачаў танец, шарахнуліся з круга — далей ад барабана і ад булавы, якая шпарыла па ім. Але Міш не заўважаў гэтага, яму здавалася, што ўсе пайшлі танцаваць. Ён бачыў вакол сябе, як варушыліся, смяяліся людскія твары — усе танцавалі разам з ім...

— Давай, Міш, давай! — крыкнуў Бонусь, выціраючы слёзы, якія выступілі на вачах ад смеху, пераможна кінуў вокам на Лёню, які гнуўся, таксама задыхаючыся ад смеху, на Гену, які забыўся пра сваю флегматычнасць і ціха прыгаворваў: «Ну дае! Ну дае!»

Было нешта і жаласлівае, і бездапаможнае, і смешнае ў гэтым стараватым ужо чалавеку з вялізным барабанам перад сабою. Смешна, як блытаюцца, падымаючы пыл, нязграбныя ногі, як ён зыбаецца то ўбок, то назад, то ўперад, гатовы вось-вось кульнуцца цераз барабан.

— Гу-ух! Гу-ух! — задаволена гухкаў Міш і, каб яшчэ лепш і цікавей здаваўся танец, зароў на ўвесь голас свае самыя заліхвацкія прыпеўкі, прынесеныя з-за свету, з ваенных дарог.

Ой сарокі, ой вароны,
Чорна пер'е на хвасце,
Не чапайце хлопцы дзевак...

Міш крычаў на ўвесь голас, сп'яна заўважыў, як ажывіўся, зарагатаў натоўп.

Я па садзіку ішоў,
Кірпічы да кірпічы...

Бонусь бачыў, як аж прысеў ад смеху Гена, як ляпнуў па сцегняках Лёня.

Ён радаваўся, што гэтак пацешыў дзяцей.

Натоўп рагатаў, рагаталі музыканты, якія перасталі іграць: без музыкі і сам танцор, і ягонае бухканне ў барабан здавалася яшчэ смяшнейшым, пакуль прыезджы хлопец у белай рубашцы з закасанымі рукавамі, маленькі, хударлявы, але жылісты і крыва-ногі, як клешч, мабыць, дабравата выпіўшы, у гэтых прыпеўках убачыў вялікую зняславу вяселлю, выйшаў у круг, выхапіў з рукі ў Міша булаву, паклаў руку яму на плячо. Міш спыніўся, няўпэўнена пахістваючыся, і, можа, каб не трымаў яго хлопец за плячо, то і не астоеўся б на нагах. У Міша ў запасе было яшчэ многа такіх прыпевак, якія ўпадабаліся людзям, і ніхто не мог перашкодзіць спяваць іх.

— Пайшоў!.. — Міш лёгка махнуў рукою і некуды далёка ўбок адмеў гэтага настырнага хлапчука, які замінаў яму. Але гэта толькі здалося яму. Хлопец нікуды не адляцеў, хоць і трапіў яму Міш пад нос. Міш сам пахіснуўся, ледзьве астоеўся на нагах, а хлопец, пакрыўджаны, што за яго добрыя намеры, за яго добрае абыходжанне б'юць па мордзе, папетушынаму спрытна, аж нават падскочыўшы, стукнуў Міша кулаком па твары, цэлячыся ў сківіцу, але папаў недзе вышэй, у шчаку, пад вока.

Міш лёгка, як гумава, пахіснуўся, але ўпаў уперад, потырч цераз барабан, кульнуўся цераз яго. Войкнулі бабы, моладзь зарагатала, бо вельмі ж смешна дрыгнуў Міш, падаючы, нагамі.

Адразу ж нехта з вясковых падбег і адцягнуў убок хлопца. Да Міша кінуўся барабаншчык, спужаны за свой інструмент. Нехта з суседзяў падымаў і дзяржаў Міша, які роў дзікім голасам:

— Дай кол! Усіх паб'ю!

Але яго тым часам выбавілі з круга. Каб замяць здарэнне, музыканты прылажыліся да труб, і за музыкаю слаба было чуваць, як плакала і ўпрошвала Міша жонка, якой, мабыць, наказалі і якая прыбегла, як роў яшчэ Міш, але ўжо не так рашуча, больш працяжна.

Аднекуль з натоўпу паказаўся той самы клешчаногі хлопец, ужо спакойны, усмешлівы і падаў музыкантам булаву.

Пасля сьнеданьня, пасля чаркі Бонусь з сынам і з зяцем сядзелі на лавачцы пры плоце на дварэ, курылі. Чакалі, пакуль Лёнеў аўтобус — да яго Гена меўся падвезці Лёню.

— А Вецік учора невядома калі і знік.

— Вецік хоць і сын мой, але некі, як баба! — махнуў рукою Бонусь.— О, Міш, ідзі сюды! Пахмелімся!

Міш быў у сваім учарашнім картовым касцюме, у тых жа самых сандалетах на босую нагу, у руцэ сцябліна, якою ён памахваў на качак, што чарадою, незадаволена пакракваючы, тупацелі паперадзе, за другую руку трымаўся ўнук.

Міш, мабыць, пачуў сваё імя, спыніўся, агледзеўся і ўбачыў Бонусяў на дварэ.

— Пахмяліся ідзі, кажу табе! — падміргнуўшы, запрасіў Бонусь, які добра ведаў, што пасля выпіўкі Міш не тое што пахмяляцца, а і есці дзён са тры не бярэ.

Міш зразумеў, неяк уважліва, нібыта хацеў прыгледзецца і распазнаць, глядзеў на Бонусяў. І на змучаным, шэрым яго твары, дзе пад вокам і здалёку відзён быў чарняк, адбілася пакутлівае неразуменне. Як бывае ў чалавека, калі ён глядзіць на даўно знаёмае, добра вядомае — і не можа пазнаць ці зразумець яго. І гэткае ж дарослае сур'ёзнае неразуменне з'явілася і на дзіцячым, занадта бледнаватым улетку, тварыку.

Міш нічога не адказаў, толькі паківаў галавою, неяк горка і дакорліва, і цяжка, старэчым крокам пайшоў следам за качынаю чарадою. Унук яшчэ раз азірнуўся на Бонусяў — быццам хацеў пра нешта здагадацца...

Бонусь толькі крактануў, Лёня зірнуў на гадзіннік і, хоць было яшчэ ранавата, сказаў:

— Трэба збірацца.

Гена флегматычна ўсміхаўся, нібы нічога не заўважаў і нічога яго не датычыла ці нявартае было ягонае ўвагі. Але ўсе ўтрох скоранька, як і сапраўды трэба было спяшаць, усталі з лаўкі.

ПІНЦЭТ

Так яго празвалі гадоў дзесяць назад. Ён пакрыўдзіўся, калі пачуў першы раз гэтую мянушку. Цяпер ён прывык. Доктар навук, загадчык аддзялення адной з самых вялікіх у рэспубліцы клінік, худы і рослы, ён і сапраўды быў падобны на пінцэт. Ён прывык за гэты час не толькі да мянушкі, а і да таго, што яго недалюблівала начальства — ён не маўчаў, ведаючы, што яму нічога не маглі зрабіць; яго пабойваліся падначаленыя — гаварыць многа ён не любіў, рашаў крута. Ён быў, як гавораць, свяціла ў медыцыне, няхай і не самае-самае, але свяціла. Яму зайздросцілі, ён гэта ведаў, не толькі равеснікі, але і маладыя, нават прабавалі скардзіцца на яго — адны за круты нораў, другія, хітрэйшыя, шукалі, за што б уцяць... Ён быў упэўнены, што гэтых, апошніх, злавала тое, што ён мог запрасіць да сябе на дачу маладую і вольную ў сваіх паводзінах медсястру ці дактарыцу. Ён не бачыў тут вялікага граху — калгас, гаварыў, справа добраахвотная. Свае сям'і, лічыў, у яго не было.

Пасля работы дадому ён прыязджаў для таго, каб пераначаваць, пасядзець за рабочым сталом у кабінце.

На гэты раз Пінцэт быў не ў гуморы — ён адпусціў шафёра ў адпачынак, як звычайна, калі збіраўся на поўдзень у верасні. А пуцёўкі яму пакуль што не далі — выйшла нейкая затрымка. Без машыны, з непрывычкі, ён спазніўся раніцаю на работу, што было дзівам усёй клініцы. Ён злаваўся — быў парушаны ўсталяваны гадамі лад яго жыцця.

Цяпер ішоў дадому пшчком.

Ярка і цёпла свяціла жнівеньскае сонца, і ён мружыў вочы, непрывычныя пасля кабінета да такога вялікага святла, таму быццам здзіўлена азіраўся на старыя з прысушаным верхам сосны ў парку, на жоўтае сухое лісце, якога ўжо дабравата насыпалася ў прыкамечаную траву.

На лавачцы збоч сцежкі на каленях у джынсавага рослага хлопца сядзела дзяўчына ў белай, моднай цяпер сукенцы, з распушчанымі валасамі. Яна так абдымала і лашчыла яго, быццам яны былі не ў парку, а ў спальні, ці што.

Ён не заўважыў, што спыніўся і па прывычцы

ўважліва разглядаў парачку. Дзяўчына няўцямна паглядзела на яго затуманенымі вачыма, хлопец прыжмурыўся, як скрозь цыгарэтны дым. Сукенка ў дзяўчыны была расшпілена зверху, і вольна віднеліся грудзі.

— Ну што, — насмешліва папытаўся хлопец. — І табе хочацца?

Толькі тады доктар заўважыў, што нечага стаіць, моцна гмыкнуў: ці то збянтэжана, ці то разгублена.

Па дарозе ён сарваў з рабіны чырвоную ягаду, укінуў яе ў рот, бяздумна раскусіў і жаваў, не чуючы смаку, — усё бачыў перад вачыма тую пару і не мог ніяк успомніць даўнюю, з маладосці, асалоду вось так цалавацца, каб аж затуманіла шчасцем вочы. Толькі тады, як ад гаркаты аж звяло сківіцы, ён злосна плюнуў. Аднак гарката не праходзіла, і ён спяшаў дадому, каб папіць вады.

За многія гады ён прывык сам рабіць сабе на кухні вячэру — быццам адпачываў за гэты час, і з яснаю галавою мог ісці, паглядзеўшы праграму «Час», у кабінет.

Праўда, пасля таго як тры гады назад дачка выйшла замуж і пераехала жыць да мужа, жонка сама да яго прыходу пачала гатаваць вячэру. На першым часе гатавала не тое — і ён бурчаў, пачынаў рабіць сабе вячэру сам, потым ужо злаваўся, калі вячэра была не гатова. Альбо злаваўся яшчэ і тады, калі быў не ў гуморы. Жонка прывыкла да гэтага. І сёння ён хацеў напіцца халоднае вады і рабіць сабе вячэру.

Але дома яго ўжо чакалі.

— Вяня, у нас сёння Анжэла, — з парога абрадавала жонка.

Да «Пінцэта» ён прывык, але не мог прывыкнуць да гэтага распешчанага «Вяня». Калі не пад нораў, здавалася, што пафарбаваная і падстрыжаная маладзёжнаю стрыжкаю жонка была падобна на пацёртую, разоў з пяць разведзеную старую модніцу.

— Добры вечар, папулька.

Дачка выбегла ў прыхожую. Яна была ў гэтакай жа белай з зашпількаю наскрозь сукенцы, як і ў тае, у парку, і расшпіленай зверху так, каб відаць былі крыху грудзі.

Дачка збянтэжылася ад яго позірку. Ён неспадзя-

вана і для самога сябе гмыкнуў, гэтак жа, як і над маладою парачкаю.

Жонка зразумела яго настрой і скоранька выйшла ў залу.

Пераапранаўся Іван Аляксеевіч у кабінцеце і думаў пра дачку, якую ён некалі назваў простым і ласкавым імем Аня. Яно з дапамогай жонкі ператварылася ў гэтае чужое, манернае Анжэла. Пасля таго як выйшла замуж, дачка рэдка стала бываць дома — яна саромелася ўжо за сваю маці перад свекрывёю і свёкрам. Гэта Іван Аляксеевіч разумеў. Жонка не разумела. Яго ўжо даўно не злавала і не турбавала тое, што рабіла жонка. Недзе з таго часу, як пачала яна рабіцца гарадскою паняю. Не захацела, кінула вучобу ў інстытуце на трэцім курсе, потым, як нарадзілася дачка, зусім засталася дома — каб даглядаць і выхоўваць яе. Спачатку гэта нават падабалася яму. Тады ён якраз абараняў кандыдацкую, ішоў, як вол у баразне, не бачачы божага свету з-за работы. Калі агледзеўся, было позна. Жонка ўжо жыла іншымі, сваімі інтарэсамі: паездкі па атэлье, пасядзелкі з такімі, як сама, сытымі і дагледжанымі на мужавых грошах сяброўкамі. Тады і Аня стала Анжэлаю, якую мама вадзіла ў музычнае вучылішча, потым на фігурнае катанне, потым на гімнастыку. Вялікі педагогічны размах мамін даў тое, што дачка сераднячком закончыла школу, затое к выпускному разбіралася намнога лепш за маму ў модах і, наогул, паглядала на яе як на чалавека, які ўжо адстае ад жыцця. І хутка даказала гэта — выскачыла замуж за ваенкаматаўскага лейтэнанта, трохі па-бабску шыраказадага, але здаровага, маладога. Бацька яго аказаўся адстаўным генералам. З яго дапамогаю сын займеў і добрую кватэру, і машыну, і дачу за горадам. Генерал і генераліха яшчэ прызнавалі за радню яго, Івана Аляксеевіча: як-ніяк, а доктар навук... Надзю ж, не хаваліся, паказвалі — церпяць толькі таму, што яны людзі выхаваныя, умеюць сябе паводзіць...

Дачка надзіва хутка засвоіла новыя генералішыны прынцыпы і дадому заязджала зрэдку, калі трэба было што папрасіць. Генераліха ўсё ж была скупаватая, а лейтэнанцкія грошы не такія і вялікія, каб кілзаць гэтую пастаянна наравістую, як жаробка, моду.

Надзя падала на стол у зале. Анжэла сядзела ў крэсле. З акуратна сабранымі ў снапок валасамі, падфарбаваная, з пярсцёнкамі на абедзвюх руках. Загарэлая, яна выпіла шампанскага і расказвала, як жыве. Яна любіла расказваць, як яна добра жыве.

— Мы з Сашкам таксама паедзем цяпер, у верасні... Яблыкі будуць, вінаград. Думаем, ці толькі браць нам з сабою Ігарка. Добра было б, каб пагрэўся, пакупаўся. Але ён і тут не перарабіўся. А нам там дваім будзе замінаць. Каб адпачываць, трэба пакінуць увесь клопат тут, нічога за сабою не везці. Ты, папа, правільна зрабіў, што ездзіш адзін...

Дачка хвалілася маці, як яна збіраецца адпачываць.

Яна адпіла кавы, спакойна глядзела і на бацьку, і на маці.

Недзе і ў яе голасе, і ў самім тоне ён улавіў знаёмую генералішыну ўпэўненасць — судзіць смела ўсіх, хто не дарос да іхняга генеральскага становішча.

— Гэта што, генераліха сказала? — не вытрываў ён.

— Чаму генераліха? Калі праўду казаць, то яны пражылі — не раўня вам. Усё мелі, вечна адно з адным. А вы што бачылі? І дзень, і ноч, і выхадны, і прахадны на рабоце. Ні сям'і, ні людзей, нічога... Нават мяне, адно дзіця было, і таго не ставала часу ўгледзець.

Анжэла двума пальцамі адламала кавалачак пячэння, якое ляжала перад ёю на папяровай сурвэтакцы.

Іван Аляксеевіч збянтэжыўся. Спачатку ён не знайшоў што сказаць.

— Мая работа давала, што маці магла гадаваць цябе...

Анжэла шчыра засмяялася.

— Ты смешны стаў. Сам жа ведаеш, як мама можа і даглядаць, і вучыць. Ты, мама, прабач...

Іван Аляксеевіч заўважыў, як сцялася жонка, усё роўна як хацела нешта ўгледзець далёкае ці пазнаць тое, што добра некалі ведала, прыглядалася да дачкі.

— Я нічога да вас не маю і не каюся, што не паступіла ў нейкі там інстытут. Усе мае аднакласніцы, што інстытуты паканчалі, цяпер да мяне ў магазін бегаюць і зайздросцяць.

Дачка піла каву і гаварыла.

Нейкі час Іван Аляксеевіч нават не чуў яе слоў, толькі бачыў, як упэўнена, прыгожа варушацца яе губы, пабліскваюць зубы.

Ён устаў і выйшаў у другі пакой. Прысеў за работу, але яна не ішла ў голаў. Калі ён вярнуўся, дачка, як нічога не было, пыталася ў маці, ці дастаць ёй сапраўднае джынсавае тканіны...

— Анжэла, мы сабраліся пайсці гуляць з маці...

Іван Аляксеевіч заўважыў, як пайшлі ўгору бровы на чыстым даччыным ілбе.

— Што? Вы гуляць?..

— Мы кожны дзень ходзім, якраз у гэту пору. Прывыклі.

— Ну і ну!

Усё ж яна збянтэжылася, хутка дапіла шампанскае. І толькі тады крыху аслухалася.

— Вы, можа, і срэбнае вяселле ўстроіце?

— Паглядзім, яшчэ два гады. Ты, мабыць, нешта хацела? — запытаў у дачкі Іван Аляксеевіч.

— Нічога такога. Сам ты мне нічога не купіш. Калі там знаёмыя жанчыны... Папрасі ў іх кофтачку мне, сорака восьмы памер... Або спаднічку. Там маракі прывозяць. Сорака восьмы я нашу, запомні. Адным словам, ні пуху! Каб пуцёўка не згарэла!

Дачка паправіла на плячы папругу сумачкі.

— Анжэла, ты гаварыла пра Ігарка. Калі вам трэба ехаць, прывозь, ён пабудзе ў мяне...

Іван Аляксеевіч адчуў у голасе жонкі нейкую вінаватасць і жаласлівасць.

— Ну што ты, мама, смяешся! Ангеліна Віктараўна глядзіць яго. Ды якая з цябе нянька? Ты ж сама ведаеш. Шчасліва вам гуляць.

Надзя моўчкі прыбірала са стала.

— Па-мойму, генеральша перадала ёй больш, чым мы з табою за ўсё жыццё.

— А што ты мог перадаць? Сваіх хворых? Нагледзеўшыся такога, усё жыццё ў другі бок нос круціць будзеш!

— Ну, яна свой ад цябе больш, чым ад мяне, круціць!

Іван Аляксеевіч зачыніўся ў кабінце, але за работу так і не ўзяўся. Думаў пра жонку.

Яна перамянілася за апошнія два-тры гады. Менш

стала інтарэсу да модных часопісаў, менш сябровак і паездак у госці, на вечарынкi, менш тэлефонных званкоў, хаджэння ў цырульні. Яна чакала яго з работы, сустракала ў прыхожай, пыталася, што будзе вячэраць. Калі ён збіраўся і ехаў на дачу, яна дазвоньвалася да яго. Гэтыя званкі яго — ён адвык за многія гады, каб яго гэтак пільнавалі — злавалі. Ён прывык жыць сам-насам, і гэтая прывычка стала яго другою натураю. Тым больш што на дачу ён часам прыязджаў і не адзін... Гэта ўжо таксама здавалася звычайным — колькі прайшло з тае пары, ён зразумеў, што вернасць для жонкі стала даволі ўмоўным паняццем, як і патрабавала мода. Тады ён сам браў работу ў рукі, не было часу высвятляць адносіны, ды і фармальна жонка не давала падстаў на прэтэнзіі.

Каханне кончылася, шукаць яго яму не ставала часу, а новы лад сямейнага жыцця даваў магчымасць Івану Аляксеевічу цалкам аддацца рабоце.

Іван Аляксеевіч пачуў, што адчыніліся дзверы кабінета, азірнуўся.

Жонка стаяла апранутая ў плашч і глядзела на яго.

— Ты што? — запытаўся ён.

— Гуляць. А ты?

— Я? А пры чым тут я?

Іван Аляксеевіч ужо забыў пра тыя, сказаныя на злосць дачцэ словы, каб перабіць яе балбатню.

— Ну, калі ты перадумаў, то я знайду сабе напарніка, — паспрабавала пажартаваць, як нічога і не было, жонка, але ўсмішка не выйшла ў яе.

Дадому яна вярнулася позна. Іван Аляксеевіч ужо засынаў. Яму здалося, што ад жонкі пахла віном...

Ноччу ён прачнуўся ад таго, што нехта плакаў у кватэры, цяжка, жаласна, як плачуць дзеці, схваўшыся, каб ніхто не бачыў іх.

З вуліцы адсвечвала сіняватым, густым святлом вулічных ліхтароў, і здавалася, што паветра за акном сіняе, прамарожанае, як ільдзіна. Гэтае святло было нейкае мёртвае, як мясечнае, якога не любіў Іван Аляксеевіч, можа, з-за даўняга, яшчэ мацерынага прымха — нельга, каб на чалавека, які спіць, свяціў месяц. Яму з дзяцінства здавалася, што гэта страш-

на, калі на чалавека ўначы, на яго твар бела свеціць месяц. І ўжо дарослы чалавек, ён неспакойна спаў у месячную ноч, калі не былі завешаны вокны.

Іван Аляксеевіч ціха ўстаў з пасцелі, выглянуў у залу. Надзя ў адной начной кашулі прысела, скурчылася на краёчку вялікага, як мядзведзь, мяккага крэсла, паклала рукі на калені і плакала, не выцірала слёз. Валасы яе растрапаліся са сну на твар. У водсвеце акна ён быў халодны і мокры, вочы глядзелі ў адно месца, за акно, у тое белае святло.

— Ты чаго? — Ён разгублена дакрануўся рукою да яе пляча, адчуў, як яна быццам сцялася ад гэтага яго дотыку, нават плач перасеў у горле.— Што з табою?

Яна хутка пачала падгортваць валасы, выціраць твар, размазваючы слёзы, потым зноў усхліпнула, неяк дзіка, закрыла твар рукамі, уткнулася сабе ў калені і ціха заскуголіла.

Ён разгублена ў поцемках шаргануў на кухню, набраў шклянку халоднае вады, амаль сілком прымусіў жонку выпіць. Вада разлівалася, і чутно было, як дробненька пастукваюць па шклянцы зубы.

Ён нязграбна прыабняў жонку за плечы, каб пакласці спаць, усё яшчэ перапытваў, ужо крыху грубавата і прасцей:

— Што гэта ты ўздумала? Чаго цябе падняло?

Яна нібыта задумалася на імгненне, не адводзіла позірку ад акна, ад таго белага мёртвага святла, што ішло ад яго, бездапаможна, па-дзіцячы паскардзілася ці здзівілася свайму адкрыццю з нейкім смяротным сумам:

— Жыццё прайшло!..

Потым, як усё роўна спахапілася, коратка зірнула на яго, і яму здалося, што гэтакі ж твар у яе быў тады, калі яны яшчэ зусім маладыя ішлі цераз луг і ён цалаваў яе, а яна чакала яго пацалункаў... Івану Аляксеевічу здалося, што да яго дайшоў увесь жах сказанага жонкай — жыццё прайшло. І сказала яна гэта не толькі пра сябе, але і пра яго. Ён быццам угледзеў на экране тэлевізара двух немаладых людзей, якія не змаглі распарадзіцца жыццём. І горыч, і сум, і нейкі папрок да іх абазваўся ў душы. І смешным здалося жаданне шчасця, калі ўжо трэба хаця б навучыцца спачуваць адно аднаму.

І яшчэ ён адчуў, як многа сілы забрала ў яго адзінота, тае патрэбнае на работу і на жыццё сілы.

Іван Аляксеевіч ляжаў і не мог заснуць ужо і пасля таго, як змарылася, пакарылася сну жонка...

Назаўтра Пінцэт зноў спазніўся на работу. І надзіва ўсім ён не спяшаў, паволі ішоў па бальнічным двары, а ў кабінце адразу «сеў» на тэлефон і гаварыў з некім моцна і злосна, а таму ў кабінет ніхто не адважваўся зайсці. Не пабаялася толькі новая медсястра Сямёнава, дваццаціпяцігадовая разводніца і прыгажуня, як з вокладкі часопіса мод. Яна была пераканана, што Пінцэт «клянуў» на яе, што яна не магла не пакарыць яго.

Іван Аляксеевіч яшчэ гаварыў па тэлефоне. Ён быў злосны і нават не звярнуў увагі на Сямёнаву.

— Не, Віктар Андрэевіч, я пазваню табе пасля абходу. Ты патрасі сваіх работнічкаў, патрасі! Вытрасеш з іх не толькі мне і жонцы маёй пуцёўку, але і ўсёй сваёй радні! Знаю, знаю, што гавару... Не вытрасеш ты з іх, я з цябе ўсё роўна вытрасу.

Пінцэт паклаў трубку на тэлефон. Яго распірала злосць на былога свайго аднакурсніка — ён, загадчык курортнага аддзела, не знойдзе яму пуцёўку на жонку! Сам кожнага года з усёю сям'ёю...

— Іван Аляксеевіч, Герасімовіч прасіў перадаць вам, — напамніла пра сябе медсястра Сямёнава і ўсміхнулася, каб сагрэць сваёю ўсмешкаю і супакоіць злоснага прафесара.

— Што?

Пінцэт усё яшчэ думаў пра свайго аднакурснічка і бачыў яго перад сабою. Але ў кабінце стаяла маладая фіфачка і, як равесніку, усміхалася яму. І гэта пакрыўдзіла яго.

— Што вы хацелі?

— Герасімовіч скардзіцца, што яму пачало мацней балець.

Сямёнава позіркам, усмешкаю сагравала Пінцэта і бачыла, што ён не адрывае ад яе вачэй.

Яна не ведала, што Герасімовіч, як толькі яго паклалі, сам намякнуў Пінцэту, што ён павінен быць на асобным уліку. Тады прафесар прамоўчаў, толькі гмыкнуў. У Герасімовіча, гандлёвага чыноўніка, быў

самы звычайны гастрит, але ён падазраваў, што ў яго тое, страшнае, і дактары падманваюць яго. Хворых бывае ўсялякіх, і Пінцэт хутка забыў пра гандляра. Але праз дзень у кабінце зазваніў тэлефон, і ўпэўнены басок на тым канцы проваду павітаўся, назваў сваю ўстанову, пасаду, папытаўся, як здароўе ў яго, Івана Аляксеевіча, а потым гэтак жа ўпэўнена папрасіў, як загадаў, звярнуць, як гаворыцца, увагу на Герасімовіча, бо чалавек ён...

Але недарэмна Іван Аляксеевіч быў Пінцэт, і той таварыш не знаў, як не любіць ён непатрэбных і такіх шматзначных званкоў.

— Паслухайце, як вас? Таварыш Ярмаў? Я вам параю ўзяткі гандлярам даваць са сваёй кішэні, а не разлічвацца службовымі званкамі. Ці папрасіць вашага начальніка, каб ён вам расталкаваў гэта?

Пінцэт адчуў, як разгубіліся там, у кабінце, і паклаў трубку...

— Вы хто ў мяне, медсястра ці адвакат пры Герасімовічу? Ён што вам дастаць паабяцаў? На абходзе ён мне сам скажа, якія ў яго прэтэнзіі. А вы б заняліся сваёй работай!

Пінцэт гмыкнуў, адчыніў шуфляду стала — гэты Герасімовіч і яго медсясцёр ужо падкупляе. А такіх модніц, як гэта фіфачка...

— Спрынцоўка! — сказаў ён уголас, не думаючы пра тое, што разгубленая медсястра Сямёнава ўсё яшчэ стаяла ў кабінце. Гэтак жа, як і яго мянушку, ва ўсёй клініцы ведалі і яго самую страшную лаянку.

Сястра Сямёнава, размазваючы па шчоках фарбу з павек, вылецела з кабінета.

Пінцэт толькі здзіўлена паглядзеў — чаго ляпнулі дзверы? Нешта з ім рабілася непрывычнае — раніцаю цяжка было ўставаць, ляжаў, пазіраў на гадзіннік і бачыў, што позніцца. І тут пачаў рабочы дзень са званкоў пра пуцёўкі і, як гаворыцца, вырываў іх мёртваю хваткаю. Гэтая бяссонная ноч, ці што, так перакасіла, завярнула нешта ў ім, ажно пачало здавацца, што пражытае жыццё, як цяжкі каток, націснула на плечы, гатова было паваліць і не аставіць ад яго следу, як ад мурашкі на асфальце. І нейкая смутная віна прарастала ва ўпэўненай яго душы за сваё і за жончына жыццё... Ён зразумеў, што выбіла яго з раўнавагі — страшна вельмі ж пла-

кала жонка, і гэты страх недзе халодным каменьчыкам запаў у сэрца і не праходзіў.

За хвілін дзесяць да абходу пазваніў Віктар Андрэвіч, сказаў, што ёсць дзве пуцёўкі ў Ялту. І разгубіўся, калі, падзякаваўшы, Пінцэт няўмела папрасіў прабачэння — з Пінцэтам такога не здаралася.

Іван Аляксеевіч зняў трубку, пазваніў дадому, жонцы.

— Надзя, — ён сам здзівіўся, што назваў яе тым далёкім, маладым імем. Апошнія гады ён зваў яе халодным і чужым — Надзежда. — Надзя, я ўзяў пуцёўкі, з восьмага, у Ялту. Табе і сабе.

Жонка нічога не адказала. Яму здалося, што яна плача.

— Надзя, ты чуеш мяне?

— Чую.

Яна плакала. Іван Аляксеевіч адчуў, што і ў яго нешта перасела ў горле.

— Ты займіся білетами... Мне на абход.

Ён паклаў трубку, апусціўся ў крэсла і доўга сядзеў, гледзячы на тэлефон. І адчуваў сябе так, быццам ішоў і ішоў, апыніўся на краі крыгі, а яна пачала ўставаць другім краем угору, і назад, на сярэдзіну, было позна бегчы.

І ніколі яшчэ яму не было гэтак горка і балюча за сябе ў жыцці.

1981

ДУША НАД ЧЫСТЫМ ПОЛЕМ

Гэта здараецца з ім кожны год, кожнае лета ў адну і тую ж пару — красавання жыта. Як праз цагляныя сцены, у душных гарадскіх кварталах знаходзіць яго пах закрасавалага жыта, ён не ведае. Магчыма, душа яго пакідае ў гэту пару цела, адлятае ў поле і вяртае тое, што нельга забыць. І тады Іван Вечар пакідае горад, знаходзіць магчымасць вызваліцца ад клопатаў на рабоце і жыве на дачы — у невялікім шчытавым дамку ў садовым таварыстве.

Адвячоркам, калі прысядае сонца і з пакойчыка на паддашку выдзімаецца ветрыкам дзённая духата, ён садзіцца перад расчыненым акном, перагортвае бланк-нот з разлікамі, але розум яго не ўнікае ў формулы і лічбы. Позірк увесь час пасе адзінокі купчасты дуб сярод поля, якое ахінула з аднаго боку бярозавым гаем, з другога ўжо ладным хваёвым падлескам. За адно толькі і любіць Іван гэты свой дамок на зага-радным пясчаным узгорку, дзе нават у самае ціхае надвор'е шастае па вуглах вецер, што з паддашка адкрываецца воку наваколле: аблямаванае ляском поле, правей яго лагчына, за ёй пагоркі — усё парослае лесам. Лес, як на горным малюнку, з лагчыны ўгору ўзыходзіць ярусамі — чарналесем, гаямі, бара-мі, якія цягнуць сваёй суровай зелянінай на самым узвышшы. За борами, як агароджа, устаюць цёмныя вастраверхія ельнікі. Гэтая «швейцарыя» цешыць вока ў кожную пару года па-свойму. Але любіцца ёй у іншую пару года Вечару чамусьці не хапае часу і засяроджанасці. Вось так сядзець і глядзець на наваколле Вечар любіць толькі ўлетку. І глядзіць найбольш не на лес, а на поле. Нават калі яно не засеяна збажыной, а зелянеецца пасеянай травой з рознымі кармавымі сумесямі, пры заходзячым сонцы Івану пачынае здавацца, што там хіліцца, перакочваецца хвалямі збажына, і яму чуецца водар красавалага жыта, а ноччу сніцца жытнёвае поле.

Гэтай ноччу Вечар чамусьці апыніўся сярод зімы, якую дзецям цяпер паказваюць толькі ў казачным кіно, — снежнай, марознай. У такія зімы наляталі доўгія мяцеліцы, на суткі, а то і на болей. І тады вёску зараўноўвала снегам. Вуліцу перамятала мясці-намі вышэй вокан, па самыя стрэхі. І пасля па вёсцы нельга было праехаць у санях, ездзілі загуменнямі. Калі здараліся такія мяцеліцы ў канцы зімы — а яны чамусьці любілі загульваць абавязкова на пачатку сакавіка, пад сталінскія выбары, — тады, як прыгра-вала вясновае сонца, у гурбах капалі траншэі, каб спусціць талую ваду, бо яна затапляла двары, цякла ў хлявы і паграбы. Ды гэта потым... А цяпер Вечар чуў пах аўчыны ад кажущка, які ўскінуў на плечы і пад якім было цёпла і ўтульна ў хаце. За вокнамі

стаяла відная, месячная ноч. Ад лютага марозу патрэсквалі калы ў плоце і нават сцены.

Соладка было думаць, што ты адзін на ўсю вёску не спіш, прыгрэўшыся пры настольнай лямпе з кнігаю, ад якой пахне старою папераю і бібліятэкай.

І захацелася выйсці ў холад і начную цішыню. Іван надзеў шапку і падаўся на двор.

Лёгенька хрумснуў пад вялікімі бітымі валёнкамі снег, апякло марозам шчокі, і ад таго, што лёгенька грукнулi дзверы, здалося, скалануліся ў небе калючыя зоркі. Поўня глядзела ўсемагутна і застыла, як валадарка, якую нішто не можа патрывожыць.

Упадзіны між перамётаў у садзе, якія апыніліся ў цяні, густа сінелі побач з іскрыстым, пасыпаным не то лёгкім сняжком, не то шэранню цаліком.

У гэтай цішыні, святле і холадзе ля яблыні, прысеўшы на гурбе, абгрызаў маладую галінку заяц. Нечакана вялікі, лапушысты вушамі, якімі ён час ад часу злёгка паварушваў — прыслухоўваўся.

Іван, стараючыся, каб не трэснуў пад нагамі намёрзлы ля парога ад разлітае вады лядок, адступіў крок назад, нячутна націснуў на язычок клямкі, адчыніў дзверы, ступіў у сенцы і адтуль ужо хуценька шуснуў у хату, ухапіў з кута пры печы стрэльбу, мацнуў у пячной пячурцы рукавіцы, выграб з шуфляды стала набоі. Перш, чым выйсці з сянец, асцярожна выглянуў: заяц па-гаспадарску сядзеў ля ўмеценай у снег яблыневай галіны і карміўся. Паўз сцяну хлява, застаючыся ў цяні, Іван рушыў да саду. Пад валёнкамі не рыпнуў снег. Толькі калацілася ў грудзях працятае паляўнічым азартам сэрца. Здавалася, яго ўдары ўловяць чуйныя заячыя «лапухі». І, магчыма, улавілі, бо ўжо калі дабраўся да вугла хлява, прымусіў сябе супакоіцца, суняць дрыжыкі ў целе і выглянуў, убачыў, што заяц спакойна, неяк лена і сыта куляючыся, не, не ўцякаў, а пакумільгаў у канец саду, да маладзенькіх, замеценых да самых вершалінак яблынь.

Іван прымусіў сябе пастаяць, астынуць. Страляць было далекавата. І ён асцярожна, прыкрываючыся гурбай, якая высілася за хлявом у садзе, сам, як той заяц, не пайшоў, а пакуляўся бліжэй да шэрага. Снег не рыпнуў пад нагамі, можа, толькі ўладарна пагардлівая поўня падміргнула з вышыні начному го-

сцю, бо калі ўслед за Іванавай аблавушкай над брыльком гурбы паказаліся і яго навостраныя вочы, заяц ужо сядзеў воддаль ад саду, паводзіў вушамі і нібыта раздумваў: ісці далей сваёй заячай дарогай ці вярнуцца назад у сад, да салодкіх і гэтакіх даступных яблыневых галінак.

Іван выпрастаўся, разумеючы, што нічога ў яго не атрымалася. Але заяц, відаць, зачараваны месячнай белаай цішынёй, не падхапіўся і не даў драпака. Ён быццам думаў, што рабіць. Падумаў, вырашыў, што з чалавекам лепш не жартаваць, і няспешна адбегся па снегавай роўнядзі бліжэй да поплаву, дзе куп'іліся над снегам верхавіны лазовых кустоў.

Іван ускінуў стрэльбу на плячо. Яго таксама нібы зачаравала, адурманіла белым святлом поўня, звязала нябачнай павуцінкай-повяззю з адзінокім у снежных, цьмяна-іскрыстых палях звярком. Іван пачаў загінаць кругалю, каб падысці да зайца бліжэй, хоць і ведаў, што звярок, які ўжо бачыў яго, ніколі не падпусціць блізка. На добры лад, шарак павінен быў ужо даўно даць такога драпака, што ад яго застаўся б толькі ўспамін ды сляды на сухім марозным сняжку.

Заяц не чакаў доўга, перабег бліжэй да кустоў. Ён нібы свядома вёў за сабой Івана, і той пакорліва ішоў за ім — заходзіў з аднаго, з другога боку.

І зверху было дзіўна глядзець, як у аснежаным бязмежжы, у цішыні і белым святле ўсё далей і далей адыходзілі ў поле, якое пачыналася за рачною лазняковаю далінаю, дзве жывыя істоты — звярыная і чалавечая. Не набліжаючыся і не аддаляючыся адна ад аднае, яны быццам шукалі нешта ў марознай пустэчы. Наперадзе ў іх ляжала белае бязлюддзе, за імі засталася, як чорны астравок, вёска.

Была свая асалода ад марозу, ад месяцавай белі, ад адзіноты ў свеце, і гэтая адзінота зацягвала ў сябе Івана, яму прыемна было знікнуць, прапасці ў ёй.

Другога звярка Іван угледзеў нечакана. Ужо амаль схавалася за палявым пагоркам вёска, бачны былі толькі верхавіны дзвюх векавечных ліп з чорнаю плямінаю буслянкі на адной з іх. Той, другі шарак, неяк наструнена, з навостранымі вушамі сядзеў ускрай палявога лужка. Глыбокі лужок, у якім і ў самае спякотнае лета не высыхала вада, за зіму

зараўняла снегам, толькі і віднеліся рудаватыя і сухія невысокія купіны асакі. Гаспадар лужка быццам даўно чакаў гасця, рашуча закумільгаў насустрач прышэльцу, і той таксама перамяніў хаду і памкнуў насустрач. Ні той, ні другі ўжо не зважалі ні на што, з налёту сутыкнуліся, усё роўна як кінуліся ў абдымкі і замалацілі адзін аднаго лапамі па баках. Потым раптоўна, быццам не вытрымаўшы напору, раскінуліся ў бакі, зрабілі паўкруга, зноў счапіліся, замалацілі гэтак лапамі, што з аднаго і з другога паляцела шэрць. Звяркі разбягаліся, сыходзіліся, з-пад лап у іх курэў снежавы пыл, здавалася, чутно было сапенне і нейкі піск.

Першае здзіўленне ад убачанага прайшло, Іван паволі сцягнуў з пляча стрэльбу, ступіў наперад. Байцы не пачулі, як металічна пстрыкнуў узведзены курок, быццам шчоўкнула крывым зубам блізкая смерць. Іван ступаў нячутна і імкліва. Раптам ад крайняй асаковай купіны ўскінулася яшчэ адна шэрая звярыная постаць, пачуўся нейкі кароткі гук — і зайцы раптоўна кінуліся прэч адзін ад аднаго. Іван не ўспеў апамятацца, як у адзін бок уцякалі амаль побач два звяркі, у другі — адзін. Яны не кумільгаліся, яны ўцякалі, як і звычайна ўцякаюць прэч ад паляўнічага зайцы.

У паляўнічым азарце і злосці Іван ускінуў стрэльбу. І тады гром раскалоў цішыню, скалануліся не толькі зоркі, але і сама ўсемагутная поўня. Ад гэтага гromу ажно клубкамі ўзвіўся пыл з-пад заячых лап, і звяркі хутка зніклі з воч. Застаўся ў полі толькі Іван, поўня над полем, а на іскрыстай снежавой шэрані здратаваная, вытапаная лапамі пляміна. У паветры вісеў, не хацеў расплывацца клубок паравога дыму. І па-д'ябальску пахла сераю...

Гэты пах серы працяў Вечара, ён застагнаў, як ад болю: яму хацелася паху закрасавалай збажыны, жытнёвага палетка. Таго паху, які шукала ў свеце душа. І тады да шчок Вечара цёпла і мякка дакрануліся пялёсткі валошкі. Іван пачуў яе палявы пах. Пачынала супакойвацца сэрца, ясней і святлей рабілася. І Вечар апыніўся ў тым самым палетку, дзе няпрошаным гасцем трапіў на чужое звярковае вя-

селле і парушыў яго. Стаяла недажатая постаць, пякло сонца, пахла свежым жнівам. І зусім блізка пры збажыне стаяла маці ў лёгенькай сарочцы, у белай у дробную макавінку касынцы, завязанай на патыліцы. Яна ўсміхалася Вечару, на лбе ў яе блішчалі кропелькі поту. Пад пахай маці трымала жытнёвую жменю і спрытна скручвала перавясла. Ён пабег да яе, не дабег, спатыкнуўся, упаў тварам у востра зрэзанае ржышча, але не ткнуўся тварам у сухую цвёрдую зямлю, а паляцеў кудысьці зверху ўніз. Вечар зразумеў, што гэта ён падае амаль з верху высокае сцірты снапоў, стараецца ўхапіцца рукамі за слізкія саламяныя гузыры, прыціскаецца да сцірты гэтак, што ажно абдзірае твар. Але ўтрымацца нельга, ён адрываецца ад цяпла саломы і ўсім целам адчувае пад сабою сухую камякаватую цвёрдынню зямлі... Потым над ім узыходзіць мацерын твар. Толькі ўжо не малады, сонечны, а маршчыністы, строгі. І замест хустачкі суровая сівізна калісьці русых валасоў. Гэтая бель ужо тонкаю наміткаю легла ёй і на вочы. І яны, глыбокія, балючыя і мудрыя, вечныя мацярынскія вочы, спагадліва глянулі на Вечара:

— Не пужайся, што ўпаў. Каб пражыць і не ўпасці — такога не бывае.

І мацерына сухенькая далонь супакойна легла на яго лоб...

Прачнуўшыся, Вечар глядзеў у столь і супакойваўся. Праз адчыненае акно ў пакой прыходзіў начны халадок, павяваў вецер. У яго павевах была ласкавасць валошкі і водар закрасавалага жыта. Гэта вярталася з блукання ў пакінутых палях чалавечая душа, суцешаная, як грэшнік, якому адпусцілі грахі. Жыццё працягвалася да новага блукання над чыстым полем, з якога душа аднойчы не вернецца...

БІАГРАФІЧНАЯ ДАВЕДКА

Алесь (Аляксандр Аляксандравіч) Жук нарадзіўся 1 красавіка 1947 года ў вёсцы Клешаў Слуцкага раёна Мінскай вобласці ў сям'і служачага.

У 1970 годзе скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Працаваў рэдактарам у выдавецтве «Мастацкая літаратура», інструктарам ЦК КПБ, галоўным рэдактарам штотыднёвіка «Літаратура і мастацтва», сакратаром праўлення СП БССР, намеснікам галоўнага рэдактара часопіса «Полымя», з 1997 года — галоўны рэдактар часопіса «Нёман».

Член СП Беларусі з 1973 года.

Першыя творы з'явіліся ў рэспубліканскім друку ў 1965 годзе. Выдаў кнігі прозы «Асеннія халады» (1972), «Паляванне на старых азёрах» (1975), «Зоркі над палігонам» (1977), «Не забывай мяне» (1978), «На саннай дарозе» (1979), «Паўстанак вяртання» (1981), «Паляванне на Апошняга Жураўля» (1982), «Чорны павой» (1986), «Праклятая любоў» (1990), «На дзорнай сцяжыне» (1990), «Сінія незямныя агні» (1993), «Водсветы зорак» (1997), Выбраныя творы ў 2-х тамах (1993—1994).

Пераклаў на беларускую мову кнігі Г. Траяпольскага «Белы Бім Чорнае вуха» (1975), Ю. Казакова «Арктур — гончы сабака» (1976), аповесці М. Кацюбінскага «Fata morgana» і «Дарагою цаною» (1980), аповесць М. Булгакава «Сабачае сэрца» (1989), раман «Майстар і Маргарыта» (1994) і інш.

Лаўрэат прэміі Ленінскага камсамола Беларусі (1978) за кнігу «Зоркі над палігонам», Літаратурнай прэміі імя І. Мележа (1982) за кнігу «Паўстанак вяртання», Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь імя Якуба Коласа (1992) за кнігу «Праклятая любоў».

Узнагароджаны ордэнам «Знак Пашаны», Ганаровай граматай Вярхоўнага Савета БССР.

З М Е С Т

Праклятая любоў

(Кніга аповесцяў)

Чыгун 6

Халодная птушка 51

Паляванне на Апошняга Жураўля 135

Праклятая любоў 276

Апавяданні

Асеннія халады 426

Сонечны снег 435

Ісці доўга... 439

Міш 449

Пінцэт 463

Душа над чыстым полем 472

Біяграфічная даведка 478

Жук А.

Ж 85 Над чыстым полем: Аповесці, апавяданні.— Мн.: Маст. літ., 1999.— 479 с. (Беларуская проза XX стагоддзя).

ISBN 985-02-0495-8.

У кнігу вядомага беларускага пісьменніка Алеся Жука ўвайшлі аповесці «Чыгун», «Халодная птушка», «Паляванне на Апошняга Жураўля», «Праклятая любоў» і апавяданні розных гадоў.

Гэтыя творы ў свой час адзначаны Дзяржаўнай прэміяй Рэспублікі Беларусь імя Якуба Коласа, Літаратурнай прэміяй імя І. Мележа і прэміяй Ленінскага камсамола Беларусі.

УДК 882.6-31
ББК 84(4Бел)6-4

*Літаратурна-мастацкае
выданне*

Ж У К

Аляксандр Аляксандравіч

НАД ЧЫСТЫМ ПОЛЕМ

Аповесці, апавяданні

На вокладцы фрагмент карціны

В. Ціханова «Вясна ў Лошыцы»

На франтыспісы фрагмент карціны

А. Пашкевіча «Зімовае акно»

Рэдактар *І. П. Дабрыян*. Мастацкае афармленне *А. І. Цароў*. Мастацкі рэдактар *А. М. Малышава*. Тэхнічны рэдактар *Т. М. Сокал*. Карэктары *Н. І. Мірончык*, *Я. А. Бебель*.

Здадзена ў набор 24.08.99. Падап. да друку 28.10.99. Фармат 84×100¹/₃₂. Папера афс. № 1. Гарнітура Тып Таймс. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 23,40. Ум. фарб.-адб. 23,99. Ул.-выд. арк. 25,48. Тыраж 2000 экз. Зак. 3373.

Выдавецкае дзяржаўнае прадпрыемства «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. Ліцэнзія ЛВ № 3 ад 19.11.97. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат ВПП імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

ISBN 985-02-0495-8

9 789850 204950